

विद्रोही कलावंत : अण्णाभाऊ साठे

डॉ. राजेश्वर दुडूकनाळे

लोकायत प्रकाशन, सातारा

विद्रोही कलावंत अण्णाभाऊ साठे

संशोधक : श्री.राजेश्वर दुडूकनाळे

प्रथमावृत्ती : फेब्रुवारी २०१५

सर्व हक्क : श्री. राकेश आ. साळुंखे B.E.

प्रकाशक : श्री. राकेश आ. साळुंखे B.E.

लोकायत, १३ यशवंतनगर,

गेंडामाळ, सातारा - ४१५ ००२

दूरध्वनी : (०२१६२) २५०७२५ / २५२७८८

मुद्रक :

संगणक : टाईप इनोव्हेटर्स

१९५, सदाशिव पेठ, मोती चौक, सातारा

दूरध्वनी (०२१६२) २३४३७२

मुखपृष्ठ :

मूल्य :

ऋणनिर्देश

अण्णाभाऊ साठे हे मराठी साहित्यातील एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व ! कामगार, शाहीर, कथाकार, कादंबरीकार, नाटककार, चळवळीतील कार्यकर्ता, संघटक, अभिनेता आणि माणसावर नितांत प्रेम करणारा कलावंत असे विविध पैलू या व्यक्तिमत्त्वाला आहेत. अशा बहुआयामी कलावंताच्या साहित्याचा विद्रोही जाणिवांच्या अंगाने अभ्यास करताना अनेक मान्यवर अभ्यासकांचे मोलाचे सहकार्य लाभले आहे. त्यात माझे मार्गदर्शक आदरणीय डॉ. भास्कर शेळके यांनी मला अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील विद्रोही जाणिवा : स्वरूप आणि चिकित्सा या विषयावर संशोधन करण्यासाठी परवानगी दिली, प्रोत्साहन दिले. वेळोवेळी मार्गदर्शन करून संशोधन कार्यासाठी आवश्यक असणारे स्वातंत्र्यही त्यांनी मला दिले. त्यांच्या मार्गदर्शनामुळे आणि त्यांच्या प्रेमळ स्वभावामुळेच माझे हे संशोधन कार्य पूर्ण होऊ शकले. त्यांचा हा स्नेहभाव मला नेहमीच प्रेरणा देत राहिल.

संशोधनकार्यात माझा आत्मविश्वास वाढविणारे अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्याचे अभ्यासक डॉ. बाबुराव गुरव, पुणे विद्यापीठातील मराठी विभागाच्या प्रमुख डॉ. विद्यागौरी टिळक, डॉ. मनोहर जाधव, डॉ. प्रभाकर देसाई, डॉ. तुकाराम रोंगटे, प्रा. सर्जेराव रणखांब यांचा मी णी आहे.

माझी बौद्धिक जडणघडण करणारे माझे आई-वडील, सर्व शिक्षक, मित्रपरिवार, चळवळीतील कार्यकर्ते, अडत व्यापारी शिक्षण संस्थेचे सर्व पदाधिकारी, महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. अशोक वाकोडकर, उपप्राचार्य, सर्व सहकारी प्राध्यापक मित्र यांचा मी णी आहे.

प्रस्तुत विषयावर संशोधन करताना अनेकांचे मोलाचे सहकार्य लाभले आहे. त्यात गंगाधर बनबरे, एच. एस. खंडागळे, डॉ. म. ई. तंगावार, डॉ. रवींद्र बेम्बरे, प्रा. नागनाथ बळते, डॉ. सुशीलप्रकाश चिमोरे, सुधाकर जाधव, गजानन भोसले, प्रकाश हिवराळे, सुभाष कोळनुरे यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले. दुर्मिळ ग्रंथ उपलब्ध करून देणारे आमच्या महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ. संतोष कदम आणि त्यांचे सहकारी यांचा मी आभारी आहे. सतत कामात असतानाही अत्यंत आत्मीयतेने आणि प्रसन्नतेने सहकार्य करणारी प्रिय पत्नी छाया, मुलगा हिरण्य आणि मुलगी सयुरी यांचा स्नेह अविस्मरणीय आहे.

राजेश्वर दुडूकनाळे
संशोधक

विषयानुक्रम

प्रकरण	विवरण	पृ. क्र.
प्रास्ताविक		
प्रकरण पहिले	अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङ्मय	
प्रकरण दुसरे	विद्रोह : स्वरूप आणि संकल्पना	
प्रकरण तिसरे	अण्णाभाऊंची कथा : विद्रोही जाणिवा	
प्रकरण चौथे	अण्णाभाऊंची कादंबरी : विद्रोही जाणिवा	
प्रकरण पाचवे	शाहिरी साहित्यातील विद्रोही जाणिवा	
प्रकरण सहावे	लोकनाट्ये व इतर साहित्यातील विद्रोही जाणिवा	
प्रकरण सातवे	समारोप	
	परिशिष्टे	

प्रस्तावना

१९४० नंतर मराठी साहित्याचा विविध अंगांनी विकास होत गेला आहे. नवकविता, नवकथा, नवकादंबरीचा उदयही १९४० नंतरच मराठी साहित्यात झाला. अनेक नवे लेखक, कवी स्वतःचा एक विशिष्ट दृष्टिकोन घेऊन साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये आपला ठसा उमटवू लागले. बा. सी. मर्ढेकर, गंगाधर गाडगीळ, अण्णाभाऊ साठे, नारायण सुर्वे, व्यंकटेश माडगुळकर अशा साहित्यिकांच्या लेखनातून मराठी साहित्य विविध अंगांनी विकसित होऊ लागले. या मराठी साहित्याच्या विकास प्रक्रियेमध्ये एक लेखक, संवेदनशील कार्यकर्ता आणि कवी म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांचे मोलाचे योगदान आहे. शोषित, पीडित, दलित आणि उपेक्षित वर्गांच्या वेदना त्यांनी समर्थपणे आपल्या साहित्यातून मांडल्या आहेत. शोषितांचे जगणे, त्यातील दाहकता आणि हे दाहक, वेदनादायी जगणे बदलण्यासाठी लागणारा विद्रोहात्मक संघर्ष घेऊन हे साहित्य मराठी रसिकांसमोर येते. नव्या जीवनजाणिवा, नवी भाषा घेऊन येणारे हे साहित्य मराठी साहित्याचे दालन समृद्ध करणारे, विषमतेने ग्रस्त असणारे जग बदलण्याची प्रेरणा देणारे आहे. अर्थातच, १९४० नंतरच्या मराठी साहित्यविश्वामध्ये अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्याला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्याने मराठी साहित्याला नव्या जीवनजाणिवा दिल्या. त्यांच्या कथा-कादंबऱ्यांनी मराठी साहित्यात नवा मानदंड निर्माण केला. त्यांचे शाहिरी वाङ्मय मराठी शाहिरी कवितेला नवे परिमाण देणारे ठरले. विशेष म्हणजे त्यांनी शोषित, उपेक्षित, दलित माणसाला केंद्रबिंदू मानून लेखन केल्यामुळे त्यांच्या या लेखनाला संघर्षमूल्य, विद्रोहमूल्य प्राप्त झाले आहे. म्हणून प्रस्तुत लेखकाच्या साहित्यातील संघर्षमय, विद्रोही जाणिवांचे स्वरूप आणि त्या जाणिवांचा चिकित्सक अभ्यास सदरील शोधप्रबंधात केला आहे.

विषयाचे प्रयोजन व महत्त्व :

अण्णाभाऊ साठे यांनी मराठी साहित्यामध्ये स्वतःचे साहित्यिक म्हणून स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण केले आहे. कथा, कादंबरी, लोकनाट, प्रवासवर्णन आणि शाहिरी कवितेच्या माध्यमातून समाजातील दलित, उपेक्षित, शोषित माणसाचे जगणे त्यांनी

मराठी साहित्यामध्ये आणले. मध्यमवर्गीय पांढरपेशा लोकांच्या जीवनापेक्षा या उपेक्षित माणसांचे जीवन कसे वेगळे आणि वैविध्यपूर्ण आहे, हे अण्णाभाऊंच्या साहित्याने प्रथमच व्यापक अंगाने अधोरेखित केले. उपेक्षित, शोषित समाजाच्या जगण्यातील दैन्य, दुःख, निराशा, अज्ञान ज्या ताकदीने अण्णाभाऊंनी चित्रित केले त्याच ताकदीने उपेक्षितांच्या अंतरंगातील विद्रोहाचा, बंडखोरपणाचा वेधही त्यांनी घेतला. त्यांच्या समग्र साहित्यातून याची अनेक उदाहरणे पाहावयास मिळतात. एकूणच, अण्णाभाऊंपूर्व मराठी साहित्यातील जीवन चित्रणापेक्षा अण्णाभाऊंच्या साहित्यातून येणारे जीवन चित्रण विद्रोहाच्या अंगाने कसे वेगळे आहे, याचा चिकित्सक अभ्यास करणे, या जाणिवांचे स्वरूप समजून घेणे हे या विषयाचे प्रयोजन आहे.

अण्णाभाऊंच्या समग्र साहित्यावर अलीकडच्या काळात बरेच संशोधन झाले आहे. 'अण्णा भाऊ साठे : समाजविचार आणि साहित्यविवेचन' - बाबुराव गुरव, 'अण्णा भाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङ्मय' - आशा धावडे, 'अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथात्म साहित्याचे जनसाहित्यदृष्टीतून चिकित्सक अध्ययन' - मनोहर सावळे, 'फकिरा : एक आकलन' - वैशाली भालसिंग या अभ्यासकांनी अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यावर संशोधन कार्य केले आहे. प्रमोद गारोडे यांनी अण्णाभाऊंच्या कादंबरी वाङ्मयावर संशोधन कार्य केले आहे. विविध अभ्यासकांनी त्यांच्या साहित्याची समीक्षाही केली आहे. परंतु विद्रोही जाणिवांच्या दृष्टिकोनातून संशोधनात्मक प्रबंधाच्या रूपाने चिकित्सक अभ्यास झाला नसल्याचे माझ्या लक्षात आले. त्यामुळे संशोधनात्मक दृष्टीने आणि समाजपरिवर्तनाच्या लढ्यातील अण्णाभाऊंचे योगदान समजून घेण्याच्या दृष्टीने मला हा विषय महत्त्वाचा वाटला.

भारतीय समाजात हजारो वर्षांपासून सामाजिक आणि आर्थिक विषमता अस्तित्वात आहे. वैदिक धर्माने निर्माण केलेल्या बौद्धिक, मानसिक गुलामीमुळे बहुजनांचे फार मोठे नुकसान झाले आहे. वैदिकांच्या या शोषणवादी व्यवस्थेच्या विरोधात अनेकांनी संघर्ष केलेला आहे. चार्वाक, बुद्धांपासून ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांपर्यंत अनेकांनी विद्रोह पुकारला आहे. या बहुजनांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक शोषणमुक्तीच्या लढ्यामध्ये अण्णाभाऊ साठे यांनी कार्ल मार्क्स आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना प्रेरणास्थान मानून समाजपरिवर्तनाच्या चळवळीला आपली लेखणी वाहिली आहे. त्यांच्या या लेखनातून व्यक्त झालेल्या विद्रोही जाणिवांमुळे कोणत्या प्रकारचे समाजपरिवर्तन घडले, यादृष्टीनेही हा विषय महत्त्वाचा आहे.

वर्तमान काळात भारतातील परंपरागत विषमतेमध्ये जागतिकीकरणामुळे नव्याने भर पडली आहे. काही अपवाद वगळता शोषक आणि शोषित यांच्यातील दरी अधिकच वाढत चालल्याचे दिसत आहे. राजकारणी आणि भांडवलदार यांच्या स्वार्थी युतीमुळे शोषित वर्ग एका नव्या संकटात सापडला आहे. अर्थातच, एक नवी भांडवलशाही उदयास आली आहे. अशा काळात वर्गवादी, विद्रोही जाणवा घेऊन येणारे अण्णाभाऊंचे साहित्य नक्कीच प्रेरणादायी ठरणारे आहे. त्यामुळे नवभांडवलशाहीच्या पार्श्वभूमीवर त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त होणाऱ्या विद्रोही जाणिवांचा अन्वयार्थ लावायला हवा.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य वैशिष्टपूर्ण आहे. या साहित्याला मराठी मातीचा रंग-गंध आहे. शोषित माणसाच्या जगण्यातील दाहकता आणि संघर्ष घेऊन येणारे हे साहित्य आहे. मराठी मातीत जन्मलेल्या माणसाच्या जगण्याचे विविध संदर्भ घेऊन येणारे हे साहित्य अनेक अंगांनी अभ्यासता येते. विद्रोही जाणिवांच्या अंगानेही या साहित्याचा अभ्यास करता येतो. अण्णाभाऊंच्या लेखनातून व्यक्त झालेल्या विद्रोही जाणवा नवसमाज निर्मितीच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत. म्हणून या साहित्यातून अभिव्यक्त झालेल्या विद्रोही जीवनजाणिवांचा अभ्यास करणे, विद्रोही आशय-विषयाचे स्वरूप समजून घेणे, या विद्रोहाच्या, बंडखोरीच्या पाठीमागे दडलेल्या प्रेरणांचा अभ्यास करणे, शोषित-उपेक्षित माणसाच्या मनात विद्रोहाची बीजे कशी निर्माण होतात ? याचा शोध घेणे ही या संशोधन विषयाची उद्दिष्टे आहेत. त्याचबरोबर अण्णाभाऊंच्या साहित्याने सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भाने कोणत्या नव्या जीवनजाणवा मराठी साहित्यविश्वाला दिल्या ? याचा शोध घेणे हे या संशोधनाचे ध्येय आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांनी विविध प्रकारांतर्गत विपुल असे लेखन केले आहे. कथा, कादंबरी, लोकनाट, शाहिरीवाङ्मय आणि प्रवासवर्णन इ. वाङ्मयप्रकारातून त्यांनी केलेले लेखन वैशिष्टपूर्ण आहे. प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या संदर्भात माझ्यासमोर अण्णाभाऊंचे सर्व लेखन प्रकारातील निवडक साहित्य आहे. विशेषतः त्यांचे विद्रोही जाणिवांच्या अंगाने महत्त्वाचे ठरणारे साहित्य संशोधन विषयाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे मानावे लागते. या सर्व वाङ्मयप्रकारांतर्गत येणाऱ्या साहित्यकृतींचा विद्रोहाच्या अंगाने अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न करणे, अण्णाभाऊंच्या साहित्यातून व्यक्त होणाऱ्या विद्रोही जाणिवांचा चिकित्सक अभ्यास करणे हा संशोधनामागील मुख्य उद्देश आहे.

अण्णाभाऊंच्या साहित्य निर्मितीमागील प्रेरणा, त्यांची जीवनविषयक व साहित्यविषयक दृष्टी आणि यांचा विद्रोहाशी असलेला संबंध तपासणे हाही या संशोधन विषयाचा उद्देश आहे.

संशोधन विषयाची व्याप्ती व मर्यादा :

अण्णाभाऊ साठे यांचे लेखन कथा, कादंबरी, लोकनाट, शाहिरी कविता, प्रवासवर्णन आणि स्फुट लेखनात मोडणारे आहे. या त्यांच्या लेखनातील विद्रोही जाणिवांचा अभ्यास करित असताना त्या त्या वाङ्मय प्रकारांचा थोडक्यात संकल्पनात्मक अर्थ आणि स्वरूप विचारात घेतले आहे. त्याचबरोबर संबंधित वाङ्मयप्रकाराचा उदय आणि विकासही विचारात घेतला आहे. अण्णाभाऊपूर्व मराठी साहित्यातील जीवन जाणिवांचे स्वरूप समोर ठेवून अण्णाभाऊंच्या साहित्यातील विद्रोही जाणिवांचे वाङ्मयीन मूल्यमापन केले आहे.

अण्णाभाऊंच्या लेखनाची गुणात्मक आणि संख्यात्मक व्याप्ती खूप मोठी आहे. समाजजीवनातील विविध प्रकारचे अनुभव त्यांनी अत्यंत सकस आणि कलात्मक भाषेत मांडले आहेत. एकवीस कथासंग्रह, पस्तीस कादंबऱ्या, चौदा लोकनाट, अनेक लावण्या, पोवाडे आणि एक प्रवासवर्णन असे साहित्य त्यांच्या नावावर आहे. त्यांच्या या लेखनातील विद्रोही अंगाने महत्त्वाचे ठरणारे साहित्य प्रस्तुत शोध प्रबंधासाठी प्रामुख्याने विचारात घेतले आहे. कथा, कादंबरी, शाहिरी कविता, लोकनाट, नाटक, प्रवासवर्णन आणि स्फुट लेखनाचा यात समावेश आहे.

अण्णाभाऊंच्या उपलब्ध साहित्याची कालसंगती लावणे मोठे कठीण काम आहे. कारण त्यांच्या अनेक पुस्तकांवर प्रकाशन वर्ष, आवृत्ती क्रमांक आणि हक्क यासंदर्भात नेमकी माहिती सापडत नाही. एकच पुस्तक वेगवेगळ्या प्रकाशकांनी प्रकाशित केल्याचे दिसते. त्याचबरोबर एकच विषय कथा, कादंबरी आणि नाटकात आलेला दिसतो. एकच कादंबरी दोन वेगवेगळ्या नावाने छापलेली आढळते. या सर्व मर्यादा लक्षात घेऊन प्रामुख्याने त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त होणाऱ्या विद्रोही जाणिवांचे स्वरूप अभ्यासण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

संशोधन पद्धती व तंत्र :

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथा, कादंबरी, शाहिरी कविता, लोकनाट, नाटक, प्रवासवर्णन आणि स्फुट लेखनातून व्यक्त होणाऱ्या जाणिवांचे विश्लेषण, वर्गीकरण करून सामाजिक परिवर्तनाच्या अंगाने येणाऱ्या विद्रोही जाणिवांचा अभ्यास प्रस्तुत

शोधप्रबंधात केला आहे. हा अभ्यास करित असताना आस्वादक, चरित्रात्मक आणि ऐतिहासिक समीक्षा पद्धतीचा आधार घेतला आहे. ग्रंथालयीन संशोधन पद्धती आणि मार्क्सवादी विश्लेषण पद्धतीचा वापर केला आहे. अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यावर ज्या अभ्यासकांनी लेखन-समीक्षण केले आहे, त्या लेखनाचाही आधार घेतला आहे. त्याचबरोबर विविध संदर्भग्रंथांचा, विशेषांकांचा आणि नियतकालिकांचा आधारही संशोधनासाठी घेतला आहे.

शोधप्रबंधाच्या अभ्यासाची दिशा :

प्रस्तुत शोधप्रबंधाच्या अभ्यासाची दिशा स्थूलमानाने खालीलप्रमाणे निश्चित केली आहे.

१. अण्णाभाऊ साठे यांची माणूस आणि कलावंत म्हणून झालेली जडणघडण कशी झाली याचा शोध घेणे. बालमनावर झालेले संस्कार, बालपणीचे अनुभव आणि त्यातून घडत गेलेले बंडखोर व्यक्तिमत्त्व शोधणे.
२. अण्णाभाऊ साठे यांची जीवनदृष्टी आणि साहित्यदृष्टी लक्षात घेणे. त्यांच्या जीवनविषयक आणि साहित्यविषयक भूमिकेचा लेखनावर झालेला परिणाम शोधणे.
३. एक संवेदनशील लेखक म्हणून अण्णाभाऊंच्या लेखनामागील प्रेरणांचा शोध घेणे. त्या प्रेरणांचा साहित्यातून व्यक्त होणाऱ्या जाणिवांशी असणारा अनुबंध शोधणे.
४. विद्रोहाची संकल्पना विशद करणे. विद्रोह म्हणजे काय?, विद्रोहाचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये लक्षात घेणे.
५. विद्रोहाची परंपरा विचारात घेऊन त्या परंपरेचा समाजपरिवर्तनाशी असलेला अनुबंध शोधणे.
६. अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथा, कादंबरी, शाहिरी कविता, लोकनाट, नाटक, प्रवासवर्णन, आणि इतर साहित्यातील विद्रोही जाणिवांचे स्वरूप समजून घेणे.
७. अण्णाभाऊंच्या साहित्यातून व्यक्त होणाऱ्या विद्रोही जाणिवांचा समाजपरिवर्तनाशी असलेला संबंध अधोरेखित करणे.
८. समाज परिवर्तनाच्या लढ्यात लेखक म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांचे योगदान लक्षात घेणे.

९. अण्णाभाऊंच्या पुरोगामी, विद्रोही, बंडखोर भूमिकेला काही मर्यादा आहेत का? याचा शोध घेणे.

१०. अण्णाभाऊपूर्व मराठी साहित्याच्या पार्श्वभूमीवर एक बंडखोर लेखक, कवी म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांचे मराठी साहित्यातील योगदान विचारात घेणे.

माणूस आणि त्याचे संघर्षमय जगणे हा अण्णाभाऊंच्या आस्थेचा विषय आहे. त्यामुळेच त्यांच्या साहित्यातून माणसांचा जगण्यासाठी चाललेला संघर्ष पाहावयास मिळतो. हा संघर्ष करणारा माणूस प्रामुख्याने उपेक्षित, शोषित, दलित आहे. अशा उपेक्षित समाजाला न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी मनोरंजनातून समाजाचे प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

माणसावर आणि त्याच्या माणूसपणावर प्रेम करणारे अण्णाभाऊ मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवादाने प्रेरित होऊन लेखन करतात. मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवाद या त्यांच्या लेखनामागील मुख्य प्रेरणा असल्यामुळे त्यांच्या साहित्यातून दलित-शोषित माणसाचे सामाजिक मनच अभिव्यक्त झाले आहे. त्यांच्या कथा-कादंबरीतून येणारे नायक-नायिका अन्यायाचा प्रतिकार करणारे आहेत. प्रस्थापित व्यवस्थेने उपेक्षित ठेवलेले अनेक नायक अण्णाभाऊंनी मराठी साहित्यात अजरामर केले आहेत. कथा-कादंबरी बरोबरच लोकनाट्यरतून आणि शाहिरी कवितेतूनही समाज परिवर्तनाचे भान आणून देणाऱ्या विद्रोही जाणिवा आविष्कृत झाल्या आहेत. “जग बदल घालुनी घाव । सांगुनी गेले मला भीमराव ।।” ही अण्णाभाऊंची घोषणाच विद्रोहाचे रणशिंग फुंकणारी आहे. यामुळेच त्यांच्या साहित्याचा विद्रोही जाणिवांच्या अंगाने अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

■ ■ ■

प्रकरण पहिले

अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङ्मय

१.१ प्रास्ताविक :

मराठी साहित्यामध्ये अण्णाभाऊ साठे यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. लोकशाहीर, कथाकार, कादंबरीकार आणि नाटककार म्हणून त्यांनी दिलेले योगदान मराठी साहित्याचे अनुभवविश्व समृद्ध करणारे आहे. एक ‘चळवळीतील कार्यकर्ता’ आणि ‘संवेदनशील लेखक’ म्हणून त्यांचे लेखन समजून घ्यावे लागते. समाजातील विषमता नष्ट करणे हे त्यांच्या साहित्यलेखनाचे ध्येय आहे. अशा प्रकारचे समाजपरिवर्तन घडून येण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या विद्रोही जाणिवा त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त झाल्या आहेत. अर्थात, सामाजिक परिवर्तन ही त्यांच्या साहित्यलेखनामागची मुख्य प्रेरणा आहे. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त होणाऱ्या विद्रोही जाणिवांचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे.

विशिष्ट लेखकाच्या साहित्याचा अभ्यास करित असताना त्या लेखकाचे जीवनचरित्र अभ्यासने सयुक्तिक ठरते. या दृष्टीने प्रस्तुत प्रकरणामध्ये अण्णाभाऊ साठे यांचा जीवनपट, त्यांची माणूस आणि लेखक म्हणून झालेली जडणघडण, त्यांची जीवनदृष्टी आणि साहित्यदृष्टी, साहित्यनिर्मितीच्या प्रेरणा, लेखक म्हणून असणारी त्यांची भूमिका विचारात घेतली आहे. तसेच लाल बावटा कलापथकातून त्यांनी केलेले समाजप्रबोधनाचे कार्य, कामगारांचा लढा, संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ आणि त्यातून आलेले अनुभवाचे स्वरूप उलगडून दाखविले आहे. अर्थातच, हा काही त्यांच्या जीवनचरित्राचा संपूर्ण आढावा नव्हे.

बालपणापासूनच अण्णाभाऊ साठे यांना दारिद्र्यज्ञचे आणि सामाजिक विषमतेचे चटके सहन करावे लागले. बालपणातील दाहक अनुभवामुळे त्यांचे मन बंडखोर बनत गेले. याची अनेक उदाहरणे त्यांच्या चरित्रात सापडतात. जीवनावर, माणूसपणावर प्रचंड निष्ठा असल्यामुळे अण्णाभाऊ साठे संघर्षासाठी सदैव तयार असत. या त्यांच्या जीवनसंघर्षात आलेले अनुभवच शब्दरूप घेऊन रसिकांसमोर येतात.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या चरित्राबरोबरच त्यांचे साहित्यिक म्हणून असणारे व्यक्तिमत्त्व विचारात घेतले आहे. बालपणापासूनच 'माणूस' आणि त्या 'माणसाचे जगणे' हा त्यांच्या चिंतनाचा विषय होत आला आहे. त्यामुळेच माणूस हा त्यांच्या साहित्याचा केंद्रबिंदू बनला. माणसाकडून माणसाचे होणारे शोषण थांबल्याशिवाय आर्थिक-सामाजिक समता प्रस्थापित होऊ शकत नाही, याची जाणीव अण्णाभाऊ साठे यांना होती. म्हणूनच त्यांनी विषमतेवर 'घाव' घातले. मार्क्सवाद यामुळेच त्यांना जवळचा वाटला. भारतातील आर्थिक विषमता सामाजिक विषमतेवर आधारलेली असल्यामुळे त्यांनी आंबेडकरवादही प्रेरक मानला.

अण्णाभाऊ साठे यांचा जीवनपट, बालपण आणि शिक्षण, तुकाराम ते अण्णा, बालपणीचे छंद, वाटेगाव ते मुंबई प्रवास, अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य, अण्णाभाऊ साठे यांची जीवनदृष्टी आणि साहित्यदृष्टी, साहित्य लेखनामागील प्रेरणा, 'लाल बावटा कलापथका'तील कार्य, कामगारांचा लढा, संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ इ. मुद्दे विचारात घेऊन पहिल्या प्रकरणाची मांडणी केली आहे.

१.२ अण्णाभाऊ साठे यांचा जीवनपट :

अण्णाभाऊ साठे यांचा जन्म ही मराठी साहित्यातील एक क्रांतिकारक घटना आहे. कोल्हापूर आणि साताराच्या मध्यभागी डोंगराच्या पायथ्याशी वसलेले वाटेगाव म्हणजे एक नयनरम्य निसर्गचित्र ! वेण्णा आणि वारणा नदीच्या कुशीत विसावलेला हा परिसर. सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांना साक्षीला ठेवून अनेक शूर पुरुषांनी याच मातीत इतिहास घडविला. अशा शूर मातीचा, सौंदर्यसंपन्न निसर्गाचा वारसा सांगणाऱ्या सांगली जिल्ह्यातील वाटेगावमध्ये १ ऑगस्ट १९२० रोजी अण्णाभाऊ साठे यांचा जन्म झाला. मूळ नाव तुकाराम भाऊराव साठे. आईचे नाव वालूबाई. राघोबा साठे अण्णाभाऊंचे पंजोबा तर सिधोजी साठे आजोबा.

अण्णाभाऊंच्या जन्माच्यावेळी फकिराने इंग्रजी खजिना लुटला होता. फकिरा गोरगरिबांना हा खजिना वाटत असतानाच अण्णाभाऊंच्या जन्माची बातमी त्यांच्या कानावर पडली. त्यामुळे फकिराने दोन ओंजळी सुरती रूपये 'अक्का'च्या ओटीत टाकले. फकिराच्या बंडखोरीतून मिळालेल्या पैशातूनच अण्णाभाऊंना पहिली घुटी पाजवण्यात आली. 'फकिरा'तील 'कैफियत'मध्ये अण्णाभाऊंनी हा प्रसंग सांगितला आहे.^१

१.२.१ बालपण आणि शिक्षण :

अण्णाभाऊ साठे यांचा जन्म धर्मव्यवस्थेने, समाजव्यवस्थेने अस्पृश्य

ठरविलेल्या 'मांग' जातीमध्ये झाला. त्यामुळे त्यांचे बालपण विषमतेच्या, दारिद्र्याच्या चटक्याने होरपळून निघाले. त्यांचे बालपण अत्यंत हलाखीत गेले. विषमता आणि दारिद्र्य यांच्याशी दोन हात करत अण्णाभाऊ साठे जीवनाशी झगडत गेले. त्यांच्या या अवस्थेबद्दल डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात, अण्णा भाऊंचे बालपण अत्यंत हलाखीत गेले. वडिलांच्या खात्यावर छपरासमोर वीस गुंठे जमीन होती. परंतु दुष्काळ, जमिनीचा कस यामुळे या जमिनीत दोन महिने पुरेल एवढेच धान्य पिकत असे. चुकून माकून कधी बऱ्यापैकी पीक आलेच तर पदरात पडत नसे. त्यातच फकिराचे बंड नुकतेच होऊन गेलेले. विविध गुन्ह्यांत जमातीची गुन्हेगार म्हणून नोंद झालेली.^२ त्यामुळे भाऊ साठे मुंबईला जाऊन मोलमजुरी करून आपले कुटुंब चालवीत असत. अशा परिस्थितीमुळे बालपणापासूनच अण्णाभाऊ साठे यांना आर्थिक दारिद्र्य किती भयंकर असते याची जाणीव होऊ लागली.

बालपणी अण्णाभाऊ अत्यंत खोडकर स्वभावाचे होते. मित्रांसोबत गावभर फिरणे, मौजमजा करणे, पक्ष्यांना पकडणे, कबुतरे पाळणे अशा गोष्टीत ते रमत असत. गावभर त्यांच्या खोडकर वृत्तीची चर्चा असायची. या सर्व गोष्टींना कंटाळून भाऊ साठे यांनी तुकारामला शाळेत पाठवायचे ठरवले.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या शिक्षणाबद्दल अनेक अभ्यासकांनी वेगवेगळी मते नोंदवली आहेत. यासंदर्भात डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात, अण्णा भाऊंचे दुसऱ्या इयत्तेपासून ते व्हर्नाक्युलर फायनल पर्यंत शिक्षण झाले होते, अशी अनेक मते अनेकांकडून ऐकावयास मिळतात. पण वस्तुस्थिती तशी नाही. खरे तर अण्णा भाऊंनी कुठलीच इयत्ता वगैरे पास केलेली नव्हती.^३ असे मत व्यक्त करून डॉ. बाबुराव गुरव यांनी अण्णाभाऊंचे शिक्षण 'चार दोन दिवस' शाळेत जाण्यापुरतेच मर्यादित होते, असे सांगितले आहे.

दिनकर सहदेव साठे यांनीही अण्णाभाऊंच्या शिक्षणाबद्दल माहिती देताना म्हटले आहे, एकदा वर्गात गुरुजींनी अण्णांना शिक्षा केली. नेल्यावरून चालत येणाऱ्या गुरुजींना अण्णांनी दगडांचा प्रसाद दिला. झालं, त्या दिवसापासून अण्णांची शाळा नि शिक्षण एकदमच संपले.^४ भाऊराव साठे यांनी मुलाला चांगले वळण लागावे म्हणून शाळेत टाकले; परंतु अण्णाभाऊंना गुरुजींनी मारहाण केल्यामुळे त्यांना गुरुजींचा राग आला. आपल्याला केलेल्या मारहाणीचा बदला घेण्यासाठी त्यांनी गुरुजींना दगडांनी मारले आणि शाळा सोडली ती कायमचीच!

अण्णाभाऊंच्या शिक्षणाबद्दल शंकर भाऊ साठे यांनी 'माझा भाऊ : अण्णा भाऊ' या पुस्तकात सविस्तर माहिती दिली आहे. शंकर साठेच्या मते अण्णाभाऊंचे शिक्षण दीड दिवसांचे झाले. अण्णाभाऊंच्या शिक्षणाबद्दल शंकर साठे म्हणतात, आबा शाळेत बसवून गेले. परंतु वळू जनावर कोंडवाड्यात कोंडावे तशी अवस्था अण्णांची झाली होती. प्रत्येक जातीची मुले वेगवेगळी बसली होती. ब्राह्मणांची मुले मराठ्यांच्या मुलांना शिवून घेत नव्हती आणि चांभारांची पोरं मांगा. महारांच्या पोरंना शिवत नव्हती, कारण त्यावेळी मांग व महार गुरांचे मांस खात होते म्हणून. परंतु गुरांची चामडी कच्ची रंगवून ती पक्की करून चांभार समाज आपले पोट भरत होता, तरी ते स्वतःला उच्च समजून आमच्यापासून दूर राहात होते.^५ अशा विषमतावादी समाजव्यवस्थेचे चटके सोसत अण्णाभाऊ शाळेत जाऊ लागले. दुसऱ्या दिवशी गुरुजींनी अण्णाभाऊंना तुला काहीच कसे येत नाही म्हणून उलट्या हातावर छडीने मारहाण केली. त्यामुळे दुपारपर्यंतची शाळा करून अण्णाभाऊंनी शाळा मास्तरला दगडांनी मारून शाळेचा कायमचा निरोप घेतला. यावरून अण्णाभाऊंचे औपचारिक शिक्षण एक.दोन दिवसाचा अपवाद वगळता फारसे झाले नाही. औपचारिक शिक्षणापेक्षा अनौपचारिक शिक्षणातूनच अण्णाभाऊंचे व्यक्तिमत्त्व अधिकाधिक समृद्ध होत गेले. चार भिंतीतील शिक्षणापेक्षा समाजजीवनातून मिळणारे शिक्षणच अण्णाभाऊंच्या दृष्टीने अधिक महत्त्वाचे ठरले. पुढे भाऊराव साठे यांनी आर्थिक दारिद्र्याला कंटाळून आपले सर्व कुटुंबच मुंबईला हलविले. त्यामुळे अण्णाभाऊंना मुंबईमध्ये पोट भरण्यासाठी अनेक प्रकारची कामे करावी लागली. ही कामे करीत करीत मित्राच्या मदतीने अण्णाभाऊ साक्षर झाले. त्यांच्या अंतरंगात शिकण्याची जिद्द मात्र कायम होती. त्यातूनच त्यांचे वाचन वाढत गेले.

१.२.२ तुकाराम ते अण्णा :

अण्णाभाऊ साठे यांचे मूळ नाव तुकाराम भाऊराव साठे. तुकारामचा अण्णा कसा झाला हे सांगताना शंकर साठे म्हणतात, अण्णांचे मूळचे नाव तुकाराम होते. आम्ही अण्णांना तुका केव्हा तुकण्या असे म्हणतो. तेव्हा एकदा आईने सांगितले होते की, 'तुका, तुमच्यापेक्षा वडील आहे. तेव्हा तुम्ही तुकाला दादा, तात्या किंवा अण्णा म्हणत जावा.' तेव्हापासून आम्ही अण्णा म्हणू लागलो. त्या दिवसापासून तुकाचा अण्णा झाला.^६ नंतर अण्णा हेच नाव रूढ होऊन तुकाराम हे नाव मागे पडले. कुटुंबात आणि समाजात सर्वच लोक तुकारामला अण्णा म्हणू लागले.

१.२.३ बालपणीचे छंद :

अण्णाभाऊ साठे बालपणापासूनच स्वछंदी मनाचे होते. मनात आले तेव्हा

डोंगरदऱ्यातून एकटेच फिरून येणे, जंगलात फिरणे, नदी नाले फिरून निसर्गाचा आनंद घेत एखादे लोकगीत गाणे असे अनेक छंद त्यांना होते. बालपणी त्यांना अनेक खेळही आवडत असत. त्यात दांडपट्टा हा त्यांचा अत्यंत आवडता खेळ होता. सूर पारंब्या खेळणे, धावणे, गाई.म्हशीची झूज लावणे, कबुतर पाळणे, पोपट, साळुंबी, सुतारपक्षी यांच्या संगतीत राहून त्यांची नक्कल करणे असे छंद होते.

बालपणापासूनच अण्णाभाऊ समाजजीवनाचं सूक्ष्म निरीक्षण करताना दिसतात. ग्रामीण भागातील जत्रा, कुस्त्या, तमाशे, डोंबाऱ्याचा खेळ, मिरवणुका, जलसे, पोवाडे, संगीताचे कार्यक्रम त्यांना खूप आवडायचे. लोकगीत पाठ करून चालीवर गाणे त्यांना आवडत असे. दंतकथा, शौर्यकथा, शिकार कथा त्यांनी मोठ्या प्रमाणात ऐकल्या होत्या. अण्णाभाऊंचे बालपणीचे हे छंद त्यांच्यातील रसिकता सिद्ध करणारे आहेत. निसर्गसौंदर्याचे आकर्षण, जीवनाचा निखळ आनंद घेण्याची रसिकता त्यांच्यामध्ये बालपणापासूनच जाणवते. लोकजीवनाच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून त्यांना मानवी जीवन समजून घेण्याची दृष्टी प्राप्त झाली आहे. त्यांच्यातल्या कलावंताची मुळं या बालपणीच्या छंदामध्येच आपल्याला शोधावी लागतात. एका अस्पृश्य जातीमध्ये जन्म घेऊन दारिद्र्याशी चार हात करत जगतानासुद्धा अण्णाभाऊंनी जीवनावरची निष्ठा कधीही कमी होऊ दिली नाही. या अण्णाभाऊंच्या बालपणाबद्दल डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात, १९३२ पर्यंतचा बालपणीचा तुकारामाचा काळ असा हुंदडण्यात गेला. लौकिक अर्थाने तो हुंदडण्यात गेला तरी तुकारामाच्या दृष्टीने तो जीवन जगण्याचा काळ होता. तुकाराम ते जीवन समरसून जगला.^७ १९२० ते १९३२ असा १२ वर्षांचा बालपणीचा काळ. या काळात दारिद्र्याची, उपेक्षेची पर्वा न करता अण्णाभाऊंनी जीवनाचा आनंद घेतला. या वयात त्यांच्या मनावर झालेले संस्कार आयुष्याला दिशा देणारे ठरले.

१.२.४ वाटेगाव ते मुंबई :

अण्णाभाऊंना वयाच्या ११.१२व्या वर्षी अन्नाच्या शोधात आई.वडीलांसोबत मुंबईची वाट धरावी लागली. मुंबईच्या वाटेवर चालताना अण्णाभाऊंना अनेक वेदना सहन कराव्या लागल्या. या अनुभवाचे वर्णन करताना डॉ. बाबुराव गुरव सांगतात, अण्णा भाऊंचे बालपण १९३१ मध्येच संपले होते. तिथूनच जगण्याची भीषण वाट तुडवायला सुरुवात झाली. ऐन सुगी तोंडावर घेऊन भाऊ साठ्यांनी मुंबईची वाट धरली. त्यावेळी भागुबाई १३ वर्षांची होती. तिच्या पाठीवर चार वर्षांची जाई, अकरा वर्षांचा तुकाराम, त्याच्या डोकीवर गाठोडे लादलेले. सहा वर्षांच्या शंकरची करंगळी

त्याने हाताने धरलेली. भाऊ साठे व वालुबाई यांनी विंचवाचे बिन्हाड पाठीवर घेऊन मुंबईकडे प्रस्थान ठेवलेले. कुणाच्याच अंगावर पुरेसे कपडे नाहीत. मजल दर मजल करीत सगळे चाललेले. उन्हाणे पायाची होळी होत होती. भुकेने पोटाची दामटी झालेली. दररोज पाच. दहा मैल वाटचाल चाललेली.^८ यावरून अण्णाभाऊ साठे यांच्या एकूण कुटुंबाचीच झालेली दयनीय अवस्था लक्षात येते. वाटेगाव ते मुंबई प्रवास करताना अनेक संकटांना तोंड देत अनेक प्रकारची कामे करत, हालअपेष्टा सहन करीत जावे लागले. अण्णाभाऊंचे वडील भाऊराव साठे आणि आई वालुबाई रस्त्यात भेटेल ते काम करायचे. त्यातून मिळणाऱ्या पैशातून मुलाबाळांना खाऊ घालायचे. अपार कष्ट घेत घेत अण्णाभाऊंचे कुटुंब मुंबईतील भायखळा गाठले. सहा महिन्यांनंतर भायखळा आले. भायखळाच्या चाळीत अण्णाभाऊंचे कुटुंब स्थिरावले.

भायखळा चाळीत मजुरांची संख्या मोठ्या प्रमाणात होती. त्यामुळे मजुरांचे प्रश्न, त्यांची आंदोलने, संप अण्णाभाऊ साठे यांना जवळून पाहता आले. याच भायखळा चाळीमध्ये राहताना भाऊराव साठे यांच्याकडे सांगली जिल्ह्यातील पूनवत या गावचे एक मातंग समाजाचे व्यापारी राहायला आले. त्यांचा मुंबईमध्ये गळोगळी फिरून कपडे विकण्याचा व्यवसाय होता. कपड्याचे गाठोडे डोक्यावर घेऊन फिरणारा माणूस त्यांना हवा होता. तो अण्णाभाऊ साठेच्या रूपाने मिळाला. अण्णाभाऊ कपड्याचे गाठोडे डोक्यावर घेऊन मुंबई फिरू लागले. फिरता फिरता मराठी पाट्या वाचू लागले. मुंबईतील रस्त्यांचा त्यांना जवळून परिचय होऊ लागला.

भायखळा चाळीने अण्णाभाऊ यांना अनेक गोष्टी शिकविल्या. हा काळ स्वातंत्र्यापूर्वीचा असल्यामुळे मुंबईत होणारे कामगारांचे संप, मोर्चे आणि स्वातंत्र्यासाठी होणारे विविध प्रकारची आंदोलने ते जवळून पाहू शकले. विविध राजकीय संघटना, कामगार संघटना आणि त्यांची चळवळ अण्णाभाऊंना आकर्षित करू लागली. अण्णाभाऊ अशा अनुभवातून जात असतानाच भाऊराव साठे आजारी पडले आणि त्यातच त्यांचे निधन झाले. वडिलांच्या निधनानंतर काही दिवसांनी काळगाव ता. पारण, जि. सातारा येथील कोंडूबाई या अशिक्षित स्त्रीशी त्यांचा विवाह झाला. १९४२ मध्ये त्यांना मुलगा झाला. परंतु कामगार चळवळीचे आकर्षण वाढत गेल्यामुळे ते आपल्या कुटुंबाकडे जास्त लक्ष देऊ शकले नाहीत. कामगार चळवळीच्या संपर्कात आल्यानंतर स्वाभाविकच अण्णाभाऊ कम्युनिस्ट पक्षाकडे वळले. यासंदर्भात डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात, उपाशी माणसांना कार्ल मार्क्सचे साम्यवादी विचार पटकन पटतात, रूजतात. तो तिचा पार्ईक बनतो. हाच अनुभव

तुकारामाच्या बाबतीत आला. तारुण्याच्या उंबरठ्यावर उभा राहण्यापूर्वीच तुकाराम कम्युनिस्ट विचारसरणीचा अनुयायी बनला. सभासंमेलनांचे आयोजन करणे, विविध प्रकारची पॅम्प्लेट्स वाटणे, विविध प्रकारची हॅन्डबिल्स वाटणे, मोर्चे, संप, हरताळ यशस्वी करण्याच्या दृष्टीने पोस्टर्स रंगविणे, डकविणे, रस्त्यावर घोषणा लिहिणे, अशी अनेक कामे त्यावेळी लहान मुलेच करायची. तुकाराम यात रंगून गेला व कमालीच्या वेगाने बदलतही राहिला. गाणी, वग, लावण्या, पोवाडे, म्हणू लागला.^९ अण्णाभाऊ साठे साम्यवादाकडे का वळले हे डॉ. गुरवांच्या या विवेचनावरून लक्षात येते.

मुंबईमध्ये वावरताना अण्णाभाऊंच्या मनाला अनेक प्रश्न पडू लागले. या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी ते धडपडू लागले. पाहुण्यातील एका मित्राच्या सहकार्याने साक्षर झाल्यानंतर त्यांची वाचनाची आवड वाढत गेली. त्यामुळे ते आपल्या प्रश्नांची उत्तरे पुस्तकातूनही शोधू लागले. त्यासाठी त्यांनी आपल्या घरी एक छोटे ग्रंथालय निर्माण केले. संत नामदेव, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, महात्मा फुले, महर्षी शिंदे, हरिवंशराय बच्चन, सूर्यकांत त्रिपाठी, खलील जिब्रान, गॉर्की, टॉलस्टाय, जॉयकाव्हॉस्की, श्री.म.माटे, हरिभाऊ आपटे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, वि.स.खांडेकर, ना.सी.फडके इ. लेखकांचे साहित्य त्यांनी वाचले होते. यात काही मूळ तर काही भाषांतरित पुस्तके होती. यावरून अण्णाभाऊंची वाचनाची आवड लक्षात येते.

१९४२ च्या नंतर कम्युनिस्ट पक्षामध्ये काम करताना अण्णाभाऊ साठे पोवाडे रचू गाऊ लागले. थोड्याच दिवसांमध्ये ते एक यशस्वी शाहीर म्हणून नावारूपाला आले. १९४५ मध्ये कम्युनिस्ट पक्षाच्या कामानिमित्त अण्णाभाऊंना पुण्यात राहावे लागले. त्यातच जयवंतबाईची ओळख झाली. ओळखीचे रूपांतर प्रेमात, प्रेमाचे रूपांतर लग्नात झाले. जयवंतबाईंनी अण्णाभाऊ मधला कलावंत जपला. त्या कलावंतास फुलण्याची, बहरण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. त्यामुळे १९४५ नंतर अण्णाभाऊंच्या कार्यास, लेखनास चांगली गती मिळाली.

१९४५ पर्यंत अण्णाभाऊंनी विविध प्रकारची कामे केली. भाकरीचा चंद्र शोधत शोधत त्यांनी भविष्याची स्वप्ने रंगवली. ती स्वप्ने प्रत्यक्षात उतरावीत म्हणून अथक संघर्ष केला. या जीवघेण्या संघर्षातूनच अण्णाभाऊ साठे घडत गेले. त्यांच्यातला कलावंत अधिकाधिक उन्नत होत गेला. यासंदर्भात डॉ. बाबुराव गुरवांचे मत लक्षात घेण्यासारखे आहे. ते म्हणतात, पोटासाठी वणवण फिरून व पडेल ते काम करूनही अस्थिरलेल्या व उपासमारीच्या फटकाऱ्यांचे असह्य अनुभव पचवतच अण्णा भाऊंचा जीवनप्रवास सुरू होता. या काळात घरगडी, हॉटेल बॉय, हमाल, बूट पॉलिशवाला,

डोअर कीपर, कोळसे वाहक, कुप्याला सांभाळणारा नोकर, मुलांना खेळविणारा नोकर, उधारी वसूल करणारा नोकर, खाण कामगार, ट्रेसिंग बॉय, इरिगेशनच्या पाईप लाईन टाकणारा, इलेक्ट्रीकच्या तारा ओढणारा रोजबोलीचा मजूर, सिनेमाची पोस्टर्स डकविणारा व ढकलगाडीवरून पोस्टर्स घेऊन सिनेमाची जाहिरात करणारा गडी अशा कित्ती म्हणून भूमिका सांगाव्यात? या साऱ्या भूमिका अण्णा भाऊंच्या सर्जनशील हातांना अनुभवाचे बळ बहाल करीत आल्या.^{१०} ही सर्व कामे करीतच अण्णाभाऊ साठे कम्युनिस्ट विचाराकडे, चळवळीकडे वळले. दारिद्र्याचे, आर्थिक विषमतेचे अनेक जीवघेणे चटके पचवत अण्णाभाऊंनी कम्युनिस्ट विचार समजावून घेतला. त्यांच्यातील संवेदनशील कलावंताला हा विचार अधिकच प्रभावित करून गेला. त्यामुळे अण्णाभाऊंना साहित्यनिर्मितीची प्रेरणा मिळत गेली. ते वर्गजागृत झाले. भारतीय समाजातील आर्थिक आणि सामाजिक विषमता हा त्यांच्या चिंतनाचा विषय बनला. त्या चिंतनाचा कलात्मक आविष्कार म्हणजेच त्यांचे हे साहित्यनिर्मितीचे महान कार्य होय.

वाटेगाव ते मुंबई हा प्रवास अनवाणी पायाने करणारे अण्णाभाऊ पुढे १९६१ मध्ये मुंबई ते मास्को हा प्रवास विमानाने करतात. रशियाचा प्रवास म्हणजे अण्णाभाऊंच्या जीवनातील एक अत्यंत आनंदाचा क्षण आहे. इंडो सोव्हिएट कल्चर सोसायटीने अण्णाभाऊंना रशियाचे निमंत्रण दिले. मार्क्स-लेनिनच्या तत्त्वज्ञानावर उभा असलेला देश म्हणून त्यांच्या मनात रशियाबद्दल प्रचंड जिज्ञासा होती. रशिया पाहण्याचे स्वप्न अनेक दिवसांपासून ते मनात बाळगून होते. हे त्यांचे स्वप्न अनेकांच्या सहकार्याने पूर्ण झाले.

१.३ अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य :

समाजपरिवर्तनाचे स्वप्न मनाशी बाळगून अण्णाभाऊ साठे यांनी मोठळ्ळ प्रमाणात साहित्यनिर्मिती केली आहे. कथा, कादंबरी, लोकनाट्य, पोवाडे, लावण्या, नाटक, प्रवासवर्णन, स्फुटलेखन करून त्यांनी मराठी साहित्याचे अनुभवविश्व समृद्ध केले आहे. त्यांच्या या साहित्याचा परिचय पुढीलप्रमाणे करून देता येईल.

१.३.१ कथालेखन :

‘बरबाद्या कंजारी’ (१९६०), ‘चिरागनगरची भुतं’ (१९७८), ‘निखारा’, ‘नवती’, ‘पिसाळलेला माणूस’, ‘आबी’ (१९८६), ‘फरारी’, ‘भानामती’, ‘लाडी’ (१९८६), ‘कृष्णाकाठच्या कथा’, ‘खुळंबाडी’, ‘गजाआड’, ‘गुन्हाळ’ इ. कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत.

१.३.२ कादंबरीलेखन :

‘आग’, ‘आघात’, ‘अहंकार’, ‘अग्निदिव्य’, ‘कुरूप’, ‘चित्रा’, ‘फुलपाखरू’, ‘वारणेच्या खोर्यात’, ‘रत्ना’, ‘रानबोका’, ‘रूपा’, ‘संघर्ष’, ‘तास’, ‘गुलाम’, ‘डोळे मोडीत राधा चाले’, ‘ठासलेल्या बंदुका’, ‘जिवंत काडतूस’, ‘चंदन’, ‘मूर्ती’, ‘मंगला’, ‘मथुरा’, ‘मास्तर’, ‘चिखलातील कमळ’, ‘अलगूज’, ‘रानगंगा’, ‘माकडीचा माळ’, ‘केवचळ्ळचं कणीस’, ‘वैजयंता’, ‘धुंद रानफुलाचा’, ‘आवडी’, ‘वारणेचा वाघ’, ‘फकिरा’, ‘वैर’, ‘पाझर’, ‘सैरसोबत’ इ. कादंबऱ्यांचे लेखन अण्णाभाऊ साठे यांनी केले आहे.

१.३.३ लोकनाट्ये :

एकूण चौदा लोकनाट्ये अण्णाभाऊ साठे यांनी लिहिली आहेत. ‘अकलेची गोष्ट’ (१९४५), ‘कलंत्री’ (१९४६), ‘बिलंदर बुडवे’, ‘शेटजीचं इलेक्शन’ (१९४६), ‘देशभक्त घोटाळे’ (१९४६), ‘निवडणुकीतील घोटाळे’ (१९४६), ‘बेकायदेशीर’ (१९४७), ‘माझी मुंबई’ (१९४८), ‘मूक मिरवणूक’ (१९४९), ‘पुढारी मिळाला’ (१९५२), ‘लोकमंत्र्याचा दौरा’ (१९५२), ‘खापर्या चोर’, ‘दुष्काळात तेरावा’, ‘पेंग्याचं लगीन’ इ. लोकनाट्ये यात येतात.

१.३.४ पोवाडे व लावण्या :

‘नानकीन नगरापुढे’ (१९४२), ‘बर्लिनचा पोवाडा’ (१९४२), ‘स्तालिनग्राडचा पोवाडा’ (१९४२), ‘बंगालची हाक’ (१९४४), ‘पंजाब दिल्लीचा दंगा’ (१९४७), ‘तेलंगणाचा संग्राम’ (१९४७), ‘महाराष्ट्राची परंपरा’ (१९४७), ‘अमळनेरचे अमर हुतात्मे’ (१९४९), ‘मुंबईचा कामगार’ (१९४९), ‘काळ्याबाजाराचा पोवाडा’ (१९४९) इ. पोवाडे प्रसिद्ध आहेत. ‘एकजुटीचा नेता’, ‘महाराष्ट्रावरून टाक ओवाळून काया’, ‘रवि आला लावुनी तुरा’, ‘शिवारी चला’, ‘दुनयेची दौलत सारी’, ‘माझी मैना गावावर राहिली!’, ‘जग बदल घालुनी घाव!’, ‘मुंबईची लावणी’ इ. लावण्या प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी लिहिलेली ही सर्व प्रकारची काव्यरचना १९५२ मध्ये ‘शाहीर’ नावाच्या पुस्तकातून प्रसिद्ध झाली आहे.

१.३.५ नाट्यलेखन व प्रवासवर्णन :

‘इनामदार’ (१९५८), ‘पेंग्याचं लगीन’, ‘सुलतान’ ही तीन नाटके अण्णाभाऊंनी लिहिली आहेत. ‘माझा रशियाचा प्रवास’ हे रशियाच्या प्रवासावर आधारित प्रवासवर्णन प्रसिद्ध आहे. सन १९५१ ते १९६१ या काळात साम्यवादी पक्षाच्या ‘युगांतर’ या मुखपत्रातून त्यांनी स्फुटलेखन केले आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या अनेक कादंबऱ्यांवर चित्रपट निघाले आहेत. त्यात 'वैजयंता' (१९६१), 'आवडी' (१९६९), 'माकडीचा माळ' (१९६९), 'चिखलातील कमळ' (१९६९), 'वारणेचा वाघ' (१९७०), 'अलगूज' (१९७४), 'फकिरा' या कादंबऱ्यांचा समावेश होतो. 'वैजयंता' या चित्रपटास १९६१-६२ या वर्षाचे उत्कृष्ट मराठी चित्रपटाचे राष्ट्रीय पारितोषिक मिळाले आहे. 'वारणेचा वाघ' या चित्रपटास १९७०-७१ या वर्षाचे महाराष्ट्र राज्य उत्कृष्ट मराठी चित्रपट क्रमांक दोनचे पारितोषिक मिळाले आहे. तसेच 'अलगूज' या कादंबरीवर आधारित असलेल्या 'अशी ही सातार्याची णीसज्ञ' या चित्रपटास १९७३-७४ या वर्षाचे महाराष्ट्र राज्य उत्कृष्ट मराठी चित्रपट क्रमांक तीनचे पारितोषिक प्राप्त झाले आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांनी कथा, कादंबरी, नाटक, कविता आणि लोकनाट अशा प्रमुख साहित्यप्रकारात लेखन करून समाजप्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला. समाजातील शोषण, अन्याय, मानसिक गुलामगिरी, आर्थिक विषमता, अज्ञान हे त्यांच्या साहित्य निर्मितीचे विषय आहेत. समाजात क्रांतीचा विचार पेरला तरच सामाजिक परिवर्तन शक्य आहे, अशी लेखक म्हणून त्यांची धारणा आहे. ही त्यांची भूमिका लक्षात घेऊन, मराठी साहित्यातील एक महत्त्वाचे लेखक म्हणून त्यांच्या साहित्यातील विद्रोही जाणिवांचा अभ्यास प्रस्तुत प्रबंधात केला आहे.

साहित्य, कला, संस्कृती ही मानवी जीवनाची विविध रूपे आहेत. समाजजीवनाच्या उदरातून साहित्याचा, कलेचा जन्म होत असतो. मराठी साहित्यही याला अपवाद नाही. महाराष्ट्राचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक संचित म्हणजे मराठी साहित्य होय. या मराठी साहित्याने महाराष्ट्राच्या छातीवरील अनेक खुणा आपल्या हृदयात, स्पंदनात जपून ठेवल्या आहेत. महाराष्ट्राच्या मातीतील शौर्य, महाराष्ट्राच्या हृदयातील सौंदर्यच मराठी साहित्यातून शब्दरूप घेऊन आविष्कृत झाले आहे.

मुकुंदराजापासून मराठी साहित्याला प्रारंभ झाला. नंतरच्या काळात टप्प्या-टप्प्याने मराठी साहित्यात अनेक नवे प्रवाह उदयाला आले. अनेक अंगांनी मराठी साहित्याचा विकास सुरू झाला. १८१८ला पेशवाईचा अस्त झाल्यानंतर आधुनिक मराठी साहित्याच्या पर्वाला सुरुवात झाली. अनेक नवे वाययप्रकार उदयाला आले.

१९४० नंतर मराठी साहित्याला एक नवी दिशा मिळाली. नवकविता, नवकथा, नवकादंबरीचा उदयही १९४० नंतरच झाला. अनेक नवे लेखक, कवी, नाटककार स्वतःचा एक विशिष्ट दृष्टिकोन घेऊन साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये ठसा उमटवू लागले.

बा. सी. मर्ढेकर, गंगाधर गाडगीळ, नारायण सुर्वे, व्यंकटेश माडगूळकर आणि अण्णाभाऊ साठे यांचे चाळीस नंतरच्या मराठी साहित्यात मोलाचे योगदान आहे.

अण्णाभाऊ साठे उर्फ तुकाराम भाऊराव साठे हे मराठी साहित्यातील एक वैशिष्ट्यपूर्ण नाव ! अस्सल मराठी मातीचा, मराठी मनाचा रंगगंध घेऊन प्रचंड तळमळीने लेखन करणारा साहित्यिक म्हणजे अण्णाभाऊ !! अर्थातच १९४० नंतरच्या मराठी साहित्यामध्ये अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. अण्णाभाऊंनी मराठी साहित्याला नव्या जीवनजाणिवा दिल्या. त्यांच्या कथा, कादंबऱ्यांनी मराठी साहित्यात नवा मानदंड निर्माण केला.

१.४ अण्णाभाऊंची जीवनदृष्टी आणि साहित्यदृष्टी :

अण्णाभाऊ हे लोककलावंत आहेत. त्यांच्याकडे मानवी जीवन समजून घेण्याची विशिष्ट दृष्टी होती. माणूस आणि माणसांचे प्रश्न हे त्यांना अधिक महत्त्वाचे वाटतात. या माणसांच्या जीवनाबद्दल 'बरबाद्या कंजारी' या कथासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत अण्णाभाऊ म्हणतात, ...माझी जीवनावर फार निष्ठा असून मला माणसं फार आवडतात. त्यांची श्रमशक्ती महान आहे. ती जगतात, जगाला जगवतात. त्यांच्या बळावरच हे जग चालतं. त्यांची झुंज नि त्यांचं यश यावर माझा विश्वास आहे. त्यांना विद्रुप करणं मात्र मला आवडत नाही. नव्हे मला भीती वाटते. ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरली नसून दलितानं आपल्या तळहातावर पेलली आहे, असं मी म्हणतो. अशा माणसांना वैफल्याच्या नावाखाली विद्रुप करू नये असं माझं मत आहे. ...एकंदरीत माझी माणसं ही वास्तव आहेत नि जिवंत आहेत. त्यांच्या गुणावगुणांची चर्चा मी करीत नाही. ते कार्य मराठी जनता आणि तिचे थोर विद्वान करतील अशी आशा आहे. ११ ही अण्णाभाऊंची जीवनदृष्टी मानवी जीवनाबद्दल बरेच काही सांगून जाणारी आहे. अर्थातच अण्णाभाऊंची जीवनदृष्टी ही मानवी जीवनातल्या वास्तवाचे भान घेऊन उभी आहे. म्हणूनच अण्णाभाऊमधील कलावंत मानवी जीवन अधिक सुंदर कसे बनविता येईल याचा विचार सातत्याने करीत असतो.

अण्णाभाऊ साठे यांची साहित्यदृष्टी त्यांच्या जीवनदृष्टीचा उत्कर्षबिंदू आहे. १९५८ मध्ये झालेल्या पहिल्या दलित साहित्य संमेलनाच्या उद्घाटनपर भाषणात ते म्हणतात, शब्द आणि कल्पनाच्या साधनावर उभारलेल्या या कलेचे खरे वैशिष्ट्य मानवी चुकांचे ज्ञान करून देणे हेच आहे असे म्हणता येत नाही. मानवाला त्याच्या बाह्य जीवनाच्या परिस्थितीतून वरच्या पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न करणे, त्याला

कमीपणा आणणाऱ्या वास्तव जगाच्या बंधनातून मुक्त करणे आणि तू गुलाम नाहीस, तू वास्तव जगाचा धनी आहेस, तू जीवनाचा स्वतंत्र निर्माता आहेस, असा साक्षात्कार मानवाला करून देणे हे वाययाचे खरे वैशिष्ट्य आहे. या अर्थाने वायय सदैव क्रांतिकारक असते.^{१२} वर उद्धृत केलेले मॅक्झिम गॉर्की यांचे मत अण्णाभाऊंची साहित्यविषयक भूमिका स्पष्ट करणारे आहे. समाजवादी रशियन लेखक मॅक्झिम गॉर्कींचा अण्णाभाऊंच्या साहित्यदृष्टीवर मोठा प्रभाव आहे. विशेष म्हणजे गॉर्की आणि अण्णाभाऊ यांच्या जीवनात काही बाबतीत साम्य आहे. आर्थिक दारिद्र्यमुळे गॉर्कीला बालपणी खूप कष्ट करावे लागले. त्याचे नियमित शालेय शिक्षण थोडेच झाले होते. वाचनाची मात्र खूप आवड होती. अण्णाभाऊंचे जीवन अशाच अनुभवांनी भरलेले आहे. म्हणून ते गॉर्कीप्रमाणे साहित्याकडे समाजपरिवर्तनाचे, क्रांतीचे एक महत्त्वपूर्ण माध्यम म्हणून पाहतात. उपेक्षित समाजाला सर्व प्रकारच्या गुलामीतून मुक्त करण्याचे काम त्यांना साहित्याकडून अपेक्षित आहे. त्यांच्या लेखनामागील प्रेरणा विचारात घेतल्यास त्यांची साहित्यविषयक दृष्टी अधिक स्पष्टपणे लक्षात येईल.

१.५ अण्णाभाऊंच्या लेखनामागील प्रेरणा :

प्रेरणा ही साहित्यातून व्यक्त होणाऱ्या अनुभवाचे नियंत्रण करित असते. म्हणजेच अनुभवाला आकार देण्याचे काम प्रेरणा करित असते. म्हणून लेखक कोणत्या प्रेरणेने प्रेरित होऊन लेखन करतो हे महत्त्वाचे ठरते. साधारणतः १९४० पासून अण्णाभाऊंनी लेखनाला आरंभ केला. प्रारंभी लावण्या, पोवाडे, लिहिता लिहिता अण्णाभाऊ कथा, कादंबरीकडे वळले. त्यांच्या या लेखनामागच्या प्रेरणा शोधत असताना 'मार्क्सवाद' आणि 'आंबेडकरवाद' या दोन गोष्टी महत्त्वाच्या ठरतात. सुरुवातीच्या काळात मार्क्सवादाने प्रभावित झालेले अण्णाभाऊ शेवटी आंबेडकरवादाकडे झुकतात. म्हणून साम्यवाद आणि आंबेडकरवाद या त्यांच्या लेखनामागील मुख्य दोन प्रेरणा आहेत. या बरोबरच 'माणूस' आणि त्याचे 'जीवन' यावर असलेले अण्णाभाऊंचे प्रेमही लेखनासाठी प्रेरित करते. म्हणून अण्णाभाऊ मानवी जीवनाचा सकारात्मक विचार करणारे कलावंत ठरतात. थोडक्यात, अण्णाभाऊंचे साहित्य, समाजजीवनाला प्रभावित करणाऱ्या विचारसरणीच्या प्रेरणेतून जन्माला आले आहे.

विसाव्या शतकामध्ये जगातील राजकीय, सामाजिक आणि तात्त्विक चर्चेवर आपला ठसा उमटविणारा जर्मन विचारवंत म्हणून कार्ल मार्क्स ओळखला जातो. तीन खंडामध्ये विभागलेला 'दास कॅपिटल' हा ग्रंथ लिहून मार्क्सने भांडवलशाही

व्यवस्थेत क्रांती कशी घडवून आणता येईल, याबद्दल विचार मांडला. मार्क्सच्या मते समाजातील एक विशिष्ट वर्ग सदैव निसर्गाशी संघर्ष करण्यात गुंतलेला असतो. या वर्गाने कष्ट करून निर्माण केलेल्या संपत्तीचा उपभोग मात्र इतर वर्ग घेत असतो. समाजात आर्थिक विषमता कशी निर्माण होते आणि ती कशी नष्ट करता येईल याचा विचार करताना मार्क्सने ऐतिहासिक भौतिकवाद, पाया आणि इमारत, क्रांती विचारप्रणाली आणि राज्यसंस्थेचे स्वरूप असे सिद्धांत मांडले आहेत. या सर्व सिद्धांतातून मार्क्सने भांडवलशाही म्हणजे काय आणि ती संपविण्यासाठी क्रांती कशी करता येईल, याचा शोध घेतला आहे. मार्क्सच्या या विचारातूनच पुढे जगाच्या पाठीवर साम्यवादी विचारप्रणाली अस्तित्वात आली.

सुरुवातीच्या काळात मुंबईतील कामगार चळवळीमध्ये काम करताना अण्णाभाऊ साठे यांना मार्क्सवाद हा समाजपरिवर्तनाचा मार्ग वाटला. त्यामुळे मार्क्सवादाची प्रेरणा घेऊन त्यांनी लेखनाला आणि समाजकार्याला सुरुवात केली. त्यांच्या लेखनामागे मार्क्सवादाची प्रेरणा कशी आहे, हे त्यांच्याच शब्दात समजून घेणे अधिक उद्बोधक ठरेल. 'युगांतर' या कम्युनिस्ट पक्षाच्या मुखपत्रातून त्यांनी बरेच लेखन केले आहे. 'हवं ते लिहतो' या लेखात ते म्हणतात, 'मी 'हवं ते लिहितो' याचा अर्थ मला जे सत्य वाटतं, जे माझ्या ध्येयाशी जुळतं ते मी लिहितो. दुसरं मी लिहूचं शकत नाही. कारण माझं ध्येय निश्चित झाले आहे. मी आणि माझा पिंड, मुंबईच्या झुंजार कामगार वर्गाने घडवला आहे. सांचा सोडून मी आता साहित्याकडे वळलो आहे. म्हणजे मी माझ्या वर्गाशी, ध्येयाशी जे जुळेल ते लिहिणार हे आता क्रमप्राप्त आहे. जनतेच्या विराट आंदोलनात शिरून तिचा सर्वव्यापी संघर्ष अगदी जवळून पाहिला आहे. मुंबईच्या कामगार वर्गात जन्म घेऊन त्याच्या खांद्याला खांदा लावून लढण्याचे, एका फळीत उभे राहाण्याचं थोर भाग्य मला लाभलं आहे याबद्दल मी स्वतःला धन्य समजतो आणि हवं ते लिहितो. आता लिहणं हा माझा धर्म आहे नि तेच माझं कर्मही झालं आहे.'^{१३} यातून अण्णाभाऊंच्या जीवनाची, लेखनाची दिशा लक्षात येते. मानवी जीवनाकडे आणि साहित्याकडे ते कोणत्या दृष्टीने पाहतात हे त्यांच्याच शब्दात स्पष्ट झाले आहे.

मार्क्सवादामुळे अण्णाभाऊ साठे यांना जीवनाकडे आणि साहित्याकडे पाहण्याची एक दृष्टी प्राप्त झाली. ही त्यांची दृष्टीच त्यांच्या जीवनाची, साहित्याची प्रेरणा बनून शब्दरूप घेताना दिसते. यासंदर्भात डॉ. बाबुराव गुरवांनी केलेले विवेचन अतिशय अर्थपूर्ण आहे. ते म्हणतात, अण्णा भाऊंनी स्वीकारलेला समाजविचार

आणि अंगिकारलेली जीवनदृष्टी ही जागतिक पातळीवर सिद्ध झालेली समाजपरिवर्तनाची एक मूलभूत दृष्टी आहे. 'मार्क्सवादी साहित्यविचार' ही ती दृष्टी होय.^{१४} आर्थिक विषमता किंवा समाजातील दारिद्र्य दूर करण्याचा आणि सर्वांना जगण्याचा समान हक्क प्राप्त करून देणारा मार्ग म्हणून अण्णाभाऊ साठे मार्क्सवादाकडे पाहतात. यामुळेच त्यांच्या जीवनविषयक आणि साहित्यविषयक दृष्टिकोनावर मार्क्सवादाचा मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. या मार्क्सवादामुळे त्यांच्या लेखनविषयक प्रेरणा प्रभावित झाल्या आहेत.

मार्क्सवादाबरोबर 'आंबेडकरवाद' ही सुद्धा त्यांच्या लेखनामागील एक महत्त्वाची प्रेरणा आहे. आधुनिक भारतातील प्रबोधन युगाला महात्मा फुले यांच्यापासून सुरुवात झाली. सामाजिक विषमता, धार्मिक शोषण हे भारतीयांच्या मागासलेपणाचे मुख्य कारण आहे, हे फुल्यांच्या अभ्यासातून, लेखनातून आणि प्रत्यक्ष शोषण मुक्तीसाठी उभारलेल्या आंदोलनातून सिद्ध झाले. या सामाजिक विषमतेची आणि शोषणाची मुळं वैदिकांच्या धर्मग्रंथांमध्ये आहेत म्हणून फुल्यांनी या वैदिक धर्मग्रंथातील ब्राह्मणवादावर कठोर शब्दात प्रहार केले. महात्मा फुल्यांची ही समाज प्रबोधनाची चळवळ राजर्षी शाहू महाराजांनंतर पुढे नेण्याचे महान कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. डॉ. आंबेडकरांनी या देशातील सामाजिक विषमतेच्या विरोधात बंड पुकारले. सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी कृतीशील लढा दिला. त्यांच्या या लढ्यातून आंबेडकरवादाचा उदय झाला. स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुभाव या मूल्यांवर आधारलेला विचार म्हणजे आंबेडकरवाद होय. सामाजिक समता प्रस्थापित करून समाजातील प्रत्येक घटकाला 'माणूस' म्हणून सन्मानाने जगण्याचा अधिकार प्राप्त करून देणे, हे आंबेडकरवादाचे ध्येय आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या लढ्याने अण्णाभाऊ प्रभावित झाले. त्यांच्या समाजपरिवर्तनाच्या लढ्याबद्दल अण्णाभाऊंच्या मनात नितांत आदर होता. त्यामुळेच त्यांनी आपली 'फकिरा' ही कादंबरी डॉ. आंबेडकरांच्या झुंजार लेखणीला अर्पण केली. यावरून अण्णाभाऊ साठे यांनी आंबेडकरवाद प्रेरक मानला, हे लक्षात येते.

मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवाद या अण्णाभाऊ साठे यांच्या लेखनामागील दोन मुख्य प्रेरणा आहेत. या संदर्भात डॉ. जनार्दन वाघमारे लिहितात, अण्णाभाऊंनी चौखुर उधळणाऱ्या वादळाच्या पाठीवर स्वार होऊन विद्रोहाचे गीत आपल्या गगनभेदी आवाजात आयुष्यभर गाईले. खरे तर, ते नव्या युगाचे नवे शिपाई होते. जे जे अमंगल होते ते ते जाळून किंवा पुरून टाकायचा त्यांनी आटोकट प्रयत्न केला. काळ्या

पाषाणावर स्वातंत्र्य व समतेच्या सुंदर लेणी खोदण्याचा संकल्प त्यांनी सोडला होता. त्यांना स्वातंत्र्य-समता-बंधुतेवर आधारलेला वर्ग-वर्ण-जातिविहीन समाज हवा होता. आणि म्हणून मार्क्सवादाशी त्यांनी नाते जोडले होते. डॉ. आंबेडकरांनी तर येथील चातुर्वर्ण्य आणि जातिव्यवस्था ऐरणीवर ठेवली होती. या दोन्हीही महामानवांनी जग बदलण्याचे तत्त्वज्ञान सांगितले आहे.^{१५} अलीकडच्या काळात अण्णाभाऊ मार्क्सवादी की आंबेडकरवादी? असा वाद घालून त्यांच्या साहित्याचे एकांगी मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न काही अभ्यासक करित आहेत. अण्णाभाऊंना कोणत्याही वादात अडकवण्यापेक्षा वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन त्यांच्या साहित्याचे मूल्यमापन केले पाहिजे. ही वस्तुस्थिती सांगताना डॉ. यशवंत मनोहर लिहितात, पण त्यामुळे मार्क्सवादामुळे सुरु झालेले अण्णा भाऊंचे आयुष्य आंबेडकरवादाच्या स्वीकाराने संपले किंवा अण्णा भाऊंच्या जीवनाचा पूर्वार्ध मार्क्समय होता तर उत्तरार्ध आंबेडकरमय झाला होता ही वस्तुस्थिती काही बदलत नाही.^{१६} शोषणमुक्तीचा विचार अण्णाभाऊंना नेहमीच प्रेरक वाटत आला आहे. हे लक्षात घेऊन त्यांच्या साहित्याचा अन्वयार्थ लावायला हवा. प्रस्थापित व्यवस्थेकडून अण्णाभाऊंची जशी उपेक्षा झाली तशी स्वतःला पुरोगामी म्हणवून घेणाऱ्या गटातटांकडूनही उपेक्षा झाली. मी अस्पृश्यांत अस्पृश्य झालो अशी खंत स्वतः अण्णाभाऊंनीच व्यक्त केली आहे. या पार्श्वभूमीवर काही अभ्यासकांनी आपापल्या दृष्टिकोनांनुसार अण्णा भाऊंना एखाद्या पंथात वा 'वादा'त बंदिस्त करण्याचा जो प्रयत्न केला आहे, तो पाहिल्यावर महात्मा चक्रधरांनी दिलेला जन्मांध व्यक्ती आणि हत्ती यांचा दृष्टान्त आठवतो. काही जन्मांध व्यक्ती हत्तीच्या एकेका अवयवाला स्पर्श करतात आणि तो अवयव म्हणजेच संपूर्ण हत्ती, असे त्यांना वाटते. त्यावेळी हा हत्तीचा एक-एक अवयव आहे; तो संपूर्ण हत्ती नव्हे. जो या अवयवांनी युक्त असतो, तो हत्ती, असे एक डोळस मनुष्य त्यांना समजावून सांगतो. अण्णा भाऊंच्या बाबतीतही आपणाला अशीच डोळस आणि विवेकी भूमिका घ्यावी लागेल. एकीकडून अण्णा भाऊंचे मार्क्सबरोबरचे नाते अतूट होते आणि दुसरीकडे अण्णा भाऊ बुद्ध-फुले-आंबेडकर यांचाही वारसा चालवित होते, हीच त्यांच्याविषयीची सम्यक भूमिका होऊ शकते.^{१७} हे डॉ. आ. ह. साळुंखे यांचे मत लक्षणीय आहे. मार्क्स, गॉर्की, फुले, आंबेडकर यांच्या विचाराची पताका आयुष्यभर खांद्यावर घेऊन अण्णाभाऊ लढत राहिले. त्यांची प्रतिभा झुंजत राहिली.

१.६ 'लाल बावटा कलापथका'तील कार्य :

अण्णाभाऊ साठे हे मुंबईतील कामगार चळवळीने आणि मार्क्सवादामुळे प्रभावित

झाले. समाजप्रबोधनाचे ध्येय समोर ठेवून अण्णाभाऊ आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी 'लाल बावटा कलापथक' काढला. या कलापथकाच्या माध्यमातून त्यांनी खऱ्या अर्थाने समाजप्रबोधनाला सुरुवात केली. समाजातील शोषित, उपेक्षित वर्गासाठी, मुंबईतील कामगारांच्या प्रबोधनासाठी १९४४ मध्ये 'लाल बावटा कलापथक' अस्तित्वात आले. या कलापथकात अण्णाभाऊंसह शाहीर अमर शेख, शाहीर द. ना. गव्हाणकर यांची भूमिकाही महत्त्वाची होती.

'लाल बावटा कलापथक'च्या माध्यमातून अण्णाभाऊंनी महाराष्ट्रभर जनजागृतीचे काम केले. शेकडो कार्यक्रमातून त्यांनी महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातील जनतेला अन्यायाच्या विरुद्ध लढण्याची प्रेरणा दिली. प्रबोधनपर गीते, पोवाडे, लावण्या आणि लोकनाटी सादर करून त्यांनी प्रस्थापित व्यवस्थेला आव्हान दिले. समाजपरिवर्तनाची भूमिका स्वीकारल्यामुळे त्यांना प्रस्थापितांशी कडवा संघर्ष करावा लागला. अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागले. अशा संघर्षांमुळे आणि अण्णाभाऊंच्या क्रांतिकारी विचारांमुळे 'लाल बावटा कलापथक'ला त्याकाळात मोठी प्रसिद्धी मिळाली. समाजक्रांतीचे साधन म्हणून लोक त्याकडे पाहू लागले. यासंदर्भात मच्छिंद्र सकटे लिहितात, अण्णा भाऊ, गव्हाणकर आणि अमर शेख या त्रिवेणी संगमामुळे पार्टीने कलापथकाची कल्पना उचलून धरली आणि यातूनच १९४४ मध्ये 'लाल बावटा कलापथक' जन्मास आले. या कलापथकाने पुढे महाराष्ट्र ढवळून टाकला. या तीन शाहिरांच्या शाहिरी गर्जनेने कम्युनिस्टेतर पक्षातील भले भले हादरून गेले. १९४५ ला, तर दसऱ्याच्या सुमारास मुंबईला या त्रिमूर्ती शाहिरांचा अभूतपूर्व आणि रोमहर्षक कार्यक्रम झाला. या कार्यक्रमात ध्वनिक्षेपक हे नादसंवर्धक तंत्र अगदी प्रथमच जाहीर सभामंचावरून शाहिरांसाठी उपयोगात आणले होते. या कार्यक्रमात अण्णा भाऊंसह गव्हाणकर आणि अमर शेख यांना आणि त्यांच्या पार्टीला लोकांनी अक्षरशः डोक्यावर घेतले. इथूनच अण्णा भाऊ खऱ्या अर्थाने, महाराष्ट्राचे शाहीर झाले होते... लोकशाहीर...! ^{१८} एकूणच, लाल बावटा कलापथकाच्या माध्यमातून अण्णाभाऊंनी समाजपरिवर्तनाचे केलेले कार्य अनन्यसाधारण स्वरूपाचे आहे. समाजक्रांतीचे स्वप्न हृदयात बाळगून त्यांनी प्रस्थापित व्यवस्थेशी झुंज दिली. ही त्यांची झुंज भविष्यातील नव्या समाजरचनेला आकार देणारी ठरली.

१.७ कामगारांचा लढा :

अण्णाभाऊ साठे यांचा वाटेगाव ते मुंबई हा प्रवासच मुळात कामाच्या, भाकरीच्या शोधात झाला आहे. मुंबईत आल्यानंतर त्यांना पोटासाठी अनेक प्रकारची

कामं करावी लागली. यातच त्यांचा कामगार चळवळीशी संपर्क आला. पुढे हा संपर्क अधिक घनिष्ठ होऊन ते कामगारांच्या चळवळीत सक्रिय झाले. ते स्वतःच कामगार असल्यामुळे त्यांना कामगारांच्या मूलभूत प्रश्नांची जाणीव होती. कामगारांचे भांडवलदार वर्गाकडून होणारे शोषण त्यांना चांगलेच माहीत होते. या भांडवलशाहीच्या जोखडातून कामगारांना मुक्त करण्यासाठी त्यांनी कामगार लढ्यात स्वतःला झोकून दिले. कामगार चळवळ मजबूत करण्यामध्ये अण्णाभाऊंचे जसे महत्त्वाचे योगदान आहे, तसे अण्णाभाऊंच्या जडणघडणीत कामगार चळवळीचा मोठा वाटा आहे.

साधारणपणे १९४२ ते १९५० या काळामध्ये अण्णाभाऊ 'लोकशाहीर' म्हणून जे नावारूपाला आले त्यात कामगार लढ्याचे मोलाचे योगदान आहे. या प्रारंभीच्या काळात अण्णाभाऊ कामगार वर्गात जागृती घडवून आणण्यासाठी विविध प्रकारच्या रचना करून, त्यांना कलात्मक रूप देऊन सादर करित होते. त्यांच्या गीतातून, पोवाड्यातून कामगारांची चळवळ अधिक सशक्त होत होती. अर्थातच, अण्णाभाऊ 'लोकशाहीर' म्हणून कामगारांच्या चळवळीला वैचारिक दिशा देत होते. कामगारांच्या मैदानावर त्यांची लोकशाहिरी फुलत-बहरत होती. या कामगार लढ्यातच मार्क्सने त्यांना प्रभावित केले होते.

मस्तकामध्ये मार्क्सवादाची प्रेरणा घेऊन अण्णाभाऊ कामगारांच्या लढ्यात सक्रिय झाले. संप, मोर्चे, आंदोलने, सभा-संमेलने, मेळावे आदिंच्या माध्यमातून त्यांनी उपेक्षितांची बाजू मांडली. त्यामुळे कामगारांना संघटित होऊन संघर्ष करण्याची प्रेरणा मिळाली. परिणामी कामगार वर्गाचे संघटनात्मक सामर्थ्य वाढले. एकूणच, त्यांच्या जीवनसंघर्षाचा पूर्वार्ध म्हणून कामगारांच्या लढ्यातील त्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

१.८ संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ :

१९४२ ते १९६२ हा वीस वर्षांचा काळ अण्णाभाऊ साठे यांना माणूस आणि कलावंत म्हणून अधिकाधिक उंचीवर नेणारा ठरला. याच काळात त्यांनी कामगार चळवळ, लाल बावटा कलापथक आणि संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला. या सर्व चळवळी त्यांच्या जगण्याचा, जीवनकार्याचा अविभाज्य भाग झाल्या होत्या. १९५७ मध्ये संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ सुरू झाली. मुंबई हे शहर महाराष्ट्रापासून तोडून गुजरातला जोडण्याचा प्रयत्न होऊ लागला. मतलबी नेत्यांचा डाव अण्णाभाऊंनी ओळखला. हा डाव हाणून पाडण्यासाठी त्यांनी मोठ्या प्रमाणात जनप्रबोधन सुरू केले. 'माझी मैना गावावर राहिली' ही प्रसिद्ध लावणी

याच विषयावर आधारलेली आहे. संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यात प्रत्यक्ष सहभाग घेऊन अशा लावण्यांच्या माध्यमातून त्यांनी मराठी माणसाला जागे केले.

खरे तर वाटेगावच्या नंतर 'मुंबई' हेच अण्णाभाऊंच्या जगण्याचे केंद्र बनले होते. मुंबईनेच त्यांना एका नव्या जीवनसंघर्षाची ओळख करून दिली होती. या मुंबईत विषमता, दारिद्र, शोषण असले तरी तिच्यावर अण्णाभाऊंचे जीवापाड प्रेम होते. एका अर्थाने हे शहर म्हणजे त्यांच्या काळजाचा तुकडाच! त्यामुळेच त्यांचे बंडखोर मन महाराष्ट्रापासून मुंबई शहर हिरावून घेण्याचा डाव हाणून पाडते. कारवार, निपाणी, बेळगाव, मुंबईसह महाराष्ट्र झाला पाहिजे अशी भूमिका त्यांनी घेतली. संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ अण्णाभाऊंसारख्या लढाऊ कार्यकर्त्यांमुळे अधिक व्यापक आणि सामर्थ्यशाली बनली. अशा अनेक कार्यकर्त्यांच्या संघर्षांमुळे संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ बऱ्याच प्रमाणात यशस्वी झाली.

अण्णाभाऊ साठे हे असे बहुरंगी व्यक्तिमत्त्व आहे. कामगार, कवी, लोकशाहीर, कथाकार, कादंबरीकार, नाटककार, चळवळीत काम करणारा कार्यकर्ता, लोकनाट्यचे जनक, उत्तम नट आणि माणसावर, मानवी जीवनावर उत्कट प्रेम करणारा माणूस असे विविध पैलू असलेले हे व्यक्तिमत्त्व आहे. थोडक्यात, संघर्ष हा या व्यक्तिमत्त्वाचा केंद्रबिंदू आहे. मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवादाने प्रेरित होऊन समाजपरिवर्तनासाठी एका हातात डफ आणि दुसऱ्या हातात लेखणी घेऊन लढणारा हा योद्धा आहे. शोषणमुक्त नवसमाजनिर्मिती हे या लढ्याचे ध्येय आहे.

अशा या लढवय्या कलावंतांच्या जीवनाचा उत्तरार्ध मात्र अनेक संकटांनी भरलेला आहे. प्रकाशकांनी केलेली लुबाडणूक, कार्यकर्त्यांनी केलेला विश्वासघात, दुसऱ्या पत्नीचे सोडून जाणे, कलापथकात पडलेली फूट, प्रस्थापित समीक्षकांनी केलेली उपेक्षा यामुळे अण्णाभाऊ शेवटी खचत गेले. सगळीकडून कुचंबणा होत असताना त्यांनी व्यसनाचा सहारा घेतला. त्यांचे व्यसन वाढत गेले. पत्नी, मित्र, नातेवाईक, कार्यकर्ते सर्वच दुरावले. १९६६ ते ६९ हा काळ अत्यंत वाईट अनुभव देणारा ठरला. यासंदर्भात वि. ब. विटेकर लिहितात, अण्णाभाऊ साठे अंती अठराविश्वे दारिद्र्यतच राहिले. अंतिम समयी अंथरण्यास फाटके घोंगडे व एक मिणमिणता दिवा यांनीच त्यांना शेवटपर्यंत साथ दिली. याशिवाय टेबलावर गॉर्कीचा पुतळा होता, तोच त्यांना शेवटपर्यंत आशीर्वाद देत राहिला. गोरेगावातच त्यांचे निधन झाले. मराठी साहित्यातील दलित देदीप्यमान तारा निखळला, तो दिवस १८ जुलै, १९६९ हा होता. १९ एका कलावंताचा हा शेवट मनाला चटका लावणारा आहे. दारिद्र्यज्ञाची

दोन हात करीत जीवन उभं करणारा हा लेखक, अनेकांना जगण्याची आणि लढण्याची प्रेरणा देणारा हा लोकशाहीर जीवनाच्या उत्तरार्धात मात्र वैफल्यग्रस्त, निराश बनत जातो. जीवनाकडून मृत्यूकडे प्रवास सुरू होतो आणि त्यातच एका महान कलावंताचा अंत होतो.

१.९ निष्कर्ष :

१. अण्णाभाऊ साठे यांना बालपणापासूनच दारिद्र्यज्ञाचे आणि सामाजिक विषमतेचे चटके सहन करावे लागले. बालपणातील दाहक अनुभवामुळे त्यांचे मन बंडखोर बनत गेले.
२. अण्णाभाऊंचे औपचारिक शिक्षण एक-दोन दिवसांचा अपवाद वगळता फारसे झाले नाही. जीवनाच्या शाळेत, अनौपचारिक शिक्षणातूनच अण्णाभाऊंचे व्यक्तिमत्त्व अधिकाधिक समृद्ध होत गेले.
३. अण्णाभाऊ साठे यांचा वाटेगाव ते मुंबई हा प्रवासच मुळात कामाच्या, भाकरीच्या शोधात झाला आहे. मुंबईत आल्यानंतर त्यांना पोटासाठी अनेक प्रकारची कामं करावी लागली.
४. आर्थिक विषमता, समाजातील दारिद्र्य दूर करण्याचा आणि सर्वांना जगण्याचा समान हक्क प्राप्त करून देणारा मार्ग म्हणून अण्णाभाऊ साठे मार्क्सवादाकडे पाहतात.
५. गॉर्की हा अण्णाभाऊ साठेचा आवडता लेखक असल्यामुळे गॉर्कीच्या साहित्याचा आणि विचाराचा मोठा प्रभाव त्यांच्या साहित्यावर दिसून येतो. त्यामुळेच ते साहित्याकडे समाजपरिवर्तनाचे, क्रांतीचे एक महत्त्वपूर्ण माध्यम म्हणून पाहतात. उपेक्षित समाजाला सर्व प्रकारच्या गुलामीतून मुक्त करण्याचे काम त्यांना साहित्याकडून अपेक्षित आहे.
६. अण्णाभाऊ हे लोककलावंत आहेत. मानवी जीवन समजून घेण्यासाठी लागणारी व्यापक संवेदना त्यांच्याकडे आहे. म्हणूनच माणूस आणि त्या माणसाचे प्रश्न त्यांना महत्त्वाचे वाटतात.
७. सुरुवातीच्या काळात मुंबईतील कामगार चळवळीमध्ये काम करताना अण्णाभाऊ साठे यांना मार्क्सवाद हा समाजपरिवर्तनाचा मार्ग वाटला. त्यामुळे मार्क्सवादाची प्रेरणा घेऊन त्यांनी लेखनाला आणि समाजकार्याला सुरुवात

केली. मार्क्सवादामुळे त्यांना जीवनाकडे आणि साहित्याकडे पाहण्याची विशिष्ट दृष्टी प्राप्त झाली.

८. साधारणपणे १९४२ ते १९५० या काळामध्ये अण्णाभाऊ 'लोकशाहीर' म्हणून नावारूपाला आले.
९. 'मार्क्सवाद' आणि 'आंबेडकरवाद' या त्यांच्या लेखनामागील दोन मुख्य प्रेरणा आहेत. आयुष्याच्या पूर्वार्धात मार्क्सवादाने प्रभावित झालेले अण्णाभाऊ उत्तरार्धात आंबेडकरवादाकडे झुकतात. अर्थात, साम्यवाद आणि आंबेडकरवाद ही त्यांच्या लेखनामागील ऊर्जा आहे.
१०. 'लाल बावटा कलापथका'च्या माध्यमातून अण्णाभाऊंनी महाराष्ट्रभर जनजागृतीचे काम केले. शेकडो कार्यक्रमातून त्यांनी महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातील जनतेला अन्यायाच्या विरुद्ध लढण्याची प्रेरणा दिली.
११. ते स्वतःच कामगार असल्यामुळे त्यांना कामगारांच्या मूलभूत प्रश्नांची जाणीव होती. कामगारांचे भांडवलदार वर्गाकडून होणारे शोषण त्यांना चांगलेच माहित होते. या भांडवलशाहीच्या जोखडातून कामगारांना मुक्त करण्यासाठी त्यांनी कामगार लढ्यात स्वतःला झोकून दिले. कामगार चळवळ मजबूत करण्यामध्ये अण्णाभाऊंचे जसे महत्त्वाचे योगदान आहे, तसे अण्णाभाऊंच्या जडणघडणीत कामगार चळवळीचा मोठा वाटा आहे. त्यांच्या जीवनसंघर्षाचा पूर्वार्ध म्हणून कामगारांच्या लढ्यातील त्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे मानावे लागते.
१२. १९४२ ते १९६२ हा वीस वर्षांचा काळ अण्णाभाऊ साठे यांना माणूस आणि कलावंत म्हणून अधिकाधिक उंचीवर नेणारा ठरला.
१३. संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ अण्णाभाऊंसारख्या लढाऊ कार्यकर्त्यांमुळे अधिक व्यापक आणि सामर्थ्यशाली बनली. अशा अनेक कार्यकर्त्यांच्या संघर्षांमुळे संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ बऱ्याच प्रमाणात यशस्वी झाली.
१४. कामगार, कवी, लोकशाहीर, कथाकार, कादंबरीकार, नाटककार, चळवळीत काम करणारा कार्यकर्ता, लोकनाट्यचे जनक, उत्तम नट आणि माणसावर, मानवी जीवनावर उत्कट प्रेम करणारा माणूस असे विविध पैलू अण्णाभाऊंच्या व्यक्तिमत्त्वात आहेत. या अर्थाने अण्णाभाऊ साठे हे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व ठरते.

संदर्भसूची

१. साठे अण्णा भाऊ : फकिरा, सुरेश एजन्सी पुणे, २८वी आ. २०१०, -कैफियत.
२. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, चौ. आ. २००२, पृ. १.
३. तत्रैव, पृ. ४.
४. साठे दिनकर सहदेव : अण्णा भाऊंच्या आठवणी, संकेत प्रकाशन, नागपूर, संस्कारित आ. २००७, पृ. २९.
५. साठे शंकर : माझा भाऊ अण्णाभाऊ, सुगावा प्रकाशन पुणे, ति. आ. १९९०, पृ. १२.
६. तत्रैव, पृ. ९.
७. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे, उनि. पृ. ५.६.
८. तत्रैव, पृ. ८.
९. तत्रैव, पृ. १२.
१०. तत्रैव, पृ. १३.
११. साठे अण्णाभाऊ : बरबाद्या कंजारी, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००४, -प्रस्तावना.
१२. डांगळे अर्जुन (सं.) : लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय, म. रा. सा. सं. मंडळ, मुंबई, प. आ. १९९८, पृ. ११७८.
१३. चौसाळकर अशोक, शिंदे रणधीर (सं.) रू 'युगांतर' मधील अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य, श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर, प. आ. २०११, पृ. ३३.
१४. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, लोकवायय गृह मुंबई, दु. आ. १९९९, पृ. २.
१५. वाघमारे जनार्दन : साहित्यचिंतन, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, दु. आ. १९९६, पृ. १३७.
१६. शिंदे रणधीर (सं.) : अण्णाभाऊ साठे साहित्य - समीक्षा, श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर २०१०, पृ. १३४.
१७. सकटे मच्छिंद्र : अण्णा भाऊ साठे - एक सत्यशोधक, प्रज्ञा प्रकाशन कोल्हापूर, प. आ. २००५, पृ. २३.
१८. तत्रैव, पृ. ५९.
१९. विटेकर वि. ब. : असे होते अण्णाभाऊ साठे, छाया प्रकाशन पुणे, प. आ. १९८६, पृ. १५३.

प्रकरण दुसरे

विद्रोह : स्वरूप आणि संकल्पना

२.१ प्रास्ताविक :

मानवी जीवन अनेक मूल्यांनी भारलेले असते. समाजजीवनाला उन्नत करणारी मूल्ये समाजात रुजावीत म्हणून कलावंत, साहित्यिक किंवा विचारवंत आपल्या लेखनाच्या माध्यमातून प्रयत्न करित असतो. समाज हा अनेक चांगल्या वाईट गोष्टींनी बनलेला असतो. सत्य, असत्य, समता, विषमता, स्वातंत्र्य, गुलामी यांच्यातील लढाई प्रकाश आणि अंधार यांच्या लढाई इतकीच जुनी आहे. प्राचीन काळापासून समाजामध्ये सत्तासंघर्ष चालू असलेला दिसून येतो. ह्या सत्तासंघर्षामधूनच समाजजीवनात विषमता, गुलामी निर्माण होते. स्वतःचे वर्चस्व सिद्ध करण्यासाठी, स्वार्थासाठी समाजातील एक विशिष्ट वर्ग बहुसंख्य लोकांवर अन्याय, अत्याचार करित असतो. या वर्गाकडूनच माणसाच्या मेंदूला गुलाम बनविण्यासाठी एक शोषणाधिष्ठित व्यवस्था निर्माण केली जाते. अशा व्यवस्थेचा भाग किंवा घटक असणारा माणूस एक तर 'शोषक' असतो नाही तर 'शोषित' असतो. शोषकांनी निर्माण केलेल्या व्यवस्थेमध्ये बहुसंख्य माणसांचे बौद्धिक, भावनिक, धार्मिक, वैचारिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अशा अनेक पातळ्यांवर शोषण सुरू असते. अर्थातच, शोषित वर्ग जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात मागासलेला असतो आणि शोषक वर्ग पुढारलेला, निर्ढावलेला, मुजोर बनलेला असतो. समाजजीवनातील या दोन वर्गांमध्ये चालणारा संघर्ष समाजाच्या अस्तित्वाइतकाच जुना आहे. ह्या संघर्षामध्ये, समाजजीवनाच्या इतिहासामध्ये 'विद्रोह' या मूल्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

'विद्रोह' हे संपूर्ण मानवी जीवनाला व्यापणारे एक अत्यंत महत्त्वाचे जीवनमूल्य आणि साहित्यमूल्य आहे. विद्रोहाचा आणि साहित्याचा परस्पर संबंध पाहण्यापूर्वी विद्रोहाचे मानवी जीवनाशी असणारे नाते, विद्रोहाचा अर्थ, त्याची वैशिष्ट्ये आणि त्याचे विविध पैलू समजून घेणे आवश्यक आहे. या दृष्टीनेच 'विद्रोह : स्वरूप आणि संकल्पना' या पहिल्या प्रकरणाची मांडणी केली आहे. अण्णाभाऊ साठे यांच्या

साहित्यातील विद्रोही जाणिवांचे स्वरूप समजून घेत असताना विद्रोह या जीवनमूल्याची व्यापक पार्श्वभूमी लक्षात घेणे क्रमप्राप्त आहे.

२.२ विद्रोहाचा अर्थ :

विविध जीवनमूल्यांच्या संदर्भात विद्रोहाचा अर्थ व त्याचे स्वरूप लक्षात घेणे आवश्यक आहे. समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुभाव, सौजन्य, सत्यनिष्ठा, सौंदर्य, विवेकनिष्ठा ही विविध प्रकारची जीवनमूल्ये मानवी जीवनाला उज्वल भविष्याकडे घेऊन जातात. ह्या मानवी जीवनाला उन्नत करणाऱ्या मूल्यांचे मूळ मात्र विद्रोहामध्ये असते. या अर्थाने 'विद्रोह' हे एक 'महामूल्य' ठरते. आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 'विद्रोहात्मक' जीवनसंघर्षातून समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता ही जीवनमूल्य विकसित झाली आहेत.

कोणत्याही समाजात आणि कोणत्याही काळामध्ये माणसासमोर जगण्याचे प्रमुख असे दोन मार्ग असतात. एक परंपरेने चालत आलेले जीवन सर्वांगाने स्वीकारणे, स्वतःच्या वाट्याला आलेले जीवन आपल्या दैवाचा भाग समजणे, हा होय. या मार्गामध्ये माणूस गुलामीलाही धर्म, संस्क्रुती समजतो. अशा प्रकारचे जीवन चाकोरीबद्ध, परंपरागत विचारावर आधारलेले असते. म्हणून या मार्गात संघर्षाचा संबंधच येत नाही. जीवनाचा दुसरा मार्ग यापेक्षा संघर्षमय, रोमांचकारी आहे. तो म्हणजे परंपरेने चालत आलेले जीवन सर्वांगाने जशास तसे न स्वीकारता त्या जीवनमार्गातील अन्यायकारक, शोषक गोष्टींना विरोध करणे आणि संपूर्ण मानवजातीला हितकारक ठरणाऱ्या चांगल्या गोष्टींचा स्वीकार करणे हा होय. ह्या मार्गाने जो माणूस, जो समाज प्रवास करण्याचा प्रयत्न करतो त्या माणसाची, समाजाची प्रगती होऊ शकते. जीवन मार्गाच्या या दुसऱ्या वाटेवर जाणीवपूर्वक टाकलेले पहिले पाऊल म्हणजे 'विद्रोह'चे बीजारोपण होय. प्रचंड अशा काळोखाच्या विरुद्ध दिशेने पडलेला सूर्याचा पहिला किरण होय.

'विद्रोह' या शब्दाचा अर्थ शब्दकोशामध्ये 'अनिष्ट परंपरेविरुद्ध उठाव किंवा निषेध' असा दिला आहे.^१ 'विद्रोह' म्हणजे कशाचा तरी निषेध करणे किंवा एखादी गोष्ट नाकारणे असा सर्वसाधारण समज आहे. विद्रोहाच्या प्रक्रियेमध्ये नकार, निषेध असतो हे जरी खरे असले तरी केवळ नकार म्हणजे विद्रोह नव्हे! 'विद्रोह'मध्ये नकाराबरोबरच स्वीकाराची प्रक्रियाही महत्त्वाची असते. अर्थातच, वाईटाचा नकार

आणि चांगल्याचा स्वीकार हे 'विद्रोह'चे मुख्य सूत्र असते. विद्रोहाचा अर्थ सांगताना डॉ. आ. ह. साळुंखे म्हणतात, विद्रोह म्हणजे प्रस्थापितांच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी वंचितांनी केलेले सर्वांगीण स्वातंत्र्ययुद्ध होय. विद्रोह म्हणजे आपल्या श्वासोच्छ्वासांवरची, आपल्या नाडीच्या ठोक्यांवरची, आपल्या स्वत्वावरची, किंबहुना आपल्या एकूण अस्तित्वावरचीच अनिष्ट बंधणे तोडणे, आपल्याला गुदमरवून टाकणारी दडपणे झुगारून देणे होय. असा विद्रोह करताना काहीसा कर्कश आवाज, काही मोडतोड, काही विध्वंस होणारच. पण एवढ्यावरून विद्रोह म्हणजे काही तरी अनिष्ट अशी केवळ नकारात्मक संकल्पना आहे, असे मात्र कोणी म्हणू नये.^२ यावरून विद्रोह केवळ नकारात्मक नसतो हे लक्षात येते. केवळ नकारातून नवी संस्कृती निर्माण होऊ शकत नाही, याचे भान ठेवूनच विद्रोहात्मक संघर्ष चालू राहतो. 'विद्रोह' संकल्पनेच्या संदर्भात डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात, साधारणतः आपल्याला दिसते, की नैसर्गिक न्याय आणि व्यवस्था यांच्यामधल्या संघर्षाला आपणाला विद्रोह असे म्हणता येईल. कारण विद्रोह करायचा तो कशाशी करायचा किंवा कोणाशी करायचा हा महत्त्वाचा प्रश्न असतो. जी काही एक व्यवस्था निर्माण झालेली असते त्या व्यवस्थेशी हा विद्रोह केला जातो.^३ माणसाचे नैसर्गिक हक्क अधिकार ज्या व्यवस्थेमध्ये हिरावून घेतलेले असतात त्या व्यवस्थेच्या विरोधामध्ये विद्रोह करावा लागतो.

डॉ. अनंत राऊत 'विद्रोहमूल्य' ह्या ग्रंथात विद्रोहाचे स्वरूप सांगताना म्हणतात, मराठी दलित साहित्यातील विद्रोह ही संकल्पना अत्यंत व्यापक स्वरूपाची आहे. विद्रोह या शब्दाचा मराठी शब्दकोशातील अर्थ 'शत्रुत्व', 'वैर' असा आहे. परंतु दलित साहित्याच्या संदर्भामध्ये वापरला जाणारा 'विद्रोह' हा शब्द नेमका विशिष्ट अशा एखाद्याच गोष्टीच्या संदर्भामध्ये वापरला न जाता या शब्दामधून वरील अर्थापेक्षा वेगळ्या अशा अनेक अर्थांचे सूचन केले जाते. अनेकदा 'विद्रोह' हा शब्द नकार, चीड, प्रक्षोभ, संघर्षशीलता, बंडखोरी, लढाऊ वृत्ती, नवसमाज निर्मितीचे स्वप्न साकार करण्यासाठी केली जाणारी विध्वंसक द्रती अशा अनेक अर्थानी वापरला जातो आणि अशा स्वरूपाचे अनेक अर्थ निश्चितपणाने 'विद्रोह' या शब्दामध्ये सामावलेले आहेत. कारण विद्रोह ही एक मानसिकता असते. ही मानसिकता स्वतःच्या 'माणूसपणा'च्या जाणिवेतून निर्माण झालेली असते.^४ डॉ. अनंत राऊत यांचे विद्रोह या शब्दासंबंधीचे वरील विश्लेषण अत्यंत अर्थपूर्ण आहे. 'विद्रोह' या शब्दाचे अनेक पैलू या विवेचनातून लक्षात येतात.

२.२.१ द्रोह आणि विद्रोह :

विद्रोहाचा अर्थ पाहत असताना 'द्रोह' या शब्दाचा अर्थही समजून घेणे आवश्यक आहे. सामान्यपणे 'विद्रोह' म्हणजे 'द्रोह' असा अर्थ समाजजीवनात घेतला जातो. परंतु 'द्रोह' आणि 'विद्रोह' या दोन्ही शब्दांचे अर्थ स्वतंत्र आहेत. शब्दकोशामध्ये 'द्रोह' या शब्दाचा अर्थ 'द्वेष, विश्वासघात' असा दिला आहे.^५ यावरून द्रोह करणे म्हणजे द्वेष, विश्वासघात करणे होय. तर विद्रोह म्हणजे अन्याय अत्याचाराच्या विरोधात बंड करणे होय. द्रोह आणि विद्रोह या दोन शब्दातील उच्चारसाम्यामुळे 'विद्रोह' या शब्दाचा अर्थ चुकीचा घेण्याची शक्यता असते.

द्रोह हा पूर्णपणे वेगळ्या अर्थाचा शब्द आहे. त्याचा 'विद्रोह' या शब्दाशी अर्थाच्या दृष्टीने कोणताही संबंध नाही. विद्रोहाच्या संस्कृतीमध्ये द्वेष, विश्वासघात बसत नाही. माणसा.माणसामध्ये जिव्हाळ्याचे, प्रेमाचे संबंध निर्माण करणे, मानवतावादी मूल्ये रुजविणे, जात धर्म, पंथ, लिंग, भाषा, इत्यादींच्या पलीकडे जाऊन माणसा.माणसाचे केवळ 'माणूस' म्हणून अतूट नाते निर्माण करणे हे विद्रोही संस्कृतीचे अंतिम ध्येय आहे.

डॉ. आ. ह. साळुंखे यांच्या 'विद्रोही तुकाराम' या ग्रंथाचे प्रकाशन झाल्यानंतर काही वाचकांचा असा गैरसमज झाला होता. म्हणून 'विद्रोही' आणि 'द्रोही' या शब्दांबद्दल डॉ. आ. ह. साळुंखे म्हणतात विद्रोही या शब्दाचा अर्थ 'अन्यायाविरुद्ध लढा उभारणारे', असा आहे. 'द्रोही' या शब्दाच्या अर्थाशी त्याचा काहीही संबंध नाही. शब्दाच्या अर्थाविषयी गैरसमज झाल्यामुळे हा शब्द तुकारामांचा अनादर करणारा आहे, अशी काही लोकांची भावना झाली. वस्तुतः, हा शब्द तुकारामांविषयीच्या कमालीच्या आदरभावनेने योजलेला आहे.^६

विद्रोहाची संकल्पना समजून घेत असताना शोषक आणि शोषित यांच्यातील संघर्षही विचारात घ्यावा लागतो. कारण या संघर्षातूनच विद्रोहाचा जन्म होत असतो. प्रत्येक काळात, प्रत्येक समाजव्यवस्थेत शोषकांकडून सामान्य लोकांचे शोषण चालू असते. शोषित वर्ग गुलामी झुगारून देण्याचा जेव्हा प्रयत्न करतो तेव्हा खऱ्या अर्थाने संघर्षाला सुरुवात होते. एका अर्थाने शोषितांचा संघर्ष हा त्यांच्या हितासाठी जसा असतो तसा शोषकांना सुधारण्यासाठी, स्वतःमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी दिलेली ती एक संधीही असते. या पार्श्वभूमीवर प्रा. रा. ग. जाधव यांचे मत उद्धोधक आहे. ते म्हणतात, विद्रोहाच्या संकल्पनेच्या बुडाशी पीडक आणि पीडित यांचे द्वंद्व (डायलेक्टिक्स) असते. असे द्वंद्व असते याचा अर्थ, ते पीडक आणि पीडित या

दोहोंना अंतिम विश्लेषणात परस्परपोषक ठरते. स्त्री आणि पुरुष यांचे द्वंद्व ज्याप्रमाणे मानवी जीवनात उभयतांना इष्ट व पोषक ठरते, त्याचप्रमाणे विद्रोह संकल्पनेतील पीडकद्वंद्व उभयतांना फलदायी ठरते.^७ यावरून विद्रोहाच्या संकल्पनेची अन्वर्थकता व व्यापकता लक्षात येते.

प्रस्थापित समाजव्यवस्थेमध्ये सामान्यतः बहुसंख्य असणाऱ्या सामान्यजनांचे शोषण चालू असते. हे शोषण संख्येने कमी असलेल्या वर्गाकडूनही होऊ शकते. भारतीय समाजव्यवस्थेत तर अशाच प्रकारचे चित्र आढळून येते. म्हणून सामान्यतः समाजातील बहुसंख्याकांचा वर्ग हा पीडकांचा वर्ग असतो आणि पीडित हे सामान्यतः अल्पसंख्य असतात.^८ हे प्रा. रा. ग. जाधव यांचे मत भारतीय समाजव्यवस्थेच्या पार्श्वभूमीवर मान्य होण्यासारखे नाही. कारण भारतामध्ये वैदिकांनी वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था अस्तित्वात आणल्यानंतर वैदिकांकडून म्हणजेच ब्राह्मण वर्गाकडून बहुसंख्य असणाऱ्या बहुजन समाजाचे शोषण झाले आहे. महाराष्ट्रातील समाजजीवनाच्या संदर्भात विचार केल्यास कुणबी, माळी, सुतार, लोहार, तेली, मांग, महार अशा अनेक जातीतील लोकांचे ब्राह्मण वर्गाकडून शैक्षणिक, धार्मिक, सांस्कृतिक शोषण झालेले दिसून येते. अर्थातच, शोषकांचा वर्ग हा संख्येच्या बळावर आपले वर्चस्व गाजवत नसतो. ज्ञानसत्ता आणि धर्मसत्ता स्वतःकडे ठेवून आपल्याला पोषक अशी समाजव्यवस्था शोषकवर्ग निर्माण करित असतो.

व्यक्तीकडून किंवा समाजाकडून केला जाणारा विद्रोह हा एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीच्या, जातीच्या, वर्णाच्या, धर्माच्या, किंवा वर्गाच्या विरोधात नसतो. प्रतिगामी प्रवृत्तीच्या विरोधामध्ये हा विद्रोह चालू असतो. वाईट गोष्टींचा प्रतिकार जसा विद्रोहामध्ये असतो तसा स्वत्वाचा शोधही असतो. 'माणूस' म्हणून असणारे स्वतःचे अस्तित्व अधिकाधिक न्याय मूल्यांच्या आधारे विकसित करणे ही देखील विद्रोहाच्या मागची प्रेरणा असते. यासंदर्भात डॉ. भालचंद्र फडके म्हणतात, दलित लेखकांचा विद्रोह विशिष्ट व्यक्तींवरून वा विशिष्ट जमातींवरून नाही तर हा विद्रोह, ही बंडखोरी स्वत्व शोधासाठी आहे. प्रतिगामी प्रवृत्ती आणि कालबाह्य जीवनादर्श यांच्याविरुद्ध हा विद्रोह सतत चालू राहणार.^९ समाजातील प्रस्थापित वर्गांचे आदर्श, विस्थापित वर्गांचे आदर्श होऊ शकत नाहीत. कारण शोषणाला पोषक असणारी आदर्शच शोषित वर्गावर लादली जातात. मग ती कालबाह्य असोत किंवा विद्धत असोत, असे आदर्श प्रस्थापितांच्या व्यवस्थेला बळकटी आणण्याचे काम करतात. अशा आदर्शांना मोडीत काढण्याचे काम विद्रोह करणाऱ्या व्यक्तीला किंवा समूहाला

करावे लागते. एकूणच, विद्रोह हा जात, पंथ, धर्म, लिंग, वर्णाच्या भिंती ओलांडून विशाल अशा मानवतावादाच्या प्रदेशात प्रवेश करणारा असतो.

२.३ 'विद्रोह' संकल्पनेचा उदय आणि विकास :

समाजसंघर्षाच्या इतिहासाइतका विद्रोह संकल्पनेचा इतिहास जुना आहे. कारण सत्य आणि असत्यामधला संघर्ष समाजाच्या निर्मितीपासून चालत आलेला आहे. अर्थातच, विद्रोहाची मुळं प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक संघर्षांमध्ये दडलेली आहेत.

जगाच्या पाठीवर उद्योगाच्या क्षेत्रात झालेल्या क्रांतीमुळे मानवाच्या आधुनिक जीवनाला सुरुवात झाली. शिक्षणाच्या, विज्ञान.तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे सामाजिक.धार्मिक आणि सांस्कृतिक संघर्षाला नवी वळणे प्राप्त झाली. यातूनच पाश्चात्य देशांमध्ये अठराव्या शतकात 'विद्रोह'च्या संकल्पनेचा जन्म झाला. या संदर्भात प्रा. रा. ग. जाधव म्हणतात, विद्रोहाची संकल्पना आधुनिक आहे. पश्चिमी देशांत अठराव्या शतकापासून म्हणजे औद्योगिक समाजाच्या उदयानंतरच 'प्रोटेस्ट'ची किंवा निषेधाची वा विद्रोहाची संकल्पना प्रचलित झाल्याचे दिसते. हे विसावे शतक तर विद्रोहाचेच शतक मानले जाते. अमेरिकेतील निग्रो समाज, ऱ्होडेशियातील आफ्रिकी समाज, ऑस्ट्रेलियातील आदिवासी समाज आणि भारतातील आजवर अस्पृश्य मानला गेलेला समाज हे सर्व विद्रोही विचारप्रणालीने पेटलेले समाज आहेत.^{१०} अर्थात, आधुनिक काळाच्या पार्श्वभूमीवरच हे मत लक्षात घ्यावे लागते.

भारताचा सामाजिक, सांस्कृतिक इतिहास हा क्रांती-प्रतिक्रांतीचा आहे. आर्यांच्या आक्रमणानंतर वैदिक समाजव्यवस्था, धर्मव्यवस्था अस्तित्वात आली. चार वर्णांमध्ये समाजाची विभागणी करून माणसा-माणसात भेदभाव करण्यास सुरुवात झाली. समाजातील विशिष्ट वर्गाकडे सर्व अधिकार देऊन बहुसंख्य लोकांना त्यांच्या न्याय हक्क-अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आले. अशा शोषण व्यवस्थेला चार्वाक, बुद्धांसारख्या महामानवांनी आव्हान देऊन विद्रोह पुकारला. अर्थातच, भारतीय समाजातील विद्रोहाची परंपरा प्राचीन काळापासून विकसित होत आली आहे.

आधुनिक भारतीय समाजामध्ये इंग्रजी साम्राज्याच्या आगमनानंतर अनेक क्षेत्रात परिवर्तन होऊ लागली. इंग्रजी शिक्षणाच्या संपर्कामुळे भारतीय समाजमनाला एक नवे भान आले. नवी दृष्टी आली. याचा परिणाम म्हणून एकोणिसाव्या शतकात समाजप्रबोधनाला प्रारंभ झाला. शिक्षणाच्या प्रचार. प्रसारामुळे आणि

समाजसुधारकांच्या प्रबोधनात्मक कार्यामुळे विद्रोही चळवळीला पोषक असणारे वातावरण निर्माण झाले. म. जोतीराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार आणि द्दतीतून भारतीय समाजाला एक नवे आत्मभान आले. अर्थातच, या महापुरुषांच्या कार्यातूनच आधुनिक भारताच्या इतिहासात 'विद्रोही' चळवळीचा, 'विद्रोह' संकल्पनेचा विकास झालेला दिसून येतो.

२.४ विद्रोहाची परंपरा :

भारतीय समाजाच्या आणि इतिहासाच्या परिप्रेक्ष्यातून विद्रोही परंपरेचा शोध घेत असताना सिंधू संस्कृती, आर्यांचे आक्रमण आणि त्यानंतर हजारो वर्षे चालू असलेला सामाजिक आणि सांस्कृतिक संघर्ष विचारात घ्यावा लागतो. वैदिकांनी समतावादी, द्दधीप्रधान आणि मातृसत्ताक सिंधू संस्कृती उद्ध्वस्त केल्यानंतर भारतामध्ये नंतरच्या काळात वैदिकांच्या विरोधात अनेकवेळा मूलनिवासी भारतीयांनी बंडखोरी केली आहे. अर्थातच, भारतातील बहुजन समाजाला हजारो वर्षांचा सांस्कृतिक संघर्षाचा इतिहास आहे. या इतिहासामध्ये बळीराजा, चार्वाक, वर्धमान महावीर, गौतम बुद्ध, सम्राट अशोक या महापुरुषांचे खूप मोठे योगदान आहे. बहुजन समाजातील महापुरुषांनी विषमतावादी वैदिक संस्कृतीच्या विरोधामध्ये काळाच्या अनेक टप्प्यांवर केलेला संघर्ष म्हणजे विद्रोहच होय. ही विद्रोहाची परंपरा आणि त्यातून निर्माण झालेले समाजवास्तव समजून घेतल्याशिवाय वर्तमानकालीन भारतीय समाज समजणे अवघड आहे.

सिंधू संस्कृतीतील वैदिकांच्या आक्रमणाबद्दल डॉ. आ. ह. साळुंखे म्हणतात, आर्यांनी सिंधुसंस्कृतीचा पाडाव केला. पुढे देव, असुर वगैरे जनसमूहांमध्ये संघर्ष होता होता समन्वयही होऊ लागले. पण आपल्या देशात विविध जनसमूहांमध्ये खऱ्या अर्थाने समन्वय करण्याचे प्रामाणिक प्रयत्न वैदिकांकडून कधीच झाले नाहीत.^{११} या वैदिक संस्कृतीच्या विरोधामध्ये प्रारंभीच्या काळामध्ये अनेक छोटोमोठे विद्रोह झालेले दिसून येतात. या बाबतीत डॉ. आ. ह. साळुंखे लिहितात, प्रारंभीचे काही विद्रोह अशा रीतीने फसलेले असले, तरी बहुजन समाजातील लोकांमध्ये स्वातंत्र्याच्या उर्मी पुनः पुन्हा उठतच होत्या. चार्वाक दर्शन हा वैदिक संस्कृतीवर झालेला एक घणाघाती हल्ला होता. तसे पाहिले, तर प्रल्हाद, विरोचन वगैरेंनी सिंधू संस्कृतीच्या काळातच या दर्शनाची बीजे पेरली होती. पुढच्या काळात या दर्शनाच्या अनुयायांनी वैदिक शोषणव्यवस्थेला प्रखर विरोध केला. चार्वाकांनी बौद्धिकदृष्ट्या वैदिकांना अक्षरशः निरुत्तर करून टाकले. परंतु चार्वाक हे बहुजन समाजाच्या हिताचे

तत्त्वज्ञान असूनही बहुजन समाजाला ते भावले नाही. बहुजन समाज वैदिक व्यवस्थेलाच जपत राहिला आणि चार्वाकांना त्याने धिक्कारले.^{१२} या विवेचनावरून प्राचीन काळातील सामाजिक संघर्षांचे, विद्रोहाचे स्वरूप लक्षात येते.

प्राचीन भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासामध्ये बळीवंशाच्या आणि बळीराजाच्या संघर्षाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. बळीराजाबरोबरच बळीराजाच्या पूर्वजांनी वैदिक व्यवस्थेच्या विरोधात केलेला संघर्ष अतिशय महत्त्वाचा आहे. यामुळे हजारो वर्षांनंतरही बळीराजा भारतीयांच्या स्मरणात आहे. वैदिकांच्या विषमतेला, विद्रोहाला आपल्या विवेकाने उत्तर देणारा, प्रसंगी प्राणावर उदार होणारा बळीवंश अपूर्वच म्हणायला हवा. 'बळीवंश' या संशोधनात्मक ग्रंथामध्ये डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी बळीवंशाच्या संघर्षाबद्दल केलेले विवेचन अत्यंत अर्थपूर्ण आणि विद्रोहाची परंपरा समजून घेण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. ते म्हणतात, बळीवंशातील सर्वच राजे या बाबतीत फार फार वेगळे होते. स्वकीय जनांच्या सुखासाठी शत्रूंशी झगडताना आपल्या प्राणांसह आपले सर्वस्व लुबाडले. ओरबडले गेले तरी त्याची पर्वा करायची नाही, ही त्यांच्या जगण्याचीही आणि मरण्याचीही रीत होती. त्यांना सत्ता नको होती असे नाही, परंतु आपली सत्ता विशिष्ट तत्त्वज्ञानावर, नीतिमूल्यांवर, जीवनदर्शनावर उभी असली पाहिजे, याची पुरेपूर काळजी ते घेत होते. त्यांनी आपल्या हाताने आपल्या स्वातंत्र्याच्या आकांक्षा विसर्जित केल्या असत्या आणि आक्रमक आर्य आपल्यापेक्षा वरचढ होत आहेत म्हटल्यावर त्यांच्यापुढे शरणागती पत्करली असती, तर त्यांच्या इतक्या पिढ्यांना आपले प्राण गमवावे लागले नसते. त्यांनी स्वतःच वैदिकांच्या रंगात रंगून जायचे ठरविले असते, तर आर्यांचे मांडलिक म्हणून ते सुखेनैव जगू शकले असते आणि त्यांनी टाकलेल्या सत्तेच्या छोट्यामोठ्या तुकड्यांवर पोट भरण्यासाठी लाळ घोटत सुखी राहू शकले असते. परंतु त्यांच्यापैकी कोणीही आत्मद्रोहाचा हा मार्ग पत्करला नाही. त्यांच्या सैन्यातील व प्रजेतील काही व्यक्तींनी वा गटांनी गद्दारीचा मार्ग स्वीकारला, हे खरे आहे. परंतु हिरण्याक्षापासून बाणापर्यंत कोणीही आपल्या जीवनमूल्यांपेक्षा आपल्या प्राणांना अधिक महत्त्व दिले नाही, मग त्यांच्याकडून जीवनमूल्यांपेक्षा सत्तेला अधिक महत्त्व दिले जाण्याची शक्यता तर फार दूरची झाली. अगदी जीवघेण्या संघर्षातही त्यांची हृदये स्वच्छ आणि मस्तके ताठ राहिली. त्यांच्या पद्धतीने जगणे हे तर खरे जगणे आहेच, पण त्यांच्या पद्धतीने मरणे हे देखील जीवनाचा झेंडा उंच उंच फडकविण्यासारखे आहे!^{१३} बळीवंशाने जीवनमूल्यांच्या रक्षणासाठी केलेला हा संघर्ष विद्रोहात्मक जाणिवाच प्रकट करणारा आहे.

नंतरच्या काळात वैदिकांच्या विरोधात महाविद्रोह करून गौतम बुद्धांनी क्रांतीच घडवून आणली. बुद्धांनी जगाला विवेकनिष्ठ तत्त्वज्ञान दिले. विषमतावादी वैदिक व्यवस्था नाकारून समतावादी, मानवी जीवनाला नैतिक मूल्यांचे अधिष्ठान देणारी 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' अशी व्यवस्था निर्माण केली. या तथागत गौतम बुद्धांच्या आचारविचारांचा प्रभाव समाजमनावर किती जबरदस्त होता याबद्दल डॉ. आ. ह. साळुंखे म्हणतात, तथागतांच्या आचारविचारांचे भारतीय संस्कृतीवर सखोल, दूरगामी आणि अमित परिणाम झाले आहेत. जेथे त्यांना कट्टर शत्रू मानणाऱ्या वैदिकांनाच त्यांचा प्रभाव टाळता आला नाही, जेथे त्या वैदिकांना तथागतांच्या प्रभावामुळे डावपेच म्हणून का होईना आपले अंतरंगही आणि बहिरंगही बदलून घ्यावे लागले, जेथे तथागतांचे प्रबळ विरोधक असलेल्या आद्य शंकराचार्यांना 'प्रच्छन्न (छुपा) बौद्ध' असा घरचा अहेर स्वीकारावा लागला, तेथे अवैदिक संस्कृतीमधील एखादा विचारप्रवाह तथागतांच्या विचारांपासून पूर्णपणे अलिप्त राहिला असेल, ही शक्यता फारच कमी, अगदी अपवादात्मक आहे.^{१४} तथागत गौतम बुद्धांच्या एकूण जीवनकार्याचा केंद्रबिंदूच विवेक होता. अर्थात त्यांच्या आचारविचारांच्या प्रभावातून निर्माण झालेली व्यवस्था, अस्तित्वात आलेला 'धम्म' म्हणजे विद्रोहाला आलेले मधूर, सुगंधी फळच होय.

तथागतांच्या या विचारांचा आविष्कार नंतरच्या काळातही अनेक अंगानी झालेला दिसून येतो. पुष्यमित्र शुंगाने प्रतिक्रांती केल्यानंतर मनुस्मृतीची रचना करण्यात आली. त्यामुळे पुन्हा एकदा वैदिकांच्या विषमतावादी व्यवस्थेचा जन्म होऊन बळकटी प्राप्त होऊ लागली. या वैदिकांच्या विरोधात नंतर भारतामध्ये अनेक लहान मोठे बंड घडून आले आहेत. त्यात बाराव्या शतकामध्ये महात्मा बसवण्यांनी, तेराव्या शतकात स्वामी चक्रधरांनी, संत नामदेवांनी, पंधराव्या शतकात संत कबीरांनी, सतराव्या शतकात संत तुकारामांनी केलेली बंडखोरी अतिशय महत्त्वाची आहे. स्वामी चक्रधरांनी, संत नामदेवांनी सामान्यांच्या उत्थानासाठी केलेले कार्य एका अर्थाने वैदिकांच्या विषमतावादी व्यवस्थेला दिलेले आव्हान होते. बालपणीच मुंज करून घेण्यास नकार देणारे महात्मा बसवण्या, आपल्या दोह्यांच्या माध्यमातून विषमतेचा बुरखा फाडणारे संत कबीर आणि वेदांचा अंकीत नसल्याची घोषणा करणारे संत तुकाराम मानवी जीवनाला नवी दिशा देणारे विद्रोही संत होत. या महापुरुषांनी केलेला 'विद्रोह' मानवतावादाने ओतप्रोत भरलेला आहे.

महात्मा बसवण्यांनी उभारलेल्या आंदोलनाबद्दल डॉ. अशोक मेनकुदळे म्हणतात, 'लिंगायत' हे बाराव्या शतकातील एका धर्मसुधारणेच्या व

समाजसुधारणेच्या आंदोलनाचे नाव आहे. त्या क्रांतिकारी पुरोगामी चळवळीचे प्रवर्तक व अध्वर्यू आहेत महात्मा बसवेश्वर.^{१५} बाराव्या शतकामध्ये महात्मा बसवण्यांनी केलेले कार्य आणि त्यांनी मांडलेले विचार क्रांतिकारक होते, त्यात शंकाच नाही. त्यांचा विद्रोह समग्र मानवजातीला सामावून घेणारा होता. मनोगतामध्ये डॉ. मेनकुदळे वरील मत व्यक्त केल्यानंतर पुस्तकाच्या पहिल्या प्रकरणात (बाराव्या शतकातील दख्खन प्रदेश) म्हणतात, म. बसवेश्वर म्हणजे कर्मठांच्या चातुर्वर्ण्यांच्या चिरेबंदी बुरुजांवर हल्ले करणारा पहिला बिनीचा सरदार. समतेची मंगलप्रभा पसरविणारा तेजोनिधी. स्त्रियांना मुक्तीचे पंख देऊन अवकाशात भरारी मारायला लावणारा स्त्रीउद्धारक, उपेक्षितांच्या अंतरंगात आत्मविश्वास जागविणारा मुक्तिदाता, अस्पृश्यांच्या गळ्यातील मडकी फोडणारा, कमरेभोवतीचा खराटा काढून परंपरेच्या बेड्या तोडणारा अस्पृश्योद्धारक, स्त्री शूद्रांना अनुभव मंटपाच्या विचारपीठाद्वारे, दाबलेले दुःखाचे कढ उघडे करण्याचे स्वातंत्र्य बहाल करणारा युगपुरुष, लोकांना स्वर्ग.नरकाच्या काल्पनिक फसव्या मोहजालातून वास्तवाच्या दुनियेत घेऊन येणारा जीवनदाता म्हणजे म. बसवेश्वर. समाजसुधारणेच्या क्षेत्रातील स्वयंभू उत्तुंग हिमालयच!^{१६} म. बसवण्यांचे जीवनकार्य अगदी मोजक्या शब्दात सांगण्याचा लेखकाने केलेला प्रयत्न स्तुत्यच आहे. परंतु लेखकाने परिच्छेदाच्या प्रारंभीच केलेले म. बसवेश्वर म्हणजे कर्मठांच्या चातुर्वर्ण्यांच्या चिरेबंदी बुरुजांवर हल्ले करणारा पहिला बिनीचा सरदार. हे विधान मान्य होण्यासारखे नाही. चातुर्वर्ण्यांच्या विरोधात महात्मा बसवण्यांच्या पूर्वी अनेकांनी बंड केले आहे. हे यापूर्वीच्या विवेचनावरूनही स्पष्ट होते. त्यामुळे 'पहिला' हा शब्द अप्रस्तुत आहे. याचा अर्थ महात्मा बसवण्यांच्या कार्याला कमीपणा येतो असा होत नाही. उलट सत्याची, विवेकाची बाजू घेऊन लढणाऱ्या परंपरेमध्ये, विचारधारेमध्ये त्यांचे योगदान कसे महत्त्वाचे आहे, हे लक्षात येते.

तेराव्या शतकामध्ये स्वामी चक्रधरांनी महानुभाव पंथाच्या माध्यमातून वर्णव्यवस्थेला आव्हान दिले. वेदप्रामाण्य नाकारून समाजातील सर्वसामान्य लोकांना लिहिण्याचा अधिकार दिला. संत नामदेवांनी वारकरी संप्रदायाच्या माध्यमातून बहुजन समाजाला जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. 'नाचू कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जगी' ही त्यांची घोषणाच वैदिकांच्या धर्मशास्त्राचा भंग करणारी होती. नंतरच्या काळात संत कबीरांनी आपल्या दोह्यांच्या माध्यमातून समाजातील दांभिकतेवर, विषमतेवर प्रहार करून प्रस्थापित व्यवस्थेला आव्हान दिले. या सर्व संतांचे विद्रोही परंपरेतील योगदान त्या काळाच्या पार्श्वभूमीवर महत्त्वाचे मानावे लागते.

२.४.१ संत तुकाराम :

सत्य असत्याशी मन केले ग्वाही । मानियले नाही बहुमता ॥ ही संत तुकारामांची घोषणाच मानवी जीवनाला उन्नत करणाऱ्या विवेकवादाला, विवेकनिष्ठेला साद घालणारी आहे. शिखा सूत्र याचा तोडीं तू संबंध । मग तुज बाध नाही नाहीं ॥^{१७} असे वर्ण अहंकाराचे विसर्जन करण्याचा संदेश देणारे संत तुकाराम म्हणजे महाराष्ट्राच्या इतिहासातील एक बंडखोर व्यक्तिमत्त्व होय. सतराव्या शतकामध्ये त्यांनी इंद्रायणीमध्ये कर्जखते बुडवून स्वतःच्या सावकारीचे विसर्जन केले. त्यानंतरच त्यांना सामान्य माणसावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराच्या विरोधात बोलण्याचा, लिहिण्याचा नैतिक अधिकार प्राप्त झाला. बोले तैसा चाले । त्याची वंदावी पाऊले असे त्यांनी स्वतःच म्हटले आहे. ही स्वतःची उक्ती त्यांनी स्वतःच्याच आचरणातून सार्थ करून दाखविली.

संत तुकारामांच्या अभंगवाणीवर मोठ्या प्रमाणात समीक्षणात्मक लेखन प्रकाशित झाले आहे. मानवी जीवनाला उन्नत करण्यासाठी आवश्यक असणारी जीवनमूल्ये संत तुकारामांनी अत्यंत तळमळीने आपल्या अभंगवाणीतून पुरविली आहेत. त्यांच्या अनेक अभंगातून विद्रोही जाणिव्या व्यक्त झाल्या आहेत. संत तुकारामांच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल 'विद्रोही तुकाराम' या ग्रंथातील 'सिंहाचे चित्रण शेळीच्या स्वरूपात' या पहिल्या प्रकरणाच्या प्रारंभी डॉ. आ. ह. साळुंखे म्हणतात, तुकाराम! मानवी जीवनातील नाना प्रकारच्या उत्कट अनुभवांना अत्यंत आशयघन शब्दांत साकार करणारा एक शब्दार्थप्रभू प्रतिभावंत. धर्माला नीतीचे आणि निष्कपट भावनेचे अधिष्ठान देणारा एक आचारशील भक्त. अक्षरशः सर्वस्व पणाला लावून सांस्कृतिक व सामाजिक अन्यायाच्या विरोधात दंड थोपटणारा एक आव्हानवीर योद्धा. प्रतिभावंत, भक्त आणि योद्धा या तिन्ही भूमिकांचा एकत्र मिलाफ झालेला महापुरुष कवी तुकाराम, संत तुकाराम, विद्रोही तुकाराम!^{१८} मानवी जीवनाच्या संदर्भात आणि समाजवास्तवाच्या संदर्भात संत तुकारामांनी आपल्या अभंगातून व्यक्त केलेले चिंतन म्हणजे विद्रोही जाणिव्यांचा उत्कट आविष्कारच होय. विद्रोही विचारधारेला अधिकाधिक उंचीवर नेणारे सांस्कृतिक संचित म्हणजे त्यांची ही अभंगवाणी होय.

२.४.२ महात्मा फुले

प्राचीन काळातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक संघर्षांच्या पार्श्वभूमीवर आधुनिक काळातील विद्रोहाचे स्वरूप लक्षात घेता येते. महाराष्ट्राला विद्रोहाची

थोर परंपरा आहे. महात्मा जोतीराव फुले हे आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासातील पहिले बंडखोर महापुरुष होत. वैदिकांच्या साहित्याची, धर्माची आधुनिक काळात प्रथमच महात्मा फुल्यांनी चिकित्सा करून बंड पुकारले. विचार आणि द्धती यात कमालीचे साम्य असणारा आधुनिक भारताचा शिल्पकार म्हणजे म. फुले यांचे व्यक्तिमत्त्व होय. महात्मा फुले यांच्या बंडखोरीबद्दल तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी म्हणतात, भारतातील परंपरागत समाजसंस्थांच्या विरुद्ध बंड करणारे पहिले पुरुष म्हणजे जोतीबा फुले होत. अशा बंडाची प्रेरणा त्यांना कुठून मिळाली? भारतातील परंपरावादी समाजसंस्थांची व या समाजसंस्थांच्या नियमधर्माची पकड हजारो वर्षे येथील जनमनांत पक्की बसलेली होती. या ठिकाणी सामाजिक जन्मसिद्ध उच्चनीच भाव हे ईश्वरी संकेताने व माणसांच्या पूर्वकर्माने निर्माण झालेले आहेत, म्हणून यांच्या विरुद्ध प्रयत्न करणे, हे महापाप आहे अशी समजूत होती. या महापापाची म्हणजेच अपवित्रतेची भीती येथील जनमानसात कायम घर करून बसली होती. ही खोलपणे सहस्त्रावधी वर्षे रुजलेली भीती घालविणारी जबरदस्त प्रेरणा जोतीबा फुले यांना कुठून मिळाली?^{१९} मूळातच फुले हे मानवी जीवनाचा वस्तुनिष्ठ, मूलगामी विचार करणारे तत्त्वचिंतक होते. त्यांच्यातील हा तत्त्वचिंतकच विद्रोहाला जन्म देतो.

महात्मा फुले यांनी व्यापक समाजहित समोर ठेवून समाजप्रबोधनासाठी आणि नवसमाजनिर्मितीसाठी मोठ्या प्रमाणात लेखन केले आहे. 'शेतकऱ्यांचा असूड', 'गुलामगिरी', 'ब्राह्मणांचे कसब', 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या महत्त्वाच्या ग्रंथांबरोबरच त्यांची 'अखंड' रचनाही शोषकांच्या व्यवस्थेवर जबरदस्त प्रहार करणारी आहे. समाजातील पाखंडीपणावर प्रहार करताना महात्मा फुले म्हणतात,

जप अनुष्ठानें स्त्रिया मुलें होती ॥

दुजा कां करीती ॥ मुलासाठीं ? ॥ १ ॥

भट ब्राह्मणांत बहु स्त्रिया वांझ ॥

अनुष्ठानीं बीज ॥ नाहीं का रे ॥ २ ॥^{२०}

स्वतःच्या स्वार्थासाठी जप अनुष्ठान घालणाऱ्या पुरोहित वर्गाला वरील अखंडातून महात्मा फुल्यांनी अत्यंत मार्मिक प्रश्न विचारला आहे. दुसऱ्या एका अखंडामध्ये फुले म्हणतात,

कल्पनेचे देव कोरीले उदंड ॥

रचीले पाखांड ॥ हितासाठीं ॥ १ ॥

किन्नर गंधर्व ग्रंथी नाचवीले ॥
 अज्ञ फसवीले ॥ द्त्रिमाने ॥ २॥
 निर्लज्य सोवळें त्याचें अधिष्ठान ॥
 भोंदीती निदान ॥ शुद्रादीक ॥ ३ ॥
 ब्राह्मणांनीं नित्य होऊनी निःसंग ॥
 शुद्र केलें नंग ॥ जोती म्हणे ॥ ४ ॥” २१

अशा प्रकारचे फुल्यांचे अखंड म्हणजे विद्रोहाचा अग्रीच होत. समाजातील पाखंडीपणावर, दांभिकतेवर प्रहार करताना फुल्यांची भाषा अधिक आक्रमक होते. परंतु या आक्रमक भाषेच्या पाठीमागे मानवतावादाचा सुगंध दडलेला आहे. सत्य हाच धर्म मानणारे महात्मा फुले मनाने खूप संवेदनशील आहेत. त्यांच्या हृदयात मानवजातीबद्दल प्रचंड करुणा आहे. याचा प्रत्यय त्यांच्या पुढील अखंडातून येतो.

ख्रिस्त महंमद मांग ब्राह्मणासी ॥
 धरावे पोटाशीं ॥ बंधूपरी ॥
 मानव भावंडे सर्व एकसहा ॥
 त्याजमध्ये आहां । तुम्ही सर्व ॥” २२

महात्मा फुले यांनी आपल्या लेखनातून अनेक ठिकाणी ब्राह्मणांवर अत्यंत कठोर शब्दात प्रहार केले आहेत. शोषकांचा वर्ग म्हणून त्यांचा धिक्कार केला आहे. ब्राह्मण ‘शोषक’ म्हणून फुल्यांना अमान्य आहे. तो ‘माणूस’ म्हणून किंबहुना भाऊ म्हणून मान्य आहे. याबाबतीत डॉ. आ. ह. साळुंखे म्हणतात, फुल्यांनी एकीकडे ब्राह्मणांवर अत्यंत कठोर टीका केली आहे, परंतु दुसरीकडे मानव भावंडांमध्ये त्यांचा अंतर्भाव करून भावाप्रमाणे त्यांना पोटाशी कवटाळण्याची भाषा केली आहे. ब्राह्मण शोषक म्हणून नको असले, तरी भाऊ म्हणून हवे आहेत, असा याचा अर्थ होतो. २३ या विवेचनावरून फुल्यांची माणूसपणावर असलेली निष्ठाच अधोरेखित होते. एकूणच, फुल्यांच्या विद्रोहात्मक समाजसंघर्षामध्ये नकारात्मक जाणिवांबरोबरच उदात्त मानवी मूल्यांच्या स्वीकाराचा भाग फार महत्त्वाचा आहे. या जीवनमूल्यांच्या गर्भातून आधुनिक काळातील लोकशाहीचे सर्जन झाले आहे.

स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुभाव या मूल्यांवर महात्मा फुले यांची अपार निष्ठा होती. प्रत्यक्ष जीवनात या मूल्यांना प्रमाण मानून जगणारा, ‘बोले तैसा चाले’ ही उक्ती सार्थ करणारा महापुरुष म्हणजे महात्मा फुले! फुल्यांच्या मृत्युनंतर त्यांचे

‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ पुस्तक प्रकाशित झाले. त्यांच्या संपूर्ण साहित्यामध्ये, विद्रोहात्मक जीवनप्रवासामध्ये या ग्रंथाला आगळेवेगळे स्थान आहे. हे फुल्यांचे लेखन म्हणजे मानवतावादी तत्त्वज्ञानाचे अत्युच्च शिखर आहे. या ग्रंथाबद्दल तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी म्हणतात, जोतीबांच्या विश्व कुटुंबवादाचा “सार्वजनिक सत्यधर्म” हा जाहीरनामा आहे. भारतीय लोकशाही क्रांतीची मूलभूत तत्त्वे विशद करून सांगणारा तो जाहीरनामा आहे. २४ मानव्याला अधिकाधिक उंचावर नेणारी तत्त्वे या ग्रंथात दिसून येतात. लोकशाही समाजव्यवस्थेला आवश्यक असणारी उर्जा म्हणजे ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ हा ग्रंथ होय. मानवी स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा म्हणून या ग्रंथाची आधुनिक भारताच्या इतिहासात ओळख आहे. महात्मा फुले यांच्या या सामाजिक कार्यांचे मोल ओळखूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांना आपल्या गुरुस्थानी मानले. सामाजिक लोकशाहीच्या पायाभरणीसाठी फुले यांनी केलेले कार्य अतिशय मोलाचे आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर फुल्यांचा गौरव करताना म्हणतात, म. ज्योतिबा फुले हे आधुनिक युगातील सर्वात मोठे शूद्र होत. त्यांनी हिंदूतील खालच्या थरातील वर्गांना वरिष्ठांनी लादलेल्या गुलामगिरीसंबंधी जागृत केले. परकीय साम्राज्यापासून स्वातंत्र्य मिळविण्यापेक्षा भारताला प्रथम सामाजिक लोकशाहीची आत्यंतिक आवश्यकता आहे या फार मोठ्या तत्त्वाची शिकवण त्यांनी दिली. २५ महात्मा फुल्यांनी केलेले बंड अशा प्रकारे सामाजिक लोकशाहीला जन्म देते. भारतीय समाजाला नवी दिशा देते. म्हणून फुले हे आधुनिक भारताच्या इतिहासातील पहिले समाजक्रांतिकारक होत. त्यामुळे विद्रोहाची परंपरा मांडताना फुल्यांच्या सामाजिक आंदोलनाला समजून घेणे आवश्यक आहे.

ह्या विद्रोहाच्या चळवळीमध्ये क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे योगदानही अनन्यसाधारण आहे. भारतीय समाजातील पहिली शिक्षिका म्हणून बहुजनांच्या उन्नतीसाठी केलेले समाजकार्य अत्यंत क्रांतिकारी आहे. मूल्यसंपन्न समाजनिर्मितीसाठी केलेली धर्मचिकित्सा, विद्रोही जाणवा व्यक्त करणाऱ्या साहित्याची निर्मिती, गुलामीला आपल्या कृतीतून दिलेले उत्तर, विद्रोही विचारधारेला संपन्न करणारे ठरते. सावित्रीबाई फुले यांच्या अध्यापनातून घडलेल्या मुक्ता साळवे नावाच्या मुलीने १८५५ मध्ये ‘मांग-महार यांच्या दुःखाविषयी निबंध’ लिहून बंडाची भूमिका घेतली.

‘शतपत्रे’ लिहून लोकहितवादींनी मांडलेले विचार कर्मठपणावर हल्ला चढवणारे होते. आणि आगरकरांनी ‘सुधारक’ मधून घेतलेली भूमिका प्रस्थापित व्यवस्थेला

धक्के देणारी होती. अशा या प्रबोधनाच्या शतकामध्ये १८८५ मध्ये ताराबाई शिंदे यांनी लिहिलेला 'स्त्री-पुरुष तुलना' हा निबंधही विद्रोही परंपरेला सशक्त बनविणारा आहे. या निबंधातून लेखिकेने मांडलेले विचार अत्यंत क्रांतिकारक आहेत. प्रस्थापित शोषणवादी, पुरुषप्रधान व्यवस्थेला आव्हान देणारे आहेत. स्त्रीला 'देवी' किंवा 'दासी' समजणाऱ्या भारतीय समाजाला तिच्या 'माणूस' असण्याची जाणीव त्यांनी या निबंधातून करून दिली आहे. महात्मा फुले यांनी यामुळेच या निबंधाचा गौरव केला.

महात्मा फुले यांच्या 'सत्यशोधक समाजा'ला पुढे एका व्यापक चळवळीचे रूप प्राप्त झाले. राजर्षी शाहू महाराजांनी सत्यशोधकी विचारधारेचा प्रचार-प्रसार केला. त्यामुळे ही चळवळ गतिमान होण्यास मदत झाली. कृष्णराव भालेकर, नारायण लोखंडे, वासुदेव बिर्जे, तानुबाई बिर्जे यांनी 'दीनबंधू' मधून हा सत्यशोधकी विचार पेरला. भाई माधवराव बागल, जेधे, जवळकर, मुकुंदराव पाटील, 'जागृती'कार पाळेकर अशा सक्रिय कार्यकर्त्यांनी ही सत्यशोधकी चळवळ पुढे नेली.

२.४.३ राजर्षी शाहू महाराज :

महात्मा फुले नंतर राजर्षी शाहू महाराजांनी हा विद्रोहाचा झेंडा आपल्या खांद्यावर घेऊन पुढे फडकवत ठेवला. समाजातील अस्पृश्यता आणि विषमता संपविण्यासाठी शाहू महाराजांनी जीवघेणा संघर्ष केला. अनेक मोठ्या संकटांवर मात करून त्यांनी समतेचा ध्वज फडकवत ठेवला. यामुळेच बहुजन समाजाला जीवनाच्या रणांगणावर संघर्षाची मशाल घेऊन उतरता आले. नवी स्वप्ने पाहता आली. नवी आव्हाने स्वीकारून जीवनाला सामोरे जाता आले.

शाहू महाराजांचे जीवनकार्य समाजाच्या सर्वांगाला व्यापणारे आहे. सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक अशा सर्वच क्षेत्रात त्यांनी आपले योगदान दिले. त्यांनी केलेल्या प्रत्येक द्रती. उक्तीतून मानवी हृदयातील अपार करुणाच प्रवाहित झाली आहे. माणसाबद्दलची त्यांच्या हृदयातील ही करुणा मानवी जीवनाला एका उंचीवर नेणारी, समाजातील विद्धतीला गाडून माणसाच्या जगण्याला आणि मरण्यालाही अधिकाधिक सुंदर बनविणारी आहे.

वर्णव्यवस्था, जातिभेद, अस्पृश्यता यावर शाहू महाराजांनी कठोर शब्दात प्रहार केले आहेत. १५ एप्रिल १९२० रोजी नाशिक येथे श्री उदाजीराव मराठा विद्यार्थी वसतिगृहाच्या इमारतीच्या पायाभरणीसाठी गेले होते. याठिकाणी प्रमुख पाहुणे म्हणून बोलताना शाहू महाराज म्हणतात, जातिद्वेष हा हिंदुस्थानचा फार पुराणा रोग आहे.

परशुरामाने निःक्षत्रिय पृथ्वी केली, या म्हणण्यात जातिद्वेषाचे प्रतिबिंब पूर्णपणे पडलेले दिसले. पेशव्यांनी ब्राह्मणतरांच्या घरावर गाढवाचे नांगर फिरविले, याचेही कारण तेच. त्यांच्या शेंड्या व जानवी श्री शिवाजी महाराज व मराठे वीर यांनी रक्षण केली तेच ब्राह्मण, मराठे शूद्र आहेत असे बिनदिक्कत प्रतिपादन करतात, याचे कारण दुसरे कोणते? या जातिद्वेषाची उचलबांगडी करावयाची असेल तर जातिभेदच मोडला पाहिजे. जातिभेद मोडून आपण सर्व एक होऊया.^{२६} वर्णव्यवस्थेमुळे आणि जातिव्यवस्थेमुळे भारताचे जेवढे नुकसान झाले तेवढे इतर कोणत्याही कारणाने झाले नाही. हजारो वर्षे भारतीय समाज वर्णांच्या, जातीच्या भिंतीमध्ये अडकून राहिला. परिणामी बाहेरच्या जगाकडे त्याला उघड्या डोळ्यांनी पाहता आले नाही. आपल्या वाट्याला आलेली दीनता म्हणजे ईश्वरी संकेत होय, पूर्वजन्मीच्या कर्मांचे फळ होय असेच तो समजत राहिला. परिणामी भारतीय माणूस सर्वच क्षेत्रात जगाच्या तुलनेत मागे पडला. या सर्व गोष्टींना कारणीभूत असणारा जातिभेद आपण मोडून काढला पाहिजे असा बंडखोर विचार प्रस्तुत भाषणातून शाहू महाराज मांडतात. यातून त्यांचे पुरोगामीत्व लक्षात येते.

सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्यापेक्षा मानसिक, बौद्धिक स्वातंत्र्य श्रेष्ठ आहे, याची शाहू महाराजांना कल्पना होती. प्रत्येक माणसाला विचार, चिकित्सा करण्याचे लेखन. भाषण करण्याचे, माणूस म्हणून अभिव्यक्त होण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे अशी त्यांची ठाम भूमिका होती. जो माणूस, जो समाज बौद्धिकदृष्ट्या स्वतंत्र नाही त्याची प्रगती अशक्यच असते. म्हणून कर्नाटकात हुबळी येथे २७ जुलै १९२० रोजी भरलेल्या 'कर्नाटक ब्राह्मणतर सामाजिक परिषदे'च्या समारोप प्रसंगी शाहू महाराज समाजाला बौद्धिक गुलामीतून मुक्त होण्याचा संदेश देतात. ते म्हणतात, प्यारे बंधूहो, एक व्हा, जोराचा यत्न करा व बौद्धिक गुलामगिरीतून सुटून जा! स्वतंत्रतेकरिता जीव द्या, काय वाटेले ते करा. परंतु तुम्हाला जे पशूप्रमाणे वागवितात त्यांच्यापासून स्वतंत्रता मिळवा. बारीकसारीक भेद विसरून एक व्हा व जोराचा यत्न करा. परमेश्वराच्या घरी जे रुजू आहे तेच द्रत्य करा; अन्यायाने वागूनका. मद्रासच्या ब्राह्मणतर लोकांच्या परिसाने आपणही सोने बनूया^{२७} हे शाहू महाराजांचे भाषण म्हणजे बहुजनांच्या मानसिक स्वातंत्र्याचा उद्घोषच होय. सोन्यासारखी उजळ दृष्टी येण्यासाठी बौद्धिक स्वातंत्र्याची आवश्यकता शाहू महाराजांनी प्रतिपादली आहे. अशा प्रकारच्या स्वातंत्र्यासाठी शाहू महाराजांनी जीवनातील शेवटच्या क्षणापर्यंत संघर्ष केला. या संघर्षाबद्दल डॉ. आ. ह. साळुंखे म्हणतात, सामाजिक समतेचा ध्यास लागलेला

असल्यामुळे, उक्ती आणि द्रती यांच्यात समन्वय असल्यामुळे आणि जहरी संघर्षालाही भीक न घालण्याइतके अपार मनोधैर्य असल्यामुळे छत्रपती शाहूंनी हे सगळे विष पचवले. हे विष त्यांनी पचवले म्हणून गोरगरिबांच्या वाट्याचे विष कमी झाले. त्यांच्या मार्गावरील अंधार हटला. त्यांचे जीवन उजळले. त्यांची मने प्रसन्न झाली. त्यांच्या वाटेवरील काटेकुटे कमी झाले. तेथे फुलांच्या मोजक्या का होईना पाकळ्या अंथरल्या गेल्या. जीवनाला एका उत्कट सुगंधाचा स्पर्श झाला. जीवनाचा दर्जा बदलला. पातळी बदलली. स्वप्ने सफल होवोत वा न होवोत, आपणालाही स्वप्ने पाहण्याचा अधिकार आहे, याचे भान निर्माण झाले. आज आमच्या अधिकारांचा एक प्रचंड प्रवाह स्वतंत्रपणे, उन्मुक्तपणे, अनिर्बंधपणे उफाळत आहे. उसळून येत आहे. पण या प्रवाहाला इतके प्रबळ रूप येण्याला कारणीभूत झालेला एक अत्यंत निर्मळ, निष्कपट असा माणुसकीचा झरा छत्रपती शाहूंच्या रूपाने या महाराष्ट्रात प्रवाहित झाला होता, हे विसरून चालणार नाही.^{२८} शाहू महाराजांच्या संघर्षातून, विद्रोहातून बहुजनांच्या जीवनात सुगंधी पहाट कशी अवतरली यांचे यथार्थ वर्णन म्हणजे वरील विवेचन होय. हा सुगंध संपूर्ण मानव जातीला कवेत घेऊन एका उन्नत अवस्थेकडे नेणारा आहे.

अशा विद्रोही लोकराजाचा मृत्यू झाल्यानंतर प्रबोधनकार के. सी. ठाकरे आपल्या 'प्रबोधन' नावाच्या नियतकालिकातील 'सर्चलाईट विझला' या लेखात म्हणतात, शाहू महाराजांच्या मृत्यूने एक पट्टीचा राजकारणी मुत्सद्दी, खंबीर समाजसुधारक, धैर्यवान, धर्मक्रांतिकार, सक्रिय अस्पृश्योद्धारक, जगप्रसिद्ध पहिलवान, निधड्या छातीचा शिकारी, राष्ट्रीय पक्षाच्या कारस्थानी मार्गातला कांटा आणि दीनदुनियेच्या भवितव्यतेवर प्रकाश पाडणारा सर्चलाईट नाहीसा झाला, असेच म्हटले पाहिजे.^{२९} ही सर्चलाईटची उर्जा पुढे आंबेडकरांच्या रूपाने सूर्याचे रूप धारण करताना दिसते.

२.४.४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :

डॉ. बाबासाहेबांचे जीवन म्हणजे विद्रोही जाणिवांचा उत्कट आविष्कारच! आंबेडकरांचे दुसरे नावच संघर्ष!! हा संघर्ष, हा विद्रोह कशासाठी? कोणासाठी? हजारो वर्षांपासून ज्यांचे माणूसपण नाकारण्यात आले, ज्यांना स्वातंत्र्यापासून, हक्क.अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आले अशा शोषितांना न्याय देण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी हा संघर्ष केला. गुलामाला गुलामीची जाणीव करून द्या म्हणजे तो बंड करून उठेल. हे डॉ. आंबेडकरांचे विधान म्हणजे गुलामीच्या अंधाराला, व्यवस्थेला

उद्ध्वस्त करणारे क्षेपणास्त्रच होय. डॉ. आंबेडकरांच्या या संघर्षातूनच शोषित माणसाला जगण्याचे बळ मिळाले. जीवनाचा नवा मार्ग सापडला. म्हणून डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हा एक विजेचा कल्लोळच. त्यांचे जीवन म्हणजे दीप्तीमान प्रकाश. अखंड स्रवणारा. मूकांना वाचा देणारा. पांगळ्यांना पर्वत चढण्याचे सामर्थ्य देणारा. सामर्थ्यहीनांना सामर्थ्याचे भक्कम बाहू देणारा. इच्छाशक्तींचा अंगार उसळविणारा. दलितांनी शासनकर्ती जमात व्हावी म्हणून अहर्निश झटणारा. 'फेकून दिलेला भाकरीचा तुकडा आम्हाला नको, आम्हाला हवे स्वाभिमानाचे जिणे' असे तडफेणे सांगणारा हा झंझावात, दलितांच्या जीवनाला झपाटून टाकण्यासाठी आला.^{३०} शोषित वर्गाला अन्याय अत्याचाराच्या विरोधात लढण्यासाठी डॉ. आंबेडकर नेहमी प्रेरणा देत असत. अस्पृश्यांना दिलेल्या एका संदेशामध्ये ते म्हणतात, ज्या लोकांमध्ये आपला जन्म झाला त्यांचा उद्धार करणे आपले कर्तव्य आहे अशी ज्यांना जाणीव आहे ते धन्य होत. गुलामगिरीवर हल्ला चढविण्यासाठी जे आपले तन, मन, धन आणि तारुण्य कुरबान करतात ते धन्य होत! आणि अस्पृश्यांना आपली माणुसकी पूर्णपणे मिळेपर्यंत जे बऱ्याची.वाईटाची, सुखाची.दुःखाची, संकटाची.वादळाची, मानाची.अपमानाची पर्वा न करता एकसारखे झगडत राहतील ते धन्य होत.^{३१} अशा संदेशामुळेच शोषित वर्गाला आत्मभान आले. तो सामाजिक अन्यायाच्या विरोधात संघटित होत गेला.

हिंदू म्हणून जन्माला आलो; तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही ही घोषणा डॉ. आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ ला खरी करून दाखविली. विषमतेवर, शोषणावर आधारलेल्या वैदिक धर्माला म्हणजेच हिंदू धर्माला नाकारून समताप्रिय, विवेकवादी बौद्ध धर्माचा जाहीरपणे स्वीकार केला. डॉ. आंबेडकरांचा हा नकार आणि स्वीकार म्हणजे भारताच्या सामाजिक, धार्मिक इतिहासातील मोठी क्रांतीच होती. या आंबेडकरांच्या विद्रोहाबद्दल डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात, चौदा ऑक्टोबर म्हणजे अंधाराला चिरत जाणारा प्रकाश. चौदा ऑक्टोबर म्हणजे नवे जीवनगाणे. चौदा ऑक्टोबर म्हणजे मानवतावादाने दिलेली हाक. नव्या निर्मितीचा उधाणक्षण म्हणजे चौदा ऑक्टोबर. या दिवसाची प्रतीक्षा करित अस्पृश्यांच्या हजारो पिढ्या बर्बाद झाल्या.बेचिराख झाल्या.^{३२} डॉ. आंबेडकरांची धर्मातराची ही कृती म्हणजे विकृतीचा धिक्कार आणि संस्कृतीचा स्वीकार होय. मानवतावादाचा आविष्कार होय.

स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुभाव या मूल्यांवर आधारलेली लोकशाही प्रस्थापित करणे हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनसंघर्षाचे ध्येय होते. अर्थातच,

डॉ. आंबेडकरांनी केलेल्या विद्रोहाचे मधूर फळ म्हणजे भारतीय राज्यघटना होय. लोकशाहीचा आधारस्तंभ असलेली राज्यघटना प्रत्येकाला माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क देते. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार करते. डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या तत्त्वज्ञानामध्ये 'स्वातंत्र्य' या मूल्याला खूप महत्त्व दिले आहे. या संदर्भात डॉ. जनार्दन वाघमारे म्हणतात, लोकशाही समाजव्यवस्थेचा प्राणबिंदू म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्य! डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या मूल्यासाठी आयुष्यभर संघर्ष केला. 'एक व्यक्ती, एक मूल्य' हे सूत्र आमच्या हाती दिले. ३३ खरे तर माणसाच्या जीवनात स्वातंत्र्यापेक्षा श्रेष्ठ दुसरे काही असूच शकत नाही. स्वातंत्र्य म्हणजे संपूर्ण मानव जातीला उन्नत करणारे मूल्य होय. या मूल्याला केंद्रबिंदू मानूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समृद्ध अशा लोकशाहीचा विचार भारतीयांना दिला.

डॉ. आंबेडकरांच्या जीवनसंघर्षाला, मानवमुक्तीच्या लढ्याला सम्यक तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान आहे. त्यांचा लढा फक्त दलित वर्गापूरताच मर्यादित नव्हता. समाजातील प्रत्येक शोषित, उपेक्षित घटक हा त्यांच्या आंदोलनाचा अविभाज्य भाग होता. त्यांचा लढा केवळ जातिव्यवस्थेच्या निर्मूलनासाठी, अस्पृश्यांच्या उत्थानासाठी नव्हता तर मानवतेवर अन्याय करणाऱ्या सर्व अमानुष शक्तींच्या विरोधात होता. विषमताप्रधान समाजव्यवस्था नष्ट करून 'मानव तितुका एकच आहे' या तत्वाची प्रस्थापना करणे हा त्यांचा जीवनोद्देश होता. आणि म्हणूनच माणुसकीच्या प्राप्तीसाठी जगभर सुरू असलेल्या लढ्याचे बाबासाहेब आंबेडकर हे स्फूर्तिस्थान ठरते. ३४ हे अरुण कांबळे यांचे मत डॉ. आंबेडकरांची व्यापक मानवतावादी भूमिकाच व्यक्त करणारे आहे.

अशी ही विद्रोहाची परंपरा अधिकाधिक उन्नत होत आलेली आहे. महात्मा बळीराजा, चार्वाक, गौतम बुद्ध, महात्मा बसवण्णा, स्वामी चक्रधर, संत नामदेव, संत कबीर, संत तुकाराम, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रबोधनकार के. सी. ठाकरे, डॉ. पंजाबराव देशमुख, राष्ट्रसंत गाडगे महाराज, अण्णाभाऊ साठे यांच्या जीवनकार्याने ही विद्रोहाची परंपरा समृद्ध. संपन्न झाली आहे.

२.५ विद्रोही जाणिवेचे स्वरूप :

प्रस्थापित व्यवस्थेच्या विरोधातील 'विद्रोह' ही एक गंभीर आणि अर्थपूर्ण प्रक्रिया असते. व्यक्तीकडून अथवा समाजाकडून अचानकपणे विद्रोही द्रती केली

जात नाही. तिच्या पाठीमागे एक विचार असतो. विवेकाचा भक्कम असा आधार असतो. सामान्य जाणिवेचे 'विद्रोही' जाणिवेमध्ये परिवर्तन होण्यासाठी हा विवेक कारणीभूत असतो. अर्थातच माणसाचे, समाजाचे मन 'विद्रोहात्मक' संघर्षासाठी का तयार होते? याला निश्चित अशी कारणे असतात.

'विद्रोह' ही व्यक्तीच्या अथवा समाजाच्या 'जाणिवे' समृद्ध करणारी प्रेरक शक्ती आहे. ही शक्ती कशामुळे निर्माण होते? माणसाचे मन विद्रोही का बनते? अशा अनेक प्रश्नांचा शोध घेणे आवश्यक आहे.

२.५.१ विद्रोह : संवेदना आणि वेदना :

कोणत्याही संवेदनशील माणसाला समाजातील अन्याय. अत्याचार पाहून वेदना होणे स्वाभाविक आहे. या वेदना जेव्हा चिंतनाचे रूप धारण करतात तेव्हा मानसिक आंदोलनाला प्रारंभ होतो. म्हणजेच विद्रोहाची जाणीव निर्माण करण्यामध्ये वेदना या घटकाचा वाटा असतो.

समाजातील भीषण वास्तव संवेदनशील माणसाला अस्वस्थ करित असते. त्याच्या हृदयाला वेदना देत असते. अर्थातच, वेदनेची मुळं प्रत्यक्ष समाजवास्तवातच दडलेली असतात. सामान्य, शोषित, उपेक्षित माणसाचे खरे प्रश्न, दुःख ज्या व्यक्तीला समजते त्याला वेदना झाल्याशिवाय राहत नाही. शोषित माणसाचे जगणेच मूळात वेदनामय झालेले असते. यासंदर्भात शंकरराव खरातांचे मत उल्लेखनीय आहे. दुःखी जीवनाच्या पोट्यातच विद्रोहाची ठिणगी असते. विद्रोहाचा अग्नी धूमसत असतो. त्यातूनच प्रक्षोभाचा डोंब उसळतो. ३५ भारतातील बहुसंख्य समाजाच्या वाट्याला तर दुःखच आले आहे. हजारो वर्षांपासून धर्माच्या नावाखाली बहुजनांचे शोषण झाले आहे. अस्पृश्यता, दारिद्र्य, मानसिक गुलामी, लाचारी, अज्ञान, अंधश्रद्धा, धर्मांधता, दैववाद, देववादाच्या जाळ्यामध्ये हा समाज अडकलेला आहे. बहुजन समाजाच्या काळजावर येथल्या शोषक वर्गाने असंख्य वार केले आहेत. त्यामुळे हा समाज एका हातात वेदनेने व्याकूळ, रक्तबंबाळ झालेले काळीज आणि दुसऱ्या हातात विद्रोहाची तलवार म्हणजेच लेखणी घेऊन लढताना दिसतो. थोडक्यात, विद्रोह ही संवेदना किंवा जाणीव निर्माण होण्यामागे मानवी जीवनातली मानवनिर्मित वेदना कारणीभूत आहे. मानवनिर्मित वेदना आणि निसर्गनिर्मित वेदना यात फरक आहे. निसर्गनिर्मित वेदना समाजातील प्रत्येक माणसाच्या वाट्याला कमी. जास्त प्रमाणात असते. तर मानवनिर्मित वेदना ही त्या त्या शोषक व्यवस्थेचे भांडवल असते.

२.५.२ प्रबोधनातून विद्रोहाकडे :

खरे तर विद्रोहाच्या वाटेवरचा प्रवास हा अंधाराकडून प्रकाशाकडे, विषमतेकडून समतेकडे, गुलामीकडून स्वातंत्र्याकडे जाणारा असतो. या वाटेवर चालण्यासाठी लागणारी संवेदना मात्र उद्धोधन. प्रबोधनातून घडत असते. केवळ वेदनेमुळे माणूस विद्रोहाच्या मार्गाकडे वळू शकत नाही. उदा. वेदना सहन करीत राहिल्याने शोषक आणि त्याची व्यवस्था अधिकाधिक मजबूत होत जाते. याउलट वेदनेचा प्रतिकार केल्याने शोषकाची व्यवस्था हळूहळू उद्ध्वस्त होऊ लागते. या प्रतिकारासाठी प्रबोधन आवश्यक असते. अर्थात, वेदनेला प्रबोधनाची, अभ्यासाची जोड असेल तर हा प्रवास अधिकाधिक संघर्षमय, अर्थपूर्ण होत जातो.

उद्धोधन किंवा प्रबोधन म्हणजे मानवी मनाचे उन्नयन होय. माणसाच्या मनाला एक प्रकारची नैतिक, वैचारिक उंची प्राप्त करून देण्याचे काम प्रबोधनातून होत असते. प्रबोधनामुळे शोषित माणसाला आत्मभान प्राप्त होते. जीवन जगण्याचा सुंदर मार्ग त्याच्या या दृष्टीला खुणावत असतो. अर्थातच, प्रबोधनामुळे, जागृतीमुळे विद्रोहाची जाणीव अधिक समृद्ध, विकसित होण्यास मदत होते. म्हणून विद्रोहाच्या वाटेवर प्रबोधन मूल्याला खूप महत्त्व आहे. हे प्रबोधन पुरोगामी दिशेने जाणारे असावे लागते.

प्रबोधनामुळे शोषित माणसाची विचार करण्याची क्षमता विकसित होते. तो स्वतःकडे आणि समाजाकडे एका नव्या दृष्टीने पाहावयास शिकतो. त्याच्या मनात नवचैतन्य निर्माण होते. जीवन जगण्याच्या आणि संघर्ष करण्याच्या प्रेरणा प्रबळ होऊ लागतात. जीवनाच्या रणांगणात सत्याच्या बाजूने खंबीरपणे उभे राहण्यासाठी लागणारे बळ प्रबोधनातून विकसित होत जाते. गुलामीने खचलेल्या माणसाच्या मनात जगण्याची दुर्दम्य इच्छा जागृतीमुळे निर्माण होते. अर्थात, शोषित माणसाच्या, समाजाच्या जीवनामध्ये मानसिक, वैचारिक परिवर्तन घडवून आणण्याचे काम प्रबोधनामुळे होत असते. प्रबोधनाचे आणि परिवर्तनाचे अतूट नाते असते. यासंदर्भात डॉ. जनार्दन वाघमारे म्हणतात, ज्या समाजपरिवर्तनाला विविध विचारांचे किंवा विशिष्ट विचारसरणीचे अधिष्ठान लाभते, त्याला खऱ्या अर्थाने 'परिवर्तन' म्हटले पाहिजे. अशा प्रकारचे परिवर्तन म्हणजे समाजप्रबोधनाचीच परिणती असते. ज्या समाजात प्रबोधनाची अर्थात वैचारिक जागरणाची प्रक्रिया निरंतरपणे चालत राहते, तो समाज गतिमान असतो. त्यातील मानवी जीवन तरल व प्रवाहित असते. ज्या समाजात प्रबोधनाची प्रक्रिया क्षीण असते किंवा खंडित होते तो समाज स्थितिशील बनतो. त्या समाजात परिवर्तन फारसे घडत नाही.^{३६} यावरून प्रबोधनाचे महत्त्व

लक्षात येते. एकूणच, प्रबोधनाचा परिवर्तनाशी आणि परिवर्तनाचा विद्रोहाशी घनिष्ठ संबंध असतो.

प्रबोधनाचा विद्रोहाशी असलेला संबंध विवेकाच्या अंगानेही समजून घेतला पाहिजे. प्रबोधनामुळे घडणारी सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे माणसाचा 'विवेक' जागा होतो. त्याची चिकित्सा करण्याची दृष्टी तेजस्वी होते. सत्य. असत्याशी मन केले ग्वाही। मानियेले नाही बहुमता।।' असा आत्मविश्वास निर्माण होतो. गुलामाला गुलामीची जाणीव करून देणे म्हणजे गुलामीत जगणाऱ्या माणसाचे प्रबोधन करणेच होय. अशा प्रबोधनातूनच समाजपरिवर्तन शक्य होते. थोडक्यात, विद्रोहाची संवेदना, जाणीव समृद्ध करण्यामध्ये प्रबोधन हा घटक महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

अभ्यासामुळे, समाजप्रबोधनाच्या चळवळीमुळे ही प्रबोधनाची प्रक्रिया घडत असते. उदा. महात्मा फुले यांचा ब्राह्मण मित्राच्या लग्नाच्या सोहळ्यामध्ये अपमान झाला. यामुळे त्यांना प्रचंड वेदना झाल्या. मी माणसासारखा माणूस असताना माझा अपमान का करण्यात आला? असा प्रश्न त्यांना पडला. या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी ते वैदिक साहित्याच्या अभ्यासाकडे वळले. वैदिक साहित्याची मोठी चिकित्सा केली. त्यातून भारतातील सामाजिक गुलामीची, भेदाभेदाची कारणे लक्षात आली. आणि येथूनच महात्मा फुल्यांचा प्रवास बंडखोरीकडे सुरू झाला. महात्मा फुले यांच्या विचारावर थॉमस पेनच्या 'मानवाचे हक्क' (त्यहीजे वॉर्ड) या ग्रंथाचाही प्रभाव होता. या सर्व प्रकारच्या अभ्यासातून फुल्यांचे मन विद्रोहासाठी तयार झाले. अर्थात, हा अभ्यास, ही चळवळ पुरोगामी वळणाची असणे अत्यंत आवश्यक असते.

२.५.३ विद्रोह : आत्मभान, आत्मविश्वास :

अभ्यास आणि प्रबोधन व्यक्तीला आत्मभान देऊन जातात. प्रबोधनातून आलेल्या आत्मभानामुळेच व्यक्ती विद्रोहात्मक संघर्षाला तयार होते. आत्मभान म्हणजे स्वतःच्या हक्क. अधिकाराची जाणीव होणे होय. 'माणूस' म्हणून जगण्यासाठी लागणाऱ्या हक्क. अधिकारांचा, मूल्यांचा या जाणीवेशी घनिष्ठ संबंध असतो.

आत्मभान नसलेला माणूस प्रस्थापित शोषक व्यवस्थेचा गुलाम म्हणून जगत असतो. ही गुलामी त्याचे माणूस म्हणून असणारे अस्तित्व प्रभावहीन बनवून टाकते. प्रस्थापित शोषक व्यवस्थेची रूढ चौकट नाकारली तर आपण जगूच शकत नाही असे आत्मभान नसलेल्या माणसाला सतत वाटत असते. अशा माणसाचे समाजाचे वर्णन करताना संत तुकाराम म्हणतात,

शुके नळिकेशी गोवियेले पाय
विसरोनि जाय पक्ष दोन्ही^{३७}

आत्मभान नसलेल्या माणसाचे उदाहरण म्हणजे हा पक्षी होय. एकदा एक पक्षी नळीवर आत्ममग्न अवस्थेत बसलेला असताना तो विचारात पडला. ही नळी तुटली तर माझे कसे होईल? आपल्याला पंख आहेत, आपण उडू शकतो हे तो विसरला होता. आत्मभान नसलेल्या माणसाची अवस्था या पक्षासारखी होते. मी माणूस आहे, मी अन्यायाविरुद्ध विद्रोह करू शकतो, हे विसरलेला माणूस म्हणजे हा पक्षी होय.

प्रबोधनामुळे गुलामीत जगणारा माणूस आपल्या हक्क अधिकाराबद्दल जागृत होतो. त्याला आत्मभान प्राप्त होते. आत्मभानातून येणारे आत्मतेज माणसात आत्मविश्वास निर्माण करते. यासंदर्भात डॉ. बाबसाहेब आंबेडकरांचे मत अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ते म्हणतात, आत्मतेज उत्पन्न होण्यास ज्याने त्याने आपल्या जीविताची जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतली पाहिजे. आलेल्या परिस्थितीशी झगडले पाहिजे. आपल्या बलाची, बुद्धीची व कर्तृत्वशक्तीची पराकाष्ठा केली पाहिजे. सर्वत्र चाललेल्या जीवनकलहात दंड थोपटून उभे राहिले पाहिजे. आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या मनगटाशी मनगट घासून होईल तितके यश संपादन केले पाहिजे. त्याशिवाय मनुष्यमात्र स्वतंत्र होऊन दुसऱ्याच्या आदरास कधीच पात्र होणार नाही.^{३८} या विवेचनावरून आत्मभानाचे महत्त्व लक्षात येते. अर्थातच, आत्मभान, आत्मतेज प्राप्त होणे म्हणजे माणसाच्या मनात विद्रोही जाणीव निर्माण होणे होय. ही जाणीव नेमकी कशी निर्माण होते याचे बाबुराव बागुलांनी अतिशय अर्थपूर्ण विश्लेषण केले आहे. ते म्हणतात, अस्पृश्यतेच्या जाणिवेतून माझ्या मनात विद्रोही भावना निर्माण झाली. माणूसपणाची जाणीव, हक्काची जाणीव माणसात विद्रोही भावना प्रभावी करते. माझ्या कथांतील नायकांचे मी सूर्याशी वर्गरे नाते जोडलेय, कारण त्याला आपल्या मोठेपणाची जाणीव झालेली असते. माझ्या एका कथेतल्या नायकाच्या चैतन्याचा मी निसर्गाशी संबंध जोडला होता. ही जाणीव मला आंबेडकर, मार्क्स, बुद्ध, फुले यांनी करून दिली.^{३९} यावरून विद्रोही जाणिवेमध्ये आत्मभान कसे महत्त्वाचे असते, हे आपल्या लक्षात येते. जीवनाच्या रणांगणावर यशस्वी होण्यासाठी, माणूस म्हणून सन्मानाने जगण्यासाठी माणसात आत्मभान असणे आवश्यक आहे.

२.५.४ विद्रोह आणि चिकित्सा :

खरे तर जीवन जगण्याचे प्रमुख दोन मार्ग आहेत. एक वाट्याला आलेले जीवन आपल्या नशिबाचा भाग म्हणून जगत राहणे. दुसरा म्हणजे चिकित्सक बनून

उत्तम माणूस होण्यासाठी शोषणाचा प्रतिकार करत मानवी जीवनाला उन्नत करणारी मूल्ये आचरणात आणण्याचा प्रयत्न करणे. पहिल्या मार्गापेक्षा दुसरा मार्ग कठीण आणि संघर्षमय आहे. अनेक आव्हानांना तोंड देत अत्यंत आत्मविश्वासाने या मार्गावर चालावे लागते. प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेने जावे लागते. चिकित्सक बनावे लागते. अनेक प्रश्न विचारावे लागतात. भारतामध्ये हजारो वर्षे वैदिकांनी बहुजनांना चिकित्सा करण्याचे स्वातंत्र्य नाकारले. परिणामी बहुसंख्य समाज सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला राहिला. धर्माची, धर्मग्रंथाची चिकित्सा करणे किंवा प्रश्न विचारणे पाप मानले गेले. त्यामुळे भारतीय समाज आत्मभान हरवून बसला.

आत्मभान प्राप्त झालेले मन मात्र चिकित्सक असते. समाजजीवनातील कोणत्या गोष्टी चांगल्या आणि कोणत्या वाईट किंवा योग्य काय आणि अयोग्य काय याचा शोध हे विद्रोही मन घेत असते. अशी चिकित्सा करण्यासाठी व्यक्तीकडे आत्मभान असणे आवश्यक आहे. आत्मभान हरवलेला व्यक्ती अशा प्रकारची चिकित्सा करू शकत नाही.

चिकित्सा आणि विद्रोह यांचे घनिष्ठ नाते असते. कारण चिकित्सा न करणारा व्यक्ती परंपरागत मार्गाने जाणारा असतो. त्यामुळे तो विद्रोहाच्या वाटेवर येऊ शकत नाही. विद्रोहाकडे वाटचाल करण्यासाठी माणसाला विज्ञाननिष्ठा अंगी बाळगून खऱ्याखोटादृष्ट्या निवाडा करावा लागतो. अशा चिकित्सेच्या मार्गावर त्याचा त्याच्याशीच संघर्ष होण्याची शक्यता असते. अनेक प्रकारच्या संघर्षाला तोंड देत त्याला पुढे जावे लागते.

विवेकसंपन्न आणि शोषणमुक्त जीवन जगण्यासाठी माणसाला समाज आणि धर्मव्यवस्थेची चिकित्सा करावीच लागते. समाज, धर्म, जातव्यवस्था, विविध परंपरा, सण-उत्सव, चालीरीतींचा आंधळेपणाने स्वीकार न करता त्यातील विकृतींना बाजूला सारावे लागते. अर्थातच, ही चिकित्सा करताना समतोल दृष्टिकोन बाळगावा लागतो.

२.५.५ विद्रोह आणि चीड :

चिकित्सक मानवी मनाचा विद्रोहाकडे प्रवास होत असताना त्याला समाजातील दांभिकपणाची, विसंगतीची चीड येते. असंख्य खोटादृष्ट्या गोष्टी प्रस्थापित व्यवस्थेने शोषित समाजावर लादलेल्या असतात. शोषक वर्गाचे हित समोर ठेवून निर्माण केलेल्या व्यवस्थेतील दांभिकता त्याच्या लक्षात आल्यानंतर त्याच्या मनात या

व्यवस्थेबद्दल चीड निर्माण होते. बहुसंख्य वर्ग कशामुळे मागास राहिला या प्रश्नाचे उत्तर त्याला मिळते. शोषित वर्गावर होणारे अन्याय-अत्याचार पाहून त्याचे मन संतापाने पेटून उठते. समाजातील अज्ञान, दारिद्र, विषमता, लाचारी, दैववाद पाहून त्याचे मन अस्वस्थ होते. म्हणून विद्रोहाच्या मार्गावर चीड या संवेदनेला अत्यंत महत्त्व आहे.

२.५.६ विद्रोह आणि नकार :

विद्रोहाच्या प्रवासात नकाराची जाणीवही अत्यंत महत्त्वाची आहे. केवळ शोषणाबद्दल मनामध्ये चीड निर्माण होऊन चालत नाही. त्यापुढे जाऊन चीड या जाणिवेचे नकारामध्ये रूपांतर व्हावे लागते. अर्थातच, हा नकार अन्याय-अत्याचाराला दिलेली एक प्रतिक्रिया असते. वाईट गोष्टींना नकार आणि चांगल्या गोष्टींचा स्वीकार असे या मागचे सूत्र असते. केवळ नकार देऊन थांबता येत नाही. त्यापुढे जाऊन मानवी जीवनाला उन्नत करणाऱ्या जीवनमूल्यांचा आग्रह धरावा लागतो. सर्व समाजाला प्रगतीकडे नेणारा मार्ग दाखवावा लागतो. अर्थातच, केवळ नकार देऊन चालत नाही तर पर्यायी शोषणमुक्त व्यवस्थेचा शोध घ्यावा लागतो. प्रसंगी नवी शोषणमुक्त व्यवस्था निर्माण करावी लागते. उदा. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वैदिक हिंदू धर्माला नकार देत जाहीरपणे बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. हा स्वीकार म्हणजे मानवी जीवनातील सौंदर्याचा आविष्कार होय. म्हणून विद्रोहामध्ये नकाराची जाणीव जशी महत्त्वाची आहे तशीच स्वीकाराची किंवा नवनिर्मितीची जाणीवही महत्त्वाची आहे.

२.५.७ विद्रोह आणि संघर्ष :

केवळ नकार दिल्याने काहीही साध्य होत नाही. नकाराच्या पुढे जाऊन व्यवस्था परिवर्तनासाठी संघर्ष करावा लागतो. त्यासाठी माणसामध्ये लढाऊ वृत्ती असावी लागते. समाजाचे व्यापक हित समोर ठेवून शोषणमुक्तीसाठी लढा द्यावा लागतो. अशा प्रकारचा संघर्ष करण्याची तयारी असेल तरच विद्रोहाच्या मार्गावरील प्रवास पुढच्या टप्प्यात जाऊ शकतो. अत्यंत गांभीर्याने अभ्यास, संशोधन करून शोषक वर्गाच्या व्यवस्थेला आव्हान द्यावे लागते. जिद्द, मेहनत आणि चिकाटीच्या बळावर सत्याचा पाठपुरावा करावा लागतो. कोणत्याही प्रकारच्या आमिषाला बळी न पडता, धमक्यांना न घाबरता अत्यंत धाडसाने पुढे जावे लागते. अशा संघर्षातूनच भविष्यात समताधिष्ठित, विवेकसंपन्न समाज निर्माण होऊ शकतो. म्हणून विद्रोहामध्ये संघर्ष या जाणिवेचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

२.५.८ विद्रोह आणि विवेकप्रामाण्य :

विद्रोही जाणिवेमध्ये विवेकप्रामाण्याला खूप महत्त्व असते. कारण विवेकसंपन्न समाज निर्माण करणे हे विद्रोही संस्कृतीचे अंतिम ध्येय आहे. समाजातील विसंगती, विकृती, दांभिकता, बेगडीपणा, विषमता नष्ट करून त्याठिकाणी स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुभाव प्रस्थापित करण्यासाठी विवेकाला प्रमाण मानावे लागते. सामाजिक, धार्मिक, मानसिक, बौद्धिक गुलामी नष्ट करण्यासाठी विवेकाला प्रमाण मानून चिकित्सा करावी लागते. भारतामध्ये प्राचीन काळापासून म्हणजे आर्यांच्या आगमनापासून व्यक्तिपूजा, ग्रंथप्रामाण्य, धर्मप्रामाण्य, वेदप्रामाण्य, रूढीप्रामाण्य पाहावयास मिळते. वैदिक धर्मव्यवस्थेमुळे समाजात मानसिक गुलामगिरी निर्माण झाली. या गुलामगिरीतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी विवेकाला प्रमाण मानून अनेकांनी बंडखोरी केल्याचा इतिहास उपलब्ध आहे.

एखादा व्यक्ती, धर्म, पंथ, ग्रंथ काय सांगतो त्यापेक्षा आपला विवेक काय सांगतो, हे अधिक महत्त्वाचे असते. बुद्धीप्रामाण्य, तर्कशुद्ध विचार आणि मानव्यावरील निष्ठा विवेकवादात महत्त्वाची आहे. विद्रोहाच्या मार्गावर वाटचाल करताना असा विवेकी दृष्टिकोन अत्यंत महत्त्वाचा असतो. विद्रोहाचे विवेकाशी असणारे नाते सांगताना डॉ. प्रल्हाद लुलेकर लिहितात, परिवर्तनाच्या चळवळीने केलेल्या प्रबोधनामुळे आलेले आत्मभान, आत्मभानातून आत्मशोध आणि आत्मशोधातून समाजजीवनातील अंतर्विरोध, विसंवाद, विसंगती संपविण्यासाठी मांडलेला सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक आणि राजकीय सत्तेविरुद्धचा विवेकपूर्ण संघर्ष म्हणजे विद्रोह असतो.^{४०} अशा विवेकी दृष्टीमुळे व्यक्ती, समाज शोषणातून मुक्त होत स्वातंत्र्याकडे वाटचाल करित असतो. म्हणून विवेकाचे आणि विद्रोहाचे अतूट असे नाते आहे.

२.५.९ विद्रोह आणि नवनिर्मिती :

विद्रोही जाणिवेचा आणि सर्जनाचा अत्यंत घनिष्ठ संबंध आहे. कारण विद्रोहानंतरचा महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे नवनिर्माण होय. हे नवनिर्माण गुलामीच्या बेड्या तोडणारे आणि माणसांना जोडणारे असते. या संदर्भात डॉ. आ. ह. साळुंखे लिहितात, विद्रोह म्हणजेच 'सर्जन' किंवा विद्रोहामुळे आपोआपच नवनिर्मिती होते, असे मी म्हणत नाही. कारण, विद्रोहाद्वारे गुलामगिरीची बंधने तोडल्यानंतरही शहाणपणाने अपार कष्ट केल्याशिवाय निर्दोष अशी नवी व्यवस्था निर्माण होत नाही, असे मी मानतो. तरी देखील नवी व्यवस्था निर्माण करण्याच्या वाटेतील अडथळे

विद्रोहामुळे दूर होतात, हे विसरता येत नाही. याचा अर्थ असा, की विद्रोहाच्या उदरातच सर्जनाचे बीज रुजत असते. विद्रोह हेच विकासाच्या दिशेने टाकलेले पहिले पाऊल असते. निदान आपल्या समाजाच्या बाबतीत तरी हे वस्तुनिष्ठ सत्य आहे.^{४१} विद्रोहाचे अंतिम ध्येय हे नवसमाजनिर्मिती असते. भारतीय समाजाचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहास विचारात घेता अशा विद्रोहात्मक सर्जनातूनच आजची लोकशाही व्यवस्था अस्तित्वात आल्याचे आढळून येते. म्हणून विद्रोहाच्या उदरातच सर्जनाची, नवनिर्मितीची बीजं असतात, असे म्हटले जाते. केवळ चीड, नकार व्यक्त करून चालणार नाही तर त्यापुढे जाऊन एक विधायक पर्याय द्यावा लागतो. सकारात्मक भूमिकेतून नवी शोषणमुक्त व्यवस्था प्रस्थापित करावी लागते. म्हणून विद्रोहाच्या प्रक्रियेमध्ये नवनिर्मितीला अत्यंत महत्त्व आहे.

विद्रोहातून अस्तित्वात येणाऱ्या समाजव्यवस्थेमध्ये माणूस मानसिकदृष्टी स्वतंत्र असतो. तो निर्भय असतो. असा माणूस कोणाचा गुलामही असत नाही आणि उद्दामही असत नाही. तो कोणाचा अन्याय सहन करत नाही आणि तो दुसऱ्यावर अन्याय करत नाही. अशा विद्रोहात्मक सर्जनामध्ये सर्वांना उमलण्याची, फुलण्याची समान संधी असते. प्रत्येकाला माणूस म्हणून जगण्याचा आणि स्वतःची प्रगती करण्याचा हक्क-अधिकार असतो.

२.५.१० विद्रोह आणि जीवनमूल्ये :

विद्रोही जाणिवेमध्ये स्वातंत्र्य, समता, सामाजिक न्याय, बंधुभाव, मानवता या मूल्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व असते. विद्रोही जाणिवेचा आविष्कार म्हणजे ही जीवनमूल्ये होत. कारण स्वातंत्र्य, समता, सामाजिक न्याय, बंधुभाव, मानवता, या मूल्यांवर आधारलेली शोषणमुक्त समाजव्यवस्था निर्माण करून प्रत्येकाला माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क प्राप्त करून देणे आवश्यक असते. विद्रोही मन संघर्षमय प्रवास करीत शेवटी या जीवनमूल्यांना आविष्कृत करते. यासंदर्भात प्रा. रा. ग. जाधव यांनी मांडलेले मत अतिशय महत्त्वाचे आहे. ते लिहितात, विद्रोह हा मराठी वाङ्मयीन सर्जनशीलतेचा एक स्थायीभाव आहे व त्याची विविध रंगरूपे मराठी वाङ्मयाच्या इतिहास-परंपरेत वेळोवेळी प्रकट झालेली आहेत. विद्रोहाचे आणि समता, बंधुता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय या लोकशाही मूल्यांच्या प्रतिष्ठापनेचे एक सर्जनशील तत्त्वज्ञान आधुनिक महाराष्ट्राला म. फुले, छत्रपती शाहू महाराज व डॉ. आंबेडकर या महामानवांनी दिले. या तत्त्वज्ञानाची ग्राह्यता व प्रस्तुतता उत्तरोत्तर अधिकाधिक तीव्रतेने आपणास जाणवत आहे. हे तत्त्वज्ञान ही केवळ महाराष्ट्राचीच नव्हे, तर भारताचीच

एक नवी सांस्कृतिक ओळख आहे व भारताच्या सर्वांगीण सांस्कृतिक जडणघडणीची नवी दिशाही आहे.^{४२} सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्याची प्राप्ती करणे हे विद्रोही संस्कृतीचे ध्येय असते. सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक, मानसिक, बौद्धिक स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्याशिवाय कोणत्याही समाजाची सर्वांगीण प्रगती अशक्य आहे. म्हणून विद्रोहात्मक संघर्षामध्ये 'स्वातंत्र्य' या मूल्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, न्याय, मानवता ही मूल्ये समाजात रुजावीत म्हणून विद्रोही मानसिकता, जाणीव निर्माण झालेली असते. अर्थात, ही सर्व मूल्ये एका अर्थाने विद्रोह मूल्ये आहेत. या सर्व मूल्यांना विद्रोहाच्या जाणिवेमध्ये सर्वश्रेष्ठ स्थान आहे. विद्रोहामुळे होणाऱ्या सर्जनातून अशा मूल्यांनी युक्त असलेली समताधिष्ठित, शोषणमुक्त समाजव्यवस्था अस्तित्वात येणे अपेक्षित आहे. ज्या व्यवस्थेला अंतिमतः मानवतावादाचे अधिष्ठान असते.

२.६ निष्कर्ष :

१. मानवजातीच्या इतिहासाइतकाच विद्रोहाचा इतिहास जुना आहे. समाजजीवनातील सत्तासंघर्षाच्या पाठीमागे मानवाची स्वार्थी वृत्ती दडलेली असल्यामुळे हजारो वर्षांपासून शोषक आणि शोषित यांच्यात संघर्ष चालू आहे.
२. विद्रोह म्हणजे शोषितांनी शोषकांची विषमतावादी व्यवस्था उद्ध्वस्त करून नवी समताधिष्ठित व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी पुकारलेले सर्वांगीण युद्ध होय.
३. विद्रोह हे संपूर्ण मानवी जीवनाला व्यापणारे अत्यंत महत्त्वाचे जीवनमूल्य आणि साहित्यमूल्य आहे. समाजजीवनाला सतत परिवर्तनासाठी प्रेरित करणारे, शोषणमुक्त जीवन जगण्यासाठी लागणारी ऊर्जा पुरविणारे ते एक महामूल्य आहे.
४. विद्रोहाच्या उदरात नवनिर्मितीची, सर्जनाची बीजं दडलेली असतात. अशा प्रकारचे विद्रोहात्मक सर्जन नवी शोषणमुक्त व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरत असते.
५. विद्रोही संस्कृतीची मुळं प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक सत्तासंघर्षामध्ये दडलेली आहेत. यावरून विद्रोह या संकल्पनेचे प्राचीनत्व लक्षात येते.
६. भारतीय समाजात धर्माचा आधार घेऊन सामाजिक, मानसिक गुलामी निर्माण करण्यात आली. विषमता, भेदाभेद, गुलामी हा धर्माचाच एक भाग असल्याचे

भासवून बहुसंख्य लोकांचे शोषण करण्यासाठी एक व्यवस्था निर्माण केली गेली. वेद, मनुस्मृती आणि इतर वैदिक साहित्याला प्रमाण मानून ही व्यवस्था बहुजन समाजावर लादण्यात आली. वर्णव्यवस्थेच्या आधारे समाजाची विभागणी करून बहुसंख्य समाजाला हक्क-अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आले.

७. भारतीय समाजात सामाजिक आणि आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. सामाजिक विषमतेमुळे वैचारिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या बहुजन समाज मागासलेला राहिला. यामुळे विद्रोही चळवळीत सामाजिक विषमतेवर सर्वाधिक 'घाव' घालण्यात आले आहेत.
८. वैदिकांच्या शोषणवादी व्यवस्थेच्या विरुद्ध भारतीय समाजात अनेक बंड झाले आहेत. अर्थातच, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अंगाने भारतीय समाजाचा इतिहास हा क्रांती आणि प्रतिक्रांतीवर आधारलेला आहे.
९. बळीराजा, चार्वाक, गौतम बुद्ध, महात्मा बसवण्णा, स्वामी चक्रधर, संत नामदेव, संत तुकाराम, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संत गाडगे बाबा, प्रबोधनकार ठाकरे, अण्णाभाऊ साठे अशा महामानवांनी विद्रोहाची परंपरा समृद्ध केली.
१०. सनातनवाद विरुद्ध परिवर्तनवाद असा संघर्ष हजारो वर्षांपासून भारतीय समाजात चालू आहे. सनातनवादात ब्राह्मणी धर्माच्या वर्चस्वाचा, शोषणाचा विचार असतो. तर परिवर्तनवादात बहुजनांच्या मुक्तीचा, स्वातंत्र्याचा, स्वाभिमानाचा विचार असतो.
११. संतांच्या आणि क्रांतिकारी महापुरुषांच्या विचारकार्यातून मराठीतील वैचारिक साहित्य समृद्ध होत गेले. मराठी साहित्यात विद्रोहाची परंपरा विकसित होत गेली.
१२. आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये फुले-शाहू-आंबेडकरांनी पुकारलेला विद्रोह नवी शोषणमुक्त व्यवस्था निर्माण करणारा आहे. या महामानवांच्या विद्रोहातूनच भारतीय लोकशाहीचा पाया रचला गेला.
१३. समाजाच्या किंवा महापुरुषांच्या अशा बंडखोरीच्या पाठीमागे विशिष्ट तत्त्वज्ञान असते. एक विद्रोही मानसिकता असते. अशा प्रकारची मानसिकता घडविणारे काही घटक असतात. म्हणजेच 'विद्रोही' बनण्यासाठी प्रथम गुलामीची जाणीव

व्हावी लागते. वेदना, अभ्यास-प्रबोधन, आत्मभान, चिकित्सा, चीड, नकार, संघर्ष, विवेकप्रामाण्य आणि नवनिर्मिती या क्रमाने ही विद्रोहाची मानसिकता विकसित होत जाते.

१४. विद्रोहात्मक संघर्षामध्ये विवेकनिष्ठा अत्यंत महत्त्वाची आहे. शोषणमुक्त, विवेकसंपन्न समाज घडविणे हे विद्रोही संस्कृतीचे अंतिम ध्येय आहे.
१५. स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, न्याय, मानवता आणि विवेक ही विद्रोहमूल्ये आहेत. या मूल्यांना विद्रोही संस्कृतीमध्ये सर्वश्रेष्ठ स्थान आहे. अशा प्रकारच्या मूल्यांवर आधारलेला समाज निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करणे हे प्रत्येक विद्रोही माणसाचे कर्तव्य आहे.

संदर्भ सूची :

१. भावे ह. अ. (सं.) : वरदा मराठी शब्दकोश, वरदा प्रकाशन पुणे, दु. आ. २००२, पृ. ३४३.
२. साळुंखे आ. ह. : संवाद सहृदय श्रोत्यांशी, लोकायत प्रकाशन सातारा, प. आ. २००२, पृ. ११-१२.
३. तौर पृथ्वीराज (सं.) : साहित्य आणि विद्रोह, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, प. आ. २००८, पृ. २६.
४. राऊत अनंत : विद्रोहमूल्य, कीर्ती प्रकाशन औरंगाबाद, २००५, पृ. १४.
५. भावे ह. अ. (सं.) : वरदा मराठी शब्दकोश, उनि. पु. २०१.
६. साळुंखे आ. ह. : विद्रोही तुकाराम, लोकायत प्रकाशन सातारा, द्वि. आ. १९९९, पृ. ८.
७. जाधव रा. ग. : निळी पहाट, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, चौ. आ. १९९५, पृ. २३.
८. तत्रैव, पृ. २३.
९. फडके भालचंद्र : दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, प. आ. १९७७, पृ. ७०.
१०. जाधव रा. ग. : निळी पहाट, उनि. पु. २२, २३.
११. साळुंखे आ. ह. : बळीवंश, लोकायत प्रकाशन सातारा, प. आ. २००५, पृ. ३८५.
१२. तत्रैव, पृ. ३८६.
१३. तत्रैव, पृ. १४६, १४७.
१४. साळुंखे आ. ह. : सर्वोत्तम भूमिपूत्र गोतम बुद्ध, लोकायत प्रकाशन सातारा, प. आ. २००७, पृ. ५४५.
१५. मेनकुदळे अशोक : आद्यसमाजसुधारक महात्मा बसवेश्वर, महाराष्ट्र बसव परिषद भालकी (कर्नाटक), दु. आ. २००८, पृ. ११.
१६. तत्रैव, पृ. १.
१७. जाधव रामदास (संयोजक) : वैष्णव वेद (श्री संत तुकाराम महाराज अभंग गाथा), शांताई प्रकाशन पंढरपूर, अभंग ३०६२ पृ. ४४५.

१८. साळुंखे आ. ह. : विद्रोही तुकाराम, उनि. पृ. ९.
१९. फडके य. दि. (सं.) : महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, म. रा. सा. आणि सं. मंडळ मुंबई, चौ. आ. १९९१, पृ. १६.
२०. तत्रैव, पृ. ५३५.
२१. तत्रैव, पृ. ५४२.
२२. तत्रैव, पृ. ५३७.
२३. साळुंखे आ. ह. : महात्मा फुले आणि धर्म, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, नऊवी आ. २००९, पृ. १७, १८.
२४. फडके य. दि. (सं.) : महात्मा फुले समग्र ज्ञकशः, उनि. पृ. १७.
२५. खरात शंकरराव : अस्पृश्यांचा मुक्तिसंग्राम, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन पुणे, द्वि. आ. २००४, पृ. ५.
२६. पवार जयसिंग (सं.) : राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी कोल्हापूर, प. आ. २००१, खंड तीन, पृ. ८४७.
२७. तत्रैव, पृ. ८७३, ८७४.
२८. तत्रैव, खंड दुसरा, पृ. ३५४, ३५५.
२९. तत्रैव, खंड दुसरा, पृ. ७२२.
३०. पानतावणे गंगाधर : मूकनायक, निर्मल प्रकाशन नांदेड, चौ. आ. १९९८, पृ. ५८, ५९.
३१. कांबळे अरुण (सं.) : जनता पत्रातील लेख : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, दु. आ. २००३, पृ. ४८.
३२. पानतावणे गंगाधर : मूकनायक, उनि. पृ. ११.
३३. वाघमारे जनार्दन : समाजपरिवर्तनाच्या दिशा, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, प. आ. १९९५, पृ. १०९.
३४. कांबळे अरुण (सं.) : जनता पत्रातील लेख : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, उनि. पृ. ३४.
३५. खरात शंकरराव : दलित वाङ्मय : प्रेरणा व प्रवृत्ती, इनामदार बंधू प्रकाशन पुणे, पृ. २०१
३६. वाघमारे जनार्दन : समाजपरिवर्तनाच्या दिशा, उनि. पृ. ९
३७. जाधव रामदास (संयोजक) : वैष्णव वेद (श्री संत तुकाराम महाराज अभंग गाथा), उनि. अभंग १०७, पृ. १६.
३८. मून वसंत (सं.) : 'डॉ. आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत व मूकनायक', महाराष्ट्र शासन मुंबई, प. आ. १९९०, पृ. ९९.
३९. बागूल बाबुराव : दलित साहित्य : आजचे क्रांती विज्ञान, बुद्धिस्ट प्रकाशन नागपूर, पृ. २०८
४०. तौर पृथ्वीराज (सं.) : साहित्य आणि विद्रोह, उनि. पृ. २२.
४१. साळुंखे आ. ह. : संवाद सहृदय श्रोत्यांशी, उनि. पृ. १२.
४२. पारगावकर अरुण (सं.) : संमेलनाध्यक्ष रा. ग. जाधव, (अध्यक्षीय भाषण, ७७वे अ. भा. म.सा.सं.औरंगाबाद, जानेवारी २००६), प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प. आ. २००४, पृ. २९५.

प्रकरण तिसरे

अण्णाभाऊंची कथा : विद्रोही जाणीवा

३.१ प्रास्ताविक :

कथा हा मराठी साहित्यातला महत्वाचा वाच्यप्रकार आहे. १८१८ला पेशवाईचा अस्त झाल्यानंतर इंग्रजशाही आली. इंग्रजी साम्राज्याबरोबरच इंग्रजी भाषेचा प्रभावही मराठी भाषिक समाजावर पडू लागला. महाराष्ट्रातील एक पिढी इंग्रजी शिक्षण घेऊन बाहेर पडल्यानंतर समाजजीवनाचा आणि साहित्याचा विचार करू लागली. या विचारमंथनातून मराठी साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये अनेक प्रकारचे लेखन अस्तित्वात येऊ लागले. कथा, कादंबरी, नाटक, निबंध, चरित्र, आत्मचरित्र इ. प्रकारचे लेखन होऊ लागले. अर्थातच, इंग्रजी साम्राज्याचा म्हणजेच राजकीय परिवर्तनाचा इतर क्षेत्राप्रमाणेच साहित्यक्षेत्रावरही परिणाम झाला. त्यातून नव्या जाणिव्या, नवी आविष्कार शैली घेऊन मराठीमध्ये साहित्य निर्माण होऊ लागले. या आधुनिक कालखंडातील साहित्यनिर्मितीमध्ये कथा या वाङ्मय प्रकाराला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे.

मराठी साहित्यामध्ये कथा हा प्रमुख साहित्य प्रकार मानला जातो. कमी शब्दात, कमी वेळेत एखादा विशिष्ट प्रसंग किंवा घटना परिणामकारकपणे कथन करण्याचे सामर्थ्य कथेमध्ये असल्यामुळे हा वाङ्मयप्रकार लोकप्रिय झाला. कमीतकमी पात्र-प्रसंगाच्या माध्यमातून केले गेलेले गद्य निवेदन म्हणजे कथा होय. एकसंस्कारित्व, अल्पाक्षरत्व हे कथेचे महत्वाचे गुण आहेत. वाचकाची जिज्ञासा वाढविणारे कथानक, गतिमान-प्रवाही निवेदन, मार्मिक संवाद, प्रभावी पात्रचित्रण आणि प्रसंगचित्रण, कथानकाला पोषक वातावरण निर्मिती, प्रमाणबद्धता, काव्यात्मकता, संघर्षात्मकता, परिणामकारक भाषा हे कथेचे महत्वाचे विशेष आहेत. मानवी जीवनातील विशिष्ट जाणिवेला नेमकेपणाने शब्दबद्ध करण्याचे सामर्थ्य कथाकारामध्ये असते. अशा या कथेच्या क्षेत्रात अण्णाभाऊ साठे यांचे महत्वाचे योगदान आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथा विद्रोही जीवनमूल्ये घेऊन येणार्या आहेत. त्यांच्या अनेक कथांमधून बंडखोर नायक-नायिका येतात. अन्याय, अत्याचाराचा प्रतिकार करून स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतात. संघर्ष हा

अण्णाभाऊंच्या कथांचा श्वास आहे. शोषकांची व्यवस्था नष्ट करणे हे या कथेचे ध्येय आहे. उपेक्षित, शोषित माणूस हा या कथेचा केंद्रबिंदू आहे. त्यांच्या कथांचा आशय विद्रोही जीवनजाणिवा घेऊन येणारा आहे. त्यामुळे त्यांच्या कथांना विद्रोहमूल्य प्राप्त झाले आहे. एकूणच, अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेतील संघर्षाचे सूत्र लक्षात घेऊन त्यातील विद्रोही जाणिवांची चिकित्सा करावयाची आहे. सदरील प्रकरणामध्ये मराठी कथेचा उदय आणि विकास, अण्णाभाऊपूर्व कथेतील जीवनानुभवाचे स्वरूप, कथाकार अण्णाभाऊ साठे, कथानिर्मितीमागील प्रेरणा, संघर्ष हा प्राण, बंडखोर जाणिवांचा उत्कट आविष्कार, अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेतील विद्रोही जाणिवांचे स्वरूप अभ्यासावयाचे आहे.

३.२ मराठी कथा : उदय आणि विकास

लोकजीवनामध्ये गोष्ट सांगण्याची व ऐकण्याची परंपरा फार प्राचीन काळापासून दिसून येते. खरे तर एखादी कथा सांगणे आणि ऐकणे हा माणसाचा स्वभावधर्मच आहे. कोणत्याही विषयावरील माहिती गोष्टीच्या स्वरूपामध्ये ऐकण्यास माणसाला आवडते. माणसाच्या विकासाबरोबरच त्याच्या या आवडीचाही विकास झाल्याचे दिसून येते. कोणत्याही भाषेमध्ये प्रारंभीच्या काळात कथात्मक साहित्यच मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाले असण्याची शक्यता आहे. मराठी साहित्यात कथा हा वाच्यप्रकार म्हणून आधुनिक काळात उदयाला आला असला तरी या वाच्यप्रकाराची मुळं इंग्रजी साहित्याबरोबरच मध्ययुगीन काळातील संत साहित्यात आणि लोकसाहित्यामध्ये सापडतात. मध्ययुगीन काळामध्ये मराठी कथा पद्याचे रूप कसे घेऊन आली हे सांगताना म. ना. अदवंत म्हणतात, भास्करभट्ट बोरीकरांनी उद्धवगीतेत तत्त्वज्ञान सांगताना उर्वशी, पिंगला इत्यादींच्या कथा तत्त्वज्ञानाच्या अनुषंगाने सांगितल्या आहेत. एकनाथांनी आख्यानांतून तत्त्वज्ञान व तत्त्वज्ञानातून आख्याने सांगून सामान्य जनतेची कथा ऐकण्याची भूक भागविली आहे. पंडित कवींनी महाभारत व रामायण यांतील प्रसंग काव्यात रंगवून व शाहिरी कवींनी पराक्रमी वीरांचे पोवाडे गाऊन याच वृत्तीचा आविष्कार आपल्या वाचकांतून केला. प्राचीन मराठी वाचकांतून कथा आली ती पद्याचे रूप घेऊन. आख्यानक काव्य, खंडकाव्य, कथाकाव्य, पोवाडे, लावण्या अशा अनेक काव्यप्रकारांतून कथा अवतरली.^१ यावरून कथेला आधुनिक काळात वाच्यप्रकार म्हणून मान्यता मिळालेली असली तरी ती मराठी भाषेमध्ये वेगवेगळ्या रूपात पूर्वीही अस्तित्वात होती हे लक्षात येते. तेराव्या आणि चौदाव्या शतकातील संस्कृत पंचतंत्राचे मराठीत झालेले भाषांतर, महानुभाव पंथातील दृष्टांतपाठ

आणि त्यातील चक्रधरांनी दिलेले दृष्टांत ही मराठी कथेची पूर्वरूपेच आहेत. महानुभाव पंथाच्या साहित्यातून, आख्यानकाव्यातून, शिवकालीन, पेशवेकालीन बखरीतून आणि लोकसाहित्यातील दंतकथांमधून मराठी कथेची पूर्वरूपे शोधता येतात.

इंग्रजी साम्राज्यामुळे भारतात छापण्याची कला आली. पर्यायाने महाराष्ट्रातील साहित्यक्षेत्रालाही या छपाई कलेमुळे नवे वळण प्राप्त झाले. मराठी गद्याला प्रभावी रूप प्राप्त होण्यात छपाई तंत्राचे योगदान महत्त्वाचे मानावे लागते. १८०६ पासून मराठीमध्ये छापील रूपात कथा प्रकाशित करण्यास सुरुवात झाली. याच वर्षी तंजावर येथील सरफोजी राजे यांनी इसापनीतीचे मराठी भाषांतर करवून 'बालबोध मुक्तावली' या नावाने प्रकाशित केले. 'बालबोध मुक्तावली'लाच मराठीतील पहिले गोष्टींचे छापलेले पुस्तक समजले जाते. त्यानंतरच्या काळात 'सिंहासनबत्तिशी', 'हितोपदेश', 'पंचतंत्र' अशा गोष्टीरूप ग्रंथांची मराठी भाषांतरे प्रकाशित झाली. याच काळामध्ये मुंबई येथे 'शिक्षामंडळा'ची स्थापना झाली. या मंडळातील सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांनी 'बालमित्र भाग पहिला', 'इसापनीतिकथा' व 'वेताळपंचविशी' हे ग्रंथ लिहून प्रकाशित केले. या छत्रे यांच्या कथांना त्या काळात बरीच प्रसिद्धी मिळाली. मुलांना नीती उपदेश करणे हा या भाषांतरित कथांचा मुख्य उद्देश होता. त्यामुळे १८४८ ते १८४५ हा कालखंड नीती कथांचा कालखंड मानला जातो. फारसी भाषेतील गोष्टींचेही नंतरच्या काळात भाषांतर होऊ लागले. 'हातीमताई चरित्र', 'अरबी गोष्टी', 'पर्शियन नाईट्स', अशा फारसी गोष्टींचे मराठी भाषांतर मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते. या सर्व भाषांतरित गोष्टींमधून अद्भुतता, रोमहर्षक जाणिवा, अतिशयोक्ती, उत्तान शृंगारिक वर्णन दिसून येतात. या सर्व भाषांतरित कथांमध्ये विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी केलेले 'अरेबीयन नाईट्सचे' भाषांतर अधिक दर्जेदार आहे. अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी चिपळूणकरांनी मार्मिक भाषेत भाषांतरित केल्या आहेत. असे असले तरी या काळातील हे भाषांतरित कथावाच्य सामान्य स्वरूपाचेच आहे. या काळात मराठी कथाकारांचे किंवा भाषांतरकारांचे इंग्रजीतील लघुकथेकडे फारसे लक्ष गेलेले दिसत नाही. अद्भुतरम्य कल्पनांमध्येच ही भाषांतरित कथा रमलेली दिसते. अर्थातच, १८९० पूर्वीची ही मराठी कथा सामान्य दर्जाची असून ती स्वयंप्रकाशित नाही. तिला स्वतःची शैली वा स्वतःचे अस्तित्व नाही. मराठी कथेचा प्रारंभीचा काळ म्हणून ती कथा विचारात घ्यावी लागते.

हरी नारायण आपटे यांनी १८९० मध्ये 'करमणूक' नावाचे पत्र काढले. या पत्रातून हरिभाऊ आपटे यांनी ज्या स्फुट गोष्टी लिहिल्या त्यामुळे मराठीत लघुकथेला

सुरुवात झाली. १८९० ते १९१० हा कालखंड करमणूक कालखंड म्हणून ओळखला जातो. मराठी लघुकथेची बीजं हरिभाऊंच्या स्फुटकथेमध्ये शोधावी लागतात. 'काळ तर मोठा कठीण आला', 'थोड्या चुकीचा घोर परिणाम' अशा दीर्घ कथाही त्यांनी लिहिल्या. या काळात मराठी कथेला आकार प्राप्त होत होता. 'पहिलेचं भांडण', 'पक्की अहल घडली', 'खासी तोड' इ. कथा या दृष्टीने उल्लेखनीय आहेत. या 'करमणूकी'च्या कालखंडामध्ये सहकारी द्रष्टा यांचेही योगदान महत्त्वाचे मानावे लागते.

१९१० ते १९२६ या कालखंडामध्ये मराठी कथेचा विकास घडवून आणण्याचे श्रेय 'मनोरंजन' या मासिकाला द्यावे लागते. वि. सी. गुर्जरांच्या अनेक कथा या मासिकातून प्रसिद्ध झाल्या. त्यांच्या कथांचा बहुसंख्य भाग अनुवादित आहे. त्यांच्या अनुवादित आणि स्वतंत्र कथा घटनाप्रधान वाटतात. वाचकाची उत्कंठा वाढविण्यासाठी रहस्य निर्माण करावयाचे आणि शेवटी अचानक कलाटणी देऊन कथेचा शेवट गोड करायचा असे गुर्जरांच्या कथेचे स्वरूप आहे. त्यांच्या कथेत काही दोष असले तरी प्रसन्न भाषाशैली, नर्म विनोद, आणि संवादात्मकता या गुणांमुळे ही कथा लक्षणीय ठरते. 'पुरुषांची जात', 'लाजाळूचे झाड', 'शेवटचे हास्य', 'बायकांची जात' या कथा यादृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत. एकूणच, या कालखंडामध्ये मराठी लघुकथा लोकप्रिय करण्याचे सर्वात जास्त श्रेय वि. सी. गुर्जर यांना द्यावे लागते. त्यांच्या कथालेखनातून मराठी लघुकथा विकसित होत गेली.

'मनोरंजन' मधून लेखन करणारे दुसरे महत्त्वाचे कथाकार म्हणजे कृ. के. गोखले हे होत. वाचकाचे केवळ मनोरंजन करणे हा त्यांच्या कथालेखनाचा प्रमुख हेतू आहे. गुर्जर, गोखले यांच्या कथालेखनाचा प्रभाव पुढे अनेकांच्या लेखनावर पडलेला दिसून येतो.

नारायण हरी आपटे यांचे कथालेखन 'मनोरंजन' कालखंडापासून पुढेही चालू राहिले. कादंबरीप्रमाणेच कथेच्या क्षेत्रातही त्यांनी उल्लेखनीय काम केले आहे. त्यांच्या कथालेखनावर बोधवादाची छाप दिसून येते. हरिभाऊ आपटे प्रमाणेच यांच्याही कथेतून मध्यमवर्गीय जीवनजाणिवा व्यक्त झालेल्या दिसून येतात. पांढरपेशा वर्गाचे सुख, दुःख, आशा, आकांक्षा, आवडी, निवडी त्यांच्या कथेतून येतात. 'बनारसी बोरे', 'आराम विराम', 'हसा किंवा रूसा' अशा कथासंग्रहातून मध्यमवर्गीय कुटुंबाचे, त्यांच्या जगण्याचे चित्रण आले आहे. एकूणच गुर्जर, गोखले यांच्यानंतर मराठी कथेला एक पाऊल पुढे नेण्यामध्ये ना. ह. आपटे यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे.

१८९० ते १९२६ या कालखंडामध्ये सरस्वती कुमार, वा. ना. देशपांडे, काशिबाई कानिटकर, गिरिजाबाई केळकर, आनंदीबाई शिर्के, श्री. द्र. कोल्हटकर, न. चिं. केळकर. वा. म. जोशी, शि. म. परांजपे, नाट्यछटाकार दिवाकर, गो. रा. माटे, वासुदेव आपटे यांनी कथालेखन केले. यामध्ये आनंदीबाई शिर्के यांच्या कथा उल्लेखनीय वाटतात. त्यांच्या कथा घटनाप्रधान व मनोरंजक आहेत. अशा अनेक कथाकारांच्या प्रयत्नातून मराठी लघुकथा लोकप्रिय होऊ लागली.

१८९० पूर्वीची मराठी कथा अदभुतरम्य कल्पनांमध्ये रमणारी होती तर 'करमणूक'मधून प्रसिद्ध झालेली कथा मराठी लघुकथेची सुरुवात होती. हरिभाऊ आपटे यांनी अदभुतरम्य मराठी कथेला 'स्फुट गोष्टी'तून वास्तवाची वाट दाखविली. 'मनोरंजन' मधून हरिभाऊंचे हे कथासूत्र अधिक विकसित होताना दिसते. एकूणच, मराठी लघुकथा लोकप्रिय करण्याचे श्रेय 'करमणूक' व 'मनोरंजन'ला द्यावे लागते.

'मनोरंजन'च्या काळातच वि. स. खांडेकर, ना. सी. फडके, चिं. वि. जोशी, भा. वि. वरेरकर अशा अनेक लेखकांच्या कथा लेखनाला सुरुवात झाली होती. १९२६ नंतरच्या कथालेखनाने मराठी कथेला आणखी एक नवीन वळण मिळाले. हा काळ म्हणजे लघुकथेच्या उत्कर्षाचा काळ होय. १९४५ पर्यंत ही लघुकथा अधिकाधिक सकस होत होती. या लघुकथेच्या विकासात १९२६ला सुरू झालेल्या 'रत्नाकर' मासिकाने मोलाची भर घातली. त्यानंतर दोन वर्षांनी लघुकथेला वाहिलेले 'यशवंत' नावाचे मासिक सुरू झाले. 'जोत्सना', 'समीक्षक', 'किलोस्कर', 'संजीवनी', 'प्रतिभा' अशा नियतकालिकांनी मराठी लघुकथेच्या विकासाला हातभार लावला. विशेषतः 'यशवंत' आणि 'किलोस्कर' या दोन मासिकांनी लघुकथेच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

'मनोरंजन'चा कालखंड आणि 'यशवंत.किलोस्कर' कालखंड या दोन काळामधील दुवा होऊन मराठी कथेला पुढे नेण्याचे काम दिवाकर द्रष्टा यांनी केले. १९२२ मध्ये दिवाकर द्रष्टा यांनी कथा लेखनाला प्रारंभ केला. 'अंगणातील पोपट' ही त्यांची पहिली कथा 'मनोरंजन' मासिकाच्या १९२२ सालच्या मे महिन्याच्या अंकात प्रकाशित झाली. अत्यंत मोजक्या कथा लिहून त्यांनी मराठी कथेला नवा आयाम दिला आहे. 'समाधी व इतर गोष्टी', 'रुपगर्विता आणि सहा गोष्टी', 'महाराणी व इतर कथा' हे त्यांचे तीन कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. मराठी कथेला लालित्य आणि सौंदर्याची जोड देण्याचे व घटनाप्रधान कथेला स्वभावप्रधान बनविण्याचे काम दिवाकर द्रष्टा यांनी केले. मानवी मनातील भावनांची तरलता त्यांच्या कथेतून अत्यंत उत्कटपणे

व्यक्त झाली आहे. एकूणच लालित्य, सौंदर्यभावनेचा उत्कट आविष्कार, काव्यात्मकता, वातावरणनिर्मिती हे त्यांच्या कथेचे महत्त्वाचे गुण आहेत.

दिवाकर द्रष्ट्यांनी मराठी लघुकथेला नवे वळण लावल्यानंतर त्यात आणखी मोलाची भर घालून लघुकथेला लोकप्रिय करण्याचे काम वि. स. खांडेकर आणि ना. सी. फडके यांनी केले आहे. खांडेकर जीवनवादाचे आणि फडके कलावादाचे खंदे पुरस्कर्ते म्हणून मराठी साहित्यात ओळखले जातात. फडके यांनी १९२६ नंतर लघुकथा लेखनाला सुरुवात केली. जवळपास वीसपेक्षा जास्त कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. प्रमाणबद्धता, रेखीवपणा, डौलदार व अलंकारिक भाषा, तंत्रशुद्धता ही त्यांच्या कथेची वैशिष्ट्ये आहेत. सर्व कथांमधून मध्यमवर्गीय जीवनजाणिवा व्यक्त झाल्या आहेत. 'लघुकथा : तंत्र व मंत्र' या पुस्तकातून कथा लेखन कसे करायचे हे सांगून मराठी कथेला त्यांनी प्रयोगशाळेतच नेऊन उभे केले आहे. खरे तर कथारचनेच्या तंत्रापेक्षा कथा निर्मितीमध्ये कलावंताचा अनुभव किती उत्कट आहे, या गोष्टीला प्राधान्य असायला हवे.

वि. स. खांडेकरांनी जीवनासाठी कला ही भूमिका घेऊन १९२३ला कथा लेखनाला सुरुवात केली. १९२५ नंतर त्यांचे नियमित कथालेखन सुरू झाले. 'नवमल्लिका' हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह. एकूण २५च्या वर त्यांचे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. सुरुवातीच्या त्यांच्या कथांमधून पाल्हाळीकता दिसून येते. त्यांच्या या कथालेखनावर हरिभाऊ आपटे यांच्या कथांचा प्रभाव दिसून येतो. मध्यमवर्गीय समाजाचे प्रश्न, त्यांच्या भावभावना, अद्भुतरम्यता, अतिरंजितता, भावनाविवशता हे गुणदोष त्यांच्या कथेत दिसून येतात. १९३० नंतरची कथा मात्र यापेक्षा निराळी आहे. ती पूर्वीपेक्षा अधिक परिणामकारक प्रभावी झाली आहे. सामाजिक जाणिवेचे भान असल्यामुळे आणि ते त्यांच्या कथेतून प्रभावीपणे व्यक्त होत असल्यामुळे वाचकांना त्यांच्या कथा प्रभावित करतात. खांडेकरांच्या लघुकथांचा सामाजिक बांधिलकी हा केंद्रबिंदू असला तरी त्यांनी विनोदी कथाही लिहिल्या आहेत. 'मार्क्स व फ्राईड', 'कठीभात', 'सुपारीचे खांड', 'मिस् कांचन' या कथामधून विनोदी दृष्टी पाहावयास मिळते. विनोदी कथाबरोबरच त्यांनी रूपककथा लिहून मराठी कथेत विविधता आणली आहे. या त्यांच्या योगदानाबद्दल म. ना. अदवंत म्हणतात, खांडेकरांनी आणखी जी एक वैशिष्ट्यपूर्ण भर मराठी कथेच्या दालनात घातली तिचाही या ठिकाणी अवश्य उल्लेख करावयास हवा. इसाप व विष्णुशर्मा यांनी पूर्वी अत्यंत कुशलतेने वापरलेला कथांचा प्रकार त्यांनी आजच्या काळाला अनुरूप होईल अशा

रीतीने रूपककथांतून मांडण्याचा प्रयत्न केला. खांडेकरांची काव्यात्म वृत्ती, सूचकता व कल्पनाविलास यांचा प्रत्यय आपणाला त्यांच्या रूपककथांतून येतो. २ खांडेकरांनी आपल्या जीवनानुभवाला विविध रूपे देऊन मराठी लघुकथेत साकार केले आहे.

या कालखंडामध्ये फडके, खांडेकरांबरोबरच य. गो. जोशी, वि. वि. बोकील, अनंत काणेकर, भा. वि. वरेरकर, लक्ष्मणराव सरदेसाई, कुमार रघुवीर, इ. कथाकार होऊन गेले. या सर्वांच्या कथामधून मध्यमवर्गीय संवेदनशीलता व्यक्त होते.

अद्भुतरम्यता आणि वातावरण निर्मितीचे कौशल्य या दृष्टीने ग. ल. ठोकळ आणि र. वा. दिघे यांच्या कथा या काळात लक्षणीय आहेत. विनोदी कथा म्हणून चिं. वि. जोशी आणि प्र. के. अत्रे यांचे कथालेखन महत्त्वाचे आहे. चिं. वि. जोशी हे या कालखंडातील कौटुंबिक आणि विनोदी कथा लिहून मराठी कथेला एक नवा अनुभव दिला. त्यांचे पंधरा कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. 'चिमणराव, गुंड्याभाऊ, खानावळवाल्या आजीबाई' या त्यांच्या मानसपूत्रांनी वाचकांची मने जिंकली. मराठी कथेला स्वभावप्रधान विनोदाची जोड देऊन मानवी स्वभावाचे वेगवेगळे पैलू त्यांनी दाखवून दिले. नाटक, काव्य आणि बोलपट सृष्टीमध्ये नावाजलेले कलावंत प्र. के. अत्रे यांनीही कथालेखन केले आहे. त्यांच्या कथा लघुकथेच्या चौकटीत कदाचित बसणार नाहीत, परंतु त्यातून व्यक्त होणारी विनोदी दृष्टी वाचकाला प्रभावित करून जाते. 'जांबूवंत दंतमंजन', 'बाराआण्याला घोडे' या कथा याची साक्ष देतात. तरल कल्पनाशक्ती, कोटीबाजपणा, बुद्धिचातुर्य, उपहासात्मक शैली हे त्यांच्या कथेचे वाययीन विशेष आहेत.

विभावरी शिरूरकर आणि श्री. म. माटे यांच्या कथावाययातून व्यक्त झालेल्या सामाजिक जाणिवेचे स्वरूप इतरांच्या तुलनेने वेगळे आहे. 'कळ्यांचे निःश्वास' मधून विभावरी शिरूरकरांनी स्त्रीमनाचे सखोल विश्लेषण केले आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये महिलांचे होणारे शोषण हा त्यांच्या कथेचा मुख्य विषय आहे. शोषणामुळे महिलांचे जीवन कसे कोमेजून जाते हे 'कळ्यांचे निःश्वास' मधून अधोरेखित झाले आहे. 'उपेक्षितांचे अंतरंग' मधून श्री. म. माटे यांनी समाजातील शोषित घटकांचे वेदनामय जगणे मांडले. त्यांच्या जीवनाची झालेली दयनीय अवस्था चित्रित केली. समाजातील उपेक्षित वर्ग त्यांच्या कथेचा विषय झाला. त्यामुळे माटे यांच्या कथालेखनातून नव्या जाणिवेची व्यक्त झाल्या. 'बंसीधर! तू आता कुठे रे जाशील?' अशा कथांमुळे मराठी कथेच्या अनुभवविश्वात नवी भर पडली.

३.३ अण्णाभाऊपूर्व कथेतील जीवनानुभवाचे स्वरूप :

अण्णाभाऊंच्या कथेतील विद्रोही जाणिवांचा अभ्यास करत असताना अण्णाभाऊपूर्व मराठी कथेतील जीवनानुभवाचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे. कोणतेही साहित्य समाजजीवनाच्या विविध अंगांना आविष्कृत करित असते. कथासाहित्य याला अपवाद नाही. अण्णाभाऊपूर्व मराठी कथा मानवी जीवनातील विविध प्रकारचे अनुभव घेऊन येणारी असली तरी ती मध्यमवर्गीय, पांढरपेशा वर्गापुरतीच मर्यादित असल्याचे दिसते. श्री. म. माटे आणि विभावरी शिरूरकर यांचा अपवाद वगळता ही मराठी कथा मध्यमवर्गीयांच्या प्रश्नांभोवतीच फिरत राहते. कारण ही कथा लिहिणारा लेखक या मध्यमवर्गीयांतूनच पुढे आला होता. त्यामुळे त्यांच्या अनुभवाला आलेले जीवन त्यांनी कथेतून मांडले. सुखवस्तू कुटुंबातील तरुणतरुणींचे प्रेमसंबंध, त्यांचे प्रश्न हे या कथांचे विषय बनले. आशयाच्या अंगाने ही मराठी कथा मध्यमवर्गीय संवेदनशीलतेमध्ये जशी अडकलेली होती तशी ती रचनेच्या तंत्रातही सापडली होती. ना. सी. फडके यांच्या कथा याचे उत्तम उदाहरण म्हणून सांगता येतात. आशयापेक्षा मांडणीला, रचनेला या काळात महत्त्व प्राप्त झाले.

हरिभाऊ आपटेंपासून ते फडके.खांडेकरांपर्यंत चालत आलेली मराठी कथा समाजातील मध्यमवर्गीयांचे प्रतिनिधीत्व करणारी होती. या मध्यमवर्गीयांच्या चौकटीबाहेर जाऊन श्री. म. माटे आणि विभावरी शिरूरकर यांनी कथा लिहिण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे काही अंशी का असेना मराठी कथेच्या आशय.विषयामध्ये नावीन्य आले. मराठी कथेला खऱ्या अर्थाने नवा चेहरा प्राप्त करून देण्याचे काम नंतरच्या काळात अण्णाभाऊ साठे, बाबुराव बागूल अशा लेखकांकडून झाले आहे.

अण्णाभाऊपूर्व कथेतील शोषित वर्गाचे चित्रण :

अण्णाभाऊपूर्व मराठी कथेचा इतिहास पाहता विभावरी शिरूरकर आणि श्री. म. माटे यांच्या कथावाययातून व्यक्त झालेल्या सामाजिक जाणिवांचे स्वरूप इतरांच्या तुलनेने वेगळे आहे. 'कळ्यांचे निःश्वास'मधून विभावरी शिरूरकरांनी स्त्रीमनाचे सखोल विश्लेषण केले आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये महिलांचे होणारे शोषण हा त्यांच्या कथेचा मुख्य विषय आहे. शोषणामुळे महिलांचे जीवन कसे कोमेजून जाते हे कळ्यांचे निःश्वास मधून अधोरेखित झाले आहे.

स्त्रियांना भोगाव्या लागणाऱ्या विविध वेदनांचे चित्रण त्यांनी केले आहे. रूप नसल्यामुळे लग्न राहिले, जातीच्या बाहेर लग्न करणे गैर आहे काय?, दारिद्र्यामुळे

बाप मुलीच्या लग्नाआड येतो, आईच्या वाईट वर्तनामुळे मुलीला होणारा त्रास, स्त्रीजीवनातील वैवाहिक समस्या या कथामधून येतात. 'प्रेम हे विष की अमृत', 'रिकाम्या भांड्याचे निनाद', 'प्रेम की पशुवृत्ती', 'बाबांचा संसार माझा कसा होईल' या कथा उल्लेखनीय.

'उपेक्षितांचे अंतरंग' आणि 'माणुसकीचा गहिवर' मधून श्री. म. माटे यांनी समाजातील शोषित घटकांचे वेदनामय जगणे मांडले. कृष्णाकाठच्या रामवंशीचे, पुरंदरच्या नाम्याचे, तारळखोऱ्याच्या पिऱ्याचे, मांगवाड्यातील सगोजीबोवाचे, झाडूवाल्या शेवंतीचे चित्रण प्रत्ययकारी आहे. त्यांच्या जीवनाची झालेली दयनीय अवस्था चित्रित केली. समाजातील उपेक्षित वर्ग त्यांच्या कथेचा विषय झाला. त्यामुळे माटे यांच्या कथालेखनातून नव्या जाणिवा व्यक्त झाल्या. 'बंसीधर! तू आता कुठे रे जाशील?' अशा कथांमुळे मराठी कथेच्या अनुभवविश्वात नवी भर पडली.

अण्णाभाऊपूर्व मराठी कथा मानवी जीवनातील विविध प्रकारचे अनुभव घेऊन येणारी असली तरी ती मध्यमवर्गीय, पांढरपेशा वर्गापुरतीच मर्यादित असल्याचे दिसते. श्री. म. माटे आणि विभावरी शिरूरकर यांचा अपवाद वगळता ही मराठी कथा मध्यमवर्गीयांच्या प्रश्नांभोवतीच फिरत राहते. कारण ही कथा लिहिणारा लेखक या मध्यमवर्गीयांतूनच पुढे आला होता.

३.४ कथाकार अण्णाभाऊ साठे :

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्य लेखनाला शाहिरीने सुरुवात झाली. सुरुवातीच्या काळात ते लावण्या, पोवाडे, गाणी, तमाशे, लिहीत असत. या शाहिरी वाययाच्या निर्मितीनंतर ते कथालेखनाकडे वळले. गॉर्कीच्या अनुवादित कथा वाचून अण्णाभाऊंना कथालेखनाची प्रेरणा मिळाली. १९४९ मध्ये त्यांनी पहिली कथा लिहिली. आणि त्याच वर्षी ती प्रकाशित झाली. पुढे १९५७ मध्ये त्यांचा 'खुळवाडी' हा पहिला कथासंग्रह प्रकाशित झाला. दरम्यानच्या काळात अण्णाभाऊ कथाकार म्हणून नावारूपास आले होते. त्यांच्या अनेक कथांनी वाचकांचे, अभ्यासकांचे लक्ष वेधून घेतले.

कथाकार म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांच्या नावावर २६ कथासंग्रह नोंदविले गेले आहेत. १९४९ ते १९५७ या काळात त्यांच्या १७ कथा प्रकाशित झाल्या होत्या. १९५७ ला 'खुळवाडी' आणि १९६० ला 'बरबाद्या कंजारी' हा दुसरा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर अनेक कथासंग्रह प्रकाशित झाले. त्यांचे कथालेखन इतके

लोकप्रिय झाले की इतर भाषिक वाचकांकडून त्यांच्या कथांना मागणी वाढू लागली. त्यामुळे त्यांच्या कथांची चौदा भारतीय भाषांमध्ये आणि अनेक परदेशी भाषांमध्ये भाषांतरे झाली.

कथासंग्रह :

‘खुळवाडी’, ‘बरबाद्या कंजारी’, ‘ब्रह्मणाकाठच्या कथा’, ‘आबी’, ‘भानामती’, ‘लाडी’, ‘फरारी’, ‘गजाआड’, ‘चिरागनगरची भुत’, ‘गुन्हाळ’, ‘जिवंत काडतूस’, ‘ठासलेल्या बंदुका’, ‘नवती’, ‘निखारा’, ‘भुताचा मळा’, ‘रानवेली’, ‘राम रावण युद्ध’, ‘भोमक्या आणि इतर कथा’, ‘वणव्याची काडी’, ‘सातारी काडतूस’, ‘स्वप्नसुंदरी’, ‘स्मशानातील सोन’, ‘रानगा’, ‘पिसाळलेला माणूस’, ‘अमृत’, ‘मास्तर’ इ. कथासंग्रह अण्णा भाऊंच्या नावावर आहेत. साधारणपणे १९४९ ते १९६९ या कालखंडात हे कथालेखन झाले आहे.

३.५ कथा निर्मितीमागील प्रेरणा :

अण्णाभाऊ साठे यांच्या एकूण साहित्यनिर्मितीमागे ज्या प्रेरणा आहेत त्या कथा लेखनामागेही दिसून येतात. कष्ट करणारा माणूस ही त्यांच्या कथा लेखनाची ऊर्जा आहे. समाजातील शोषित, पीडित, दलित, उपेक्षित वर्गांचे जगणे कसे संघर्षमय असते हे समाजमनाला दाखवून देण्यासाठी अण्णाभाऊ कथा लिहितात. अर्थातच, मार्क्सवादी प्रेरणेतून ते या उपेक्षितांच्या संघर्षांचा अन्वयार्थ लावतात. त्यामुळे त्यांच्या कथानिर्मितीमागे मार्क्सवाद ही मुख्य प्रेरणा दिसून येते.

अनेक वाचकांनी अण्णाभाऊंना तुम्ही कथा कशा लिहिता? असा प्रश्न विचारणारी पत्रे पाठविली. या वाचकांच्या प्रश्नाला अण्णाभाऊंनी ‘बरबाद्या कंजारी’ या कथासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत उत्तर दिले आहे. ते लिहितात, “तुम्ही कथा कशा लिहिता?” असा एक प्रश्न एका रशियन मासिकानं मला विचारला होता. आणि तशाच अर्थाची मला माझ्या वाचकांकडून अनेक पत्रं आली आहेत. त्याचं संपूर्ण उत्तर मी इथं देत नाही. मात्र एवढं सांगेन की माझी जीवनावर फार निष्ठा असून मला माणसं फार आवडतात. त्यांची श्रमशक्ती महान आहे. ती जगतात, जगाला जगवतात. त्यांच्या बळावरच हे जग चालतं. त्यांची झुंज नि त्यांचं यश यावर माझा विश्वास आहे. त्यांना विद्रुप करणं मात्र मला आवडत नाही. नव्हे मला भीती वाटते. ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरली नसून दलितानं आपल्या तळहातावर पेलली आहे, असं मी म्हणतो. अशा माणसांना वैफल्याच्या नावाखाली विद्रुप करू नये असं माझं मत

आहे. वैफल्य हे तरवारीच्या धुळीसारखं असतं नि ती धूळ झटकून तलवार लखलखीत करता येते.”^३ या अण्णाभाऊंच्या उत्तरातून त्यांच्या कथालेखनामागील प्रेरणा लक्षात येतात. “मी जे जीवन जगतो, पाहतो, अनुभवतो, तेच मी लिहितो. मला कल्पनेचे पंख लावून भरारी मारता येत नाही.”^४ ही त्यांची भूमिका लक्षात घेतली म्हणजे त्यांच्या कथालेखनातून व्यक्त होणाऱ्या अनुभवविश्वाचा अन्वयार्थ लावणे सोपे जाते.

अण्णाभाऊंच्या काही मोजक्या कथा मार्क्सवादाबरोबरच आंबेडकरवादाची प्रेरणा घेऊन येतात. त्यामुळे त्यांच्या कथालेखनातून आर्थिक विषमतेचे जसे चित्रण येते तसेच सामाजिक विषमतेचेही येते. परंतु वर्गवादी जाणिवाच त्यांच्या कथेतून मोठ्या प्रमाणात व्यक्त होताना दिसतात. असे असले तरी कार्ल मार्क्सबरोबरच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान अण्णाभाऊंना प्रभावित करून जाते.

३.४ कथाकार अण्णाभाऊ साठे

कष्ट करणारा, माणूस म्हणून सन्मानाने जगण्यासाठी संघर्षरत असणारा शोषित, उपेक्षित माणूस हा अण्णाभाऊंच्या कथा लेखनाचा केंद्रबिंदू आहे. म्हणून प्र. के. अत्रे अण्णाभाऊंच्या कथेबद्दल लिहितात, “ही जगण्यासाठी लढणाऱ्या माणसांची कथा आहे... इथल्या सर्वांच्या रक्तातून एकच लढाऊ ईर्षा वाहात आहे. त्या सर्वांना मानाने जगायचे आहे. अंगात असेल नसेल तेवढे बळ एकवटून त्यांना आक्रमक वृत्तीशी सामना द्यायचा आहे आणि त्यात त्यांना जिंकायचेही आहे... ही कच खाणारी, हार मानणारी माणसे नाहीत, वार झेलायला यांची छाती नेहमीच ताठ्याने फुगलेली आहे, ठोसा द्यायला यांची मूठ नेहमीच वर उगारलेली आहे, धडक द्यायला यांचे मस्तक नेहमीच पुढे झुकलेले आहे... या सर्व कथांमधून एकच झुंजार मराठबाणा आवेगाने स्फुरताना दिसतो. या माणसांचा पिंड हा कणखर आणि टणक आहे. जीवनाच्या सामान्य धडपडीत देखील मराठ्यांचे हे क्षात्रतेज लोपलेले दिसत नाही. त्या पराक्रमी मराठ्यांची कथा अण्णा भाऊंनी तितक्याच तेजस्वी भाषेत रंगवलेली आहे.”^५ अत्रेनी अण्णाभाऊंच्या कथेचे केलेले हे विवेचन अत्यंत अर्थपूर्ण आणि सारग्रही आहे. त्यांच्या अनेक कथासंग्रहातून कोणत्या ना कोणत्या कारणाने सतत संघर्ष करणारी माणसं वाचकाला भेटतात. त्यामुळे संघर्ष हा अण्णाभाऊंच्या कथेचा श्वास आहे, प्राण आहे.

३.७ बंडखोर जाणिवांचा उत्कट आविष्कार

जगण्यासाठी संघर्ष करणारी माणसं अण्णाभाऊंना मनापासून आवडतात. या

माणसांच्या स्वभावातला बंडखोरपणाही त्यांना भावतो. त्यामुळे त्यांच्या अनेक कथांमधून विद्रोही, बंडखोर जाणिवांचा उत्कट आविष्कार झालेला दिसून येतो. त्यांच्या समग्र कथावाययातून समाजजीवनातील विविध प्रकारची पात्रं, विविध प्रकारचे अनुभव व्यक्त झालेले असले तरी विद्रोही जाणिवांच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाच्या असणाऱ्या कथांचाच विचार या ठिकाणी अभिप्रेत आहे. या दृष्टीने पुढील कथांचा विचार करता येतो.

‘खुळवाडी’ हा अण्णाभाऊंचा पहिला कथासंग्रह. या कथासंग्रहात एकूण दहा कथा आहेत. त्यातील काही कथा विद्रोही जाणिवांच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाच्या आहेत.

‘विष्णुपंत कुलकर्णी’ ही १९१८ च्या दुष्काळात घडलेली सत्यकथा आहे, असे कथेच्या शेवटी लेखकाने सूचित केले आहे. दुष्काळामुळे हवालदिल झालेले गावातील लोक विष्णुपंत कुलकर्णी यांचे मागदर्शन घेतात. उच्च जातीमध्ये जन्माला येऊनही विष्णुपंत उपेक्षित माणसाबद्दल, दलितांच्या प्रश्नांबद्दल सहानुभूती बाळगून असतात. वयाने पन्नाशी गाठलेले विष्णुपंत दलितांना दुष्काळात विद्रोह करून जगण्याचा सल्ला देतात. दुष्काळामुळे हैराण झालेल्या दलित माणसांची बाजू घेऊन विष्णुपंत लढताना दिसतात. इंग्रज प्रांत अधिकाऱ्याला ते धारेवर धरतात. निर्दोष लोकांना प्रांत अधिकारी अटक करतो. त्याला पंत जाब विचारतात. दुष्काळाचा आणि साथीच्या रोगाचा बंदोबस्त न करता प्रांत अधिकारी मुरासारख्या लोकांना अटक करित होता. महार.मांग जातीतील लोक लूट करित आहेत असे त्याचे म्हणणे होते. ही लुटालुट थांबली नाही तर आरोपींना अटक करून सातान्याला नेले जाईल असे प्रांत म्हणतो. यामुळे विष्णुपंत चिडतात. दुष्काळामुळे किंवा साथीच्या रोगामुळे अनेक लोकांचा बळी चाललेला असतो. हे पंतांना सहन होत नाही. म्हणून ते प्रांत अधिकाऱ्याला म्हणतात, “साहेब, जर दुष्काळाचा आणि साथीचा बंदोबस्त झाला नाही, तर प्रत्येक माणसाला एक तर कुष्याच्या मौतीनं मरावं लागेल किंवा लुटारू होऊन काही दिवस जगावं लागेल आणि मी कुष्यासारखा मरणारा माणूस नाही साहेब!”^६ पंतांची ही भूमिका बंडखोर वाटते. ‘फकिरा’मध्येही पंतांची ही छबी पाहावयास मिळते. दुष्काळामध्ये अन्न.अन्न करून मरण्यापेक्षा बंड करून जगणे त्यांना महत्त्वाचे वाटते. म्हणून विष्णुपंत कुलकर्णी हे अण्णाभाऊंच्या कथा वाययातील एक बंडखोर नायक वाटतात.

‘खुळवाडी’ मधील ‘बंडवाला’ ही कथा तात्या मांगाचा संघर्ष घेऊन येते. गावातील इनामदार तात्या मांगाची जमीन हडप करतो. त्यामुळे इनामदाराबद्दल

तात्याच्या मनात प्रचंड चीड निर्माण होते. आपली ८० बिघे जमीन इनामदार खातो म्हणून तो अस्वस्थ होतो. आपल्या आज्याच्या भोळेपणाचा फायदा घेऊन इनामदाराने जमीन बळकावली म्हणून तात्या पेटून उठतो. खरडा भाकरी खाऊन मरण्यापेक्षा जमीन मिळविण्यासाठी संघर्ष करून मरणे काय वाईट आहे, असे त्याला वाटते. जमीन परत मिळविल्याशिवाय स्वस्थ बसायचे नाही असे तात्या ठरवतो.

तात्याच्या मनातील संघर्ष चित्रित करताना अण्णाभाऊ लिहितात, “तात्याने मनात नक्की केले. उद्या इनामदाराला विचारायचे. त्याने जर नीट उत्तर दिले तर ठीक, नाही तर त्याला नमवायचे. त्यात मरण आले तरी हरकत नाही. नाही तरी खरडा भाकरी खाऊन केव्हा ना केव्हा मरणारच आहोत; मग जमिनीसाठी का मरू नये? लोक म्हणतील तरी की अप्पा मांगाचा तात्या आपल्या जमिनीसाठी मेली. बस्स उद्यापासून आपण जमिनीसाठी.ऐंशी बिघे जमिनीसाठी.बंडवाला व्हायचे. त्याने आपल्या मनात पुकार केला. एका रात्रीत तो बंडवाला झाला.”^७ त्यामुळे इनामदाराशी त्याचा संघर्ष होतो. इनामदाराला जखमी करून तात्या अंधाराचा फायदा घेत डोंगरात निघून जातो. त्याने पुकारलेल्या संघर्षामुळे तो त्या परिसरात बंडकरी म्हणून प्रसिद्धीस येतो. शेवटी हा तात्या इनामदार आपली जमीन परत देत नाही म्हणून त्याचा वाडाच पेटवून देतो. त्यामुळे त्याला अटक होते. तीन वर्षांची शिक्षाही होते. जमीन परत मिळविण्यासाठी तात्याने केलेला हा संघर्ष लेखकाने अत्यंत तेजस्वी भाषेत चित्रित केला आहे. तात्याच्या मनातली चीड, त्याची बंडखोर वृत्ती, सत्यासाठी प्राण द्यायची तयारी, शत्रूवर चढाई करण्याची पद्धत हे सारेच वाचकाला भारावून टाकणारे आहे. शेवटी तात्या तुरुंगातून बाहेर येतो. तेव्हा तो थकलेला असतो. वाताच्या रोगाने त्याचे शरीर पोखरून निघालेले असते. तरीही कथेच्या शेवटी लेखक लिहितो. “आणि त्याच्या आगमनाच्या बातमीनं सारा गाव थरारून गेला. परंतु तात्याची बंडखोर वृत्ती दबली होती. निखाऱ्यावर राखेचा थर जमावा तसा तो दिसत होता. परंतु निखारा लौकर विझत नसतो, तो पुन्हा फुलतो म्हणतात.”^८ हा कथेचा शेवटही त्याच्या अंतर्गात धगधगत असलेली विद्रोहाची ज्वाला सूचित करणारा आहे.

‘रामोशी’ ही कथा गावातील जमीनदारांच्या संघर्षात एका रामोशी कुटुंबाचा कसा बळी जातो हे दाखवून देणारी आहे. डोंगरे आणि चव्हाण हे गावातील दोन मोठे जमीनदार आपल्या वादात गावचा रखवालदार यदू रामोशीचे घर उद्ध्वस्त करतात. यदूचा मुलगा खंडू यात मारला जातो. आपल्या मुलाच्या खूनाला वाचा फुटणार आणि डोंगऱ्याला शिक्षा होणार असे स्वप्न पाहत यदू जगतो. अशातच वाघदऱ्यात

डोंगन्याचा खून होतो. हा खून यदू रामोश्यानेच केला असे गृहीत धरून डी. एस. पी. यदूच्या विरोधात पकड वॉरंट जारी करतो. यामुळे तो भ्रमिष्ट होतो. कोणताही गुन्हा केलेला नसताना खंडूसारखा मुलगा गमावूनही त्याच्यावरचा अन्याय थांबत नाही. या अन्यायामुळे बेभान झालेला यदू खंडू... खंडू अशा हाका मारीत सह्याद्रीच्या कुशीत फिरत राहतो. त्यातच त्याला मरण येते. अशी ही यदू रामोश्याच्या जीवनाची शोकात्म कथा आहे. दोन जमीनदारांच्या भांडणात रामोश्यासारखा सामान्य माणूस कसा उद्ध्वस्त होतो हे लेखकाने या कथेतून शब्दबद्ध केले आहे. एका अर्थाने हा गरीब आणि श्रीमंत वर्गातील संघर्ष आहे. जमीनदार गावातील सामान्य माणसावर कसा अन्याय. अत्याचार करतात हे या कथेतून लक्षात येते.

‘कोंबडी चोर’ ही याच कथासंग्रहातील अण्णाभाऊंची एक गाजलेली वरवर विनोदी वाटणारी पण आतून विषमतेवर प्रहार करणारी महत्त्वाची कथा आहे. रामू हा या कथेचा नायक आहे. गावाचे नाव, लोटके आणि सोटके या गोष्टी सोडल्या तर रामूचे स्वतःचे असे काही नाही. हाताला काम मिळत नाही. मग जगायचे कसे? हा रामूपुढे पडलेला एक महत्त्वाचा प्रश्न. त्याचे उत्तरही तो शोधतो. दररोज वेगवेगळ्या ठिकाणी कोंबड्या चोरायच्या, त्या विकायच्या आणि पोट भरायचे. या कोंबड्या चोरताना रामू वेगवेगळ्या कौशल्यांचा वापर करतो. तो अत्यंत सराईतपणे कोंबडी पळवतो. हे त्याचे द्यत्य त्याला चोरी वाटत नाही. त्याचे कारण रामूच्या दारिद्र्यामध्ये आहे. आर्थिक मागासलेपणामुळे त्याला हा मार्ग स्वीकारावा लागतो. खरे तर ‘कोंबडी चोर’ रामू हे या प्रस्थापित व्यवस्थेतील प्रश्नांना दिलेले एक उपहासात्मक उत्तर आहे. या कथेसंदर्भात डॉ. बाबुराव गुरव लिहितात, “अण्णा भाऊंची सुप्रसिद्ध ‘कोंबडीचोर’ ही कथा तर त्यांच्या समग्र कथावाययातील एक देखणी कथा आहे. लोटके, सोटके आणि गावाचे नाव याशिवाय वेगळे काहीच जवळ शिल्लक ना राहिल्यामुळे झालेला उपेक्षित, दरिद्री रामा हा कोंबडी चोरण्याचा व्यवसाय सुरू करतो आणि गावोगाव चोऱ्या करित भटकत राहतो. या रामाचे कोंबड्या चोरण्यातील कसब आणि त्या पाठीमागील निर्भय परखड तत्त्वज्ञान वाचकाला खूप काही सांगून जाते.”^{१९} या ‘कोंबडी चोर’ कथेतील रामू आणि मास्तर यांच्यातील संवाद अत्यंत सूचक आणि मार्मिक आहेत. रामू सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेचा बळी कसा ठरतो हे या संवादातून लक्षात येते. मास्तर रामूला चोरी न करता चांगले जीवन जगण्याचा उपदेश करतो. दोघांमध्ये भांडवलशाहीवरही चर्चा होते. मास्तर गांधीवादी असतो. रामूच्या बोलण्यातील उपहास सहन न झाल्याने तो चिडून रामूला भांडवलशाहीचा अर्थ

विचारतो. यावर रामू मास्तरला म्हणतो, “अहो रावसाहेब, भांडवलशाहीनं सर्व जग गिळून टाकलं आणि तिला आता ढाळ उलट्या होत आहेत आणि तुम्ही मला विचारता, भांडवलशाही म्हणजे काय!”^{२०} अशा संवादातून वर्गीय संघर्ष व्यक्त होत राहतो. पुढे रामू आणि मास्तर यांच्यामध्ये स्वराज्यावर चर्चा होते. स्वराज्यामुळे माझ्या जगण्यात कोणताच बदल झाला नाही असे रामू मास्तरांना सांगतो. रामूच्या एकाही प्रश्नाचे उत्तर न देता आल्यामुळे मास्तर अस्वस्थ होतो आणि रामूला चहा पिण्यासाठी हॉटेलमध्ये घेऊन जातो. तिथे रामूला फुटक्या, मळक्या कपबशीमध्ये चहा प्यावी लागते. त्यामुळे रामू मास्तरला बाहेर बोलावून आपल्या हातातील कपबशी दाखवित विचारतो, “या दोघांपैकी स्वराज्य कुणाला मिळालं आहे?”^{२१} हा रामूचा प्रश्न या देशातील सामाजिक विषमता, शोषण चव्हाट्यावर आणणारा आहे. एकूणच रामू व्यवस्थेच्या विरोधात विद्रोह करून पेटून उठत नसला तरी त्याचे बोलणे, चालणे, वागणे विषमतावादी व्यवस्थेला हादरे देणारे ठरते. त्याच्या बोलण्यातून अनेक ठिकाणी सामाजिक, आर्थिक विषमतेबद्दल चीड व्यक्त होते.

‘खुळवाडी’ प्रमाणे ‘बरबाद्या कंजारी’ या अण्णाभाऊ साठे यांच्या दुसऱ्या कथासंग्रहात विद्रोही जाणिवे असणाऱ्या अनेक कथा आहेत. त्यातील पहिली महत्त्वाची कथा म्हणजे ‘बरबाद्या कंजारी’ होय. या कथेमध्ये बरबाद्या, त्याची मुलगी निल्ली, दलाराम, त्याचा मुलगा सैद्या, हैदऱ्या ही महत्त्वाची पात्रं आहेत. जातपंचायतीच्या नियमाप्रमाणे बरबाद्याची मुलगी निल्ली दलारामचा मुलगा सैद्या बरोबर विवाहबद्ध होते. लग्नानंतर सहा महिन्यातच सैद्या क्षयरोग झाल्यामुळे मृत्यू पावतो. ऐन तारुण्यात असलेली निल्ली मात्र सैद्याच्या मृत्यूमुळे संकटात सापडते. समोरच्या पालात राहणारा हैदऱ्या तिच्याकडे टक लावून पाहतो. निल्लीही हैदऱ्याच्या प्रेमात पडते. सर्व प्रकारची सामाजिक बंधने झुगारून देऊन नैसर्गिक तारुण्यसुलभ उर्मिला जपण्यासाठी ती हैदऱ्यासोबत पळून जाते. निल्लीचा हा निर्णय म्हणजे कंजारी जातपंचायतीला दिलेले एक आव्हान असते. समूह जीवनाची बंधने झुगारून देऊन ती विद्रोह करते. जातपंचायतीने निर्माण केलेल्या जाचक रूढीच्या बुरुजाला ती सुरूंग लावते. तिचा बाप बरबाद्या जातपंचायतीला आव्हान देतो. अर्थातच ही कथा बरबाद्या आणि त्याची मुलगी निल्ली यांच्या बंडावर आधारलेली आहे. निल्ली हैदऱ्या बरोबर पळून गेल्यामुळे आणि नवऱ्याच्या मृत्यूनंतर सासऱ्या जवळ नांदण्याचा कायदा मोडल्यामुळे दलाराम बरबाद्याची झोपडी उद्ध्वस्त करतो आणि जातपंचायत बोलवतो. बरबाद्याने पंचायतचा नियम मोडल्यामुळे कुण्याचा कान कापून त्याला

जातीबाहेर टाकण्याचा निर्णय घेतला जातो. जो व्यक्ती पंचायतचे नियम मोडतो त्या व्यक्तीला जाती बहिष्कृत करण्यासाठी प्रतिक्रियात्मक रूपात कुठ्याचे कान कापण्याची प्रथा अशा जमातीमध्ये अस्तित्वात आहे. या पंचायतच्या निर्णयाला बरबाद्या घाबरत नाही. उलट तो बाणेदारपणाने पंचांच्या निर्णयाला आव्हान देतो. बरबाद्या आपल्या मुलीची बाजू घेताना अत्यंत बेडर, निर्भय बनतो. पंचांचा निर्णय अन्यायकारक आहे म्हणून तो त्यांच्या विरोधात विद्रोह पुकारतो. तो पंचाना म्हणतो, “नरकात जावा साल्यांनो! कापा माझा कान. मी तुम्हाला डरत नाही. म्हणे कान कापणार!...मी हॉटलात चाय पिन, मी संडासातल्या नळावर पाणी भरीन, तुमच्या पंगतीला येणारच नाही...कापा डुकरांनो! माझा कान कापा...”^{१२} ही बरबाद्याची भूमिका विद्रोही आहे. काही झाले तरी पंचायतने दिलेला निर्णय मानायचा नाही असे तो ठरवतो. या संदर्भात डॉ. सुभाष सावरकर लिहितात, “स्वतःच्या कन्येने नैसर्गिक उर्मीला बिनदिवकत दिलेल्या प्रतिसादाचे समर्थन करण्यासाठी कंजारी जमातीच्या एका आडदांड माणसाने जात पंचायतीच्या विरोधात केलेल्या विद्रोहाची ही कहाणी आहे. लेबर कॅम्प झोपडपट्टीत सडके.नासके जीवन जगणाऱ्या मानवसमूहात ही एक न्यायपंचायत असते. ती सर्वेसर्वा असून तिच्यापुढे शरण जाऊन दंड न भरणारास ती जातीबाहेर टाकते आणि अशा जातनिकाल्या माणसा.कुटुंबाला जगणे अशक्य करून ठेवते. तरीही कानमळ काढून पोट भरणारा बरबाद्या हा आडदांड.पीळदार माणूस पंचांचा निर्णय अन्यायकारक आहे म्हणून ठोकून लावतो आणि उदामपणे त्यांच्यातच राहून देखील त्यांच्याविरुद्ध विद्रोह पुकारतो.”^{१३} बरबाद्या आणि त्याची मुलगी निळी यांचे हे बंड मराठी कथाविश्वामध्ये नावीन्यपूर्णच म्हणावे लागेल. मूळातच अशा जमातीच्या जीवनावर मराठी कथेत काही अपवाद वगळता फारसे लेखन झालेले दिसत नाही. असे असतानाही अण्णाभाऊ एका कंजारी जातीतल्या सामान्य माणसाचे विद्रोही जगणे मराठी कथेचा विषय बनवतात ही गोष्ट अपूर्वच म्हटली पाहिजे.

मानवी जीवनातील दारिद्र्याचे, दैन्याचे प्रभावी चित्रण घेऊन येणारी कथा म्हणजे ‘सुलतान’ होय. जन्माने मुसलमान असलेला हा सुलतान भाकरीच्या शोधात वनवन फिरतो. पानपट्टीवर हॉटलात तो नोकरी करण्याचा प्रयत्न करतो, परंतु त्याच्या आहाराला पाहून हॉटेलचा मालक मुसलमान असूनही सुलतानला हाकलून देतो. पोटासाठी चोरी करण्याचा सल्ला पोलीस त्याला देतात. चोरी केल्याशिवाय अटक करता येत नाही असे पोलीसाचे म्हणणे असते. परंतु सुलतान मी मरण पत्कारेन पण चोरी करणार नाही असे म्हणतो. शेवटी या जगाला आपली गरजच नाही असे समजून जीव

देण्यासाठी तो रेल्वेच्या रूळावर आडवा पडतो. ३०२ कलमांतर्गत त्याला तुरुंगात ठेवले जाते. तेथेही त्याला पोटभर अन्न मिळत नाही. त्यामुळे सुलतान बंडाने पेटून उठतो. आणि जेलरला म्हणतो, “मी माझं पोट भरावं म्हणून पुष्कळ प्रयत्न केला. जीवसुद्धा देण्यास मी तयार झालो हे लक्षात असू द्या.जर मला इथं पोटभर अन्न मिळालं नाही तर मी वाटेल ते करीन. आता मी मरणारही नाही, मग काय करीन ते ओळखा.”^{१४} हा सुलतानचा विद्रोही पवित्रा पाहून जेलर त्याला दोन भाकरी वाढवून देतो.

खरे तर अन्न, वस्त्र, निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरजा आहेत. परंतु ही विषमतावादी व्यवस्था सामान्य माणसाच्या गरजाही पूर्ण होऊ देत नाही. प्रयत्न करूनही हाताला काम मिळत नाही. मिळालेच तर या ना त्या कारणाने कामावरून हाकलून दिले जाते. मुसलमान असल्यामुळे एक बनिया दुकानदार सुलतानला काम देत नाही. हे सगळे अनुभव पचवत सुलतान पोलिसालाच अटक करण्याची विनंती करतो. गुन्हा केल्याशिवाय अटक करता येत नसल्यामुळे पोलीस त्याला चोरीचा सल्ला देतो. तो सुलतान धूडकावून लावतो. चोरीपेक्षा मरण बरे म्हणून तो रेल्वेच्या रूळावर जीव देण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे त्याला जेलमध्ये जावे लागते. एवढे सगळे करूनही पोटभर अन्न न मिळत असल्यामुळे सुलतान बंडाची भाषा बोलतो. या संदर्भात डॉ. बाबुराव गुरव लिहितात, “... पण एवढे सगळे करूनही आपण साधे पोट भरू शकत नाही हे जेव्हा त्याच्या लक्षात येते तेव्हा असहाय्य, बुभुक्षित वेडा बनलेला तो माणूस क्रांतीच्या, विद्रोहाच्या, बंडाच्या मार्गावर वाटचाल केल्याशिवाय राहात नाही. अटळ, अपरिहार्य असलेल्या संघर्षाला तो लढाऊपणे सामोरा गेल्याशिवाय राहात नाही आणि असा तो मरायला तयार होऊन लढायची भाषा बोलतो तेव्हा त्याला मारणारा भेटत नाही, त्याच्या विद्रोहामुळे, बंडापुढे तुरुंग, कायद्याच्या चौकटी हे सारे खिळखिळे होऊन पडते आणि त्याचा जीवनमार्ग त्याला मोकळा होतो.”^{१५} मानवी जीवनातील दारिद्र्यावर भाष्य करणारी ही कथा असल्यामुळे मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून महत्त्वाची ठरते. अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजाही स्वातंत्र्यानंतर पूर्ण होऊ शकल्या नाहीत. त्यामुळे सुलतानसारखी माणसं बंड करून उठतात, हे लेखकाने अतिशय प्रभावीपणे या कथेतून मांडले आहे.

याच कथासंग्रहातील एक दर्जेदार आणि लोकप्रिय अशी कथा म्हणजे ‘स्मशानातील सोनं’ होय. वारणा खोऱ्यातला बलदंड देहाचा भीमा खूप कष्ट करून पैसा मिळवावा म्हणून मुंबईला जातो. कामगार होऊन बायकोला पुतळ्याची माळ करावी, नवे कपडे घ्यावेत अशी स्वप्नं तो पाहतो. परंतु मुंबईमध्ये आल्यानंतर त्याच्या

या अपेक्षा पूर्ण होत नाहीत. अन्न, काम आणि निवारा या तीन गोष्टी सोडून मुंबईत सर्व काही आहे असे त्याला वाटते. त्यामुळे मुंबईच्या एका उपनगरात राहून तो खाण फोडण्याचे काम सुरू करतो. परंतु सहा महिन्यांनंतर ती खाण बंद पडते. आणि त्यामुळे भीमा पुन्हा बेकार होतो. पोटात भूक घेऊन भविष्याची काळजी करीत असतानाच भीमाची नजर एका स्मशानाकडे जाते. तिथे राखेच्या ढिगाऱ्यात त्याला एक सोन्याची अंगठी सापडते. इथेच त्याला जगण्याचा नवा मार्ग सापडतो. पुढे तो दररोज मुंबईचे मसणवटे फिरायला सुरुवात करतो. राखेतून, जळक्या हाडातून, डोक्याच्या कवट्यातून भीमा सोने जमा करतो. पुरलेली प्रेते उकरून काढून तो सोनं मिळवण्याचा प्रयत्न करतो. उघड्यावर पडलेली प्रेते पाहून पोलीस खाते पाळतीवर असते. अशाच एका भयाण रात्री पुरलेले प्रेत बाहेर काढून त्याच्यावरचे सोने मिळवून बायकोला लुगडे, मुलीला परकर, पोलके, खजूर घेण्याच्या इराद्याने भीमा बाहेर पडतो. मसणवट्यात गेल्यानंतर काही कोल्ही एकत्र येऊन प्रेत उकरून काढत आहेत हे त्याच्या लक्षात येते. त्या कोल्ह्यावर भीमा चिडून हल्ला करतो. कोल्हे आणि भीमा यांच्यात लढाई सुरू होते. कोल्ही पराभूत होऊन आजूबाजूला गुरगुरत राहतात. इकडे भीमा खड्यात उतरून प्रेताच्या हातातील अंगठी व मुदी काढून घेतो. प्रेताच्या तोंडातले सोने काढण्यासाठी प्रेताची दातखिळी काढून आत हात घालताच कोल्ही भीमावर हल्ला करतात. या गोंधळात भीमाची बोटे प्रेताच्या तोंडात अडकतात. हा सगळा गोंधळ ऐकून गावाकडून कंदील घेऊन माणसे येऊ लागतात. त्यामुळे बेभान झालेला भीमा प्रेतावर प्रहार करू लागतो. या सगळ्या संघर्षात भीमाची बोटे मात्र त्याला गमवावी लागतात. दुसऱ्या दिवशी खाणीचे काम सुरू होते. परंतु बोटे गमावलेला भीमा रडण्यापलीकडे काहीच करू शकत नाही. पोटासाठी माणूस किती टोकाचा संघर्ष करू शकतो हेच या कथेतून लक्षात येते. भीमाचा संघर्ष हा वाचकाला हादरून सोडतो. थोडक्यात, दारिद्र्यामुळे भीमासारख्या बलदंड माणसाचे कसे हाल होतात हे या कथेतून लक्षात येते.

‘बरबाद्या कंजारी’ या कथासंग्रहातील ‘सापळा’ ही कथा गावकुसाबाहेरच्या अस्पृश्य जातींचे प्रश्न मांडणारी आहे. दादा देशमुख, दत्ता पाटील, गुणपाल शेट्ये, गुंडा चाळका ही गावातील माणसं ‘कुत्रं मांजरं जनावरं नव्हं, नि मांगं म्हारं माणूस नव्हं’ या परंपरागत म्हणीवर विश्वास ठेवून गावातील अस्पृश्य वर्गाचे शोषण करतात. गावातील दादा देशमुखाच्या वाड्यात एक बैल मरून दावणीत पडलेला असतो. दोन दिवस झाले तरीही गावातील महार जातीतील माणसं बैल ओढून गावाबाहेर नेऊन

टाकायला तयार नसतात. याचा राग मनात धरून दादा देशमुख आणि त्याचे सहकारी महारांचा वचपा काढायचा, त्यांना वठणीवर आणायचा बेत आखतात. महार नमले नाहीत तर स्वतःलाच आपापली ढोरं ओढावी लागतील असे या पाटील. देशमुखांना वाटते. इकडे काहीही झाले तरी बैल ओढायचे नाही असे ठरवून हरीबा महाराच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण महारवाडा एक होतो. त्यामुळे संघर्ष अधिकच पेटतो. गावकरी महारांच्या विरोधात सापळा रचतात. त्यांची गुरं ढोरं गावाच्या हद्दीत शिरली की कोंडवाड्यात डांबली जातात. यामुळे गावकरी आणि महारवाडा यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो. हरीबा महार हुशार असतो. तो पारगावचा पळसाचा माळ लिलावात विकत घेऊन आपल्या लोकांना गुरांसाठी भरपूर जागा आणि चारा मिळवून देतो. या हरीबाच्या युक्तीमुळे गावकरी अडचणीत येतात. गावातली गुरं ढोरं पळसाच्या माळाला गेली की ती कोंडवाड्यात जाऊ लागतात. पाटलाची बारा ढोरं अशीच कोंडवाड्यात जातात. यामुळे पाटील आणि गावकरी हतबल होतात. शेवटी पाटील महारांसाठी रचलेला सापळा काढून टाकतो. आणि यापुढे आपण सर्वांनी माणसासारखे वागायचे असे सांगतो. हे ऐकून हरीबालाही बरे वाटते.

गावातील सामाजिक विषमतेवर आधारलेली ही कथा विद्रोही जाणीव व्यक्त करणारी आहे. सामाजिक न्यायासाठी हरीबा आणि त्याचे सहकारी संघटित होऊन लढा देतात. हरीबा आणि गावचे मुखंड यांच्या संवादातून कथेचा विद्रोही आकृतिबंध विकसित होत जातो. गावकऱ्यांच्या विरोधात अस्पृश्य मानून हीन लेखल्या गेलेल्या महार जातीने पुकारलेला हा विद्रोह सामाजिक समतेचा आणि स्वातंत्र्याचा आग्रह धरणारा आहे. म्हणून डॉ. सुभाष सावरकर या कथेसंदर्भात लिहितात, “एकीकडे गावमुखंडांचे नेतृत्व तर दुसरीकडे हरिबा महाराचे नेतृत्व. यांमध्ये हरिबा हा अधिक मानवी, प्रबुद्ध, विद्रोही तेवढाच समजस ठरला आहे. त्याने ज्या अकाल हुशारीने पावले उचलून गावकीचा सापळा उठवला. दारकोंड मोकळी केली, त्यावरून त्याचे मानसिक तसेच आर्थिक स्थैर्य/सामर्थ्यही ध्यानात येते. त्याची धारणा विद्रोही आहे. ‘वाडवडिलांनी केलेला वंगाळ धंदा पुढे चालवू नये, माणसासारकं जगावं, आपली गुरंढोरं विकून खुंट्यासारखं मजबूत व्हावं’ या त्याच्या भूमिकेला अखड्या महारवाड्याची साथही आहे. मानवीय अशा त्याच्या भूमिकेने या विद्रोहाला जननिष्ठेची समृद्धी लाभली आहे.”^{१६} अण्णाभाऊंच्या या कथेतील विद्रोह आंबेडकरवादाची प्रेरणा घेऊन अभिव्यक्त होताना दिसतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या सामाजिक न्यायाच्या आंदोलनामुळे स्वाभिमान जागा झालेली हरीबासारखी माणसं कशी बंडखोरी करतात

हे या कथेतून लक्षात येते. थोडक्यात, विद्रोही जीवनजाणिवा घेऊन येणारी कथा म्हणून 'सापळा'चे वाययीनमूल्य विचारात घ्यावे लागते.

'निळू मांग' ही अण्णाभाऊंची कथा गावातील भाऊबंदकीच्या राजकारणावर आधारलेली आहे. निळू मांग हा साधा सरळ माणूस असतो. परंतु गावातल्या राजकारणाचा तो बळी ठरतो. गावकऱ्यांनी खोट्या साक्षी देऊन निळूला चोर घोषित केल्यामुळे त्याला जेलमध्ये जावे लागते. तुरुंगातून बाहेर पडल्यानंतर तो दरोडेखोर बनतो. फकिराने बेडसगावचा खजिना लुटल्यानंतर ते निळू मांगाचेच काम आहे म्हणून त्याला सजा सुनावली जाते. यामुळे निळू मांग दुःखी होण्यापेक्षा द्ढतार्थ समजतो. न केलेल्या गुन्ह्यासाठी त्याला तोफेच्या तोंडी देण्याची शिक्षा सुनावली जाते. ती भोगायला निळू मांग तयार होतो. परंतु वरिष्ठ अधिकारी त्याला या शिक्षेतून मुक्त करतो. ही निळू मांगाची कहाणी वाचकाला बरेच काही सांगून जाते. गावातील एक साधा सरळ अस्पृश्य माणूस गावकीच्या राजकारणात भरडला जातो. कोणताही गुन्हा केलेला नसताना त्याला तुरुंगात जावे लागते. यामुळे निळू मांग अतिशय बेडर बनतो. तो दरोडेखोर बनून गावकीच्या विरोधात बंड पुकारतो. त्यामुळे गाव त्याच्यापुढे झुकते. गरिबीमुळे, अन्यायामुळे हा निळू मांग गुन्हेगारीकडे वळतो. शेवटी वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडून शिक्षेतून मुक्त झाल्यानंतर तो माणूस म्हणून जगण्याचा निर्णय घेतो. कथेच्या शेवटी इंग्रज अधिकारी निळू मांगाला तोफेच्या तोंडी न देता सोडून देतो. इंग्रज सरकार आणि त्यातील अधिकारी इतके दयाळू असते तर भारतीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनासाठी अनेक शूर वीरांचा बळी गेला नसता, याकडे लेखकाचे दुर्लक्ष झाले आहे. म्हणून कथेचा शेवट अवास्तव वाटतो.

अण्णाभाऊंनी निळू मांगाच्या निमित्ताने गावातील अस्पृश्य जातीवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराचे चित्रण केले आहे. एका मर्यादेपर्यंत हा अन्याय सहन केल्यानंतर निळू मांग बंड करून उठतो आणि रामू सुतार, चिमा पाटील यांच्या मदतीने गावातील खोट्या साक्षी देणाऱ्या लोकांची घरे पेटवून देतो. त्यात २० घरे जळून खाक होतात. अन्यायामुळे माणूस बेडर बनून कसा विद्रोह करतो याचे परिणामकारक चित्रण लेखकाने या कथेतून केले आहे.

'उपकाराची फेड' ही अण्णाभाऊ साठे यांची कथा भारतीय समाजव्यवस्थेतील एक भयाण वास्तव अधोरेखित करणारी आहे. धार्मिक, सामाजिक शोषणामुळे अस्पृश्य जातींचा एक वर्ग या देशामध्ये अस्तित्वात आला. ज्या वर्गाला वैदिक धर्माच्या परिभाषेत अतिशूद्र म्हटले जाते. या अतिशूद्र समजल्या गेलेल्या अस्पृश्य

जातींमधील अस्पृश्यता 'उपकाराची फेड' या कथेतून लेखकाने चित्रित केली आहे. मलू महार, लखू मांग, शंकर चांभार आणि मन्या परीट ही चारही अस्पृश्य जातीतली माणसं. ज्यांच्यावर धर्माच्या नावाखाले पिढ्यान्पिढ्या अन्याय अत्याचार होत आलेला आहे. अशा ह्या अस्पृश्य जातीतील चौघांची ही कथा आहे.

१९४२पासून मन्या परीट स्वतःला पुढारी समजत असतो. मुंबईमध्ये राहिल्यामुळे स्वतःला शहाणा समजणारा शंकऱ्या चांभार इतरांपेक्षा स्वतःला श्रेष्ठ समजतो. त्याच्याकडे चप्पल दुरुस्तीला गेलेल्या मलू महाराला तो आपल्यापेक्षा हीन समजतो. 'मांगा महाराच्या खेटरांना हात लावू नये' हा सामाजिक रिवाज तो अत्यंत काटेकोरपणे पाळतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आंदोलनामुळे जागृत झालेल्या मलू महाराला मात्र ही शंकऱ्या चांभाराची वागणूक अपमानास्पद वाटते. त्यामुळे तो त्याचा चहासुद्धा पीत नाही. 'माणसानं मानानं पान खावं पण शेरडावानी पाला खाऊ नये' असे त्याचे मत असते. परंतु याचे शंकऱ्याला काहीच वाटत नाही. उलट मलूला आपण सळ, आरी देतो म्हणजे मोठे उपकार करतो असे वाटते. तुझ्या उपकाराची कधीतरी फेड करेन असे सांगून मलू निघून जातो. अशातच शंकऱ्या चांभाराची म्हैस मरते. ही मेलेली म्हैस गावाबाहेर न्यायला मलू नकार देतो. सगळा गाव एक होऊन मलूला धमकी देतो. जिवंत राहायचे असेल तर म्हैस गावाबाहेर ने, असे गावातील लोक मलूला धमकावतात. परंतु मलू या धमकीला न घाबरता, जीव गेला तरी हरकत नाही पण म्हैस ओढायची नाही, असे ठरवतो. अडचणीत आलेला शंकऱ्या गावच्या पाटलाला आपण मलूला पूर्वी सळ आणि आरी देऊन कशी मदत केलेली आहे हे सांगतो. हे ऐकून मलू शंकऱ्याला म्हणतो, "एकदा सळ आणि आरी देऊन त्वा माझ्यावर उपकार केलास, आता ह्ये आरुसं नि कावडणी देऊन मी त्या उपकाराची फेड करतो. ह्ये घेऊन जा नि वढ आपली म्हस" ^{१७} हे ऐकून गावकरी चकित होतात. वरवर विनोदी वाटणारी ही कथा अस्पृश्य वर्गातही उच्चनीचतेच्या कल्पना कशा अस्तित्वात आहेत याकडे लक्ष वेधते. अस्पृश्य जातीच्या व्यथा. वेदना एक असूनही त्यांच्यातील जातीयता संपुष्टात येत नाही, हा एक भारतीय समाजव्यवस्थेसमोरचा गंभीर प्रश्न आहे. यामुळेच मलू सारखा जागृत तरुण या जातीयतेच्या विरोधात विद्रोह पुकारतो.

'जिवंत काडतूस' ही नसरु या धाडसी, शूर, राष्ट्रप्रेमी नायकाची कथा आहे. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी तो संघर्ष करतो. कसल्याही प्रकारच्या मरणाची भीती न बाळगता हा नसरु जुलमी सत्तेच्या विरोधात बंड पुकारतो. "कधीना कधी मरण येणारच

आहे त्यामुळे माणसानं चांगल्या कामी मरावं” असे त्याला वाटते. माणसावर, देशावर प्रेम करणारा हा नायक शोषण करणाऱ्या सत्ताव्यवस्थेला आव्हान देतो. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये नसरूसारखे अनेक शूर वीर सहभागी होते. परंतु त्यांची नंतरच्या काळात उपेक्षाच झाली. अशाच एका उपेक्षित नसरुचे बंडखोर जगणे ‘जिवंत काडतूस’ मधून वाचकांसमोर आले आहे.

‘जिवंत काडतूस’ मधील नसरू हा एक बंडखोर नायक म्हणून वाचकांच्या लक्षात राहतो. गावकुसातला एक सामान्य तरुण देशप्रेमासाठी कसा विद्रोही बनतो हे लेखकाने प्रत्ययकारी भाषेत चित्रित केले आहे. या नसरूबद्दल डॉ. सुभाष सावरकर लिहितात, “या कथेचा परिसर गावकुसातला आहे तितकाच तो डोंगरातलाही आहे. नसरू, तुकाराम आणि इतर टारगट पोरे सुरुवातीला गावात धुमाकूळ घालतात. पुढे डोंगरात दडून नसरू अन्य क्रांतिकारींसोबत जाणीवपूर्वक बंडखोरी करतो आणि डोंगराचा पुत्र म्हणून वावरतो. दांडग्या नसरूने स्वातंत्र्ययुद्धात सहभागी होणे आणि मृत्यूशी झुंजायला सहजासहजी तयार होणे यातून कथेच्या आशयाला समृद्धीचे लेणे लाभते. मृत्यूशी सतत झुंज देण्यास उत्सुक असलेला नसरू हा उदात्त नायक आहे. केवळ रोमहर्षकतेतून नव्हे; तर देशाच्या स्वातंत्र्यासारख्या उदात्त प्रेरणेमुळे तो मृत्यूला कवटाळण्यास तयार झालेला आहे.”^{१८} अण्णाभाऊंच्या कथालेखनामागे देशाच्या, मानवजातीच्या स्वातंत्र्याची प्रबळ प्रेरणा असल्याचे दिसून येते. म्हणूनच त्यांच्या कथांमधून देशप्रेमी, बंडखोर, विद्रोही नायक येताना दिसतात.

सामाजिक विषमतेवर प्रहार करणारी एक महत्त्वाची कथा म्हणजे ‘रक्ताचा टीळा’ होय. या कथेत नागू चौधुला त्याची बहीण आवडी, धनाजी, सारजा, आवडीचे आईवडील अशी महत्त्वाची पात्रं आली आहेत. नागू हा प्रसिद्ध पैलवान असतो. रामोशी जातीतला धनाजी हा उदयोन्मुख पैलवान असतो. या धनाजीची आणि नागूच्या बहिणीची म्हणजे आवडीची यात्रेत ओळख होते. त्यामुळे नागू पैलवानाच्या मनात धनाजी बद्दल अगोदरच असलेला द्वेष उफाळून येतो. तो धनाजी सोबत कुस्तीत हारतो. याचा राग तो आपल्या बहिणीवर काढतो. आवडीचे लग्न बोरगावच्या पाटलाच्या मुलाशी लावून देतो. ज्या मुलाला फेफरे असते. त्यामुळे आवडी या फेफरे असणाऱ्या नवऱ्यासोबत संसार करायला नकार देते. भाऊ, आईवडील आणि सासरच्या मंडळीविरुद्ध बंड पुकारून ती धनाजी रामोश्यासोबत सुखात राहू लागते. याचा नागूला राग येतो. त्यामुळे तो आपली बहीण सारजाच्या मदतीने आवडीचा खून करतो. त्यामुळे नागूला चौदा वर्षे शिक्षा होते. शिक्षा भोगून बाहेर आल्यानंतर धनाजी

आवडीच्या खुनाचा बदला घेण्यासाठी नागूचा खून करतो. या कथासूत्रामध्ये आवडीचे पात्र तिच्या बंडखोर वृत्तीमुळे वाचकाचे लक्ष वेधून घेते. सरंजामी प्रवृत्तीच्या लोकांना ती विद्रोह करून आव्हान देते. म्हणून रक्ताचा टीळा ही कथा आवडीच्या विद्रोहाची कथा ठरते. यादृष्टीने डॉ. सुभाष सावरकर यांचे मत लक्षणीय आहे. ते लिहितात, “या सर्वनाशाला कारण झाला तो जाती. वर्णाचा अभिमान. पण त्याहीपेक्षा मोलाचा आहे तो फसवणुकीमुळे चिडून आवडीने नैसर्गिक अस्तित्वाच्या नावे समाजाशी. त्याच्या रूढ मान्यतांशी पुकारलेला विद्रोह; धनाजी व त्यांच्या रामोशी आळीने तिला संरक्षण देताना गावाशी घेतलेला उभा दावा! विद्रोहाची इथली परी समाजरूढी. विरुद्ध. नैसर्गिक मानव यांच्यातल्या संघर्षाची आहे. आवडी अप्रतिम लोभस अशी नायिका आहे. आईबापाने दिलेल्या घरी ती मुकाट्याने नांदते देखील; पण फसवणुकीच्या भावनेने ती स्वतःच व्यङ्गित विद्रोहाचा आकार शोधते आणि त्यालाच धैर्याने अनुसरते. तिची माहेरची ओढ आणि काव्यात्म हुरहूर यांना लोकगीताचा गोडवा आला असून त्यामुळे तिच्या व्यङ्गित्वाला आगळाच मोहकपणा व तिच्या बंडखोरीला निकोप मानवीयता आणली आहे.”^{१९} एकूणच, आवडी ही एक बंडखोर नायिका म्हणून अण्णाभाऊंच्या कथालेखनात महत्त्वाची ठरते.

‘आबी’ ही आवडीसारखीच एक बंडखोर नायिका आहे. आबा भोसल्यांच्या मुलीची कथा म्हणजे आबी होय. बकाजी, आबी, आबीचा नवरा अशी महत्त्वाची पात्रं या कथेत आहेत. भारतीय समाजव्यवस्थेत महिलांना दुय्यम मानले जाते. हाच अनुभव आबीच्या वाट्याला येतो. आबीच्या सोयरीकीत लुडबुड करून एका चारिष्यहीन माणसाशी तो तिचे लग्न जमवून देतो. आबी चारिष्यसंपन्न आणि देखणी असूनही एका नालायक माणसाच्या हाती लागते. लग्नानंतर तिच्या नवऱ्याला अटक होते. तो तुरुंगात जातो आणि आबी माहेरी येते. नवरा तुरुंगातून सुटल्यानंतर तो तिच्या मागे लागतो. त्यामुळे आबी परसदाराने निघून जाऊन डोंगरात लपून बसते. डोंगरात राहून बकाजी आणि आपल्या नवऱ्याला ती चांगलाच धडा शिकविते. या दोन्ही आडदांड पुरुषांना ती आव्हान देते. आबीचे हे बंड पुरुषसत्ताक वर्चस्वाविरुद्ध असते. पुरुषांचा आडदांडपणा, अरेरावी ती खपवून घेत नाही. वाट्याला आलेले जीवन न स्वीकारता ती अन्यायाचा प्रतिकार करून नवऱ्यावर आणि बकाजीवर सूड उगवते. आबीचा हा लढाऊ बाणा वाचकाला स्त्रियांच्या न्याय, हक्काची स्वातंत्र्याची जाणीव करून देतो. थोडक्यात, पुरुषप्रधान व्यवस्थेच्या विरोधात विद्रोह पुकारणारी नायिका म्हणून आबीकडे पाहावे लागते.

‘थड्यातील हाडं’ ही कथा खेड्यातील अस्पृश्यजातींवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडणारी आहे. तारगावच्या रक्षणासाठी मांग.महार आणि रामोशी मोठा त्याग करतात. या त्यागाचे प्रतीक म्हणजे रायनाक महार. या रायनाक महाराच्या स्मरणार्थ तारगावात दरवर्षी भंडारा केला जातो. या भंडार्यात रायनाक महाराच्या वारसदारांना मात्र सन्मान दिला जात नाही. त्यामुळे गावचा पाटील आणि मांग, महार, रामोशी यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो. कथेचा प्रारंभच भंडार्याच्या वर्णनातून होतो. भंडार्यात पंगतीची वाट पाहात उपाशीपोटी जांभया देत महार.मांग बसलेले असतात. पुढे राणोजी नावाचा रामोशी थड्यातल्या हांडांची कुळकथा सांगतो. मांग, महार आणि रामोशी जातीतल्या अनेक शूरवीरांनी तारगावच्या रक्षणासाठी प्राण दिलेला असतो. असे असूनही या शूरवीरांच्या वारसदारांना गाव भंडार्यात सन्मानाने जेवायला दिले जात नाही. “खीर संपली म्हणून कसा बसा प्रसाद घेऊन जावा” असे गावचा पाटील म्हणतो. पाटलाची ही विनंती धुडकावून लावत राणोजी आणि त्याचे सहकारी भंडार्याकडे पाठ फिरवून निघून जातात. गावगाड्यातील हा भेदभाव लेखकाने मार्मिक भाषेत चित्रित केला आहे. गावातील जातवास्तव माणसाला कसे अपमानित करते याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे ‘थड्यातील हाडं’ ही कथा होय. कथेच्या शेवटी प्रसाद न घेताच उठून जाणारे महार, मांग, रामोशी बंडखोर वाटतात. त्यांचा स्वाभिमान दुखावल्यामुळे ते असे करतात. राणोजीच्या बोलण्यातून तर हा स्वाभिमान प्रखरतेने जाणवतो. तो आपल्या सहकाऱ्यांना म्हणतो, “जावा घरला नि दुसरा भंडारा घाला. पर ह्ये मेल्याचं अन्न खाऊ नका... नगं आमास्नी तुमचा परसाद!”^{२०} यातून मांग, महार, रामोशी जातीच्या मनात असलेली विद्रोहाची भावनाच व्यक्त होते. थोडक्यात, ‘थड्यातील हाडं’ ही विद्रोही आशय घेऊन येणारी कथा म्हणून महत्त्वाची ठरते.

‘निखारा’ ही फुला नावाच्या एका स्त्रीची शोकात्म कहाणी आहे. पाटलाचा गुंड्या, विठोबा, त्याची मुलगी फुला, वाण्याचा नाना अशी पात्रे या कथेत आहेत. फुला दिसायला सुंदर असते. तिच्या दारिद्र्याचा फायदा घेऊन तिचे सौंदर्य लुटण्याचा प्रयत्न पाटलाचा गुंड्या करतो. रस्त्यात गाठून तिच्यावर हा गुंड्या बलात्कार करण्याचा प्रयत्न करतो. पण त्याला यश येत नाही. फुला त्याच्या तावडीतून निसटते. काहीही झाले तरी फुलाची शिकार करायचीच, आपले कुणीही काही बिघडू शकणार नाही अशा पाटीलकीच्या थाटात वावरणारा गुंड्या एके दिवशी विठोबाच्या एकतारी मध्ये गांज्या आणून टाकतो. पोलिसांना स्वतःच ही माहिती देऊन विठोबाला संकटात

टाकण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु नाना वाण्याच्या हुशारीमुळे गुंड्याच खरा गुन्हेगार असल्याचे लक्षात येते. इकडे आयुष्यभर चांगले वागूनही आपल्यावर खोटा आळ आणला म्हणून अपमानित झालेला विठोबा खचून जाऊन पंधरा दिवसात मरण पावतो. यामुळे फुला गुंड्याच्या विरोधात पेटून उठते. विठोबाच्या तेराव्या दिवशीच ती गुंड्याच्या मळ्यात जाऊन तो ज्या घरात झोपलेला असतो त्या घराला आग लावून देते. विद्रोहाने पेटलेली फुला कथेच्या शेवटी पाहावयास मिळते. घराच्या आगीत जळत असलेला गुंड्या पाहून बंडाने पेटून उठलेली फुला म्हणते, “त्यो परत ह्या गावात जनमाला आला तर मी त्येला परत असाच जाळून राख करून मारीन.”^{२१} अण्णाभाऊंच्या अशा जहाल, विद्रोही नायिकांबद्दल डॉ. बाबुराव गुर्व लिहितात, “अण्णा भाऊंची फुला त्यांच्या जहाल, लढाऊ नायिकांच्या मालिकेतील एक चमचमती तारका आहे, तिचे लढाऊ, संघर्षसंपन्न जीवन आणि वागणूक, आत्मविश्वासपूर्ण चालणे सारेच कमालीचे हादरून सोडणारे आहे. अण्णा भाऊंच्या आबी, फुला या नायिका मराठी वाययाच्या प्रांगणातील लढाऊ रणरागिणी आहेत, तलवारीप्रमाणे तळपणाऱ्या या तेजस्वी तारका मनगटातील काकणासारखी नाजूक अन्नू काकणामध्ये बद्ध असलेल्या स्वतःच्या मनगटाच्या सामर्थ्यावरच सांभाळतात. एवढेच नव्हे तर, या त्यांच्या सौंदर्याकडे, स्त्रीत्वाकडे वाकडी नजर करून पाहणाऱ्या क्रूर, पापी पुरुषांचे जीवनच उखडून टाकायला त्या मागेपुढे पाहता नाहीत.”^{२२} अण्णाभाऊंच्या कथेत येणाऱ्या या नायिका मराठी कथेला नवा आयाम देणाऱ्या आहेत.

‘पोलादी माणूस’ ही बंडखोर सत्तू भोसलेची कहाणी आहे. अण्णाभाऊंना एखादी घटना किंवा एखादे पात्र भावले तर ते त्यावर समरसून लिहितात. लढाऊ बाणा असलेला सत्तू भोसले हा अण्णाभाऊंचा एक आवडता नायक आहे. त्यामुळेच कथा आणि कांदबरीमधून तो वाचकांसमोर येतो.

वारणेच्या खोऱ्यात अन्यायाच्या विरोधामध्ये लढणारी अनेक शूर माणसं होऊन गेली, सत्तू हा त्यापैकी एक होय. प्रस्तुत कथेमध्ये सत्तू बरोबरच मथाजी चौधुला, सई, डॅनियल ही महत्त्वाची पात्रे आली आहेत. गावातील मुजोर प्रवृत्तीचा मथाजी चौधुला गावकुसाबाहेर दारिद्र्यात राहणाऱ्या गरोदर सईला कुंपणाची लाकडे चोरल्याच्या कारणाने खाले पाडून लाथा मारतो. सत्तू त्याला अडवतो परंतु तो त्याचे ऐकत नाही. त्यामुळे सत्तू चिडून जाऊन मथाजीचा खून करतो. पुढे तो वारणेच्या खोऱ्यात, डोंगरदऱ्यात राहून शोषितांचा नेता बनतो. सावकार आणि शोषकांचा शत्रू

म्हणून तो ओळखला जातो. इंग्रज सरकारच्या विरोधातही तो बंड पुकारतो. पुढे ज्या सईच्या मुलासाठी सत्तूने खून केलेला असतो तो मोठा झाल्यानंतर इंग्रजांच्या सैन्यात फौजदार होतो. ख्रिस्ती धर्म स्वीकारतो. त्यामुळे सत्तू आणि डॅनियलमध्ये संघर्ष निर्माण होतो. आपला मुलगा सत्तूला अटक करण्यासाठी प्रयत्न करित असल्याचे पाहून सईला धक्का बसतो. ज्याच्यासाठी आपण मथाजीचा खून केला, डोंगरदऱ्यात राहून बंड पुकारले त्याला आपल्या हातून मरण येऊ नये म्हणून सत्तू डॅनियलला मारण्याचे टाळतो. डॅनियल मात्र सत्तूवर गोळी झाडतो. त्यातच सत्तूचा अंत होतो. हे सर्व पाहून सई मरण पावते.

आयुष्यभर शोषितांची बाजू घेऊन लढणारा सत्तू भोसले हा या कथेचा नायक आहे. तो अतिशय धाडसी, पराक्रमी, बंडखोर आहे. त्याच्या मनात शोषित माणसाबद्दल सहानुभूती असल्यामुळे तो शोषकांच्या विरोधात विद्रोह पुकारतो. शोषकांच्या व्यवस्थेला संघटितपणे उलथवून लावण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणून 'पोलादी' माणूस ही कथा सत्तूच्या कार्यकर्तृत्वाला न्याय देणारी आहे.

'पिला' ही अण्णाभाऊंची नायिकाप्रधान कथा. उत्तम नावाचा हमाल आणि पिला यांची ही प्रेमकथा आहे. शिकलेला उत्तम हा प्रारंभी हमाल असतो. पिला त्याला जीव लावते. आपल्या प्रियकराला प्राप्त करण्यासाठी अनेक संकटांवर मात करून, समाजरूढीला बाजूला सारून उत्तमच्या पाठीमागे उभी राहते. उत्तमला शेवटी एअरफोर्समध्ये चांगली नोकरी मिळते. तेव्हा पिला आंधळी झालेली असते. एकूणच अत्याचाराविरुद्ध लढा देणारी पिला कोळीण आणि तिचा प्रियकर उत्तम यांच्यातल्या प्रेमाची ही कथा आहे. पिलाचा संघर्ष, तिची करारी वृत्ती वाचकाचे लक्ष वेधून घेते.

'वळण' ही चिमा महारीणवर आधारलेली एक महत्त्वाची कथा आहे. महारवाड्यातील चिमा नावाची म्हातारी परंपरागत वळणाप्रमाणे बंडू मांगाकडून रेड्याचा मांस आणून खात असते. चिमा म्हातारी सोडली तर महारवाड्यातील इतर सर्व महार लोक डॉ. आंबेडकरांच्या शोषण मुक्तीच्या आंदोलनामुळे जागृत झालेली असतात. त्यामुळे मेलेल्या जनावरांचे मांस खायचे नाही असे ते ठरवतात. बळी महार हा रेड्याचा मांस खाणाऱ्या महारांना वाळीत टाकत असतो. चिमा महारीणची सवय मात्र काही केल्या मोडत नाही. मांस खाताना जो सापडेल त्याने दंड भरायचा असा नियम असतो. चिमा महारीण अनेकवेळा दंड भरते. तिला वाळीत टाकले जाते. या कारणामुळे महार.मांगांची भांडणं होतात. मास्तर आणि पाटलांच्या

मध्यस्थीने वाद तात्पुरता मिटतो. शेवटी चिमा म्हातारीला सत्तर वर्षांपासून असलेले वळण बदलता न आल्याने वाईट वाटते. आपले काही बरे वाईट झाले तर भावकी सहकार्य करणार नाही म्हणून एक हजार रुपयाला शेत विकून पाचशे मास्तरकडे ठेवून मरण पावते.

एका अस्पृश्य जातीत जन्माला आल्यानंतर सामाजिक, धार्मिक शोषणामुळे शोषितांच्या जीवनात कशा प्रकारचे प्रश्न निर्माण होतात याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे 'वळण' ही कथा होय. परंपरागत जात मानसिकतेच्या बाहेर पडण्यासाठी, आपले हिनत्व कायमचे घालविण्यासाठी मेलेल्या जनावराचे मांस खायचे नाही हा जागृत महारांचा निर्णय म्हणजे विषमतावादी व्यवस्थेच्या विरोधातले बंडच म्हणायला हवे. चिमा महारीणला मात्र हे बंड पचत नाही त्यामुळे तिची शोकांतिका होते. थोडक्यात, 'वळण' ही आंबेडकरवादी विचाराची प्रेरणा घेऊन येणारी एक महत्त्वाची विद्रोही कथा आहे.

'भेकड' ही गजाआड या कथासंग्रहातील पांडू या सामान्य माणसाची संघर्षगाथा उलगडून दाखविणारी कथा आहे. पांडू हा अतिशय साधासरळ माणूस. त्याच्या या स्वभावाचा अनेक लोक फायदा घेतात. हॉटेलवाला वस्ताद, पाणीवाली तारा, पानपट्टीवाला हे सगळेच पांडूला धमकावून त्याच्याकडून पैसे काढत असतात. चंपा ही पांडूची प्रियसी असते. तो तिच्या सांगण्यावरून भेकडपणा सोडून देतो. बेडर बनतो. त्याचे हे रूप पाहून सगळेच वटणीवर येतात. हॉटेलवाल्या वस्तादला तर तो चांगलाच धडा शिकवतो. या जगात माणूस म्हणून जगायचे असेल तर निर्भय होऊन अन्यायाचा प्रतिकार केलाच पाहिजे हे पांडूच्या लक्षात येते. म्हणूनच तो शोषण करणाऱ्यांच्या विरोधात बंड पुकारतो. एक सामान्य माणूस विद्रोही कसा बनतो याचे उत्तम चित्रण 'भेकड'मधून अण्णाभाऊंनी केले आहे.

अण्णाभाऊंच्या एकूण कथाविश्वात आशयाच्या नावीन्यामुळे वैशिष्ट्यपूर्ण ठरलेली कथा म्हणजे 'मरीआईचा गाडा' होय. भारतीय समाजामध्ये अनेक अनिष्ट प्रथा पंरपरा अस्तित्वात आहेत. देव, धर्म, दैवाच्या आधारे अशा प्रकारच्या प्रथा सामान्य माणूस पाळताना दिसतो. अशाच एका प्रथेवर आधारलेली कथा म्हणून 'मरीआईचा गाडा' या कथेकडे पाहता येईल. गावात प्लेगची साथ आल्यामुळे गावातील कर्मठ विचाराचे लोक मरीआईचा गाडा सोडण्याचा संकल्प करतात. त्यानुसार मरीआईचा गाडा निघतो. तो नेमका कोणत्या दिशेला नेऊन सोडायचा

यावर मोठा खल केला जातो. नाम्याच्या अंगात देवी आलेली असते. सगळा गाव वाद्य घेऊन हा मरीआईचा गाडा ओढत असतो. यातील नाना मात्र या मरीआईच्या गाड्याला अतिशय पद्धतशीरपणे लोकजीवनातून हद्दपार करण्याचा प्रयत्न करतो. गावाच्या नेमक्या कोणत्या बाजूला हा गाडा सोडायचा यावरून वाद निर्माण होतो. सटवाजी, केरू, भाऊ म्हणाले देवीला उगवतीला नेऊ. नाना उगवतीला नेण्यास विरोध करतो. कारण उगवतीकडे बिचूत नावाचे गाव आणि त्या गावात तर आपल्याच पाहुण्यांचे अठरा घरे आहेत, याची जाणीव नानाने करून देताच बिचूतकरांचे सगळे पाहुणे पुढे आले. अशा पद्धतीने वेगवेगळी कारणं पुढे करून मरीआईच्या चारही वाटा नानाने बंद केल्या. ज्या नाम्याने अंगात देवी आल्याचे सोंग केले होते त्यालाच गावकरी मारायला निघाले. अशा रीतीने नानाने प्रतिगाम्यांचा डाव हाणून पाडला.

क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या पुरोगामी विचारामुळे गावातील वातावरण बदलले. सटवाजी, केरू नलवडा, भाऊ आबाजी, म्हादबा हे गावातील चार म्हातारे प्रतिगामी विचाराचे असतात. बुद्धीवादी आणि सत्यशोधक म्हणून ओळखले जाणारे क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या नेतृत्वामुळे हे कर्मठ लोक हवालदिल होतात. लेखक कथेच्या शेवटी लिहितो, “जुन्यांचा पराभव झाला आणि नव्यांचा विजय झाला. त्या चार म्हातऱ्यांनी नानाचा विजय कबूल केला आणि त्या दिवसापासून ‘नान्या’ ऐवजी ‘नाना पाटील’ अशा नावानं ते त्याला बोलावू लागले.”^{२३} एकूणच, मरीआईच्या गाड्याच्या निमित्ताने प्रतिगामी आणि पुरोगामी यांच्यात निर्माण झालेला संघर्ष हा विद्रोही जाणवा घेऊन येणारा आहे. त्यामुळे सामाजिक प्रबोधनाच्या आणि परिवर्तनाच्या दृष्टिकोनातून ही कथा महत्त्वाची मानावी लागते.

‘बिलवरी’ ही एक प्रेमकथा असली तरी तिच्यातील बंडखोर धाडसी नायिका लक्ष वेधून घेते. अमीन या देशमुखाच्या गड्याची आणि ‘बिलवरी’ या डोंबारणीची ही प्रेमकथा आहे. बिलवरीला देशमुख हवी तेवढी संपत्ती द्यायला तयार असतो. तरीही बिलवरी दरिद्री असलेला तिचा प्रियकर अमीनला धोका देत नाही. अमीनच्या प्रेमासमोर तिला संपत्ती, प्रतिष्ठा, निरर्थक वाटते. त्यामुळेच ती आपल्या प्रेमासाठी स्वतःच्या जमातीचा, वडिलांचा जीव धोक्यात घालते. म्हणून बिलवरी ही अमीनशी एकनिष्ठ राहणारी अत्यंत धाडशी, बंडखोर नायिका आहे. सत्ता.संपत्ती पुढे ती न झुकता आपल्या खऱ्या प्रेमाला जागते. यातच बिलवरीचे विद्रोही नायिका म्हणून असलेले मोठेपण दडलेले आहे.

‘फरारी’ ही शिवा आणि येशू यांच्या प्रेमसंबंधावर आधारलेली कथा आहे. ती प्रेमकथा म्हणून जशी महत्त्वाची आहे तशीच वीरकथा म्हणूनही महत्त्वाची आहे. जावई आपल्या मुलीला माहेरी पाठवत नाही म्हणून यमाजी चिडतो. पुढे फरारी झालेल्या आपल्या जावयाला यमाजी पकडून देतो. एवढ्यावरच न थांबता तो येसूचे म्हणजे आपल्या मुलीचे पिऱ्या मांगाशी दुसरे लग्न लावून देतो. येसूची पहिल्या लग्नाची सासू आंधळी असते. शिवा तुरुंगात असताना ती माहेरहून सासरी पळून जाऊन शिवाच्या आईला सांभाळण्याचा प्रयत्न करते. परंतु दुसरे लग्न लावल्यानंतर तिला पिऱ्या मांगाच्या घरी नाईलाजाने नांदावे लागते. तिला एक मुलगाही होतो. अशातच शिवा तुरुंगातून बाहेर पडतो. तुरुंगातून परत आलेला शिवा आपल्याला परत प्रेमाने नांदवणार आहे हे येसूला समजताच ती बंड करते. पिऱ्या मांगाला आणि यमाजीला न जुमानता आपल्या मुलासह शिवाच्या घोड्यावर जाऊन बसते. या येसूच्या धाडसी, लढाऊ वृत्तीचे आणि शिवासारख्या पुरोगामी प्रियकराचे अतिशय विलोभनीय चित्रण लेखकाने केले आहे. बंडखोर, लढाऊ प्रियसी आणि पुरोगामी प्रियकर यांच्या जीवनसंघर्षाची ही कथा आशय नावीन्यामुळे वाचकाच्या मनाची पकड घेते.

‘मंजुळा’ ही कथा ग्रामीण जीवनसंघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर उभी आहे. मंजुळा ही अत्यंत धाडसी नायिका आहे. गावातील संघर्षामुळे तिचा वडिलांसोबत आणि नातेवाईकांसोबत वाद निर्माण होतो. या संघर्षात ती प्रियकराची बाजू घेते. प्रसंगी ती नातेवाईकांच्या आणि वडिलांच्या अंगावर कुऱ्हाड घेऊन धावते. आपल्या प्रियकरासाठी रक्ताच्या नात्याविरोधात बंड करणारी मंजुळा कथेत काही ठिकाणी भडक वाटत असली तरी लेखकाने अत्यंत प्रभावी भाषेत मंजुळाची व्यक्तिरेखा चितारली आहे.

ग्रामीण जीवनाची पार्श्वभूमी असलेली ‘कोकिळा’ ही कथा दत्तू आणि कोकिळा यांच्या प्रेमसंबंधावर आधारलेली आहे. दत्तू कोकिळाच्या प्रेमामध्ये वेडा होतो. तो गावभर कोकिळा कोकिळा असे ओरडत फिरत असतो. तो आपले बैल विकून कोकिळाला मिळविण्याचा प्रयत्नही करतो. परंतु तिचे लग्न दुसऱ्यासोबतच लावले जाते. त्यामुळे दत्तूचे वेड अधिकच वाढत जाते. शेवटी गावाबाहेर एका देवळात दत्तू मुक्कामी राहतो. त्यातच तो आजारी पडतो त्यामुळे कोकिळा सर्व प्रकारची बंधने झुगारून, सामाजिक संकेतांना मूठमाती देऊन दत्तूला भेटायला मंदिरात जाते. परंतु तिचा दत्तू तिला सोडून गेलेला असतो. दत्तूच्या मरणाने तिला धक्का बसतो आणि

दत्तूला मिठी मारून तीही जीव देते. आपल्या खऱ्या प्रेमासाठी कोकिळा समाजरीत मोडून दत्तूला भेटायला जाते आणि तिथेच तिचा शेवट होतो.

‘सावळा’ ही कथा सावळा मांगाच्या जीवनसंघर्षावर आधारलेली आहे. स्वराज्य प्राप्त करण्यासाठी मुरा, पिरा, निळू आणि फकिरा सारखी अनेक शूर माणसं घरदार सोडलेली असतात. अशा शूर मांग. रामोशांचा सावळा मांग हा सरदार असतो. तो इंग्रजांच्या साम्राज्याविरुद्ध विद्रोह पुकारतो. त्यामुळे वारणेच्या खोऱ्यात त्याची दहशत निर्माण होते. शोषितांबद्दल त्याच्या मनात प्रचंड सहानुभूती असते. समाजातील अन्याय, दारिद्र्य, शोषण नष्ट व्हावे म्हणून तो संघर्ष करतो. अनेक महिलांचे उद्ध्वस्त झालेले संसार मार्गी लावतो. काशीसारख्या अनेक महिलांचे संसार तो उभे करतो. मुजोर पुरुष आणि दडपशाही करणारे इंग्रज यांच्या विरुद्ध विद्रोह करणारा सावळा मांग वाचकाच्या लक्षात राहतो. मानवी मूल्यांच्या प्रतिष्ठापणेसाठी, देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी हा सावळा मांग झुंज देतो. सामाजिक न्यायाबद्दल असणारी आस्था, माणूसपणावर असणारे प्रेम, गुलामीविरुद्ध असणारी चीड, काही मोजक्या लोकांमुळे बदनाम झालेली मांग जात यामुळे सावळा मांग समाजपरिवर्तनाचे ध्येय समोर ठेवून बंड पुकारतो. अर्थात त्याचे हे बंड केवळ मांग जातीपुरते किंवा मांग जातीच्या प्रतिष्ठेपुरते मर्यादित न राहता समाजातील संपूर्ण शोषित घटकांना न्याय देणारे ठरते.

‘भूताचा वाडा’, ‘सूड’, ‘बोलकं मुंडकं’, ‘तीन भाकरी’, ‘चालतं मढं’ अशा कथांमधून अण्णाभाऊ साठे यांनी समाजजीवनातील अंधश्रद्धेवर हल्ला चढवलेला आहे. समाजात नसलेल्या भूताबद्दल मोठी दहशत असते. ही दहशत कशी निरर्थक आहे हे अण्णाभाऊ अशा कथांमधून पटवून देतात. अर्थातच समाज प्रबोधन आणि सामाजिक परिवर्तन हे अशा कथांचे ध्येय आहे. सामाजिक बदलासाठी लोकमनातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, भीती नष्ट झाली पाहिजे असे लेखकाला वाटते. त्यासाठी ते कथेच्या माध्यमातून विज्ञाननिष्ठ आणि प्रागतिक विचार समाजजीवनात रुजवू पाहतात.

‘विष्णुपंत कुलकर्णी’, ‘बंडवाला’, ‘रामोशी’, ‘कोंबडी चोर’, ‘बरबाद्या कंजारी’, ‘सुलतान’, ‘भोमक्या’, ‘स्मशानातील सोनं’, ‘सापळा’, ‘उपकाराची फेड’, ‘वळण’, ‘भेकड’, ‘मरीआईचा गाडा’, ‘जिवंत काडतूस’, ‘रक्ताचा टिळा’, ‘थड्यातील हाडं’, ‘बिलवरी’, ‘मंजुळा’, ‘कोकिळा’, ‘सावळा’, ‘फरारी’, ‘डोंगराचा राजा’, ‘आबी’, ‘निळू मांग’, ‘निखारा’, ‘पोलादी माणूस’, ‘पिला’, ‘विडू महार’, ‘सोन्याचा मणी’, ‘बुद्धाची शपथ’, या अण्णाभाऊंच्या कथा विद्रोही जाणवा घेऊन

येणाऱ्या आहेत. दलित, शोषित, उपेक्षित वर्गाचे चित्रण या कथांमधून आलेले आहे. अन्याय अत्याचारविरुद्ध शोषितांनी उभारलेला लढा, त्यांनी पुकारलेले बंड, विद्रोह हा या कथांचा स्थायीभाव आहे. प्रामुख्याने ‘सापळा’, ‘वळण’, ‘बुद्धाची शपथ’, ‘सोन्याचा मणी’, ‘उपकाराची फेड’, ‘विडू महार’ या सहा कथांमधून आंबेडकरवादी जाणवा व्यक्त झाल्या आहेत. ‘सोन्याचा मणी’ मधील बणा महारीण आपल्या मृत्यूनंतर तोंडात टाकण्यासाठी पदरात बांधून ठेवलेला सोन्याचा मणी डॉ. आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर निवडणूक फंडाला देऊन आपली परिवर्तनावर असलेली निष्ठा व्यक्त करते. ‘बुद्धाची शपथ’ या कथेत गावातील लहान मुलं बुद्धांची शपथ घेऊन मुंबई गाठतात आणि शपथ खरी करून दाखवतात. ‘विडू महार’ ही मराठवाड्यातील खंडाळी गावावर आधारलेली कथा आहे. हसन पाटलाने अपमान केल्यामुळे पेटून उठलेला विडू मी महार म्हणून जन्मलो ... परंतु गावाचा पोलिस पाटील म्हणूनच मरणार अशी घोषणा करून पोलिस पाटील पदाचा अर्ज माघार घेण्यास नकार देतो. अशा अनेक कथांमधून अण्णाभाऊ साठे यांची आंबेडकरवादावरची निष्ठा व्यक्त होते. ‘भूताचा वाडा’, ‘सूड’, ‘बोलकं मुंडकं’, ‘तीन भाकरी’, ‘चालतं मढं’ अशा कथांमधून अण्णाभाऊ साठे यांनी समाजजीवनातील अंधश्रद्धेवर हल्ला चढवलेला आहे. समाजात नसलेल्या भूताबद्दल मोठी दहशत असते. ही दहशत कशी निरर्थक आहे हे अण्णाभाऊ अशा कथांमधून पटवून देतात. अर्थातच समाज प्रबोधन आणि सामाजिक परिवर्तन हे अशा कथांचे ध्येय आहे. सामाजिक बदलासाठी लोकमनातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, भीती नष्ट झाली पाहिजे असे लेखकाला वाटते. त्यासाठी ते कथेच्या माध्यमातून विज्ञाननिष्ठ आणि प्रागतिक विचार समाजजीवनात रुजवू पाहतात.

‘मकुल मुलाणी’, ‘संकट’, ‘डोळे’, ‘शिकार’ अशा कथांमधून लेखकाने स्वतः प्रत्यक्ष घेतलेला अनुभव कथन केला आहे. ‘गजाआड’ मधील ‘तरस’, ‘जखम’, ‘शेरखान’, ‘क्रौर्य’, ‘गजाआडचा वेडा’, ‘काळू’, अशा कथा गुन्हेगारी जीवनाचे दर्शन घडविणाऱ्या आहेत. तर ‘चिरागनगरची भुतं’ या कथासंग्रहातील ‘वेताळ’, ‘मी’, ‘अडीच आंधळे’, ‘सखाराम सकट’, ‘भुतांचा शिमगा’, ‘दोन भुते’ या कथा अण्णाभाऊंना भेटलेल्या विलक्षण माणसांच्या जीवनसंघर्षाची अजब कहाणी सांगणाऱ्या आहेत. त्यांच्या या कथा म्हणजे एक उठावदार व्यक्तिचित्रणाचा नमुनाच मानावा लागतो. ‘रेड झुंज’, ‘अमृत’, ‘राम रावण युद्ध’, ‘नवती’, ‘दुर्देवी’, ‘गुन्हाळ’, ‘जिव्हाळा’, ‘खोड’, ‘पैलवानांचं गाव’ अशा कथांमधूनही नावीन्यपूर्ण अनुभव व्यक्त

होतो. 'येडं वार', 'तमाशा', 'मंकी', 'बोलकं मुंडकं' अशा कथांमधून प्रेमविषयक जाणिवा व्यक्त होताना दिसतात.

अण्णाभाऊंनी अशा असंख्य कथा लिहून मराठी कथेला अपरिचित असणारे जग परिचित करून दिले. त्यांच्या या कथालेखनाचे अतिशय योग्य असे मूल्यमापन प्रा. रा. ग. जाधव यांनी केले आहे. ते लिहितात, "माणसानं जगलं पाहिजे हा संदेश त्यांनी केवळ दलितांनाच दिला नाही; सर्वांनाच दिला व मुख्य म्हणजे तो आचरून दाखविला. थोर साहित्यिकाचे एक लक्षण नेहमी सांगितले जाते ते असे की, मानवी जीवनविषयक कोणतातरी नैतिक मूल्यभाव तो आपल्या साहित्यातून सूचित करीत असतो. अण्णाभाऊंनी दलितांच्या, पतितांच्या, भगंग भिकाऱ्यांच्या, तथाकथित दरोडेखोरांच्या नि बंडखोरांच्या अर्थशून्य मानल्या गेलेल्या जीवनात माणुसकीची अर्थपूर्णता असल्याचे दाखवून दिले. मानवी सद्गुणांचे नि दुर्गुणांचे, आकांक्षेचे नि अभ्युदयाचे, ध्येयवादाचे नि निष्ठांचे अस्तित्व या उपेक्षितांच्या जीवनातून असल्याचे सिद्ध केले. या दलित पतित जीवनसृष्टीतही मंगल मानवी भावनांचे नि नैसर्गिक मानवी विकारांचे लळित कसे रंगते, हे स्पष्ट केले. जे जग सांस्कृतिक विचारातून व परंपरेतून अर्थहीन म्हणून शतकानुशतके बाद करण्यात आले होते, ते जग अण्णाभाऊंनी प्रतिष्ठित केले, त्याची कदर निर्माण केली."^{२४} प्रस्थापितांच्या दृष्टीने गुन्हेगार, खलनायक असणाऱ्या उपेक्षितांच्या जगण्यातील 'नायकत्व' आणि 'बंडखोरी' ही कथा अधोरेखित करते. त्यामुळे 'शोषित माणूस' हा या कथेचा कणा आहे. विद्रोह हा स्थायीभाव आहे. प्रस्थापित व्यवस्थेने उपेक्षित ठेवलेल्या समाज घटकांच्या व्यथा, वेदना, विद्रोह अत्यंत समर्थपणे व्यक्त करण्याचे काम अण्णाभाऊंनी केले आहे. अशा प्रकारे अण्णाभाऊंची कथा शोषितांची, वंचितांची जीवनगाथा आहे.

३.८ कथेतील विद्रोही जाणिवांचे स्वरूप :

अण्णाभाऊ साठे यांच्या २६ कथासंग्रहातून सुमारे १३० कथा प्रकाशित झाल्या आहेत. एकच कथा दोन वेगवेगळ्या कथासंग्रहातून प्रसिद्ध झाल्याचेही दिसते. या संपूर्ण कथालेखनातून अण्णाभाऊंच्या बंडखोर मनाने घेतलेली अनुभूतीच व्यक्त झाली आहे. समाजातील शोषण, अन्याय, अत्याचार, दारिद्र्य, विषमता, लाचारी, बलात्कार, अंधश्रद्धा, अज्ञान, दैववाद, जातीयता पाहून लेखकाचे संवेदनशील मन पेटून उठते, अस्वस्थ होते. या अस्वस्थ जाणिवेतूनच त्यांचे कथालेखन आकार घेते.

अण्णाभाऊंच्या कथा लेखनातून विविध प्रकारच्या जीवनजाणिवा व्यक्त झाल्या आहेत. समाजजीवनातील अनेक प्रश्न त्यांच्या कथालेखनाचा विषय बनतात.

विशेषतः सामाजिक आणि आर्थिक विषमता त्यांच्या संवेदनशील मनाला अस्वस्थ करून सोडते. समाजातील मूठभर वर्ग सत्ता.संपत्तीच्या बळावर सामान्य लोकांचे शोषण करतो. त्यामुळे बहुसंख्य लोकांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकारच मिळत नाही. कष्ट करून वाट्याला फक्त दारिद्र्य आणि शोषणच येते. अशा प्रकारच्या आर्थिक विषमतेमुळे अण्णाभाऊंना मार्क्सवाद जवळचा वाटतो. ही आर्थिक विषमता नष्ट करायची असेल तर कार्ल मार्क्सचा विचार समाजात रुजला पाहिजे असे त्यांना वाटते. हा विचार रुजविण्यासाठी अण्णाभाऊ साहित्य लेखन करतात. याला कथा लेखनही अपवाद नाही. यामुळेच त्यांच्या कथालेखनातून बंडखोर, विद्रोही, वर्गवादी आणि परिवर्तनवादी जाणिवा व्यक्त होतात. त्यांच्या कथेमधल्या नायक.नायिका अन्यायाच्या विरोधात बंड पुकारतात. दारिद्र्याशी झुंजत, स्वतःचे माणूसपण जपत ते प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करण्याचा प्रयत्न करतात. अण्णाभाऊंचे कथा-कादंबरीविश्व माणसातील विविध वृत्तीप्रवृत्तींनी भरलेले व भारलेले आहे. 'झुंज' हा त्यांचा जीवनातला स्थायीभाव आहे. मनस्वीपणा ही त्यांची उर्मी आहे.^{२५} हे डॉ. गंगाधर पानतावणे यांचे मत अण्णाभाऊंच्या कथेतील संघर्षसूत्र मांडणारे आहे. त्यांच्या अनेक कथांमधून शोषित, पीडित, उपेक्षित माणसाचा जगण्यासाठी चाललेला संघर्ष अनुभवायला मिळतो. त्यांचा हा संघर्ष स्वतःचे जीवन बदलण्यासाठी जसा असतो तसाच व्यवस्था परिवर्तनासाठीही असतो.

आर्थिक विषमतेबरोबरच सामाजिक विषमतेचे चित्रणही अण्णाभाऊंच्या कथांमधून आले आहे. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या लाखो अनुयायांसह बौद्ध धर्म स्वीकारला. या क्रांतिकारी, ऐतिहासिक घटनेचा प्रभाव अण्णाभाऊंच्या कथालेखनावर पडला आहे. या संदर्भात नारायण सुर्वे लिहितात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्यांना गुरुस्थानी व स्फूर्तीदायक शक्ती वाटत होती. बोधीसत्व बाबासाहेब आंबेडकरांनी जेव्हा बौद्ध धर्म स्वीकारला त्यानंतर त्यांनी याही ऐतिहासिक घटनेला आपल्या कथाविश्वात स्थान दिले. त्यांच्या दोन चार तरी कथा या विषयावरच्या माझ्या वाचण्यात आहेत.^{२६} बाबासाहेबांची प्रेरणा घेऊन गावकुसाबाहेर राहणारा अस्पृश्य माणूस अन्यायाच्या शोषणाच्या विरोधात कसा बंड करून उठतो, हे प्रत्ययकारी भाषेत त्यांनी मांडले आहे. 'सापळा'मधील हरीबा, 'उपकाराची फेड'मधील मलूमहार याचे उत्तम उदाहरण होय. वर्गवादी जाणिवा घेऊन येणाऱ्या कथांच्या तुलनेत सामाजिक विषमतेवर आधारलेल्या कथांची संख्या कमी असली तरी अशा कथांमधून लेखकाचे अनुभवविश्व परिणामकारकपणे व्यक्त झाले

आहे. सामाजिक, मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी धडपडणारी माणसं अण्णाभाऊंच्या चिंतनाचा विषय बनतात. त्यातूनच बंडखोर नायक.नायिका वाचकासमोर येतात. एकूणच विद्रोह, बंडखोरी, सामाजिक परिवर्तनाचा ध्यास हा अण्णाभाऊंच्या कथालेखनाचा स्थायी भाव आहे. त्यामुळेच त्यांच्या अनेक कथांमधून विद्रोही जाणवा प्रभावीपणे व्यक्त झाल्या आहेत.

त्यांच्या कथेमधून व्यक्त होणारा विद्रोह हा सरंजामदार, भांडवलदार, जमीनदार, इंग्रज सरकार आणि परंपरागत समाजव्यवस्था यांना आव्हान देणारा आहे. शोषक आणि शोषित यांच्यात निर्माण होणारा संघर्ष हा अण्णाभाऊंच्या कथालेखनाचा केंद्रबिंदू आहे. म्हणूनच त्यांची कथा आशयसंपन्न, संघर्षसंपन्न, विद्रोही झाली आहे.

ग्रामीण आणि शहरी भागातल्या झोपडपट्टीतील, कामगार वस्तीतील अनेक माणसं या कथांमधून पाहावयास मिळतात. या माणसांचा पोटासाठी आणि माणूस म्हणून जगण्यासाठी चाललेला संघर्ष अण्णाभाऊंनी जवळून पाहिलेला आहे. त्यामुळे या माणसांच्या जगण्याचे अनेक संदर्भ कथेला कलात्मक बनविण्यामध्ये मदत करतात. या शोषित माणसांच्या व्यथा वेदना, सुख.दुःख, आशा.आकांक्षा, वासना.विकार, राग.लोभ, सूड.त्याग, चीड.नकार, प्रेम आणि प्रेमभंग, दारिद्र्यातून निर्माण होणारी गुन्हेगारी प्रवृत्ती अण्णाभाऊ चित्रित करतात. यामध्ये माणसाची अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करण्याची प्रवृत्ती अण्णाभाऊंच्या कलावंत मनाला विशेष भावते. यासंदर्भात डॉ. एस. एस. भोसले लिहितात, अण्णाभाऊंनी या साऱ्या कथांमधून रांगड्या मराठी जीवनाचे, मताचे, मनाचे, आणि मातीचे अदभुत कादंबरी वाटावे असे सत्यचित्र रेखाटले. अनेक भुका व तृष्णा यामागे धावणाऱ्या माणसांच्या अण्णाभाऊंच्या कथा, आचार्य अत्रे यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'जगण्यासाठी लढणाऱ्या माणसांच्या कथा' आहेत. जगण्यासाठी ही माणसे लढतात; तेव्हा समाजातल्या कितीतरी दाहक पातळ्यांचे विषण्ण करून टाकणारे दर्शन त्या देतात. 'माझे अनुभव सांगण्यासारखे वाटतात' या जाणिवेने लिहिलेली, अण्णाभाऊंना तृप्ती आणि रसिकांना बेचैनी देणारी, प्रस्थापितांविरुद्ध बंडावा करणारी कथा अण्णाभाऊंनी मराठी कथा वाङ्मयात नेटाने प्रस्थापित केली यात शंका नाही.^{२७} त्यांच्या अनेक कथांमधून मानवी जीवनातल्या अनेकविध संवेदना व्यक्त होत असल्यातरी त्यात सामाजिक परिवर्तनाला गतिमान बनविणारी विद्रोही संवेदना ठळकपणे व्यक्त होताना दिसते.

मराठी कथेला अण्णाभाऊंच्या कथालेखनामुळे एक नवे वळण प्राप्त झाले. तिच्या अनुभवाच्या कक्षा विस्तारल्या. चीड, नकार आणि विद्रोह या जाणवा घेऊन

अण्णाभाऊंची कथा प्रस्थापित सामाजिक संकेतांना धक्के देऊ लागली. नावीन्यपूर्ण आशयामुळे आणि तितक्याच प्रभावी भाषेमुळे ही अण्णाभाऊंची कथा वाचकांचे लक्ष वेधणारी ठरली. त्यांच्या कथेतील लढाऊ, बंडखोर नायक आणि विद्रोही नायिका मराठी कथेला नवे परिमाण देणाऱ्या ठरल्या. यासंदर्भात डॉ. एस. एस. भोसले यांनी अत्यंत अर्थपूर्ण विवेचन केले आहे. ते लिहितात, जे रंगविणे अशक्य. अशी कल्पना आणि रंगविणे शक्यच झाले तर त्याला साहित्याची कळा लाभणे केवळ असंभव अशी परंपरागत धारणा; ते अण्णाभाऊंनी सहजभावाने रंगवून दाखविले. अण्णाभाऊंची ही मान्यता प्राप्त खेळी साहित्यनिर्मितीला आणि साहित्य समीक्षेला नवे वळण आणि दिशा देणारी ठरली. अण्णाभाऊंसारख्या मांग जातीत जन्माला आलेल्या, मातीखालच्या मातीत गाडल्या गेलेल्या मराठीतल्या पहिल्या बंडखोर दलित साहित्यिकाची, मराठी साहित्यक्षेत्रात शेजसरीतील सगळी सफर मरगळत्या जीवनात प्राण ओतणारी आहे.^{२८} कारण अण्णाभाऊपूर्व कथेमध्ये अशा प्रकारच्या विद्रोहात्मक संघर्षाचे चित्रण अपवादानेच आढळते. या दृष्टीने विद्रोही जीवनजाणवा उत्कटपणे व्यक्त करणारी कथा म्हणून तिचे वेगळेपण मान्य करावे लागते. असे असले तरी त्यांच्या सर्वच कथांमधून विद्रोही, बंडखोर जाणवा व्यक्त होतात असे नाही. त्यांच्या अनेक कथा सामान्य दर्जाच्या, मनोरंजनात्मक, उथळ, आशयविषयाची पुनरावृत्ती करणाऱ्या, परंपरागत मराठी कथेच्या जवळ जाणाऱ्या आहेत. यातल्या बहुतांश कथा अण्णाभाऊंच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धातील आहेत. अशा सामान्य दर्जाच्या कथा सोडल्या तर अण्णाभाऊंची मूळ कथा विद्रोहात्मक आणि परिवर्तननिष्ठ आहे. समाजजीवनात विद्रोही जीवनमूल्यांची पेरणी करून सामाजिक समता प्रस्थापित करणे हाच या कथेचा अंतिम हेतू असल्याचे दिसून येते.

अण्णाभाऊंचे कथालेखन इतिहासातील बंडखोरी, विद्रोह घेऊन वर्तमानाला प्रेरित करणारे आणि भविष्याला दिशा देणारे आहे. वर्तमानातील दारिद्र्याला, अज्ञानाला आणि विषमतेला उद्ध्वस्त करण्याचे विद्रोही तत्त्वज्ञान ते जसे कार्ल मार्क्स, गॉर्की, म. फुले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडून स्वीकारतात तसेच इतिहासाकडूनही अंगीकारतात. म्हणून 'अण्णाभाऊंची लेखनी इतिहासातच रमते, ती वर्तमानाचा वेध घेत नाही' हे तथाकथित आक्षेप निरर्थक ठरतात.

अण्णाभाऊंच्या कथेतील नायक नायिका संघर्षमय जीवन जगणारे आहेत. त्यांच्या मनात अन्यायाबद्दल चीड, मानवी मूल्यांबद्दल प्रेम आहे. माणूस म्हणून जगण्यासाठी जी मूल्ये लागतात त्यासाठी ते प्राण द्यायलाही तयार होतात. शोषित

वर्गात जन्मल्यामुळे वाट्याला आलेले जगणे बदलण्यासाठी ते विद्रोह पुकारतात. प्रसंगी जीव घायला, जीव घ्यायलाही ते तयार असतात. या संदर्भात डॉ. प्रकाश खरात लिहितात, “हे सगळे स्त्री.पुरुष अण्णाभाऊंनी मराठी कथेत साकार करून एक विराट मेळावाच वाययाच्या दरबारात उभा केला. या सगळ्या स्त्री.पुरुष व्यक्तिरेखा वेगवेगळ्या भावभावनांनी डवरून आल्या आहेत. वेदना व विद्रोहाच्या धाग्यांनी आडवी उभी विणली आहेत. करुणा, प्रेम, मैत्री व नीतिमत्ता या मूल्यजाणिवांची रंग घेऊन आविष्कृत झाली आहेत. त्यामुळे त्यांची एक अण्णाभाऊ साठे नावाची कथामुद्राच मराठी कथासृष्टीत आकाराला आली आहे आणि त्यामधील नायक मुद्रेवर जीवनवादी व परिवर्तनवादी आशयतत्व कोरलेले आहे. त्याला अण्णाभाऊंच्या मनाचे सौंदर्य आहे. त्यांची न्यायावर आधारलेली जीवनसृष्टी आहे. इतिहासाकडून प्राप्त झालेले द्रष्टेपण आहे.”^{२९} हे अण्णाभाऊंच्या कथेतील आशयाचे आणि नायक.नायिकांचे विवेचन अर्थपूर्ण आहे. नायिकांच्या संदर्भात मात्र एक गोष्ट सतत मनाला खटकते. त्यांच्या कथेतून येणाऱ्या जवळपास सर्वच नायिका रूपवान, देखण्या असतात. प्रत्येक कथेतून कोणत्या ना कोणत्या स्त्रीचे नायिकेच्या रूपात अलंकारिक वर्णन येते. म्हणून नीला उपाध्ये, या संदर्भात लिहितात, “एक स्त्री म्हणून मला स्वतःला अण्णा भाऊंच्या कथांतील एकच बाब खटकते. या कथांतील एकजात सर्व नायिका देखण्या असतात! या सान्याजणी गोऱ्यापान, बांधेसूद, हरणासारख्या टपोऱ्या डोळ्यांच्या असतात! त्या आपल्या मोत्यांसारखे शुभ्र दात दाखवत हसू लागल्या की, जणू काकणं किणकिणतात, खडकावर रुप्याची नाणी खळखळतात! अण्णा भाऊंच्या वास्तवदर्शी कथांतील ही स्त्रीसौंदर्याची मुक्त उधळण अवास्तव वाटते! आपल्या सर्वच स्त्रियांना सद्वर्तनी रंगवण्याचा त्यांचा अट्टाहासही असाच अवास्तव वाटतो! त्यांची करारी ‘आबी’ म्हणूनच अधिक पटते!”^{३०} हा स्त्रीचित्रणातील एकसूरीपणा अण्णाभाऊंच्या कथेची मर्यादा आहे.

हरिभाऊ आपटे, फडके, खांडेकर, नवकथेपेक्षा अण्णाभाऊंच्या कथांमधून येणाऱ्या जाणवा नक्कीच निराळ्या आहेत. शोषितांचे प्रश्न आणि त्यांचा संघर्ष इतक्या प्रभावीपणे मराठी ललित साहित्यात त्यांच्यापूर्वी अपवादानेच आल्याचे दिसते. तरीही तथाकथित पांढरपेशा, उच्चवर्णीय समीक्षकांनी म्हणावी तशी त्यांच्या कथेची दखल घेतली नाही. म्हणून नीला उपाध्ये लिहितात, “कुसुमावती देशपांडे यांच्यासारख्या पांढरपेशा मराठी समीक्षकांनी अण्णा भाऊंच्या रांगड्या शैलीतील रासवट कथांना मराठीतील नवकथाकारांच्या रांगेतील मानाचं पान दिलं नाही. परंतु

अन्य मराठी कथालेखकांपेक्षा अण्णा भाऊंच्या कथांतून नैतिक मूल्यविचार अधिक ढळढळीतपणे व्यक्त झाल्याचे आढळते.”^{३१} अशाच आशयाचा आक्षेप घेताना अर्जुन डांगळे लिहितात, “मराठी साहित्याचा इतिहास पाहिल्यास अण्णा भाऊंना योग्य तो न्याय दिला गेला नाही याची खंत वाटते. विशेषतः १९५०च्या आसपास मराठीत जी ‘नवकथा’ उदयाला आली, त्याच काळात अण्णा भाऊ कथालेखन करीत होते. मराठी साहित्याला जे विश्व परिचित नव्हते, जी माणसे परिचित नव्हती, ज्या भावभावना, आकांक्षा परिचित नव्हत्या; त्या उपेक्षित पीडित जगाचे दर्शन अतिशय समर्थपणे अण्णा भाऊंनी आपल्या कथांद्वारे केले. परंतु त्यांना त्यांच्या नायकाप्रमाणे उपेक्षित राहावे लागले; पण अण्णा भाऊ अथक योद्ध्यासारखे आपली लेखणी चालवीतच राहिले.”^{३२} ‘अण्णा भाऊ साठे . एक सत्यशोधक’ या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेमध्ये डॉ. आ. ह. साळुंखे लिहितात, “अण्णा भाऊंच्या बाबतीत प्रस्थापित व्यवस्थेतील समीक्षकांनी बरेच घोटाळे केले आहेत, हे प्रा. सकटे यांचे म्हणणे यथार्थच आहे. आपल्या मराठी भाषेमध्ये ‘राईचा पर्वत केला’ अशी एक म्हण आहे. अण्णा भाऊंच्या बाबतीत मात्र बऱ्याच समीक्षकांनी पर्वताची राई केली; किंबहुना, पर्वताची राई एवढीसुद्धा दखल घेतली नाही, असे म्हणावे लागते.”^{३३} ‘दलितांचे जीवन समर्थपणे शब्दबद्ध करणारा झुंजार साहित्यिक अण्णाभाऊ साठे’ या लेखात डॉ. गंगाधर पानतावणे लिहितात, अण्णाभाऊंच्या तळपत्या शब्दखड्गाने मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात अपूर्वता निर्माण केली, मराठी साहित्याचा मळा अधिक संपन्न केला. हे सारे निरोगीपणे मान्य करण्याची इच्छा मराठी समीक्षकांना केव्हा होईल कुणास ठाऊक!^{३४} अत्यंत कसदार, दर्जेदार आणि कलात्मक उंची गाठणाऱ्या सरस कथा लिहूनही अण्णाभाऊंच्या कथालेखनाचे योग्य मूल्यमापन प्रस्थापित मराठी समीक्षकांनी केले नाही, हे वरील विविध मतांवरून सिद्ध होते. असे मूल्यमापन न करण्यात अण्णाभाऊंची जात आडवी आली असावी किंवा त्यांच्या कथेतून व्यक्त होणारा विद्रोह झोंबला असावा. कारण काहीही असो. अण्णाभाऊंसारख्या बंडखोर लेखकाने अत्यंत सकस, आशयनावीन्य असणारी, विद्रोही जाणवा घेऊन येणारी कथा लिहून मराठी कथेचे दालन समृद्ध केले आहे.

३.९ निष्कर्ष :

१. कथा हा आधुनिक मराठी साहित्यातील एक प्रमुख वाङ्मयप्रकार आहे. इंग्रजी साहित्याचा त्यावर प्रभाव असला तरी या वाङ्मयप्रकाराची मुळं संत साहित्यात आणि लोकसाहित्यात सापडतात. महानुभाव पंथाचे साहित्य, आख्यानकाव्य,

शिवकालीन-पेशवेकालीन बखरीत मराठी कथेची पूर्वरूपे आहेत.

२. लोकजीवनामध्ये गोष्ट सांगण्याची व ऐकण्याची परंपरा फार प्राचीन असली तरी 'मराठी कथेचा' एक वाङ्मयप्रकार म्हणून आधुनिक काळात विकास झाला आहे. इंग्रजशाहीमध्ये छपाईचे तंत्रज्ञान विकसित झाल्यानंतर या कथेच्या विकासाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली.
३. कमी शब्दात, कमी वेळेत एखादा विशिष्ट प्रसंग किंवा घटना परिणामकारकपणे कथन करण्याचे सामर्थ्य कथेमध्ये असल्यामुळे हा वाङ्मयप्रकार लोकप्रिय झाला.
४. १८०६ ते १८९० पर्यंत निर्माण झालेली मराठी कथा ही भाषांतरित, अदभुतरम्य, स्फुट, चमत्कारिक व कल्पनाविश्वात रमणारी आहे. तिचा वास्तव जीवनाशी फारसा संबंध नाही.
५. हरिभाऊ आपटे यांनी १८९० पासून 'करमणूक'च्या माध्यमातून कथालेखन करून मराठी कथेला आकार देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी कल्पनेत रमणाऱ्या कथेला वास्तव जीवनाची जाणीव करून दिली.
६. १८९० ते १९१० आणि १९१० ते १९२६ या कालखंडात अनुक्रमे 'करमणूक', 'मनोरंजन' या वार्तापत्रांचे मराठी कथेच्या जडणघडणीत मोठे योगदान आहे.
७. हरिभाऊ आपटे, वि. सी. गुर्जर, ना. ह. आपटे, आनंदीबाई शिर्के, दिवाकर कृष्ण, वि. स. खांडेकर, ना. सी. फडके, चिं. वी. जोशी, भा. वि. वरेकर, अनंत काणेकर, श्री. म. माटे, विभावरी शिरूरकर, प्र. के. अत्रे अशा अनेक कथाकारांच्या लेखनातून मराठी कथेचा विकास होत गेला.
८. काही मोजके अपवाद वगळता अण्णाभाऊपूर्व मराठी कथेतून मध्यमवर्गीय, पांढरपेशी संवेदनशीलता व्यक्त झाली आहे. अदभुतरम्यता, चमत्कारिक कल्पनारम्यता, परंपरागत मानसिकता ही अण्णाभाऊपूर्व कथेची वैशिष्ट्ये आहेत.
९. विभावरी शिरूरकर आणि श्री. म. माटे यांचे कथालेखन मराठी कथेला नवे परिमाण देणारे ठरले.
१०. मॅक्झिम गोर्कीच्या अनुवादित कथा वाचून अण्णाभाऊंना कथालेखनाची प्रेरणा मिळाली. १९४९ मध्ये त्यांनी पहिली कथा लिहिली.
११. मानवी जीवनावर असलेल्या अढळ निष्ठेतून अण्णाभाऊंचे कथालेखन

- अस्तित्वात आले आहे. त्यांनी आपल्या कथालेखनातून प्रामुख्याने दलित, शोषित, उपेक्षित वर्गांच्या जगण्यातील संघर्ष शब्दबद्ध केला आहे. म्हणून त्यांची कथा शोषितांचे जगणे अधोरेखित करणारी ठरते. या शोषितांच्या जगण्याचा ते मार्क्सवादी आणि आंबेडकरवादी प्रेरणेतून अन्वयार्थ लावतात.
१२. शोषितांचा जगण्यासाठी, समाजपरिवर्तनासाठी चाललेला संघर्ष हा अण्णाभाऊंच्या कथेचा प्राण आहे. शोषक आणि शोषित यांच्या संघर्षावर ही कथा आधारलेली आहे.
 १३. अन्याय-अत्याचाराच्या विरुद्ध बंड करणारी माणसं एक संवेदनशील लेखक म्हणून अण्णाभाऊंना खूप भावतात. त्यामुळे अशी बंडखोर माणसं त्यांच्या कथेचा विषय बनतात.
 १४. आशय आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने अण्णाभाऊंची कथा नावीन्यपूर्ण आहे. शोषितांच्या जीवनातील विविध प्रकारचे अनुभव अत्यंत समर्थपणे त्यांनी आपल्या कथेतून व्यक्त केले आहेत. आशयाची आणि भाषेची विविधता हे त्यांच्या कथेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.
 १५. मानवी जीवनातील दैन्य, दारिद्र्य, दुःख, विषमता, शोषण, अन्याय-अत्याचार, लाचारी, बेकारी, अंधश्रद्धा, अज्ञान, दैववाद ही कथा अधोरेखित करते. यावरून कथालेखकाला असलेले समाजवास्तवाचे सच्चे भान लक्षात येते.
 १६. समाजातील आर्थिक, सामाजिक विषमता हा अण्णाभाऊंच्या कथेचा मुख्य विषय आहे. केवळ भीषण समाजवास्तव कथन करणे हा अण्णाभाऊंच्या कथेचा हेतू नाही. तर त्या पलीकडे जाऊन हे समाजवास्तव कसे बदलता येईल याचा विचार घेऊन येणारी ही कथा आहे.
 १७. शोषणमुक्त समाजनिर्मिती हे या कथेचे ध्येय आहे. त्यामुळे या कथासाहित्यातून बंडखोर, विद्रोही, पुरोगामी, परिवर्तनवादी जाणिवा व्यक्त होतात.
 १८. या कथेने मराठी कथेला अनेक नवे विषय दिले. अनेक बंडखोर नायक-नायिका दिल्या. म्हणून मराठी कथेच्या विकासात अण्णाभाऊ साठे यांचा मोलाचा वाटा आहे.
 १९. अण्णाभाऊंच्या काही मोजक्या कथांमधून आंबेडकरवादी जाणिवा प्रभावीपणे व्यक्त झाल्या आहेत. यावरून त्यांचे कथालेखन सामाजिक समतेची प्रेरणा घेऊन येणारे ठरते.

२०. अण्णाभाऊंच्या कथेतून व्यक्त होणारा विद्रोह सरंजामदार, भांडवलदार, जमीनदार, इंग्रज सरकार आणि परंपरागत समाजव्यवस्था यांना आव्हान देणारा आहे. शोषक आणि शोषित यांच्यात निर्माण होणारा संघर्ष हा त्यांच्या कथालेखनाचा केंद्रबिंदू आहे. म्हणून त्यांची कथा संघर्षमय, आशयसंपन्न, विद्रोही झाली आहे.
२१. अण्णाभाऊंच्या कथालेखनामुळे मराठी कथेला एक नवे वळण प्राप्त झाले. तिचे अनुभवविश्व व्यापक बनले. चीड, नकार, विद्रोह या जाणिवांनी ही कथा समृद्ध बनली. मध्यमवर्गीय संवेदनशीलतेच्या पुढे जाऊन उपेक्षितांच्या अंतरंगाचा वेध घेण्याचे सामर्थ्य मराठी कथेमध्ये आले. मराठी साहित्यातील प्रस्थापित सामाजिक संकेतांना अनेक धक्के बसले.
२२. हरिभाऊ आपटे, फडके, खांडेकर आणि नवकथेपेक्षा अण्णाभाऊ साठे यांची कथा अनेक अर्थाने वेगळी आहे. विद्रोहात्मक जीवनसंघर्ष हे तिचे खास वैशिष्ट्य आहे.
२३. अण्णाभाऊ साठे यांचे कथालेखन इतिहासातील बंडखोरी, विद्रोह घेऊन वर्तमानाला प्रेरित करणारे आणि भविष्याला दिशा देणारे आहे. वर्तमानातील दारिद्र्यज्ञान, अज्ञानाला आणि विषमतेला उद्ध्वस्त करण्याचे विद्रोही तत्त्वज्ञान ते जसे कार्ल मार्क्स, गॉर्की, म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडून स्वीकारतात तसेच इतिहासाकडूनही अंगीकारतात. म्हणून 'अण्णाभाऊंची लेखणी इतिहासात रमते, वर्तमानाचा वेध घेत नाही' हे तथाकथित आक्षेप निरर्थक आहेत.
२४. अण्णाभाऊंच्या अनेक कथा सामान्य दर्जाच्या, उथळ, मनोरंजनात्मक, आशयाची पुनरावृत्ती करणाऱ्या, परंपरागत मराठी कथेच्या जवळ जाणाऱ्या आहेत. स्त्री चित्रणातील एकसुरीपणाही त्यांच्या कथेत जाणवतो. अशा सामान्य दर्जाच्या कथा सोडल्या तर त्यांची मूळ कथा विद्रोहात्मक आणि परिवर्तननिष्ठ आहे. समाजजीवनात विद्रोही जीवन मूल्यांची पेरणी करणे हाच या कथेचा अंतिम हेतू आहे.

संदर्भ सूची :

१. कुलकर्णी अ.अ. (सं) : प्रदक्षिणा, खंड पहिला, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे, प्रथम आ. १९८०, पृ. १०१.

२. तत्रैव, पृ. १३५
३. साठे अण्णा भाऊ : बरबाद्या कंजारी, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००४, प्रस्तावना.
४. तत्रैव, प्रस्तावना.
५. म्हमाने अनिल, चाळके शोभा (सं.) : परिवर्तनवादी डॉ. गुरव बाबुराव समग्र साहित्य खंड पहिला, निर्मिती संवाद कोल्हापूर, प. आ. २०१३, पृ. ६२३.
६. साठे अण्णा भाऊ : खुळंबाडी, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००६, पृ. ५२.
७. तत्रैव, पृ. ५८.
८. तत्रैव, पृ. ६५.
९. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे - समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, दु. आ. १९९९, पृ. ६८.
१०. साठे अण्णा भाऊ : खुळंबाडी, उनि. पृ. ९९.
११. तत्रैव, पृ. १०१
१२. साठे अण्णा भाऊ : बरबाद्या कंजारी, उनि. पृ. १२.
१३. सावरकर सुभाष : जनसारस्वत अण्णा भाऊ साठे, मराठी जनसाहित्य परिषद अमरावती-२००७, पृ. ३७.
१४. साठे अण्णा भाऊ : बरबाद्या कंजारी, उनि. पृ. २३.
१५. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे - समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, उनि. पृ. ७०.
१६. सावरकर सुभाष : जनसारस्वत अण्णा भाऊ साठे, उनि.पृ. ३९.
१७. साठे अण्णा भाऊ : बरबाद्या कंजारी, उनि. पृ. ९९.
१८. सावरकर सुभाष : जनसारस्वत अण्णा भाऊ साठे, उनि. पृ. ४३.
१९. तत्रैव, पृ. ४२
२०. साठे अण्णा भाऊ : ठासलेल्या बंदुका, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर, चौ. आ. १९९२, पृ. २३.
२१. साठे अण्णा भाऊ : निखारा, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००९, पृ. ६१.
२२. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे - समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, उनि. पृ. ८१.
२३. साठे अण्णा भाऊ : खुळंबाडी, उनि. पृ. १२४.
२४. जाधव रा. ग. : निळी पहाट, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, चौ. आ. १९९५, पृ. ९०-९१.
२५. पानतावणे गंगाधर : विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे, कीर्ती प्रकाशन औरंगाबाद, दु. आ. २००१, पृ. ८०.

२६. कुंभार नागोराव (सं.) : शाहीर अण्णाभाऊ साठे, प्रबोधन प्रकाशन लातूर, प. आ. १९९३, पृ. ७१-७२.
२७. भोसले एस. एस. (सं.) : अण्णाभाऊ साठे : प्रातिनिधिक कथा, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन मुंबई, ति. आ. १९९४, पृ. २२ (प्रस्तावना).
२८. तत्रैव, पृ. ७.
२९. गायकवाड आसाराम (सं.) : लोकशाहीर तथा लोकलेखक अण्णाभाऊ साठे संदर्भ ग्रंथ, झेप प्रकाशन नाशिक, प. आ. १९९६, पृ. १५३.
३०. डांगळे अर्जुन व इतर (सं.) : लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प. आ. १९९८, पृ. ३२०.
३१. तत्रैव, पृ. ३१८.
३२. तत्रैव, पृ. सोळा.
३३. सकटे मच्छिंद्र : अण्णा भाऊ साठे - एक सत्यशोधक, प्रज्ञा प्रकाशन कोल्हापूर, प. आ. २००५, पृ. १८.
३४. पानतावणे गंगाधर : विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे, उनि.पृ. ८७.

प्रकरण चौथे अण्णाभाऊंची कादंबरी : विद्रोही जाणिवा

४.१ प्रास्ताविक :

मराठी साहित्यातील प्रमुख वाययप्रकारांमध्ये कादंबरीचा समावेश होतो. कथा या वाययप्रकाराप्रमाणे कादंबरी हा सुद्धा एक लोकप्रिय वाययप्रकार आहे. मानवी जीवनातील विविध संवेदनांचा, जाणिवांचा प्रभावी आविष्कार कादंबरी या वाययप्रकारातून समर्थपणे होत असतो. समाजजीवनातील विविध अनुभव कादंबरीकार शब्दबद्ध करीत असतो. इतर वाययप्रकारांच्या तुलनेत मानवी जीवनातील व्यापकता शब्दांकित करण्याचे सामर्थ्य कादंबरीमध्ये अधिक प्रमाणात जाणवते. समाजवास्तवाची विविध रूपे कादंबरीतून प्रभावीपणे साकार करता येतात. अर्थातच, मानवी जीवनाच्या विविध अंगांना सामावून घेण्याचे सामर्थ्य कादंबरी या कथात्मक वाययप्रकारामध्ये आहे.

मराठी साहित्याच्या इतिहासामध्ये आधुनिक काळात कादंबरी वाययाला कलात्मक मूल्य प्राप्त झाले आहे. एक स्वतंत्र, दर्जेदार वाययप्रकार म्हणून एकोणिसाव्या शतकात कादंबरीला मान्यता मिळाली. नंतरच्या काळात हा लेखनप्रकार वाचकप्रिय बनत गेला. असे होण्यापाठीमागे कादंबरीचे वैशिष्ट्यपूर्ण रूपच कारणीभूत आहे. कथेच्या तुलनेत कादंबरीतील अनुभवाचा पट हा व्यापक असतो. चिंतनशीलता, निवेदनात्मकता, जीवनानुभवाची व्यापकता, विविध घटनाप्रसंगांचे प्रत्ययकारी चित्रण कादंबरीत असते. कादंबरीच्या या कलात्मक रूपामुळेच मूळचा विषय अधिक सुंदर बनून आस्वद्य ठरतो.

त्यामुळे मराठी साहित्यातील एक महत्त्वाचा साहित्य प्रकार म्हणून कादंबरीकडे पाहिले जाते. या मराठी कादंबरीला समृद्ध करण्यामध्ये अनेक लेखकांचे योगदान आहे. अण्णाभाऊ साठे यांनी मोठे प्रमाणात कादंबरी लेखन केले आहे. त्यांच्या नावावर एकूण ३५ कादंबऱ्या आहेत.

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये अण्णाभाऊंच्या कादंबऱ्यांचा विद्रोही अंगाने विचार करताना कादंबरी : अर्थ आणि स्वरूप, मराठी कादंबरी : उदय आणि विकास,

अण्णाभाऊपूर्व कादंबरीतील जीवनानुभवाचे स्वरूप, कादंबरीकार अण्णाभाऊ, कादंबरी निर्मितीमागील प्रेरणा, आशय आणि अभिव्यक्ती, कादंबऱ्यांतील विद्रोही जाणिवांचे स्वरूप इ. मुद्दे विवेचनासाठी घेतले आहेत.

४.२ कादंबरी : अर्थ आणि स्वरूप :

मराठी साहित्यातील कादंबरीचा उदय आणि विकास अभ्यासण्यापूर्वी कादंबरीचा अर्थ, तिचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे. एक स्वतंत्र वाङ्मय प्रकार म्हणून असलेले कादंबरीचे अस्तित्व नेमके कसे आहे हे लक्षात आल्याशिवाय कोणत्याही कादंबरीकाराचे वाङ्मयीन मूल्यमापन करता येणार नाही.

‘कादंबरी’ म्हणजे मानवी जीवनाचा आरसा असे ढोबळमानाने म्हटले जाते. मानवी जीवनातील विविध अनुभवांचे, घटना.प्रसंगांचे, वेदना.संवेदनांचे प्रतिबिंब कादंबरीत पडत असते. या कादंबरीचा अर्थ सांगताना डॉ. भालचंद्र फडके म्हणतात, कादंबरी हा वाययप्रकार इंग्रजी राजवटीतच जन्माला आला. तसे पाहिले तर गोष्ट सांगणे आणि गोष्ट ऐकणे ही मानवाची प्रवृत्ती पुरातन आहे. पुराणे, आख्याने, बखरी इ. ग्रंथांतून कादंबरीची काही अंगोपांगे जाणवतात हे खरे आहे. १८२९ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ‘महाराष्ट्र भाषेचा कोष’ या ग्रंथात ‘कादंबरी’ या शब्दाचे अर्थ देताना एक कल्पित कथा असा एक अर्थ दिला आहे. यावरून प्रा. सौ. कुसुमावती देशपांडे यांनी एका विशिष्ट तऱ्हेच्या कल्पित कथेला कादंबरी हे नाव मराठीमध्ये बऱ्याच आधीपासून रूढ असावे असा जो तर्क केला आहे तो खरा असावा.^१ यावरून कादंबरीच्या रचनेत ‘कल्पिता’ला कसे महत्त्व असते, हे लक्षात येते.

कादंबरीच्या अर्थाचा विचार करीत असताना प्रभाकर बापट आणि नारायण गोडबोले यांनी केलेले विवेचन महत्त्वाचे आहे. ते म्हणतात, पाश्चात्य कादंबरीचा जनक फीलिडिंग याच्या मते, “गंभीर वातावरण नसलेले गद्य महाकाव्य” (Comic epic in prose) लिहून त्याने एका नव्या वाययप्रकारास चालना दिली. कादंबरीस महाकाव्य ही संज्ञा देताना महाकाव्याप्रमाणेच कादंबरीतही एखाद्या देशाच्या किंवा लोकसमुदायाच्या सामाजिक जीवनाचा, रूढींचा, परंपरांचा चित्रपट असावा अशी त्याची अपेक्षा होती. त्याच्या दृष्टीने महाकाव्य व कादंबरीत अंतर एवढेच की, महाकाव्याचे माध्यम पद्य व वातावरण गंभीर आणि उदात्त, तर कादंबरीचे माध्यम गद्य आणि वातावरण खेळकर, समाजजीवनाचे चित्रण करता यावे म्हणून फीलिडिंगने कादंबरीसाठी मोठा फलक कल्पिला होता. जुन्या कादंबऱ्या विचारात घेता फीलिडिंगची

व्याख्या योग्य असली तरी भावकथास्वरूपाच्या आजच्या लघुकादंबऱ्यांना ही व्याख्या समर्पक वाटत नाही. निरनिराळ्या काळांत लोकांच्या कादंबरीच्या स्वरूपाविषयीच्या अपेक्षा भिन्न राहिल्या आहेत व क्रमशः त्या बदलत गेल्या आहेत. वाययाच्या अन्य शाखांबाबतही हाच अनुभव आपणांस येतो. काव्याच्या स्वरूपाविषयी तरी टीकाकारांत एकवाक्यता कोठे आढळते? यामुळेच मोरोपंतांना कवी म्हणावयाचे वा नाही असे वाद उद्भवतात. कादंबरीसंबंधीही काही टीकाकारांचे मत कादंबरीत समाजजीवनाचे यथार्थ प्रतिबिंब असावे असे आहे, तर काही टीकाकार व्यक्तिजीवनाच्या चित्रणावर भर देतात. मनोविश्लेषणास प्राधान्य देणारे टीकाकार कादंबरीची व्याख्या “हृदयान्तरंगाचे आविष्करण” अथवा “मानवी हृदयाचा सूक्ष्म कलात्मक अभ्यास” अशी करतात, तर आकर्षक कथानक हाच कादंबरीचा आवश्यक घटक असा आग्रह काही टीकाकार धरतात. हा मतामतांचा गलबला पाहिला म्हणजे “ज्यात सर्व काही सामावेळ अशी गारुड्याची थैली” ही एच्. जी. वेल्सने कादंबरीस दिलेली विनोदी संज्ञाच कादंबरीची उत्कृष्ट व्याख्या असे म्हणावेसे वाटते. कादंबरी या वाययप्रकाराचे यथार्थ स्वरूप दाखविण्यासाठी किंचित अवघड व बोजड व्याख्या खालील शब्दांत करता येईल.

“सत्यसृष्टीच्या आधाराने काल्पनिक प्रतिसृष्टी निर्माण करून, काल्पनिक पात्रांची स्वभावचित्रे व काही अंशी हा तदवलम्बित जीवित. घटना यांचे गोष्टरूपाने वर्णन करून, व कलानंदाची प्राप्ती करवून जीवितातील गुंतागुंतीच्या प्रश्नावर प्रकाश टाकणारा गद्यवाययविभाग^२ या व्याख्येवरून कादंबरीच्या स्वरूपाची ढोबळ कल्पना येते. समाजजीवनाच्या किंवा मानवी मनाच्या विविध अवस्थांना सामावून घेण्याची क्षमता कादंबरीमध्ये असते. वास्तव आणि कल्पित यांच्या योग्य संयोगातून कादंबरीला कलात्मक रूप प्राप्त होत असते. म्हणजेच मानवी जीवनातील वास्तवाचा, विविध जाणिवांचा कलात्मक आविष्कार कादंबरीच्या रूपाने होत असतो.

‘कादंबरी’चा अर्थ समजून घेत असताना तिचा रचनाबंधही विचारात घ्यावा लागतो. प्रत्येक वाययप्रकारास स्वतःचे एक वैशिष्ट्यपूर्ण रूप असते. त्या त्या वाययप्रकाराचे काही अंगभूत घटक असतात. कादंबरीच्या संदर्भात कथानक, उपकथानक, निवेदनशैली, प्रसंगचित्रण, वर्णनशैली, वातावरणनिर्मिती, पात्रचित्रण आणि भाषाशैली इ. घटक महत्त्वाचे मानावे लागतात. कोणत्याही कादंबरीचे वाययीन मूल्यमापन करीत असताना हे घटक विचारात घ्यावे लागतात. कादंबरीच्या वाययीन मूल्यमापनाबरोबरच तिच्यातून व्यक्त होणाऱ्या जीवनजाणिवाही विचारात घ्याव्या

लागतात. अर्थातच, आशय आणि अभिव्यक्तीच्या संदर्भाने कादंबरीचे स्वरूप लक्षात घ्यावे लागते.

४.३ मराठी कादंबरी उदय आणि विकास :

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरी वाययाचा विचार करण्यापूर्वी मराठी कादंबरीच्या विकासातील ठळक टप्पे आणि तिच्यातून व्यक्त झालेल्या जीवनजाणिवांचा विचार करणे क्रमप्राप्त आहे. एकोणिसाव्या शतकामध्ये म्हणजेच इंग्रजी राजवटीत 'कादंबरी' हा वाययप्रकार मराठी साहित्यात जन्माला आला. इंग्रजी राजवटीचा प्रभाव इतर क्षेत्राप्रमाणेच साहित्यविश्वावरही पडला. १८५७ मध्ये बाबा पद्मनजी यांनी 'यमुनापर्यटन' ही कादंबरी लिहिली. ही मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी मानली जाते. १८५७ ते १८८५ हा मराठी कादंबरीच्या इतिहासातील अगदी सुरुवातीचा कालखंड आहे. १८८५ मध्ये हरिभाऊ आपटे यांची 'मधली स्थिती' ही कादंबरी प्रकाशित झाली. यापूर्वी १८६१ ला लक्ष्मण मोरेश्वर हळबे यांची 'मुक्तामाला' आणि १८७८ मध्ये 'रत्नप्रभा' या दोन कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. समाजवास्तव कथन करण्यासाठी निर्माण झालेल्या या कादंबऱ्या शेवटी कल्पनाप्रधान आणि अद्भुतरम्य बनतात. नारो सदाशिव रीसबूड यांची 'मंजूघोषा' ही १८६६ ला प्रकाशित झालेली कादंबरी याच वळणावर जाणारी आहे. या कालखंडातील अद्भुतरम्य कादंबऱ्यांच्या संदर्भात डॉ. भालचंद्र फडके यांनी व्यक्त केलेले मत महत्त्वाचे आहे. ते म्हणतात, 'मुक्तामाले'नंतर नायक.नायिका यांची भेट, संकटे, त्यातून सुटका आणि अखेरीस त्यांचे मीलन अशा ठोकळेबाज 'अद्भुतरम्य' कादंबऱ्यांचे पीकच आले.^३ सामाजिक समस्या घेऊन येणाऱ्या या कादंबऱ्या अतिरंजितता, कल्पनाविलास, योगायोग यामुळे अद्भुतरम्य बनल्या आहेत. एकूणच, मुक्तामाला या कादंबरीमुळे मराठी साहित्यात सुरुवातीच्या काळात अद्भुतरम्य कादंबरीची एक परंपरा निर्माण झाली. बोधाचा हेतू बाजूला पडून रंजनाचा प्रभावच या कादंबऱ्यांमधून वाचकावर पडल्याचे लक्षात येते. याच कालखंडामध्ये रा. भि. गुंजीकरांची 'मोचनगड' ही ऐतिहासिक कादंबरी प्रकाशित झाली. ऐतिहासिक कादंबरीलेखनाचा हा गुंजीकरांचा पहिलाच प्रयत्न होता. या कादंबरीत आलेल्या अनेक घटना कल्पित वाटतात. १८८४ ला म. वि. रहाळकर यांची 'नारायणराव आणि गोदावरी' ही कादंबरी प्रकाशित झाली. महिलांच्या समस्या घेऊन येणारी ही कादंबरी गोदावरीच्या रूपाने साकार होते.

मराठी कादंबरीच्या इतिहासातील हा अगदी आरंभीचा काळ होता. १८८५ पर्यंत प्रकाशित झालेल्या या कादंबऱ्या मध्यमवर्गीय समाजवास्तव घेऊन येणाऱ्या आहेत. वाचकाला बोध देणे हा या कादंबऱ्याचा हेतू होता. या कालखंडाबद्दल डॉ. भालचंद्र फडके यांनी अगदी मोजक्या शब्दात व्यक्त केलेले मत लक्षणीय आहे. ते म्हणतात, काही थोडे अपवाद वगळता या कालखंडातील अद्भुत, ऐतिहासिक वा सामाजिक कादंबरी या ना त्या रीतीने बोधपरच होती. संस्कृत, फारसी, इंग्रजी भाषेतील जे कथासाहित्य या लेखकांच्या वाचनात आले त्याचा प्रभाव म्हणून म्हणा किंवा त्याचे अनुकरण करावे म्हणून म्हणा कादंबरी या ना त्या धर्तीवर रचावयाची असा लेखकांचा प्रयत्न होता. कादंबरीतून एक वास्तवचित्र गोचर करावे अशा जाणिवेचा जन्म या कालखंडात झालेला दिसतो. कथानक, व्यक्तिचित्रण, मनोविश्लेषण, संवाद, निवेदनरीती, वातावरणनिर्मिती, आरंभ व अखेर इत्यादी कादंबरीच्या अंगोपांगांची स्पष्ट जाणीव या लेखकांना नव्हती हे तर खरेच आहे; पण सगळेच लेखक एका रेषेत पुढ सरकणारे कथानक रचीत होते. 'संवादां'चा वापर अतिशय रीतीने करित होते आणि वर्णने करण्याची त्यांची हौस वाढत होती. म्हणजे एका अर्थाने या कालखंडाने मराठी कादंबरीच्या जडणघडणीत थोडा हातभार लावला.^४ मराठी कादंबरीच्या या वाटचालीमध्ये नंतरच्या काळात अनेक बदल घडून आले.

१८८५ ते १९२० हा मराठी कादंबरीच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. या कालखंडाला वास्तववादी कादंबरी किंवा हरिभाऊ आपटे युग असेही म्हटले जाते. हरिभाऊ आपटे यांनी सामाजिक आणि ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहून मराठी कादंबरीच्या विकासात मोठे योगदान दिले आहे. 'मधली स्थिती', 'पण लक्षात कोण घेतो?', 'जग हे असे आहे', 'भयंकर दिव्य' इ. सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या. 'उषःकाल', 'वज्राघात', 'गड आला पण सिंह गेला', 'केवळ स्वराज्यासाठी' अशा ऐतिहासिक कादंबऱ्याही त्यांनी लिहिल्या. अद्भुतरम्य कादंबरीला वास्तववादी बनविण्याचे महत्त्वाचे काम हरिभाऊ आपटे यांनी केले. डॉ. बाबुराव गुरव यासंदर्भात म्हणतात, त्यांनी ऐतिहासिक आणि सामाजिक मिळून पूर्ण व अपूर्ण अशा एकवीस कादंबऱ्या लिहिल्या. आपल्या लेखनातील प्रगल्भता, सखोलता, सूक्ष्म समाजनिरीक्षण, तळमळ आणि सामाजिक प्रश्न मांडण्याच्या प्रचंड क्षमतेमुळे हरिभाऊंनी तत्पूर्वीच्या अद्भुत कादंबरीला हास्यास्पद ठरविले आणि दुसऱ्या अंगाने वास्तवाधिष्ठित इतिहासाला कलात्मक रूप देऊन ऐतिहासिक कादंबरीचे दालनही समृद्ध केले.^५ थोडक्यात, हरिभाऊ आपटे यांनी सामाजिक आणि ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहून मराठी कादंबरीला आकार प्राप्त करून दिला.

महात्मा फुल्यांचे अनुयायी आणि सत्यशोधकी चळवळीतील कार्यकर्ते, लेखक कृष्णराव भालेकर यांनी १८८८ मध्ये 'बळीबा पाटील' ही कादंबरी लिहिली. याच वर्षी ती 'दीनमित्र'मधून प्रकाशित झाली. 'बळीबा पाटील आणि १८७७ चा दुष्काळ' असे या कादंबरीचे पूर्ण नाव आहे. दुष्काळातही सरकारी अंमलदार कष्टकऱ्यांची कशी पिळवणूक करतात, याचे चित्रण या कादंबरीत आले आहे. कष्टकरी वर्गाच्या वाताहतीचे, त्यांच्या दयनीय अवस्थेचे चित्रण करून भालेकरांनी मराठी कादंबरीच्या अनुभवविश्वात मोलाची भर घातली. पुढे १९०३ मध्ये रा. वि. टिकेकरांची 'पिराजी पाटील' ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली. याही कादंबरीतून अज्ञानी, धर्मभोळ्या, दरिद्री कष्टकरी वर्गाच्या शोषणाचे चित्रण आले आहे.

कृष्णराव भालेकरांचे दत्तकपुत्र आणि सत्यशोधकी चळवळीतील लेखक मुकुंदराव पाटील यांनी 'होळीची पोळी' आणि 'ढड्डाशास्त्री परात्रे' या कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांनी या कादंबऱ्यांतून शेतकऱ्यांच्या व्यथा-वेदना शब्दबद्ध केल्या आहेत. सरकारी नोकर, सावकार आणि धर्माचे ठेकेदार शेतकऱ्यांचे कसे शोषण करतात, याचे प्रत्ययकारी चित्रण लेखकाने केले आहे.

याच कालखंडात नाथमाधव, ना. ह. आपटे, वि. वा. हडप यांच्याही कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. हरिभाऊ आपटे यांनी कादंबरीला प्राप्त करून दिलेले वास्तवाचे भान या काळात दूर जाऊन कल्पनारम्य वातावरण निर्माण करण्याची हौस वाढत गेली. लहानमोठे कादंबरीकार केवळ उत्साहापोटी लेखन करीत होते. त्यामुळे त्यांच्या हातून कादंबरीच्या अंतःशक्तीचा विकास झाला नाही. भाषांतर, अनुवाद, रूपांतर करण्याचीही लाट उसळली. मध्यमवर्गीयांच्या स्वप्नाचे प्रतिबिंबच त्यात उमटत होते. कादंबरीविषयी कलात्मक जाणीव नसल्यामुळे कादंबरी लेखनाच्या प्रेरणा बदलल्या, प्रयोजन बदलले आणि कादंबरीचे स्वरूप केविलवाणे झाले.

१९२० ते १९३४ या कालखंडात झालेले कादंबरीलेखन काही अंशी मराठी कादंबरीला नव्या जाणिवा देणारे ठरले. 'काव्यशास्त्रविनोद युग' किंवा 'वामन मल्हार युग' असेही या कालखंडास संबोधले जाते. वा. म. जोशी यांनी अनेक नायिकाप्रधान कादंबऱ्या लिहून मराठी कादंबरीला नवे वळण देण्याचा प्रयत्न केला. विशेषतः सामाजिक प्रश्नावर आपल्या कादंबऱ्यामधून त्यांनी तात्त्विक चर्चा घडवून आणली. म्हणून त्यांना 'मराठीतील तत्त्वप्रधान कादंबरीचे जनक' संबोधले जाते. 'सुशिलेचा देव', 'इंदू काळे व सरला भोळे' अशा कादंबऱ्यांमधून वामन मल्हारांच्या लेखनीत

असलेल्या सामर्थ्याची जाणीव होते. विषय नवे असले तरी वा. म. जोशी यांचे कादंबरीलेखन पांढरपेशा.मध्यमवर्गीय समाजाचे प्रतिनिधीत्व करणारेच ठरते.

या कालखंडातील दुसरे महत्त्वाचे कादंबरीकार म्हणजे श्रीधर व्यंकटेश केतकर. 'गोंडवनातील प्रियवंदा', 'परागंदा', 'आशावादी', 'गावसासू', 'ब्राह्मणकऱ्या', 'विचक्षणा' इ. कादंबऱ्यांचे लेखन केतकरांनी केले. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अनेक समीक्षकांनी त्यांच्या कादंबऱ्यांचे मूल्यमापन केले आहे. त्यांची 'ब्राह्मणकऱ्या' ही कादंबरी अनेकांचे लक्ष वेधून घेणारी ठरली. सामाजिक संकेतांना आणि परंपरांना धक्का देण्याचे सामर्थ्य केतकरांच्या लेखनशैलीमध्ये आहे. भारतीय समाजजीवनातील सामाजिक समस्या किती गुंतागुंतीच्या आहेत, याची जाणीव केतकरांच्या कादंबरीने करून दिली. 'ब्राह्मणकऱ्या' म्हणजे ब्राह्मणाची वामसंबंधापासून किंवा ब्राह्मणेतरापासून झालेली मुलगी! या मुलीच्या जीवनाकडे विविध बाजूंनी सारख्याच तोलाने केतकर पाहतात. या सर्व कादंबऱ्यांच्या मागे केतकरांची ठाम समाजशास्त्रीय भूमिका आहे. केतकरी कादंबरीला केवळ बोधवादी, अकलात्म किंवा त्या कादंबऱ्याच नव्हेत असे मानून चालणार नाही. सौ. कुसुमावती देशपांडे म्हणतात त्याप्रमाणे व्यक्ति.परिस्थिति.सापेक्षत्वाचे चित्रण केतकरांच्याइतके भरीवपणे मराठी कादंबरीत क्वचितच कोणी केले आहे. हे जसे खरे आहे तसे दुर्गा भागवत म्हणतात त्याप्रमाणे केतकरांनी सामाजिक समस्यांमधली गतिशीलता दाखविली. ६ हे डॉ. भालचंद्र फडके यांनी केलेले मूल्यमापन केतकरांच्या कादंबरीचे वेगळेपण अधोरेखित करणारे आहे.

१९३४ ते १९५० या कालखंडात मराठी कादंबरीला नवे वळण प्राप्त झाले. फडके, खांडेकर आणि माडखोलकरांनी मोठ्या प्रमाणात कादंबरीलेखन करून मराठी कादंबरीचे दालन समृद्ध केले. फडके.खांडेकरांच्या निमित्ताने या काळात कलावाद आणि जीवनवाद या दोन भूमिकांमध्ये घडून आलेला संघर्ष मराठी कादंबरीला नवी दिशा देणारा ठरला.

ना. सी. फडके यांनी कलेसाठी कला ही भूमिका घेऊन कादंबरी लेखनास सुरुवात केली. त्यांच्या 'कुलाब्याची दांडी', 'जादूगार', 'दौलत', 'आटकेपार', 'अखेरचे बंड', 'प्रवासी', 'जेहलम', 'निरंजन', 'उन्माद', 'अंजली', 'आशा', 'उद्धार' इ. कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. मध्यमवर्गीय, पांढरपेशा वर्गातील समस्यांचा प्रत्यय फडके यांच्या कादंबऱ्यांमधून येतो. भावनेची तरलता, उत्कटता आणि मांडणीचे कौशल्य त्यांच्या कादंबरीलेखनात दिसून येते. सामान्य वाचकाचे रंजन करणे हा

त्यांच्या कादंबरीलेखनाचा हेतू होता. यामुळे त्यांच्या अनेक कादंबऱ्या रंजनप्रधान, कृत्रिम, तंत्रशुद्धतेच्या वर्तुळात सापडलेल्या दिसून येतात. रंजनासाठी वापरलेला कल्पनाविलास, योगायोग अतिरंजितपणा त्यांच्या कादंबरीत दिसून येतो. कथा.कादंबरीला सुरगाठ.निरगाठ आणि उकल या तंत्रामध्ये बसवून फडके यांनी साहित्य निर्मितीचे जणू काही शास्त्रच सिद्ध केल्याचा आव आणला. आकर्षक भाषाशैली, भावनेची तरलता, मांडणीतील सुटसुटीतपणा आणि आशयाचा उथळपणा यामुळे फडके यांच्या कादंबऱ्या लोकप्रिय झाल्या.

मराठीतील पहिले 'ज्ञानपीठ' पुरस्कारप्राप्त लेखक म्हणून वि. स. खांडेकरांचे मराठी कादंबरीतील योगदान विचारात घ्यावे लागते. जीवनासाठी कला ही जीवनवादी भूमिका घेऊन वि. स. खांडेकर यांनी कादंबरी लेखनाला सुरुवात केली. केवळ कल्पनेचे पंख लावून लेखक लेखन करू शकत नाही असे खांडेकरांचे मत होते. 'हृदयाची हाक', 'दोन ध्रुव', 'कांचनमृग', 'उल्का', 'दोन मने', 'हिरवा चाफा', 'रिकामा देव्हारा', 'सुखाचा शोध', 'पांढरे ढग', 'अश्रू', 'जळलेला मोहर', 'ययाती' इ. कादंबऱ्या लिहून खांडेकरांनी मराठी कादंबरीला सामाजिक वास्तवाचे भान आणून देण्याचा प्रयत्न केला. कोणता ना कोणता सामाजिक प्रश्न आपल्या कादंबऱ्यांतून मांडण्याचा प्रयत्न खांडेकरांनी केलेला दिसून येतो. वाचकावर चांगले संस्कार झाले पाहिजेत, प्रत्येकाने साहित्यातून काहीना काही बोध घेतला पाहिजे असे खांडेकरांना मनापासून वाटते. अशा प्रकारचे संस्कारमूल्य समोर ठेवून कादंबरीलेखन केल्यामुळे अनेक ठिकाणी त्यांच्या कादंबरीची भाषा अलंकारिक झाली आहे. अनेक पात्र काव्यात्मक भाषेत संवाद साधताना दिसून येतात. खांडेकरांच्या अशा अलंकारिक भाषाशैलीमुळे मूळचा विषय बाजूला पडून वाचक कल्पनाविलासामध्येच रमतो. परिणामी जीवनवादी भूमिका कलावादाकडे जात आहे की काय? अशी शंका येते.

उपेक्षितांच्या जगण्याचे काही संदर्भ खांडेकरांच्या कादंबरीतून आले आहेत. परंतु उपेक्षितांच्या जगण्यातील धग त्यांना म्हणावी तशी चित्रित करता आली नाही. म्हणून डॉ. चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांचे नायक होण्याचे भाग्य कधी हरिजनाला (दोन मने), तर कधी कुणब्याला (हिरवा चाफा) मिळाले पण त्यांच्या मनाचा खरा पीळ, त्यांची दुःखे, दुखावलेली अस्मिता, त्यांचे न्यूनगंड, त्यांची सामाजिक ससेहोलपट, मानसिक कुचंबणा यांचा चुकूनही उल्लेख कधी आला नाही.^७ यावरून खांडेकरांची कादंबरी प्रामुख्याने मध्यमवर्गीय जीवनजाणिवा घेऊन येणारी ठरते.

फडके.खांडेकरांच्या कादंबरी वाङ्मयातून आलेले विषय मध्यमवर्गीय संवेदनशीलता शब्दबद्ध करणारे आहेत. शिक्षण घेऊन पुढारलेल्या वर्गाच्या इच्छा.आकांक्षा, सुख.दुःख, आशा.निराशा, भावनिक संघर्ष या दोहोंच्या कादंबऱ्यांतून आला आहे.

फडके.खांडेकरांप्रमाणेच गजानन प्यंबक माडखोलकर यांचे कादंबरी वाययातील योगदान लक्षणीय आहे. सामाजिक जाणिवांबरोबर राजकीय जाणिवांशी मराठी कादंबरीला जोडण्याचे काम माडखोलकरांनी केले. 'मुक्तात्मा', 'भंगलेले देऊळ', 'शाप', 'कांता', 'दुहेरी जीवन', 'नागकन्या', 'डाकबंगला', 'नवे संसार', 'चंदनवाडी' इ. त्यांच्या कादंबऱ्या प्रकाशित आहेत. 'डाक बंगला' आणि 'नागकन्या' या कादंबऱ्यांनी वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले. विषय नावीन्यामुळे माडखोलकरांच्या या दोन कादंबऱ्या लक्षणीय ठरल्या.

पु. य. देशपांडे, फडके, खांडेकर, माडखोलकर यांच्या कादंबरीलेखनाने अनेक नवे विषय वाचकांना माहित झाले. या तिघांप्रमाणे इतर अनेक लेखकांनीही मराठी कादंबरीचे अनुभवविश्व समृद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. त्यात महिला कादंबरीकारांचाही सहभाग आहे. वि. वि. बोकील, मो. ग. रांगणेकर, दिवाकर ब्रह्मण, काशिबाई कानिटकर, जानकीबाई देसाई, शांताबाई नाशिककर, गीता साने यांनी कादंबरीलेखन करून योगदान दिले. या कालखंडातील एक महत्त्वाचे कादंबरीकार म्हणजे विश्राम बेडेकर. त्यांची १९३९ मध्ये प्रसिद्ध झालेली 'रणांगण' ही कादंबरी मराठी कादंबरीला नवे परिमाण देऊन गेली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर चक्रधर आणि हर्ता यांची लेखकाने मांडलेली प्रेमकथा मराठी कादंबरीची कलात्मक उंची वाढवणारी आहे. थोडक्यात, 'रणांगण'च्या रूपाने मराठीला एका दर्जेदार कादंबरीचा लाभ झाला. या काळात र. वा. दिघे, बा. सी. मर्ढेकर यांनी केलेले कादंबरी लेखनही लक्षणीय आहे. १९५० मध्ये विभावरी शिरूरकरांची 'बळी' ही कादंबरी प्रकाशित झाली आणि एक नवा विषय मराठी वाचकांना अनुभवायला मिळाला. मांग गारूडी समाजाने सोसलेले दुःख, अज्ञान, दारिद्र्य, त्यांच्या जीवनातील निरक्षरता, गुन्हेगारी, अंधश्रद्धा लेखिकेने प्रत्ययकारी शब्दात चित्रित केली आहे. 'बळी'च्या रूपाने एक नवा नायक मराठी कादंबरीला मिळाला.

४.४ अण्णाभाऊपूर्व कादंबरीतील जीवनानुभवाचे स्वरूप :

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापासून मराठी कादंबरीला सुरुवात झाल्यानंतर तिच्यातून जीवनानुभवाची विविध रूपे आविष्कृत होऊ लागली. अगदी सुरुवातीच्या

काळात मराठी कादंबरीतून व्यक्त झालेला जीवमानुभव कल्पनारम्य, अद्भुत, अनुकरणप्रधान असल्याचे दिसून येते. १८८५ नंतर हरिभाऊ आपटे यांच्या कादंबरीलेखनामुळे ही अद्भुतरम्य कादंबरी जीवनवास्तवाकडे झुकू लागली. ज्वलंत सामाजिक समस्या घेऊन हरिभाऊ आपटे यांनी लेखन केल्यामुळे समाजवास्तवाचे प्रतिबिंब कादंबरीत पडू लागले. वर्तमानकालीन समाजजीवनाला आलेली मरगळ दूर करण्यासाठी हरिभाऊंनी कादंबरीच्या माध्यमातून इतिहास जिवंत करण्याचा प्रयत्न केला. 'पण लक्षात कोण घेतो?', 'मधली स्थिती' इ. कादंबऱ्यांतून व्यक्त झालेल्या जाणिवा तत्कालीन समाजवास्तव घेऊन येणाऱ्या असल्या तरी त्यांचा संबंध प्रामुख्याने मध्यमवर्गीय पांढरपेशा वर्गाशी आहे. ब्रह्मराव भालेकर, मुकुंदराव पाटील, टिकेकर, विभावी शिरूरकर यांचा अपवाद वगळता हरिभाऊ आपटे, ना. ह. आपटे, नाथमाधव, वि. वा. हडप, खांडेकर, फडके, माडखोलकर इ.च्या कादंबरीवाययातून व्यक्त झालेल्या जीवनजाणिवा प्रामुख्याने मध्यमवर्गीय संवेदनशीलता अधोरेखित करणाऱ्या आहेत.

अण्णाभाऊपूर्व मराठी कादंबरीतील जीवमानुभवाचा मार्क्सवादी अंगानेही विचार करणे क्रमप्राप्त आहे. या अण्णाभाऊपूर्व मराठी कादंबरीतून प्रामुख्याने मध्यमवर्गीय समाजजीवनाचे चित्रण येत असले तरी वा. म. जोशींपासून ते वि. वा. हडप, गीता सानेपर्यंत मराठीतील प्रमुख कादंबरीकारांच्या लेखनावर कमीजास्त प्रमाणात मार्क्सवादाचा प्रभाव दिसून येतो. प्रामुख्याने वा. म. जोशी, केतकर, वरेकर, माडखोलकर, पु. य. देशपांडे, फडके, खांडेकर, वि. वा. हडप आणि गीता साने यांच्या कादंबरी लेखनावर हा प्रभाव जाणवतो.

वा. म. जोशी यांच्या 'सुशीलेचा देव' वर मार्क्सवादाचा प्रभाव जाणवतो. केतकरांच्या 'ब्राह्मणकन्ये'वरही समाजवादाचा प्रभाव आहे. वरेकरांची 'धावता धोटा', माडखोलकरांची 'मुक्तात्मा', पु. य. देशपांडे यांच्या 'विशाल जीवन', 'काळी राणी', 'नवे जग', फडक्यांच्या 'समरभूमी', 'उन्माद', खांडेकरांच्या 'उल्का', 'पांढरे ढग', 'हिरवा चाफा', वि. वा. हडप यांच्या 'प्रलय', 'वादळ', 'आजचा प्रश्न', गीता साने यांच्या 'आविष्कार', 'हिरवळी खाली', 'वठलेला वृक्ष' या कादंबऱ्या मार्क्सवादी जाणिवा घेऊन येतात. यात वि. वा. हडप आणि गीता साने यांचे कादंबरीलेखन अधिक उल्लेखनीय आहे. या संदर्भात डॉ. चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, मराठीतले प्रमुख कादंबरीकार मार्क्सवादाकडे ओढले गेले, पण वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या नाशाच्या भीतीने किंवा कलावादाच्या मोहाने तिथून दूर झाले. गीता साने आणि हडप यांनी

मात्र साम्यवादाचे निशाण हातात शोवटपर्यंत ठेवले. मजुरांच्या व शेतकऱ्यांच्या जीवनाचा भयानकपणा, जमीनदाराचे शोषणाचे विविध मार्ग, वाढणारा वर्गसंघर्ष इत्यादी गोष्टींचे चित्र हडपांनी रेखाटले, तर गीता साने यांनी स्त्री-स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने मार्क्सवादाकडे पाहिले. यांच्या कादंबऱ्यात वास्तवाच्या जोडीला कल्पनेचा स्पर्श अधिक असता तर यांचे साहित्य श्रेष्ठ ठरले असते!^८ हडप आणि साने यांचा अपवाद वगळता इतर कादंबरीकारांवर मार्क्सवादाचा प्रभाव फार काळ टिकला नाही. बौद्धिक पातळीवर निर्माण झालेल्या मार्क्सवादाच्या आस्थेतून हे लेखन घडलेले दिसते. अशा या अण्णाभाऊपूर्व मार्क्सवादी कादंबरीचे वैशिष्ट्य म्हणजे हे सर्व लेखक शोषित वर्गाबद्दल वाटणाऱ्या सहानुभूतीने प्रेरित होऊन लिहितात. समाजातील खालच्या थरात प्रवेश करण्यासाठी या लेखकांनी मार्क्सवादाचा आधार घेतला आहे. मध्यमवर्गीय जीवनातील पात्रांच्या मनात शोषित वर्गाबद्दल निर्माण झालेली सहानुभूती म्हणजे हे लेखन होय. अण्णाभाऊ साठे मात्र स्वानुभवातून कादंबरीलेखन करतात. मार्क्स त्यांच्या जगण्याचा अविभाज्य भाग होता. त्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्यातून वर्गीय तत्त्वज्ञानाचे स्पष्ट असे चित्रण आले आहे. अशा चित्रणातूनच मराठी कादंबरी विविध अंगाने विकसित होत गेली. या संदर्भात डॉ. चंद्रकांत बांदिवडेकर लिहितात, १९४७ नंतर तर माडखोलकर, अण्णाभाऊ साठे, उद्धव शेळके यांनी साहसाने वास्तवाचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला. मराठीच्या रोमँटिक परंपरांना थोडा फार धक्का देण्याचे श्रेय मार्क्सवादी प्रभावाला दिले पाहिजे. अलीकडे मार्क्सवादाचा प्रवाह दलित साहित्यात मिळून गेलेला दिसतो.^९ या विवेचनावरून अण्णाभाऊंसारख्या लेखकांनी उपेक्षित माणसाचे जग कादंबरीचा विषय बनवून मराठी कादंबरीला कसे नवे वळण प्राप्त करून दिले हे लक्षात येते. एकूणच, मराठी कादंबरीला वर्गीय तत्त्वज्ञानाचे भक्कम असे अधिष्ठान अण्णाभाऊंच्या लेखनामुळे प्राप्त झाले. या मराठी कादंबरीच्या पार्श्वभूमीवर अण्णाभाऊंच्या कादंबरीतील विद्रोही जाणिवांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

४.५ कादंबरीकार अण्णाभाऊ :

अण्णाभाऊ साठे लोकशाहीर, कथाकार, कादंबरीकार म्हणून महाराष्ट्राला परिचित आहेत. मराठी साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये कादंबरीकार म्हणून त्यांनी दिलेले योगदान अनन्यसाधारण आहे. 'माकडीचा माळ', 'वैजयंता', 'वारणेचा वाघ', 'फकिरा' अशा एकापेक्षा एक सरस कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या. त्यांच्या अनेक कादंबऱ्यामधून नावीन्यपूर्ण जीवमानुभव व्यक्त झाल्याचे जाणवते. त्यांच्या नावावर नोंदवल्या गेलेल्या कादंबऱ्यांची एकूण संख्या पस्तीसच्या आसपास आहे. प्रत्येक

कादंबरीतून लेखकाने एक वेगळा विषय प्रभावीपणे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. उपेक्षित, शोषित, पीडित माणसाच्या जीवनातील धगधगते वास्तव या कादंबरीकाराने शब्दबद्ध करून मराठी कादंबरीत एक नवा मानदंड निर्माण केला. त्यांच्या अनेक कादंबऱ्यांचे स्वरूप लक्षात घेता ते जसे उत्तम कथाकार होते तसेच उत्तम कादंबरीकारही होते हे मान्य करावे लागते.

‘आग’, ‘आघात’, ‘अहंकार’, ‘अग्निदिव्य’, ‘कुरूप’, ‘चित्रा’, ‘फुलपाखरू’, ‘वारणेच्या खोर्यात’, ‘रत्ना’, ‘रानबोका’, ‘रूप’, ‘संघर्ष’, ‘तास’, ‘गुलाम’, ‘डोळे मोडीत राधा चाले’, ‘ठासलेल्या बंदुका’, ‘जिवंत काडतूस’, ‘चंदन’, ‘मूर्ती’, ‘मंगला’, ‘मथुरा’, ‘मास्तर’, ‘चिखलातील कमळ’, ‘अलगूज’, ‘रानगंगा’, ‘माकडीचा माळ’, ‘केवचळज्ञज्ञचं कणीस’, ‘वैजयंता’, ‘धुंद रानफुलाचा’, ‘आवडी’, ‘वारणेचा वाघ’, ‘फकिरा’, ‘वैर’, ‘पाझर’, ‘सैरसोबत’ इ. कादंबऱ्यांचे लेखन अण्णाभाऊ साठे यांनी केले आहे.

४.६ कादंबरी निर्मितीमागच्या प्रेरणा :

अण्णाभाऊ साठे यांनी मोठ्या प्रमाणात कादंबरी लेखन केले आहे. त्यांच्या कादंबरीतून व्यक्त होणाऱ्या जाणिवेचे स्वरूप समजून घेण्यापूर्वी त्यांच्या कादंबरी लेखनामागे असलेल्या प्रेरणांचा शोध घेणे आवश्यक आहे. त्यांच्या कादंबरी लेखनामागे नेमक्या कोणत्या प्रेरणा आहेत, हे लक्षात घेतल्यास त्यांच्या कादंबरी वाङ्मयातून व्यक्त झालेल्या जाणिवेचे स्वरूप अधिक स्पष्ट होऊ शकते. प्रामुख्याने पुढील प्रेरणा त्यांच्या कादंबरी लेखनामागे दिसून येतात.

४.६.१ उपेक्षित नायक - नायिकांचा वेध :

भारतीय समाजात हजारो वर्षांपासून सामाजिक आणि धार्मिक गुलामगिरी दिसून येते. वैदिक धर्माच्या विषमतावादी तत्त्वज्ञानामुळे या समाजात वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता निर्माण झाली. सर्व प्रकारच्या सत्ता धर्माच्या प्रभावाखाली आणून वैदिकांनी धर्मसत्ता हजारो वर्षे स्वतःच्या ताब्यात ठेवली. परिणामी बहुसंख्य समाज उपेक्षित, शोषित राहिला. अशाही अवस्थेमध्ये काहींनी शोषणाचा प्रतिकार केला. अशा उपेक्षित समाजाला, त्या समाजातील शूर, लढाऊ नायक-नायिकांना न्याय देण्यासाठी अण्णाभाऊ साठे यांनी कादंबरी लेखन केले आहे.

उपेक्षित वर्गाचे प्रश्न, त्यांचे जगणे त्या जगण्यातील संघर्ष चित्रित करणे ही अण्णाभाऊ साठेच्या कादंबरी लेखनामागील एक प्रमुख प्रेरणा आहे. ‘फकिरा’

कादंबरीच्या सुरुवातीला ‘कैफियत’ मध्ये त्यांनी व्यक्त केलेली भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. ‘फकिरा’ची निर्मिती कोणत्या प्रेरणेतून झाली, हे सांगताना ते लिहितात, हेतू एवढाच की, जो उपेक्षित होता, अंधारात होता, तो प्रकाशात यावा, त्यांना महाराष्ट्र शारदेच्या मंदिरापुढे चिरंतन उभं राहावं... उपेक्षितांचा उत्कर्ष व्हावा, म्हणून या महाराष्ट्रात अविरत कष्टांचे डोंगर उलथणारांची मोठी परंपरा आहे. त्यात पहिलं नाव महात्मा फुले यांचं आहे...परंतु ‘फकिरा’ जरी उपेक्षित होता, तरी तो मला परका नव्हता, तो माझा होता. त्याच्या कर्तृत्वाचा पसारा आवरून मी ही कादंबरी लिहिली आहे.^{१०} अन्याय-अत्याचाराचा प्रतिकार करणारा ‘फकिरा’ हा उपेक्षित नायक आहे. प्रस्थापित समाजातील लेखकांना कधीही फकिराची दखल घ्यावी वाटली नाही. अशा उपेक्षित नायकाला समाजासमोर आणण्याचे काम अण्णाभाऊ साठे यांनी कादंबरी लेखनातून केले आहे. उपेक्षित समाजाचा इतिहास, उपेक्षित समाजाचे जगणे साहित्यातून अभिव्यक्त करणे, ही त्यांच्या कादंबरी लेखनामागील प्रेरणा आहे.

४.६.२ जीवन संघर्षाची मांडणी करणे :

मानवी जीवन अनेक घटकांनी बनले आहे. समाजामध्ये ‘माणूस’ म्हणून जगण्याचा प्रयत्न करताना अनेक बरे वाईट अनुभव प्रत्येक व्यक्तीला येतात. तसे अण्णाभाऊ साठे यांनाही आले. एका अस्पृश्य जातीत, उपेक्षित, शोषित समाजघटकात त्यांचा जन्म झाल्यामुळे त्यांना बालपणापासूनच या मानवी जीवनातील संघर्षाची जाणीव होऊ लागली. सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेचे चटके त्यांना आयुष्यभर सहन करावे लागले. हे सर्व सहन करीत असतानाच त्यांनी समाजजीवनाचे बारकाईने निरीक्षण केले. शोषित लोकांच्या जगण्यातील संघर्ष समजून घेतला. या जीवन संघर्षालाच त्यांनी शब्दरूप दिले.

‘वारणेच्या खोर्यात’ या कादंबरीच्या सुरुवातीला मनोगतामध्ये त्यांनी मांडलेले मत यादृष्टीने महत्त्वाचे आहे. ते म्हणतात, आपण जे जीवन जगतो, ज्या जीवनात आपला आणि आपल्या कैक पिढ्यारचा जन्म झाला, ज्या जीवनाचा आपण रोज अनुभव घेत आलो आहोत, तेच जीवन जगणारी बहुसंख्याक जनता, त्या जनतेचे विशाल जीवन, तिची जगण्याची धडपड, किंवा संघर्ष, त्याच जनतेत वावरणारे उदात्त विचार हे सारे आपल्या लिखाणातून त्या आपल्या जनतेपुढे आपण मांडावे, अशाच मोहाने प्रेरित होऊन मी आजपर्यंत लिहीत आलो आहे.^{११} यावरून त्यांच्या कादंबरी लेखनामागील प्रेरणा स्पष्टपणे लक्षात येते.

४.६.३ जीवन सौंदर्याचा आविष्कार :

कलावंताचे मन अत्यंत संवेदनशील असते. त्याच्या दृष्टीने मानवी जीवन म्हणजे एक कलावस्तू असते. या जीवनातील सौंदर्यतत्त्वाचा वेध घेणे हे कलावंताचे ध्येय असते. अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य याच प्रेरणेतून, ध्येयातून निर्माण झाले आहे. मानवी मनाचे सौंदर्य, निसर्ग सौंदर्य शब्दबद्ध करणे आणि त्यातून मानवी जीवनाच्या हेतूचा शोध घेणे हे अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यनिर्मितीचे प्रयोजन आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांच्यामधील कलावंत नेहमीच सुंदर गोष्टींच्या शोधामध्ये असतो. त्यामुळेच त्यांच्या कादंबऱ्यांमधून मानवी मनाचे सौंदर्य, स्त्री देहाचे सौंदर्य आणि निसर्गसौंदर्य व्यक्त होते. निसर्गातील सौंदर्य त्यांच्या मनाला भुरळ घालते. ते म्हणतात, वारणा नदीच्या खोऱ्यात माझ्या आयुष्यातील बरेच दिवस मी घालवलेले आहेत. तो सुंदर खोरा मी अगदी जवळून पाहिला आहे. त्या खोऱ्यात, त्या नदीकाठी, मला जे जे दिसले, ते सारे एका सूत्रात ओवून त्याची एक कथारूपी माला गुंफून ती मराठी साहित्याच्या गळ्यात घालावी असे मला एकसारखे वाटत होते.^{१२} वारणा खोऱ्याचे सौंदर्य अण्णाभाऊंच्या मनाला आकर्षित करते आणि त्यातून 'वारणेच्या खोऱ्यात' या कादंबरीची निर्मिती होते. म्हणून जीवनसौंदर्याचा, सृष्टीसौंदर्याचा आविष्कार घडवून आणणे ही त्यांच्या कादंबरी लेखनामागील एक महत्त्वाची प्रेरणा आहे.

४.७ आशय आणि अभिव्यक्ती :

अण्णाभाऊ साठे यांनी मोठ्या प्रमाणात कादंबरी लेखन केले आहे. त्यांच्या कादंबरीतून व्यक्त होणाऱ्या जाणिवांचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे. कोणती जीवनमूल्ये त्यांच्या कादंबरीतून व्यक्त होतात, याचा शोध घेतल्यास या जाणिवांचे स्वरूप सहजपणे लक्षात येईल आणि त्यांच्या कादंबरी लेखनाची वैशिष्ट्येही लक्षात येतील. एकूणच, त्यांच्या निवडक कादंबऱ्यांचा आशयाच्या अंगाने विचार करणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय विद्रोही जाणिवा लक्षात येणार नाहीत.

अण्णाभाऊ साठे यांनी अनेक दर्जेदार कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. अनेक संदर्भग्रंथात त्यांच्या कादंबऱ्यांची संख्या वेगवेगळी असली तरी सुमारे पस्तीस कादंबऱ्या त्यांच्या नावावर आहेत. यापैकी उपलब्ध कादंबऱ्यांतून आलेल्या विद्रोही जाणिवांचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे. शूर नायक-नायिकांच्या कथा, स्त्रियांचे प्रश्न, प्रेम-शृंगारविषयक कथांबरोबरच ग्रामीण जीवनव्यवहाराचे चित्रण त्यांच्या कादंबऱ्यांतून आले आहे. शोषितांचे जगणे आणि त्या जगण्यातील संघर्ष हे

त्यांच्या कादंबरी लेखनाचे सूत्र आहे. त्यामुळे विद्रोही, संघर्षमय जाणिवा या कादंबऱ्यांतून व्यक्त होतात.

४.७.१ फकिरा :

विद्रोही दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाची कादंबरी म्हणून 'फकिरा'चा विचार करावा लागतो. अण्णाभाऊंच्या एकूण कादंबरी लेखनामध्ये ही कादंबरी सर्वोत्तम समजली जाते. या कादंबरीच्या अर्पणपत्रिकेतून सुद्धा लेखकाची बंडखोर भूमिका लक्षात येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या झुंजार लेखणीला अण्णाभाऊंनी ही कादंबरी अर्पण केली आहे. 'फकिरा'च्या सुरुवातीलाच लेखकाने मांडलेली 'कैफियत' बरेच काही सांगून जाते. 'कैफियत'मधून कादंबरीलेखनामागील प्रेरणा जशी लक्षात येते तशीच लेखकाची विद्रोही भूमिकाही समजते.

प्रस्तुत कादंबरी एकूण पंधरा प्रकरणात विभागलेली आहे. एकशे पंचेचाळीस पृष्ठ संख्या (अठ्ठाविसावी आवृत्ती, २०१०) असलेली ही कादंबरी अतिशय आशयसंपन्न आहे. तिच्यातून व्यक्त होणाऱ्या विद्रोही जाणिवा समजावून घेण्यापूर्वी तिचे कथासूत्र थोडक्यात लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

वाटेगाव हे बाराशे घरं असलेले एक गाव. या गावात जत्रा भरावी अशी शंकरराव पाटील यांची इच्छा असते. ही त्यांची इच्छा पूर्ण करण्यासाठी आणि वाटेगावच्या भल्यासाठी राणोजी मांग शिगावच्या जत्रेतील जोगणी मोठ्या हिमतीने पळवितो. जोगणी घेऊन राणोजी मांग परतत असताना रिवाज मोडून बापू खोत त्याचे शीर कापतो. राणोजीचे शीर आणण्यासाठी संपूर्ण वाटेगाव सीमेवर धाव घेते. वाटेगाव आणि शिगाव मध्ये मोठा संघर्ष निर्माण होतो. शेवटी बाजीबा खोत आपल्या मुलासोबत म्हणजे बापू खोतासोबत भांडण करून राणोजीचे शीर परत करतो. गावासाठी प्राण देणाऱ्या राणोजीबद्दल सर्वांना अभिमान वाटतो. याच राणोजीचा मुलगा म्हणजे फकिरा. बालपणातच त्याच्या बंडखोर मनाचा अनुभव लोकांना येऊ लागतो. बालपणी फकिरा आणि त्याचे मित्र लष्कर पाहायला जातात. तेथे बापू खोताला पाहून फकिराच्या मनात चीड निर्माण होते.

सावळा मांग हे या कादंबरीतील एक महत्त्वाचे पात्र आहे. चौथ्या प्रकरणात लेखकाने सावळ्याची शोकांतिका सांगितली आहे. याच प्रकरणात दुसऱ्या जोगणीपासून ते नवव्या जोगणीपर्यंतचा कालपट येतो. फकिरा व त्याचे मित्र तरुण झालेले असतात.

पाचव्या प्रकरणामध्ये नऊ वर्षांनंतरच्या जोगणीमुळे निर्माण झालेला संघर्ष आला आहे. बापू खोताचा वाटेगाव मधून जोगणी पळविण्याचा प्रयत्न फकिरा हाणून पाडतो. सावळाला इंग्रजांच्या तावडीतून सोडवून आणण्याची विनंती फकिरा पंतांना करतो. पंत प्रांत अधिकाऱ्याशी भांडून सावळा मांगाची सुटका करतात. अशातच गोदा गोंधळी कुमजेच्या सत्तूचा निरोप घेऊन येतो. कुमजेचा सत्तू भोसले हा श्रीमंतांचा कर्दनकाळ आणि गरिबांचा कैवारी असतो. तो पकडला जातो. फकिरा आपल्या साथीदारांच्या मदतीने सत्तूची सुटका करतो. पुढे फकिराचे लग्न होते. अशातच दुष्काळामुळे लोकांचे हाल होऊ लागतात. त्यामुळे फकिरा माळेवाडीच्या मठावर हल्ला करून धान्य ताब्यात घेतो. या हल्ल्यामुळे मांगांना अटक होते. पंतांच्या प्रयत्नाने नंतर सुटकाही होते; परंतु मांगांवर व महारांवर दररोज हजेरीची सक्ती केली जाते. भुकेने आणि दुष्काळाने हैराण झालेल्या अस्पृश्यांचे इंग्रजांकडून शोषण सुरूच राहते. हजेरीमुळे फकिराच्या मनात प्रचंड चीड निर्माण होते. त्यामुळे तो पाटलाला मारहाण करतो. गाव आणि महार-मांग यांच्यात दुफळी माजू नये म्हणून फकिरा आपल्या साथीदारांसह गाव सोडतो.

दुष्काळाने आणि आर्थिक मागासलेपणामुळे खचलेल्या लोकांना जिवंत ठेवण्यासाठी फकिरा बेडसगावचा खजिना ताब्यात घेतो. त्यामुळे फकिराला पकडण्यासाठी इंग्रजांच्या छावणीत चर्चा केली जाते. फकिरा सापडत नाही हे लक्षात आल्यानंतर इंग्रजांकडून मांगांचा दारकोंड केला जातो.

शोषित समाजाच्या हक्कासाठी, न्यायासाठी लढणारा फकिरा या कादंबरीमध्ये पाहावयास मिळतो. यादृष्टीने तो उपेक्षितांचा नायक आहे. म्हणून डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात, फकिरा हा उपेक्षित दीनदलितांच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा वाड्मयीन वेधच मानावा लागेल. आजवरच्या मराठी साहित्यात म. फुले, महर्षि शिंदे, डॉ. आंबेडकर, राजर्षि शाहू महाराज या व अशा अनेकांनी दलितांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक मुक्तीचे आग्रही प्रतिपादन आपल्या वैचारिक लेखनाद्वारे केले आहे.^{१३} अर्थातच उपेक्षितांचे संघर्षमय जगणे हा 'फकिरा'चा विषय आहे. शिगाव आणि वाटेगावमध्ये जोगणीवरून संघर्ष निर्माण होतो. शिगावचा आजोबा खोत काळगावच्या जत्रेतून जोगणी जीवाची बाजी लावून पळवून आणतो. ज्या गावात जोगणी त्या गावात जत्रा असा नियम असतो. जत्रा भरल्यामुळे गावची भरभराट होते, असा लोकांचा समज असतो. त्यामुळे वाटेगावचा राणोजी मांग शिगावमधील जत्रेत घुसून मोठ्या धाडसाने जोगणी मिळवतो. राणोजी जोगणी घेऊन वाटेगावच्या शिवमध्ये आलेला असतानाही बाबू खोत राणोजीचे शीर धडापासून वेगळे करतो. राणोजी शिगावसाठी शहीद होतो. अशा

लढाऊ, शूर आणि त्यागी राणोजी मांगाचा मुलगा म्हणजे फकिरा. हा फकिरा राणोजी सारखाच शूर, पराक्रमी आणि बंडखोर आहे. त्याला अन्यायाची, अत्याचाराची प्रचंड चीड आहे. अर्थातच तो एक उपेक्षित बंडखोर, विद्रोही नायक आहे.

फकिरा विद्रोहाने पेटलेला, न्यायासाठी प्राण देण्यास सदैव तयार असणारा नायक आहे. माणुसकी हे त्याच्या जगण्याचे सूत्र आहे. शोषित, उपेक्षित माणसावर होणारा अन्याय, अत्याचार त्याला सहन होत नाही. त्यामुळेच तो इंग्रजांच्या विरोधात बंड पुकारतो. भुकेने व्याकूळ होऊन मरणारी माणसं पाहून फकिराचे मस्तक विद्रोहाने पेटून उठते. अन्न-अन्न करून मरणान्या माणसांना वाचविण्यासाठी फकिरा भेडसगावातल्या खजिन्यावर स्वारी करतो. त्या तिजोरीतील सर्व वस्तूंची, संपत्तीची तो समप्रमाणात वाटणी करतो. यामुळेच हा फकिरा हा समतावादी आणि स्वातंत्र्यप्रिय नायक वाटतो. फकिराचा हा गुण टिपताना मच्छिंद्र सकटे लिहितात, भेडसगावातला खजिना ज्या तिजोरीत होता ती तिजोरी फुटेना म्हणून गावातल्या वडराला बोलवून फकिरा त्याच्याकडून तिजोरी फोडून घेतो; पण त्या वडराची मजुरी द्यायला विसरत नाही. तसेच, खजिन्याची वाटणी करताना गावच्या गरिबांना मदत म्हणून आधी दोन समान भाग बाजूला काढतो नि उरलेल्या रकमेची सारखी वाटणी करून सर्व साथीदारांना देतो. आधी बाजूला काढलेले दोन भाग एक मांगवाड्यात, तर दुसरा महारवाड्यातील आपल्या गरीब बांधवांसाठी देतो, इथे फकिरा 'साम्यवादी' नसतो, तर 'समता'वादीच दिसतो. गरिबांवर प्रेम करणारा फकिरा 'दलित' असूनही श्रेष्ठ ठरतो.^{१४} फकिराचे हे वर्तन समता, न्याय, बंधुभाव आणि स्वातंत्र्यावर आधारलेले आहे. प्रस्थापित व्यवस्थेला हादरे देत शोषितांच्या न्याय हक्कासाठी तो लढा उभारतो. फकिराच्या या बंडखोर वृत्तीचे वर्णन मच्छिंद्र सकटे यांनी फार मार्मिक शब्दात केले आहे. ते लिहितात, फकिरा स्वाभिमानी आहे, निर्भय आहे, प्रेमळ आहे, धाडसी आहे. 'हातात तलवार घेऊन भीक मागणे त्याला पसंत नाही', 'वैऱ्या हाती मान देण्यापेक्षा मरणालाच जीव देणं' त्याला अधिक पसंत आहे. म्हणूनच तो आपल्या समाजबांधवांचा 'दारकोंड' करणाऱ्या ब्रिटिशांच्या विरोधात बंड करण्याचे ठरवितो. आपल्या माणसांना ब्रिटिशांनी छावणीत डांबले, सहकारी बळी मांगाला ताब्यात घेतले म्हणून फकिरा बापू खोताला आणि रावसाहेब पाटलालाच कैद करतो. इथे फकिरा 'पाटलांच्या' विरोधात दिसत नाही, तो 'पाटीलकी'च्या विरोधात आहे.^{१५} कोणतेही बंड अन्यायी प्रवृत्तीच्या विरोधातच असते, याचे पक्के आणि सच्चे भान फकिराला आहे.

आपल्या समाजबांधवांना ब्रिटिशांकडून छळले जात असल्यामुळे शेवटी फकिरा पंतांच्या सल्ल्यानुसार छावणीत हजर होतो. फकिराबरोबरच सावळा, भिवा, मुरा, पिरा, खंडू, तायनू महार, हरी, बळी हे सर्व आत्मसमर्पण करतात. ब्रिटिशांच्या जुलमातून आपल्या समाजबांधवाना सोडविण्यासाठी फकिरा स्वतःहून जॉन साहेबांसमोर हजर होतो. आत्मसमर्पण केल्यानंतरही फकिरामधील स्वाभिमान जिवंत असतो. त्यामुळेच तो जॉन साहेबाला आव्हानात्मक बोलतो. त्याच्या या संवादातून तो अन्यायाच्या विरुद्ध कसा पेटलेला आहे हे लक्षात येते. तो जॉन साहेबाला म्हणतो “आमी अशी तुमची पोरंबाळं दावनीला लावली नसती, तर तुमचा तानपट्टा काढून तुमास्नी घोड्याच्या टापांखाली तुडवून मारलं असतं!”^{१६} हे ऐकून जॉन साहेब गंभीर होतो. फकिराने टेबलावर ठेवलेली तलवार उचलून तिची धार पाहात ही तलवार कुठं मिळाली? असा प्रश्न तो फकिराला विचारतो. त्यावर फकिरा म्हणतो, “ही तलवार माझ्या पूर्वजाला शिवाजीराजांनं दिली.”^{१७} यावरून फकिराच्या संघर्षाची पंपराही लक्षात येते. आपल्या माणसांचा जीव वाचावा म्हणून ही संघर्षांचं प्रतीक असलेली तलवार फकिरा खाले ठेवतो. ज्या घोड्याच्या आणि तलवारीच्या जोरावर फकिराने बंड पुकारले होते तो घोडा आणि तलवार आपल्या आजोबाला परत करावी असे तो जॉन साहेबाला सांगतो. फकिरा आणि त्याचे साथीदार आत्मसमर्पण केल्यानंतर दारकॉड केलेल्या लोकांना ब्रिटिशांकडून मुक्त केले जाते. फकिराच्या या आत्मसमर्पणामागे त्यागाची, स्वातंत्र्याची प्रेरणा दडलेली आहे. अर्थातच फकिराचा जीवनसंघर्ष, विद्रोहात्मक सामाजिक न्यायाची, स्वातंत्र्याची प्रेरणा घेऊन येणारा आहे. फकिराचे आत्मसमर्पण एका धगधगत्या बंडाचा, विद्रोहाचा शेवट असला तरी तो अनेकांच्या मुक्तीचा, स्वातंत्र्याचा श्वासही आहे. कादंबरीच्या शेवटी फकिराने दिलेली तलवार मिठीत घेऊन रडणारी राधा फकिराच्या नावाने हंबरडा फोडते. डोळ्यात फकिराच्या बलिदानाचे अश्रू असले तरी हातात मात्र फकिराने दिलेली तलवार आहे. यावरून कादंबरीचा शेवट किती सूचक आणि अन्वर्थक आहे याची जाणीव होते.

थोडक्यात, ‘फकिरा’ ही कादंबरी विद्रोही जीवनजाणिवा घेऊन येणारी आहे. म्हणून डॉ. वैशाली भालसिंग लिहितात, “ ‘फकिरा’ ही एका उमद्या माणसाची झुंजार जीवनगाथा आहे. त्याच वेळी ती मांगांच्या व्यथा.वेदनांचे जिवंत चित्र आपल्यासमोर उभे करते. एका जमातीचे सलग दर्शन तोपर्यंतच्या मराठी साहित्यात क्वचितच आले असेल. जुन्या गावगाड्यातील धर्मजीवन, जत्रा.खेत्रा, सण.समजुती, ग्रामव्यवस्था, सवर्ण आणि दलित यांचे परस्परसंबंध, त्यातील कौर्य आणि माणुसकी

या सगळ्यांचे दर्शन या कादंबरीतून घडते. ‘फकिरा’चा संबंध त्याच्या कुटुंबाशी आणि गावाशी आहे. तसाच तो त्याच्या जातीशी आणि वर्गाशी आहे. त्यातून निर्माण होणाऱ्या विविध समस्यांची गुंतागुंत अण्णा भाऊंनी सहृदयतेने रेखाटली आहे. कादंबरीतील जीवनदर्शनाला अधिक व्यापक रूप येते ते परकीय सत्तेशी फकिराच्या झडणाऱ्या संघर्षाने. हे सगळे धागे अण्णा भाऊंनी मोठ्या चातुर्याने एकत्र गुंफलेले आहेत. वेदनेकडून विद्रोहाकडे जाणारा फकिरा आपल्या काळजात घर करून राहतो.”^{१८} ‘फकिरा’ ही कादंबरी अनेक दृष्टींनी महत्त्वाची आहे. ग्रामीण, प्रादेशिक, दलित, ऐतिहासिक कादंबरी म्हणून ती जशी महत्त्वाची आहे तशी ती एक उपेक्षित नायकाचे विद्रोही जीवन समाजासमोर आणणारी कादंबरी म्हणूनही महत्त्वाची आहे. फकिराचे बंड सामाजिक न्यायाची आणि स्वातंत्र्याची प्रेरणा घेऊन येत असल्यामुळे त्याचे जगणे, त्याचा हा संघर्ष एका व्यवस्था परिवर्तनाचा इतिहास ठरतो.

४.७.२ वारणेच्या खोऱ्यात :

१९४२च्या ‘चले जाव’ लढ्यावर आधारलेली अण्णाभाऊंची ही पहिलीच कादंबरी होय. ही कादंबरी ‘मंगला’ या नावानेही प्रसिद्ध आहे. १९४२मध्ये ब्रिटिशांच्या विरोधात भारतामध्ये ‘चले जाव’ आंदोलन उभे राहिले. या आंदोलनात सातारा जिल्ह्याच्या वारणा खोऱ्यातील तरुणही सहभागी झाले. या तरुणांचा प्रतिनिधी आणि या ‘चले जाव’ आंदोलनामध्ये जीवाची बाजी लावणारा तरुण म्हणजे या कादंबरीचा नायक हिंदुराव होय. पारतंत्र्याशी दोन हात करणाऱ्या या पारक्रमी तरुणावर प्रेम करणारी आणि प्रसंगी संघर्षासाठी तयार असणारी नायिका म्हणजे मंगला. हिंदुराव आणि मंगला यांच्या जीवनसंघर्षाची गाथा म्हणजे ‘वारणेच्या खोऱ्यात’ ही कादंबरी होय. देशाला स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून संघर्ष करणारा हिंदुराव ऊर्फ राजाराम पाटील आणि त्याला विरोध करणारा नागोजी पाटील सरंजामदार वर्गाचा प्रतिनिधी आहे. अनेक संकटांना तोंड देत हिंदुराव देशाला स्वातंत्र्य मिळावे आणि शोषितांना न्याय मिळावा म्हणून संघर्ष करतो. त्याला मंगला साथ देते. अर्थात हिंदुरावच्या संघर्षात मंगला त्याची प्रियसी म्हणून सहभागी आहे. त्यामुळे या कादंबरीचे कथानक मंगलाभोवती फिरत राहते.

या अण्णाभाऊंच्या पहिल्या कादंबरीकडे त्याकाळात अनेक समीक्षकांनी दुर्लक्ष केले असले तरी तिचे कादंबरी म्हणून असलेले मूल्य विचारात घ्यावेच लागते. या कादंबरीचे मूल्यमापन करताना आणि तिच्यातील संघर्षसूत्र मांडताना डॉ. बाबुराव गुरव लिहितात, नागोजी पाटील हा सरंजामदार शेतकऱ्यांचा प्रतिनिधी आहे.

स्वाभाविकच तो गोरगरिबांचा कर्दनकाळ आहे. हंबीरराव हे दुय्यम दर्जाचे खलपात्र आहे. या कादंबरीतील नायकाच्या विरोधी गटात व्यसनी, चोर, दरोडेखोर, खुनी, आप्पलपोटी, संधीसाधू, आपमतलबी यांचा भरणा आहे. तर नायकाच्या बाजूला सर्व शक्तिमान, नीतीमान, तरुण, प्रेमळ, स्वातंत्र्यप्रिय व त्यागी क्रांतिकारकांची फळी उभी आहे. म्हणजेच येथील संघर्ष भल्याबुऱ्यांचा आहे.^{१९} पारतंत्र्याच्या विरोधात नायक-नायिका बंड पुकारतात. मंगला आपल्या प्रियकराच्या बंडाला पाठिंबा देते. इतकेच नाही तर या संघर्षात ती शेवटी प्राणही देते. गुलामीच्या विरोधात हिंदुराव आणि मंगलाने केलेला संघर्ष हेच या कादंबरीचे मुख्य सूत्र आहे.

मंगला आणि हिंदुराव यांचा संघर्ष एकाच वेळी दोन वेगवेगळ्या प्रवृत्तीशी चाललेला आहे. एकीकडे भारतीयांचं शोषण करणारे इंग्रज आहेत. तर दुसरीकडे स्वातंत्र्यासाठी चाललेल्या आंदोलनाचा फायदा घेणारे देशद्रोही गुंड आणि दरोडेखोर आहेत. त्यामुळे मंगला आणि हिंदुराव यांना एकाच वेळी परकीय आणि स्वकीयांच्या विरोधात बंड करावे लागते.

हिंदुराव उर्फ राजाराम पांडुरंग पाटील जाखलेकर हा शेतकरी कामगार वर्गाचे शोषण करणारी, भांडवलशाहीला पोषक असणारी इंग्रजशाही उलथून पाडण्यासाठी बंड पुकारतो. एकीकडे देशाला स्वातंत्र्य मिळावे आणि शोषित, पीडित माणसाला न्याय मिळावा म्हणून संघर्ष करणारा हिंदुराव आणि त्याला साथ देणारी मंगला या कादंबरीत दिसते. तर दुसरीकडे नागोजी पाटील हा सरंजामदारांचा प्रतिनिधी गोरगरिबांचे शोषण करताना दिसतो. त्यामुळे हिंदुराव, मंगला विरुद्ध नागोजी पाटील आणि इंग्रजशाही असा संघर्ष दिसून येतो. हिंदुराव आणि मंगलाच्या विरोधी गटात व्यसनी, चोर, दरोडेखोर, स्वार्थी, विश्वासघातकी, खुनी, संधीसाधू लोक दिसून येतात. या उलट हिंदुराव आणि मंगलासोबत सच्च्या देशभक्तांची एक युवापिढी असल्याचे दिसून येते. स्वतःच्या स्वार्थासाठी ब्रिटिशांना मदत करणारी आणि क्रांतिकारकांना त्रास देणारी देशद्रोही माणसं त्या काळात कशी अस्तित्वात होती याचे प्रत्ययकारी चित्रण अण्णाभाऊ साठे यांनी या कादंबरीत केले आहे. म्हणून डॉ. बाबुराव गुरव लिहितात, “भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीत ‘कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ’ ठरून अनेक भारतीय लोकांनीच स्वातंत्र्यवीरांना कोणकोणती अग्निदिव्ये पार करायला लावली, अस्तनीतल्या सापांनी कसकशा पद्धतीने डंख मारले, देशद्रोही दरोडेखोरांनी वारा सुटलेला पाहून कसकसे स्वार्थ साधून घेतले आणि मंगलासारख्या तरुण, क्रांतिकारी, घरंदाज मराठा मुलीला स्वतःच्या प्रीतिजीवनाच्या सर्वस्वाची

कशा पद्धतीने कुर्वडी करावी लागली याचे दर्शन घडविणाऱ्या अण्णा भाऊंच्या दुधारी प्रतिभेने केलेला प्रयत्न म्हणजे “वारणेच्या खोऱ्यात” ही कादंबरी. ही त्यांची पहिलीवहिली कादंबरी होय.^{२०}

ही कादंबरी मंगला या नावाने सुद्धा प्रसिद्ध झाली आहे. एका अर्थाने हिंदुरावला साथ देणारी आणि शेवटी देश प्रेमासाठी आणि हिंदुरावसाठी स्वतःचे प्राण देणारी मंगला ही या कादंबरीचे मध्यवर्ती पात्र आहे. म्हणून डॉ. बाबुराव गुरव लिहितात, “‘वारणेच्या खोऱ्यात’ हीच कादंबरी पुढे ‘मंगला’ या नावानेही प्रकाशित झाली. ते नावही तिला सहज शोभून दिसले. कथेतील तिचे स्थान मध्यवर्ती आहे. आपल्या प्रियकराचे स्वातंत्र्यवेद आणि त्यासाठी त्याने उभारलेले बंड, या बंडाला अखेरच्या क्षणापर्यंत तन.मन.धनाने पाठिंबा देणाऱ्या भारतीय स्वातंत्र्यासाठी स्वतःचा प्रियकर, समोरचे भविष्यकालीन सुखी जीवन याचे बलिदान करून ब्रिटिशधार्जिन्यांशी लढता लढता प्राणार्पण करणाऱ्या वीरांगनेची ही कथा आहे.”^{२१} यावरून मंगला या क्रांतिकारी महिलेच्या जीवनसंघर्षाची कल्पना येते. शत्रूकडून मारले जाण्यापेक्षा हिंदुराव आणि मंगला एकमेकांना गोळ्या झाडून शहीद होतात. हा कादंबरीचा शेवट म्हणजे एका धाडसी महिलेच्या पराक्रमाचे, बलिदानाचे गौरवगीतच होय.

हिंदुराव मंगला आणि मल्हारी, गणू, शिवा यांचे वारणेच्या खोऱ्यातील बंड हे प्रामुख्याने सरंजामदारांच्या आणि या सरंजामदारांना हाताशी धरून सर्वसामान्यांचे शोषण करणाऱ्या इंग्रजशाहीच्या विरोधात आहे. परंतु सामान्य माणसाला हिंदुराव आणि त्याचे साथीदार बंड का करतात याची जाणीव नाही. म्हणून हिंदुराव आपल्या साथीदारांना म्हणतो “कारण आम्ही बंड का केलं आहे हेच लोकांना अद्याप समजलं नाही. बाकी सरकार व सावकार यांना ते नीट उमजलं आहे. आणि म्हणून ते आम्हांवर सापासारखा डूक धरून आमच्या बेसावधपणाची वाट पाहात आहेत. आमच्या पिढ्यान् पिढ्यांनी हातावर पोट घेऊन दुसऱ्याच्या शेतावर राबावं, आमच्या मालकीचं म्हणून जगात काहीच नसावं असं त्यांना वाटतं. परंतु आज आमच्या हातून खुरपं जाऊन बंदूक आल्याबरोबर सर्वच उलट झालं आहे. ज्या सावकारानं खोटे दस्त करून गरिबांच्या जमिनी बळकावल्या होत्या, तेच आज आपल्या हातानं दस्त टराटर फाडून टाकीत आहेत. माझीही फार मोठी जमीन होती. पण आमच्या सावकारानं माझ्या वडिलांवर एक खोटी फिर्याद करून सात वर्ष खटला चालवला. त्या खटल्यात आमची सारीच जमीन गेली. आणि आज तेच लोक आमची जमीन आम्हांला परत देऊन माझ्या वडिलांना लवून मुजरा करू लागले आहेत. हीच गत मल्हारीची, शिवाची

व तुझीही आहे. त्याचबरोबर हे आम्हांला पाहून थरथर कापणारे लोक आम्हांविरुद्ध वाटेल ते करायला कमी करणार नाहीत हे विसरून चालणार नाही.”^{२२} यावरून हिंदुराव आणि त्याच्या साथीदारांचे बंड सरकार, सावकार आणि सरंजामदार यांच्याविरुद्ध असल्याचे स्पष्ट होते. जोपर्यंत आपले सरकार अस्तित्वात येणार नाही आणि शोषण थांबणार नाही तोपर्यंत हे बंड चालूच राहील असे हिंदुरावला वाटते. शेवटी या शोषकांच्या व्यवस्थेच्या विरोधात हिंदुराव आणि मंगला यांना प्राण गमवावा लागतो. देशद्रोही लोकांच्या सहकार्याने फौजदार, हिंदुराव आणि मंगला यांना एकटे पाहून घेराव घालतो. हंबीररावच्या घराची भिंत पाडून फौजदार आणि त्याचे सैन्य हिंदुराव मंगला पर्यंत जाण्याअगोदरच ते दोघे एकमेकांवर गोळ्या झाडून मरण पत्करतात. एकूणच, वारणेच्या खोऱ्यामध्ये मंगला आणि इतर साथीदारांच्या सहकार्याने हिंदुराव प्रस्थापितांच्या विरोधात विद्रोह पुकारतो. परिणामी सरंजामदार, सावकार आणि सरकार हैराण होते. हिंदुरावचे बंड कसे मोडून काढायचे याच प्रयत्नात हे सर्व जण असतात. या हिंदुरावच्या संघर्षामध्ये मंगलाचे योगदानसुद्धा महत्त्वाचे आहे. आपला प्रियकर अन्यायाच्या विरोधामध्ये लढतो आहे याचा तिला सार्थ अभिमान वाटतो. त्यामुळेच ती हिंदुरावच्या प्रत्येक लढ्यात सहभागी होते. त्याच्या खांद्याला खांदा लावून बंड पुकारते. मराठी साहित्यामध्ये मंगलाचे हे पात्र यादृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे मानावे लागते. कारण अण्णाभाऊपूर्व कथा. कादंबरीमध्ये आलेले स्त्रीचित्रण हे मंगलासारखे विद्रोही.बंडखोर दिसत नाही. व्यवस्थेचे सर्व नियम अंगीकारून, अन्याय अत्याचार सहन करित, पुरुषसत्ताक गुलामीलाच आपला धर्म मानीत आलेली स्त्री अण्णाभाऊपूर्व कादंबरीत दिसून येते. याबाबतीत मंगला मात्र हातात बंदूक घेऊन हिंदुरावसोबत स्वातंत्र्याच्या आणि शोषणमुक्तीच्या लढ्यामध्ये सामील होते. ही तिची बंडखोर वृत्ती मराठी कादंबरीतील अनुभवविश्व विस्तारणारी आहे. वर्गवादी संघर्षाचे चित्रण ‘वारणेच्या खोऱ्यात’ जसे आले आहे तसेच सामाजिक विषमतेचे चित्रणही आले आहे. मंगला हिंदुरावाच्या प्रेमात पडल्यानंतर तिचे वडील कृष्णाजी हिंदुरावबरोबर आपल्या मुलीचे लग्न लावून द्यायला तयार असतात. परंतु मंगलाचा भाऊ हंबीर या लग्नाला तीव्र विरोध करतो. तो आपल्या वडिलांना म्हणजे द्रष्टांजींना उलटे बोलतो. मंगला आणि हिंदुराव यांचे लग्न का मान्य नाही असा प्रश्न हंबीरची आई राधाबाई विचारते तेव्हा हंबीर म्हणतो, “काय झालं? आणि काय व्हायला हवं होतं? तू ज्याला जावई म्हणून हाक मारणार, तो बंडवाला चोर आहे. त्याची जात, त्याचा बाप, त्याचं गाव तुला माहीत आहे का?”^{२३} देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणारा हिंदुराव हंबीरला चोर वाटतो. त्याची जात माहीत नसल्यामुळे

तो लग्नाला विरोध करतो. अर्थातच या हंबीर आणि राधाबाईंच्या संवादातून तत्कालीन समाजजीवनातले जातवास्तव अभिव्यक्त झाले आहे. मंगला मात्र जातीच्या पलीकडे जाऊन मानव धर्माचे पालन करते यातच या कादंबरीच्या आशयसूत्राचे नावीन्य दडले आहे. अशी ही १९४२च्या ‘चले जाव’ आंदोलनावर आधारलेली कादंबरी अण्णाभाऊ साठे यांनी १९४८ला लिहून पूर्ण केली. परंतु तत्कालीन समीक्षकांनी तिच्या गुण.दोषांची दखल घेतली नाही अशी खंत स्वतः लेखकानेच व्यक्त केली आहे.

४.७.३ वारणेचा वाघ :

अण्णाभाऊ साठे यांच्या ‘फकिरा’ कादंबरीतील सातव्या प्रकरणामध्ये सत्तू भोसले ही व्यक्तिरेखा आलेली आहे. फकिरा आणि सत्तू भोसले हे जीवाभावाचे मित्र असतात. वारणेच्या खोऱ्यामध्ये चाललेला अन्याय.अत्याचार मोडून काढणे, सामान्य माणसाला न्याय देणे हे दोघांचेही आद्य कर्तव्य असते. ‘फकिरा’ वाचत असताना सत्तू भोसले हा स्वतंत्र कादंबरीचा विषय असल्याचे जाणवत राहते. अण्णाभाऊ साठे यांना एखादी व्यक्ती किंवा घटना, प्रसंग विशेषत्वाने भावल्यास त्यावर ते पूर्ण लक्ष केंद्रीत करतात. त्यामुळे एका नव्या कलाद्वितीचा जन्म होतो. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे ‘वारणेचा वाघ’ ही कादंबरी होय.

कुमजेचे नाना भोसले आणि बजाबाईंच्या पोटी सत्तूचा जन्म झाला. सातवीपर्यंत शिक्षण झाल्यानंतर हा सत्तू कोल्हापूरला सैन्यात भरती होतो. मूळातच लढाऊ बाणा असलेला सत्तू सैन्यामध्ये इतरांपेक्षा वेगळा दिसू लागतो. इंग्रजांच्या सैन्यामध्ये वावरत असताना रॉबर्ट नावाच्या अधिकाऱ्याबरोबर त्याचे अनेकदा वाद होतात. रॉबर्ट हा अतिशय धूर्त असतो. सत्तूचा स्वभाव सरळ असतो. त्यामुळे वेलस्ली साहेबाची मुलगी मेरी ही सत्तूला मदत करते. बाबा महारसूद्धा त्याच्याबद्दल सहानुभूती दाखवितो. सत्तू आणि मेरीचे संबंध, त्यांची जवळीक रॉबर्टला खटकते. त्यामुळे तो सत्तूचा द्वेष करतो. रॉबर्टच्या या द्वेषाला कंटाळून सत्तू सैन्यातल्या नोकरीचा राजीनामा देतो. त्याच्या मनामध्ये अन्यायाबद्दल, शोषणाबद्दल प्रचंड चीड असते. तो नोकरी सोडून गावात परत आल्यानंतर अन्यायाच्या विरोधात बंड पुकारतो. गावातील मथाजी चौगुल्यासारख्या मुजोर लोकांना सत्तू म्हणजे एक संकटच वाटते. अशातच भर उन्हामध्ये आपल्या कुपाची नांगी मोडली म्हणून मथाजी चौगुला महाराच्या गरोदर सईला रस्त्यात उताणी पाडून लाथा घालतो. सत्तू मथाजीला त्या स्त्रीला मारू नको म्हणून सांगतो, परंतु मथाजी सत्तूचे ऐकत नाही. त्यामुळे सत्तू कुन्हाडीने मथाजीचा प्राण घेतो. येथे सत्तूच्या जीवनसंघर्षाचे दुसरे पर्व सुरू होते. तो शोषितांची बाजू घेऊन

वारणेच्या खोऱ्यात लढा उभा करण्याचा प्रयत्न करतो. अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची उर्मी बालपणापासूनच त्याच्या अंगी असते. त्यामुळेच तो मथाजीचा खून करतो. एवढ्यावरच न थांबता आनंदा पाटील, गुणवंतराव देशमुख, पिलाजी मोहिता, आकाराम, गोंदा गोंधळी, पंढरी मांग, मळू महार असे अनेक माणसं जमा करून तो वारणेच्या खोऱ्यात फिरते सरकार स्थापन करतो. अनेक मुजोर लोकांना, ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना सत्तू वठणीवर आणतो. गोरगरिबांना मदत करतो. बहादूरवाडीचा दादा पाटील, कुंडलवाडीचा कबिरा, उमा चौगूला अशा विरोधकांना तो धडा शिकवतो. अनेक स्त्रिया सासरच्या छळाला कंटाळून माहेरी आलेल्या असतात. त्यांना परत सासरी पाठविण्याचे काम सत्तूचे फिरते सरकार करते. त्यामुळे अनेक स्त्रियांना सत्तू हा आपला भाऊ वाटतो. एका अर्थाने वारणा खोऱ्यातील हे सत्तूचे फिरते सरकार म्हणजे इंग्रजांच्या विरोधातले मोठे बंडच होते. या बंडामध्ये बाबा महार, मेरी, यांची सत्तूला मदत होते. त्याचबरोबर फकिरासारखा जिवलग मित्रही संकटकाळात धावून येतो. सत्तूच्या या बंडामुळे ब्रिटिश सरकारला मोठा धक्का बसतो. बाबरखान सारखा फौजदार हतबल होतो. अशातच ज्या गरोदर सईला सत्तूने वाचविलेले असते तिचा मुलगा राजा पुढे धर्म बदलून डॅनियल होतो. आपल्या आईच्या इच्छेप्रमाणे वकील होऊन सत्तूची केस न चालविता तो फौजदार बनून सत्तूला अटक करण्याचा प्रयत्न करतो. सई आपल्या मुलाचे हे वर्तन पाहून गोंधळून जाते. शेवटी तो सत्तूला गोळी मारतो. त्यात तो जखमी झाल्यामुळे पुढे मृत्यू पावतो. ज्या सईला वाचविल्यामुळे ज्या राजाचा जन्म होतो त्याच्याच हातून सत्तू मारला जातो. अशी ही वारणेच्या वाघाची शोकांतिका लेखकाने प्रत्ययकारी भाषेत प्रस्तुत कादंबरीतून मांडली आहे.

वारणेच्या खोऱ्यातील विद्रोहाने पेटलेला, अन्यायाच्या विरोधात झुंज देणारा एक क्रांतिकारी नायक म्हणजे सत्तू भोसले होय. म्हणून डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात, “ ‘वारणेच्या वाघा’ची ही शोकांत कथा ब्रिटीशांच्या अरेरावी, गुलामगिरी, दडपशाहीविरुद्ध बंड पुकारणाऱ्या एका क्रांतिसिंहाची शौर्यगाथा आहे. नीतीसंपन्न धैर्याची, स्वाभिमान, इमान, कर्तृत्वाची, आत्मविश्वासाची, महाराष्ट्रातील जिद्द, अस्मिता आणि स्वातंत्र्यपूजक वृत्तीची ही गौरवगाथा आहे. ब्रिटिशांनी गुन्हेगार ठरविलेल्या लोकनायकाची ही चित्रकथा आहे.”^{२४} तत्कालीन व्यवस्थेच्या विरोधामध्ये विद्रोह पुकारणारा सत्तू हा सामान्य माणसाच्या दृष्टीने खरा लोकनायकच ठरतो. अर्थातच त्याचे हे लोकनायकत्व त्याने पुकारलेल्या विद्रोहात्मक संघर्षातून आकारास येते. त्याचा हा विद्रोह अनेक शोषित लोकांना नवा जन्म देणारा ठरतो.

म्हणून सत्तूचे फिरते सरकार किंवा त्याचे बंड एका नव्या समाज निर्मितीची प्रबळ प्रेरणा असल्याचे दिसून येते.

४.७.४ अग्निदिव्य :

नायकप्रधान कादंबऱ्यांमध्ये ‘अग्निदिव्य’चा समावेश करावा लागतो. १७९ पानाची ही कादंबरी प्रतापराव गुर्जर यांचा पराक्रम कथन करणारी आहे. परंतु कादंबरीमध्ये प्रतापरावांपेक्षा इतर व्यक्तिरेखाच सतत वाचकापुढे येतात. युद्धवर्णनापेक्षा खाशाबा आणि चंद्रा याचे प्रेम प्रकरण, हैबतीचे कारस्थान, चंद्राचे अपहरण आणि तिचे परत येणे, गीता आणि चंद्राचा सहवास व चंद्रा खाशाबा यांच्या विवाहाचे वर्णन यातच सर्वाधिक पाने खर्ची पडली आहेत. प्रतापराव गुर्जरांसारखा पराक्रमी नायक समोर असताना अण्णाभाऊंची लेखनी मात्र अनेक इतिहासातील दुय्यम घटनाप्रसंगातच रमते. स्वराज्याचे सरसेनापती म्हणून प्रतापराव गुर्जरांच्या कार्यकर्तृत्वाला लेखकाला न्याय देता आलेला नाही. असे असले तरी अण्णाभाऊ साठे हे पराक्रमाचे, क्रांतीचे चाहते आहेत. शत्रूच्या अन्यायाच्या विरोधामध्ये लढणारी माणसं त्यांना मनापासून आवडतात. प्रतापराव गुर्जर हे असेच एक क्रांतिकारी व्यक्तिमत्त्व होते. अनेक बलाढ्य शत्रूंचा रणांगणावर गुर्जरांनी पराभव केला. अत्यंत जिद्दी, पराक्रमी असलेला हा सरसेनापती बेहेलोलखानला दोनवेळा नेस्तनाबूद करतो. त्याच्याकडचे सर्व युद्धसाहित्य काढून घेऊन परत सैन्य घेऊन शिवाजी महाराजांच्या हद्दीत पाऊल टाकायचे नाही या अटीवर त्याला जीवदान दिले जाते. परंतु शिवाजी महाराजांना मात्र प्रतापरावांचा हा तह आवडत नाही. त्यामुळे खानाला कोणत्याही परिस्थितीत संपवायचे या जिद्दीने प्रतापराव केवळ सहा सैनिक सोबत घेऊन रणांगणात उतरतात. त्यातच ते धारातीर्थी पडतात. हे शिवकालीन ऐतिहासिक कथासूत्र ‘अग्निदिव्य’ मधून आले आहे.

४.७.५ चित्रा :

पराक्रमी नायक.नायिकांबरोबरच अण्णाभाऊंची लेखनी स्त्रियांच्या समस्याही तितक्याच समर्थपणे शब्दबद्ध करते. प्रस्तुत कादंबरी अशाच एका स्त्रीचा जीवनसंघर्ष मांडणारी आहे. या चित्राच्या निर्मितीची प्रेरणा सांगताना अण्णाभाऊ लिहितात, “या कादंबरीचे काही छापील फार्म वाचून एका मित्राने मला विचारले की, ‘या कादंबरीत कल्पकता किती आहे आणि वास्तवता किती आहे?’ या प्रश्नाला माझे उत्तर एवढेच की या भांडवली जगात कल्पनेलाही लाजवणारी वास्तवता वावरत आहे. पण ती वास्तवता भयंकर असते आणि त्या वास्तवतेतूनच माझ्या ह्या कादंबरीचा जन्म

झाला आहे. मी फक्त एका तरुणीच्या जीवनाचे धागे एकत्र जमवून, त्या तरुणीच्या आयुष्यातील निवडक घटना त्यात ओवून ही कथारूपी माळ गुंफली आहे एवढेच. अर्थात ती कलापूर्ण आहे की नाही हे मी सांगू शकत नाही. हे कार्य मी जनतेवर नि तिच्या थोर कलावंतांवर सोपवित आहे, तेच सांगतील.”^{२५} १९५१ मध्ये अण्णाभाऊंनी लिहिलेली ही कादंबरी त्यांची दुसरी कादंबरी म्हणून ओळखली जाते. दुसऱ्या महायुद्धामुळे जगाच्या पाठीवर अनेक समस्या निर्माण झाल्या. तशाच समस्या मुंबई शहरातही लेखकाला अनुभवायला मिळाल्या. या दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात अनेक प्रकारच्या कच्च्या मालाबरोबरच तरुण सुंदर स्त्रियांना मुंबईमध्ये मागणी होती. स्त्रियांच्या दारिद्र्याचा, अज्ञानाचा फायदा घेऊन अनेक दलाल स्त्रियांना मुंबईमध्ये आणून विकत असत. अशाच एका चित्राची कहाणी लेखकाने प्रस्तुत कादंबरीत सांगितली आहे. मराठी साहित्यामध्ये देह व्यापारावर, वेश्या व्यवसायावर अण्णाभाऊपूर्व काळात मोजकेच लेखन झालेले दिसून येते. समाजजीवनातील या गंभीर समस्येकडे लेखकाने ‘चित्रा’च्या माध्यमातून लक्ष वेधले आहे.

आईच्या गर्भामध्ये असतानाच चित्राचे वडील मरण पावतात. त्यामुळे चित्राची आई नंतर आपल्या दोन्ही मुलींना सोबत घेऊन माहेरची वाट धरते. चित्राचा मोठा मामा चित्राच्या आईला अंगणात एक छप्पर घालून वेगळे ठेवतो. चित्राची आई सखुबाई काबाडकष्ट करून दारिद्र्याशी दोन हात करत आपल्या दोन मुलींना सांभाळते. अशातच सोना आणि चित्रा तारुण्यात येतात. गावगुंडाची त्यांच्यावर नजर पडू लागते. गावामध्ये चित्रा आणि सोना चर्चेचा विषय बनतात. चित्राचा मामा ब्रह्मणाला याचे काहीही देणेघेणे नसते. गावातील चार लोकांच्या सांगण्यावरून शेवटी ब्रह्मणा सोनाचे लग्न ठरवितो. लग्नानंतर आपल्या नवऱ्याला कोणता तरी भयंकर आजार असल्याचे सोनाच्या लक्षात येते. पाय आधू असलेला, नाक सडत चाललेला नवरा पाहून सोना हादरून जाते. आपण रोगी असल्यामुळे सोनासारखी बायको सांभाळू शकत नाही म्हणून सोनाचा नवरा तिला सोडचिठ्ठी देतो. अशा प्रकारे सोनाचे पहिले लग्न मोडते. नंतर मुंबईहून परत आलेला ब्रह्मणा सोनासाठी दुसरा नवरा पाहून आल्याचे सांगतो. आणि सोनाला घेऊन मुंबईला जातो. मुंबईहून परत आल्यानंतर ब्रह्मणाच्या कुटुंबाचे जीवनच बदलते. कपडे, दागिने, पैसे ब्रह्मणाच्या घरात येऊ लागतात. गावात मात्र तो सोनाचे फार चांगले झाले असे खोटे सांगतो. नंतर ब्रह्मणा चित्राचेही लग्न ठरवितो. लग्नानंतर चित्रा सासरी नांदायला जाते. लग्नानंतर काही दिवसातच तिच्या नवऱ्याच्या म्हणजे चंदूच्या कानात गोम जाते. त्यातच त्याचा मृत्यू होतो. त्यामुळे

चित्रा आईकडे येते. आईसोबत कसे तरी दिवस ढकलीत असताना गावातील बाप्यासारखी माणसं चित्रावर डोळा ठेवून असतात. सखुबाई खूप काळजीत पडते. ब्रह्मणा या परिस्थितीचा फायदा घेण्याचे ठरवतो. सोनासारखेच चित्राचेही मुंबईला नेऊन भले करतो म्हणून ब्रह्मणा सखुबाईची परवानगी घेतो. सखुबाई अत्यंत भाबडी असते. आपला भाऊ किती दुष्ट आहे याची तिला जाणीव नसते. त्यामुळे ती होकार देते. सोनापाठोपाठ चित्राही मुंबईमध्ये दाखल होते. मुंबईमध्ये दाखल होण्यापूर्वीच कराडच्या स्टेशनवर मामाच्या दुष्ट हेतूची कल्पना चित्राला आलेली असते. मुंबईमध्ये ती सोनाकडे जाते. सोनाला भेटल्यानंतर कृष्णाने तिला चारशे रुपयाला विकल्याचे ऐकून चित्राला खूप मोठा धक्का बसतो. सोना घडलेला सर्व प्रसंग चित्राला सांगते. चित्राही याच मार्गावर आल्याचे पाहून सोनाला वाईट वाटते. आपलं जे झालं ते चित्राचं होऊ नये म्हणून ती धडपडते. लालीया, जनरलसारखी माणसं चित्रावर टपून असतात. सोनामुळे चित्राची आणि कांतीलाल नावाच्या सोन्याच्या व्यापाऱ्याची ओळख होते. कांतीलाल श्रीमंत आणि देखणा असतो. पन्नाशीच्या आसपास असलेला हा कांतीलाल चित्राला लग्नाची मागणी घालतो. स्वतःचे नपुसकत्व लपविण्यासाठी त्याला चित्रा हवी असते. हे लक्षात आल्यानंतर चित्रा कांतीलालपासून सावध होते. दरम्यानच्या काळात गावाकडची तानुबाई मुंबादेवीच्या मंदिरात आपला पत्ता देते. एका रविवारी पहाटे उठून चित्रा कोणालाही कळून देता तानुबाईला गाठते. माटुंगा लेबर कॅम्पत तानुबाई चित्राचे स्वागत करते. याच लेबर कॅम्पत लहानपणीचा मित्र आणि तानुबाईचा मुलगा जया चित्राला भेटतो. तो कामगारांचा नेता असतो. चित्रा तानुबाईबरोबर गिरणीत कामाला जाते. अशातच चित्राची आणि जयाची जवळीक वाढते.

मुंबईमध्ये खलाशांचा संप सुरू होतो. या संपाला पाठिंबा देण्यासाठी मुंबईतील गिरणी कामगार एक दिवसाचा लाक्षणिक संप करतात. हा संप मोडून काढण्यासाठी ब्रिटिश सरकार प्रयत्नशील असते. त्यामुळे संपाच्या ठिकाणी गोळीबार होतो. या गोळीबारात जयाचा चुलता सुभानराव मरण पावतो. ज्याची चित्रावर नजर असते. याच गोळीबारात जयालाही गोळी लागते. त्यामुळे त्याला दवाखान्यात दाखल केले जाते. याच दवाखान्यात लालीया आणि जनरल यांच्या मारामारीत जखमी झालेली सोना चित्राला भेटते. लालीया, जनरल या दोघांचाही मृत्यू होतो. जया मात्र वाचतो. चित्रा जयावर आपले प्रेम असल्याचे सांगते आणि सुखी संसाराचे स्वप्न पाहते. इथेच कादंबरी संपते.

४.७.६ वैजयंता :

स्त्रीप्रश्नावर आधारलेली अण्णाभाऊंची ही एक महत्वाची कादंबरी आहे. १९५९ मध्ये ती प्रकाशित झाली. 'चित्रा'नंतर एक नवा विषय लेखकाने या कादंबरीतून मांडला आहे. तमाशातील कलावंताचे जीवन प्रथमच मराठी कादंबरीतून वाचकांसमोर आले आहे. तमाशात काम करणाऱ्या कलावंताला विशेषतः स्त्री कलावंतांना कोणकोणत्या संकटाना तोंड द्यावे लागते, याचे प्रत्ययकारी चित्रण 'वैजयंता'मध्ये आले आहे.

वैजयंता ही तमाशात काम करणाऱ्या गजराबाईची देखणी मुलगी. दिसायला सुंदर आणि तेजस्वी वैजयंता नर्तकी होऊ नये, तिच्या वाट्याला आपल्यासारखी उपेक्षा येऊ नये म्हणून गजराबाई कुटुंब चालविण्याचा प्रयत्न करते. परंतु चंद्रापुढे तिचा निभाव लागत नाही. चंद्राच्या तुलनेत ती दिसायला साधारण वाटू लागते. त्यामुळे गजराबाई प्रेक्षकांच्या दृष्टीने थट्टेचा विषय बनते. तिचा अपमान होऊ लागतो. एकेकाळी नर्तकी म्हणून प्रेक्षकांना ताल धरायला लावणारी गजराबाई या अपमानामुळे दुखावते. या अपमानाचा बदला घेण्यासाठी आणि चंद्रावर सूड उगविण्यासाठी ती आपल्या मुलीला म्हणजे वैजयंताला तमाशात आणण्याचा निश्चय करते. बालपणापासूनच वैजयंता आईमुळे कलावंतांच्या सहवासात वाढलेली असते. घुंगरांचा नाद आणि ढोलकीचा ठेका तिच्यासाठी नवा नसतो. गजराबाईच्या शेजारीच पूर्वी तमाशात काम करणारे ज्योती व हौसा वास्तव्य करून असतात. त्यांचा मुलगा उमा वैजयंताच्या वयाचा असतो. लहानपणापासूनच उमा वैजयंताचे एकमेकांवर प्रेम असते. उमाला वैजयंताने शिकावे, दोघांनीही नोकरी करावी असे वाटते. त्यामुळे तो वैजयंताला तमाशात जाण्यासाठी विरोध करतो. अशातच गजराबाईची आर्थिक परिस्थिती खालावते. त्यामुळे ती वैजयंताला शाळेतून काढते व मनात नसताना नाइलाजाने तमाशाच्या फडात आणते. उमाचा विरोध न जुमानता तमाशाच्या मंचावर चढते आणि पहिल्याच फेरीत चंद्रा नर्तकीला हरवते. तमाशा विश्वातील अनेकांना ती वेड लावते. गुत्तेदार बाबालालचा मुलगा चंदूलाल तिच्यासाठी वेडा होतो. हे सर्व पाहिल्यावर परत तमाशात नाचायचे नाही, असे वैजयंता ठरवते. परंतु दरम्यानच्या काळात तिचा प्रियकर उमा मात्र तिच्यावर नाराज होतो. इकडे गजराबाई मोलकरीण म्हणून काम करते. त्यातून मिळणाऱ्या पैशावर घर चालविण्याचा प्रयत्न करते. अशातच ती आजारी पडल्यामुळे वैजयंता भांडी घासायला जाऊ लागते. तिथेही सुरेश नावाचा तरुण वैजयंताचे शील लुटण्याचा प्रयत्न करतो. घरात आजारी असलेली

आई, बंद असलेली चूल, पोटात भूक आणि मस्तकात संघर्ष घेऊन वैजयंता परत तमाशाकडे वळते. ती स्वतःचा फड उभा करते. इकडे उमा प्रेमात आलेल्या निराशेमुळे चंद्राच्या फडात शाहीराचे काम करतो. दोन फडात संघर्ष सुरू होतो. वैजयंतावर पैशाचा पाऊस पडतो. तिच्यावर वासनांध लोकांची नजर पडू लागते. चंदूलाल, खुंदलापूरचा आबा पाटील अशी वासनांध माणसं तिच्या मागावर असतात. चंदूलाल तर अनेकवेळा वैजयंताला भ्रष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो. पण त्याला यश येत नाही. शेवटी आपल्या दोन्ही बायकांना माहेरी पाठवून वैजयंता पळवून नेण्याचा कट रचतो. वैजयंताला बळीसोबत निरोप पाठवतो. बळीच वैजयंताला सावध करतो. अशातच वैजयंताला वाचविणाऱ्या जंगीदादाचा तो खून करतो. त्यामुळे चंदूलालला दहा वर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा होते.

उमा, चंद्रा आणि वैजू परसू हे दोन्ही फड अनेक यात्रेतून जत्रेतून आमने सामने येऊ लागतात. खुंदलापूरच्या यात्रेत ते आमने सामने येतात. याचवेळी चंदूलाल तुरुंगातून पळ काढतो. आणि वैजयंताचे नाक कापायचे असे ठरवतो. बलात्कार करून तिला भ्रष्ट करायचे असा निश्चय करतो. परंतु वैजयंताचे उग्र रूप पाहून, धाडसाने केलेली हेटाळणी पाहून चंदूलाल पळ काढतो. लोकनाट्याच्या जुगलबंदीत वैजयंता विजयी होते. सवाखंडे पार्टीने चंद्राला खूप दारू पाजल्यामुळे ती उभीच राहू शकत नाही. त्यामुळे यात्रेत दंगा पेटतो. हा दंगा थांबवण्यासाठी उमा व वैजयंता एका मंचावर येतात. दोघे मिळून मोहना बटावचा वग सादर करतात. त्यामुळे दंगा थांबतो. इकडे उमा वैजयंताचे मनोमिलन होते. अशी ही तमासगीरांची संघर्षमय कहाणी आहे.

४.७.७ चंदन :

विषयाची विविधता हे अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरी लेखनाचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. समाजजीवनातील विविध प्रकारचे अनुभव ते जसे शब्दबद्ध करतात तसेच कामगार जगतातील कामगारांचे, स्त्रियांचे प्रश्नही चित्रित करतात. 'वैजयंता' नंतर एका लढाऊ कामगार स्त्रीचे जीवनदर्शन घडविण्यासाठी अण्णाभाऊ यांनी 'चंदन' ही कादंबरी लिहिली. सातारा जिल्ह्यातील एका शेतमजुराच्या घरात चंदनचा जन्म झाला आहे. तिच्या जन्मापूर्वीच वडिलांचा मृत्यू झाला आहे. ती दोन वर्षांची असताना आई मरण पावली. त्यामुळे पोरकी झालेली चंदन मामाच्या मुलामध्ये लहानाची मोठी होऊ लागली. वयाच्या बाराव्या वर्षी मानगावच्या जगूशी तिच्या मामाने लग्न लावून दिले. अवघे चौदा वर्षे वय असताना तिला मुलगाही झाला. घरातील दारिद्र्य मुंबईला गेल्याने संपेल म्हणून जगू, चंदन आणि राजा मुंबईमध्ये आले. कामाच्या

शोधात घाटकोपरला आल्यानंतर तिथे जगूला डोंगर फोडण्याचे काम मिळाले. हे काम करत करत त्यांचा संसार हळू हळू उभा राहिला. चंदनलाही आपल्याला एखादी मुलगी असावी असे वाटू लागले. चंदनच्या शेजारी राहणारा पांडूबाबा हा म्हातारा तिला मुलगी मानू लागतो. अशातच खाणीत स्फोट होतो. या स्फोटात जगू बेपत्ता होतो. त्याचा शोध घेऊनही तो सापडत नाही. त्यामुळे चंदन निराधार होते. आता पुढे काय करायचे, जगायचे तर नेमके कसे, असे प्रश्न तिला पडू लागतात. शेवटी पोटासाठी ती रस्त्यावर मजुरी करू लागते. दयाराम कंपनीत ती ट्रकमध्ये माती भरण्याचे काम करू लागते. पहिल्याच दिवशी, रंग्या, दयाराम, झिंगन्या गोपाळ, टायगर या पुरुषांची तिच्यावर वाईट नजर पडते. गोपाळ तर चंदनसाठी दारू पिऊन रंग्या आणि टायगरशी भांडण करतो. तर रंग्याच्या मदतीने टायगर चंदनला ट्रकमधून पळवून नेण्याचा प्रयत्न करतो. त्यातून चंदन वाचते. नंतर पुन्हा एकदा गोपाळ चाकूचा धाक दाखवून चंदनवर बलात्कार करण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु दयारामच्या कंपनीतील गण्या वडराच्या खुनाच्या आरोपाखाली तो पकडला जातो. त्यामुळे परत एकदा चंदन वाचते. त्यानंतर मात्र चंदनवर आणखी एक भयंकर संकट येते. दयाराम आपल्या कारखान्यामध्ये चंदनला कोंडून तिच्यावर बलात्कार करण्याचा प्रयत्न करतो. हा प्रयत्न हाणून पाडण्यासाठी चंदन अत्यंत धाडसाने दयाराम शेठच्या अंगावर ॲसिडचा डब्बा फेकते. त्यामुळे तिला दोन वर्षांची सक्त मजुरीची शिक्षा सुनावली जाते. इकडे टायगर दयाराम शेठची कंपनीच पेटवून देतो. त्यालाही दोन वर्षांची शिक्षा होते. डॉ. जयवंत भोसले यांच्या प्रयत्नामुळे चंदनची सुटका होते. याच काळात गोपाळ, दयाराम सारखे तिचे शत्रू मृत्यू पावतात. अशा अवस्थेमध्ये ती तुरुंगातून डोळ्यात अश्रू घेऊन बाहेर पडते. चंदनचा हा संघर्ष वाचकाला अंतर्मुख करून जातो. मुंबईतील झोपडपट्टीतील धगधगते वास्तव चंदनच्या निमित्ताने वाचकांसमोर येते. या झोपडपट्टीतील वासनांध माणसे, तेथील दारिद्र्य अण्णाभाऊ साठे प्रभावी शब्दात मांडतात. अशा दारिद्र्यावर मात करण्यासाठी झुंज देणारी चंदन अनेकवेळा वासनांध पुरुषांच्या तावडीत सापडते पण प्रचंड धाडसाने सुटका करून घेते. स्वतःच्या चारिष्याला, शीलाला जपते. प्रसंगी स्वतःचे चारिष्य जपण्यासाठी ती उग्र रूप धारण करते. दयारामसारख्या दुष्ट माणसावर ॲसिडचा हल्लाही करते. यावरून चंदनच्या मनात अन्यायाविरुद्ध किती चीड आहे हे लक्षात येते. या चंदनची तुलना डॉ. बाबुराव गुरव यांनी हरिभाऊ आपटे यांच्या 'पण लक्षात कोण घेतो' मधील यमूची केली आहे. ही तुलना करताना ते म्हणतात, "मुंबईच्या जगात जगायला आलेली चंदन नवऱ्याच्या अपघाती मृत्युनंतर आपल्या एकुलत्या एका मुलाला घेऊन झोपडपट्टीत कशी राहते. तिच्या शीलावर घाला घालू पाहणाऱ्या

क्रूरकर्माशी कशी चिवटपणे झुंजते याचे सुंदर हृदयस्पर्शी चित्र येथे आहे. 'चंदन' वाचताना हरिभाऊंच्या 'पण लक्षात कोण घेतो?' मधील यमूची वारंवार आठवण होते. पुण्याच्या सदाशिव पेठेतील पांढरपेशा ब्राह्णी पारंपारिक रीतीरिवाजाला बळी पडलेली यमू व मुंबईच्या बकाल वस्तीतील वासनेच्या आगीशी अखंड झुंजणारी चंदन यांच्यामध्ये कुठे तरी व्यथेचा समान धागा असल्याचे जाणवते. हरिभाऊंनी यमूच्या रूपाने पांढरपेशा जगतात अन्याय सहन करणारी स्त्री उभी केली, तशीच अण्णा भाऊंनी मुंबईच्या झोपडपट्टीत वासनेचा बळी होऊ घातलेली चंदन उभी केली आहे. हरिभाऊंची यमू वाट्यास आलेले जीवन मूकपणे जगते; तर अण्णा भाऊंची चंदन वाट्यास येऊ पाहणारे जीवन बदलायचे कसे हे ब्रतीने दाखवते. व्यथा. कथांच्या बाबतीत दोनही नायिका समान पातळीवर असल्या तरी वृत्तीप्रवृत्तीने भिन्न आहेत. मात्र सामाजिक चित्रणाच्या बाबतीत अण्णा भाऊ हरिभाऊंचीच जातकुळी सांगतात. अण्णा भाऊंची चंदन चिवट, जिद्दी, आशावादी व कणखर आहे. झोपडपट्टीच्या पार्श्वभूमीवर जळत राहिलेले एक उपेक्षित, दीन, दरिद्री, सौंदर्य चंदनच्या रूपाने अण्णा भाऊंनी समर्थपणे उभे केले आहे.^{२६} चंदन आणि यमू या दोघींचेही शोषण झालेले आहे, ही वस्तुस्थिती कोणीही नाकारू शकत नाही. चंदनच्या वाट्याला आलेल्या दुःखाचे मूळ भारतीय समाजाच्या पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये आणि पुरुषांच्या वासनांधतेमध्ये आहे. तर यमूच्या वाट्याला आलेले शोषण, दुःख ही सनातन ब्राह्णी धर्मव्यवस्थेची देण आहे.

४.७.८ चिखलातील कमळ :

ग्रामीण जीवनाची पार्श्वभूमी असलेली आणि मुरळी प्रथेसारखा गंभीर आणि नवा विषय घेऊन येणारी कादंबरी म्हणून 'चिखलातील कमळ' महत्त्वाची मानावी लागते. भारतीय समाजजीवनात अनेक प्रकारच्या अनिष्ट प्रथा.परंपरा अस्वित्वात आहेत. अनेकवेळा अशा वाईट परंपरांचा बळी महिलाच ठरत असते. महाराष्ट्र आणि कर्नाटक या दोन राज्यामध्ये अशीच एक मुरळी प्रथा पाहावयास मिळते. प्रामुख्याने महाराष्ट्रात मुरळी प्रथा अस्वित्वात असल्याचे दिसते. खंडोबा या दैवताला सुंदर तरुण मुली मुरळी म्हणून सोडल्या जातात. या मुरळींनी वाघ्यासोबत खंडोबाच्या यात्रेमध्ये गाणी म्हणत फिरायचे असते. एखाद्या भक्ताच्या घरी लग्न कार्य झालेले असल्यास तिथे जाऊन कार्यक्रम सादर करायचा असतो. गंभीर गोष्ट म्हणजे देवाशी लग्न करून देवाच्या नावावर वाघ्या आणि इतर पुरुषांबरोबर शरीरसंबंध ठेवावे लागतात. ज्या देवाच्या नावावर मुरळीला गुलाम बनविलेले असते त्याच देवाची

गाणी गात गावोगाव देहविक्रय करीत फिरावे लागते. अशा अत्यंत वाईट प्रथेवर अण्णाभाऊंची ही कादंबरी आधारलेली आहे. मुरळी प्रथेमुळे स्त्रीवर होणाऱ्या सामाजिक.सांस्कृतिक अन्यायाला लेखकाने या कादंबरीतून वाचा फोडली आहे.

‘चिखलातील कमळ’ या कादंबरीचे कथासूत्र मुरळीप्रथा केंद्रबिंदू मानून गुंफलेले आहे. बाजीराव फौजदार, बळी, तुळसा, सीता, लव्हाजी वाघ्या, मुरार पाटील, चिमणाबाई अशी प्रमुख पात्रं या कादंबरीत आहेत. तुळसा नावाची मुरळी मुरार पाटलांच्या सहकार्याने टोपगावी वास्तव्यास असते. याच मुरार पाटलांपासून तुळसाला मुलगी होते. तिचे नाव सीता. हीच सीता या कादंबरीची नायिका आहे. मुरार पाटील आजारी पडल्यामुळे तुळसा मुरळी देवाला एक नवस बोलते. पाटील आजारातून बरे झाले तर ती आपल्या देवासोबत लग्न लावणार असते. लव्हाजी नावाचा वाघ्या एक कट रचून सीताला मुरळी प्रथेत ओढण्याचे ठरवतो. त्यासाठी तो नवस फेडायचा राहिल्यामुळे सीताचे सावत्र भाऊ जयसिंग आणि सर्जेराव आजारी पडल्याचे सांगतो. त्यामुळे सीतावर देवाशी लग्न करण्याची वेळ येते. अशातच तिचा तरुण आणि बंडखोर प्रियकर बळी तिला मदत करतो. लव्हाजी वाघ्याचा कट सीताच्या सावत्र भावांच्या लक्षात आल्यानंतर ते सीताचे आणि बळीचे लग्न लावून देतात. मुरळी प्रथा मोडून सीता नव्या जगात माणूस म्हणून जगण्यासाठी उभी राहते.

बळी आणि आपले सावत्र भाऊ जयसिंग आणि सर्जेराव यांच्या सहकार्याने सीता मुरळी प्रथेतून बाहेर पडते. एका अर्थाने हे सीताचे मुरळी प्रथेच्या विरोधातले बंडच आहे. बळीसोबत विवाह करून मुरळी प्रथा मोडीत काढणारी सीता आपल्या आईला म्हणजे तुळसाला जे प्रश्न विचारते ते अतिशय मार्मिक आणि तार्किक आहेत. “ज्या देवाचं आईशी लग्न होतं त्याच देवाचं तिच्या मुलीशी होऊ शकतं का?” हा तिचा प्रश्न तुळसाला निरुत्तर करतो. एकूणच सीता ही एका वाईट परंपरेच्या विरोधात विचारपूर्वक बंड करणारी नायिका आहे. म्हणूनच ती ‘चिखलातील कमळ’ ठरते.

४.७.९ आवडी :

ही अण्णाभाऊ साठे यांची अकरावी कादंबरी आहे. ही नायिकाप्रधान कादंबरी असून ग्रामीण जीवनातील सरंजामी प्रवृत्तीच्या लोकांमुळे आवडीसारख्या स्त्रीच्या वाट्याला कशा प्रकारचा संघर्ष येतो, याचे प्रत्ययकारी चित्रण ‘आवडी’ या कादंबरीत आहे. ‘आवडी’च्या निर्मितीसंदर्भात अण्णाभाऊ लिहितात, “माझी माणसं मला कुठं ना कुठं भेटलेली असतात. त्यांचं जगणं, मरणं मला ठाऊक असतं. मग मी

कल्पनेत त्याचे पदर जुळवतो, एवढेच. या ‘आवडी’चे प्रेत गोरीतून काढले, तेव्हा मी गोरीजवळ हजर होतो. प्रचंड देहाचा धनाजी काखेत लुगडे.चोळी घेऊन रडत होता. त्याला आवडीची एक चेपली मिळाली, तेव्हा तो लहान मुलाप्रमाणे रडू लागला. त्या प्रसंगाचा माझ्या मनावर खोल परिणाम झाला. ‘आवडी’चं जीवन माझ्या प्रतिभेत एकरूप झालं. तब्बल चार वर्षे मी विचार केला. सर्व पदर हाती आल्यानंतरच मी ही ‘आवडी’ निर्माण केली.”^{२७} अण्णाभाऊंचे अनुभवविश्व खूप मोठे आहे. त्यांच्या साहित्यात येणारी माणसं त्यांना कुठे ना कुठे भेटलेली असतात. त्या माणसांचे जगणे-मरणे त्यांचा संघर्ष त्यांनी अनुभवलेला असतो. ‘आवडी’सुद्धा याला अपवाद नाही.

तांदळवाडीच्या तात्याबा चौघुला हा एक कर्तबगार शेतकरी म्हणून ओळखला जात असे. या तात्याबाला सारजा, नागू आवडी, आन्या आणि सुभद्रा अशी अपत्य होती. मोठी मुलगी सारजाला नांदगावात दिली होती. त्यांचा नागू हा मुलगा त्या भागातला प्रसिद्ध पैलवान होता. आपल्या पैलवानकीचा नागूला मोठा गर्व होता. नागूची बहीण आवडी पण मोठी झाली होती. त्यामुळे नागूबरोबर तीसुद्धा कधी कधी यात्रेला जात असे. अशाच एका यात्रेत बोरगावचा धनाजी रामोशी आणि आवडी यांची भेट होते. धनाजीसुद्धा चांगला पैलवान असतो. त्यामुळे तो नागूची भेट घेण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु गर्विष्ठ नागू धनाजीला दाद देत नाही. धनाजी मनातून दुखावला जातो. नंतर नाथाच्या यात्रेतही आवडी आणि धनाजीची भेट होते. आवडीला धनाजी आवडू लागतो. अशातच नागू स्वतः होऊन धनाजी सोबत कुस्ती धरतो. त्या कुस्तीत धनाजी जिंकतो. त्यामुळे नागूला प्रचंड चीड येते. आपल्या बहिणीला धनाजी आवडतो, हे लक्षात आल्यानंतर आवडीसाठी तो दुसरा मुलगा शोधायला सुरुवात करतो. धनाजीच्याच गावात भगवानराव पाटील हा मोठा श्रीमंत माणूस असतो. हा भगवानराव पाटील आपल्या उत्तम नावाच्या मुलासाठी आवडीला मागणी घालतो. उत्तम सोबत आवडीचे लग्न होते. धनाजीचा राग नागू आवडीवर काढतो. आवडी लग्नानंतर बोरगावात उत्तमच्या घरी नांदायला जाते. पहिल्याच दिवशी उत्तमला फेफरे येते. हे पाहून आवडीला मोठा धक्का बसतो. आपल्या भावाला सगळे माहीत असूनही त्याने आपले लग्न उत्तमशी लावून दिले, याची तिला प्रचंड चीड येते. वडिलांशी आणि भावांशी ती भांडते. परंतु दिल्या घरी नांदलेच पाहिजे, त्या घराच्या प्रतिष्ठेचा हा प्रश्न आहे, असे सांगून आवडीला परत सासरी पाठविले जाते. आवडी आतून खूप दुःखी असते. उत्तमसारख्या नवऱ्यामुळे तिचे जगणे तिला मरणापेक्षाही भयंकर वाटू लागते. अशातच बोरगावच्या यात्रेत रस्त्यामध्ये धनाजीची भेट होते. धनाजी

आवडीची विचारपूस करतो. “सासरी व्यवस्थीत चालू आहे का?” असे धनाजी विचारतो. आवडी या प्रश्नाचे उत्तर नाही असे देते. “नंतर सविस्तर या विषयावर बोलें” असे ती धनाजीला सांगते. एके दिवशी शेवरीत तिची व धनाजीची भेट होते. या भेटीत आवडी धनाजीला घडलेल्या गोष्टी सविस्तर सांगते. सरंजामी वृत्तीच्या लोकांमुळे आवडीचे जीवन कसे उद्ध्वस्त होत आहे हे धनाजीच्या लक्षात येते. या गुलामीतून बाहेर पडण्यासाठी ती धनाजीला मदत करण्याची विनंती करते. “मला तुमच्यासारखं जगायचं आहे” असं ती धनाजीला म्हणते. दोन तीन भेटीतच आवडी उत्तमला सोडून धनाजीच्या सोबत राहण्याचा निर्णय घेते. भगवान पाटलांचे घर सोडून ती धनाजी रामोश्याच्या घरी जाते. ही गोष्ट गावभर पसरते. सारेच चकित होतात. गावात पंचायत बसते. धनाजी मात्र आवडीला साथ देतो. दोघांचा संसार सुरू होतो. अशातच आवडीला दिवस जातात. आवडीने केलेली बंडखोरी भगवान पाटील आणि नागू यांना अत्यंत जिव्हारी लागते. आवडीचा काटा कसा काढायचा याच प्रयत्नात ते असतात. नागूच्या सांगण्यावरून नांदगावची सारजा आवडीला गोड बोलून माहेरी घेऊन जाते. नागू, सारजा आवडीला रानात नेऊन तिचा खून करतात. ही बातमी धनाजीला समजल्यानंतर तो बेभान होतो. इकडे नागूला चौदा वर्षांची सक्त मजुरीची शिक्षा होते. तर सारजाला आठ वर्षांची शिक्षा होते. आवडी गेल्यामुळे धनाजी एकाकी पडतो. नागूबद्दल त्याच्या मनात प्रचंड चीड निर्माण होते. नागूला मारण्यासाठी तो चौदा वर्षे प्रतीक्षा करतो. नागू तुरुंगातून बाहेर पडल्यानंतर त्याचा पाठलाग करून धनाजी प्राण घेते. आवडीच्या खुनाचा बदला म्हणून तो नागूचा खून करतो आणि कादंबरी संपते.

आवडीचा हा जीवनसंघर्ष भारतीय समाजव्यवस्थेच्या संदर्भात काही महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित करणारा आहे. सरंजामदार, वतनदार लोक महिलांना उपभोगाचे एक साधन समजतात. स्वतःच्या स्वार्थासाठी महिलांचा वापर करतात. त्यांना स्वतंत्रपणे कोणतेही निर्णय घेऊ दिले जात नाहीत. वाट्याला आलेले भोगत राहावे, त्यातच त्या घराण्याची प्रतिष्ठा असते, असे स्त्रीच्या मनावर बिंबविले जाते. एकूणच, सरंजामी मानसिकतेतून आणि पुरुषसत्ताक वर्चस्ववादी वृत्तीतून महिलांना दुय्यम स्थान दिले जाते. परिणामी आवडीसारख्या महिलांचे शोषण होते. बहुतांश महिला वाट्याला आलेले जगणे निमूटपणे स्वीकारून मनाचा कोंडमारा करीत जगत राहतात. आवडी मात्र याला अपवाद ठरली. तिने स्वतःवर होणाऱ्या अन्यायाच्या विरोधात विद्रोह पुकारला. फेफरे येणाऱ्या नवऱ्या सोबत मी राहणार नाही असे ती आपल्या भावाला,

आई.वडिलांना सांगते. परंतु ते तिचे ऐकत नाहीत. शेवटी माहेरचे आणि सासरेचे लोक आपल्यावर अन्याय करीत आहेत हे लक्षात येताच आवडी या सर्वांच्या विरोधात बंड करते. धनाजी रामोश्याच्या घरी जाऊन त्याला आपला पती मानते. आवडीने केलेले हे बंड नागूसारख्या सरंजामी वृत्तीला दिलेले एक आव्हानच होते. त्यामुळे नागू चिडून आवडीचा खून करतो. एकूणच, या कादंबरीतील आवडीची बंडखोरी वाचकांचे लक्ष वेधून घेते.

आवडीतून मांडलेल्या विषयाबद्दल आणि अण्णाभाऊंच्या कौशल्याबद्दल डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात, “ज्या कृत्यासाठी पारंपारिक लेखनपद्धतीमध्ये नागोजी नायकत्वाच्या सिंहासनावर आरूढ झाला असता त्याच नागोजीला अण्णा भाऊंनी क्रूरकर्म्यांच्या, खलनायकांच्या भूमिकेत ‘आवडी’मध्ये पेश केले आहे. अण्णा भाऊंचे हे कौशल्य आहे. आवडी या अर्थाने मराठी कादंबरीसृष्टीत विशेष अपूर्वाईची ठरेल. अण्णा भाऊंच्या प्रतिभेची ही किमया आहे. विशिष्ट सामाजिक परिवर्तनाच्या पुरोगामी कथाबीजांनी रसरसलेल्या कथा लेखनविषय बनविण्यात अण्णा भाऊंचे खरे सामर्थ्य आहे. आणि अशा स्वरूपाचे प्रतिगामी समाजाला न आवडणारे विषय निवडूनही त्या विषयावरील साहित्य लोकप्रिय बनविण्यात त्यांचे खरे मोठेपण एकवटलेले आहे. त्यांचे नायक.नायिका सामाजिक समतेचा क्रांतिकारी आशय घेऊन मराठी साहित्यात वावरले. वाचकप्रिय बनले हे या साहित्याचे वेगळेपण आहे.”^{२८}

४.७.१० माकडीचा माळ :

अण्णाभाऊ साठे यांच्या दर्जेदार कादंबऱ्यांमध्ये ‘माकडीचा माळ’ या कादंबरीचा समावेश करावा लागतो. ग्रामीण जीवनाच्या पार्श्वभूमीवर फिरत्या जमातींचे प्रश्न घेऊन येणारी ही कादंबरी १९६३ मध्ये प्रकाशित झाली. या कादंबरीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिच्यातील आशयाचे नावीन्य होय. अण्णाभाऊपूर्व मराठी कादंबरीमध्ये असे फिरत्या जमातींचे चित्रण फारसे कुठे पाहावयास मिळत नाही. सुगीच्या दिवसात गावाच्या बाहेर पाल ठोकून जीवन जगणाऱ्या फिरत्या जमाती आणि त्यांचे प्रश्न हा ‘माकडीचा माळ’ या कादंबरीचा विषय आहे. माकडवाले, दरवेशी, सापगारूडी, डोंबारी, तुरेवाले, गोसावी, भानामतीवाले, शिकलगार, फासेपारधी, नंदीवाले अशा फिरत्या जमातींचे त्यांच्या व्यथा.वेदनांचे, संघर्षांचे चित्रण म्हणजे प्रस्तुत कादंबरी होय. या जमातींची जगण्यासाठी चाललेली धडपड अण्णाभाऊ अत्यंत प्रभावीपणे मांडतात. प्रत्येक जमातीचे वेगळेपण, त्यांचे रीतीरिवाज, त्यांची भाषा, त्यांच्यातील नातेसंबंध, त्यातील चढउतार अत्यंत समर्थपणे अण्णाभाऊ

शब्दबद्ध करतात. या कादंबरीतील यमू आणि दुर्गाची प्रेमकहाणी वाचकाचे लक्ष वेधून घेते. यंकूची मुलगी दुर्गा आपल्या शीलाला जपण्यासाठी संघर्ष करते. यंकू आणि त्याचे माकड हा सुद्धा या कादंबरीच्या कथासूत्रातला एक महत्वाचा भाग आहे. यंकू दारिद्र्याशी चार हात करत आपल्या माकडाच्या मदतीने जीवनाला सामोरे जातो. यंकूच्या जीवनातील संघर्ष वाचकांचे लक्ष वेधून घेते. दुर्गाच्या रूपामुळे निर्माण झालेला संघर्षही लेखकाने प्रत्ययकारी भाषेत मांडला आहे. एकूणच, अण्णाभाऊंनी फिरत्या जमातीचे जगणे सर्व बारकाव्यानिशी टिपले आहे. विशेष म्हणजे 'माकडीचा माळ' आणि यंकूचे 'माकड' यांना सुद्धा या कादंबरीत पात्रांचा दर्जा प्राप्त झाला आहे. विविध पशू-पक्ष्यांचा, प्राण्यांचा आधार घेऊन जगणारी माणसं कशी अस्थिर असतात हे यातून लक्षात येते. अज्ञान, दारिद्र्य, उपासमारी, अंधश्रद्धा, जातीयता यामुळे या लोकांचे जगणे कसे संघर्षमय बनते हे लेखक दाखवून देतो. खेड्यातील लोक या फिरत्या जमातीकडे कोणत्या दृष्टीने पाहतात हेही या कादंबरीतून लक्षात येते. 'माकडीचा माळ' मधून आलेले हे चित्रण मराठी वाचकाला नवीनच होते. त्यामुळे ही कादंबरी नावीन्यपूर्ण अनुभव घेऊन मराठी कादंबरीला समृद्ध करणारी ठरली. आशय, भाषा, अभिव्यक्ती आणि जीवनजाणिवांच्या दृष्टीने ही कादंबरी अनन्यसाधारणच म्हणायला हवी.

४.७.११ अण्णाभाऊंच्या इतर कादंबऱ्या :

नायक.नायिकांचा पराक्रम, स्त्रियांचे प्रश्न, फिरत्या जमातीचे प्रश्न, प्रेमकथा, ग्रामीण जीवनव्यवहार, कामगारांचे प्रश्न असे अनेक विषय अण्णाभाऊंनी कादंबऱ्यांतून हाताळले आहेत. त्यातल्या काही दर्जेदार कादंबऱ्यांचा आढावा वर घेतलेला आहे. अण्णाभाऊंनी जशा एकापेक्षा एक सरस कादंबऱ्या लिहिलेल्या आहेत तशाच काही सामान्य दर्जाच्या कादंबऱ्याही लिहिल्या आहेत. अशा कादंबऱ्यांचा विचार पुढील प्रमाणे करता येतो.

'वैर' या कादंबरीमध्ये यळगाव खोऱ्यातील श्रीमंत आणि गरीब शेतकऱ्यांचा संघर्ष आला आहे. जमीनदार, इनामदार, मुनीम, दरोडेखोर विरुद्ध खंडकरी शेतकरी असे या संघर्षाचे सूत्र आहे. अर्थातच, वर्गवादी जाणवा या 'वैर' मधून व्यक्त होतात. वर्गवादी जाणवा घेऊन येणारी कादंबरी म्हणून ही महत्वाची मानावी लागते.

'डोळे मोडीत राधा चाले' असे काव्यमय शीर्षक असलेली एक कादंबरी अण्णाभाऊंनी लिहिलेली आहे. राधा ही या कादंबरीची नायिका. भालंवाडीच्या मान्याची ती मुलगी. दिसायला अतिशय देखणी असलेली ही राधा पुढे खुजगावच्या

शामू ढिसल्याची बायको होते. राधाचे चालणे आणि बोलणे पुरुषांचे लक्ष वेधून घेणारे होते. लग्नानंतरही डुलत डुलत चालायची, हालत हालत बोलायची, डोळे मोडीत हसायची तिची सवय जात नाही. ती अत्यंत मनमोकळेपणाने संवाद साधते. तिच्या अशा स्वभावामुळे गावातील अनेक तरुण मुलं तिच्यासाठी वेडी होतात. सायब्या, दत्या, भूज्या ही टारगट मुले राधाच्या मागे लागतात. त्यामुळे गावात संघर्ष सुरू होतो. त्यातूनच शामरावचा खून होतो. गावातील तरुण मुलांना जसे राधाचे वेड लागते तसेच नारू कासाराला आणि जगू बुवालाही वेड लागते. जगू बुवा तर पंढरपूरचा वारकरी. तोही राधाच्या नादी लागून खुजगावात येऊन कीर्तन करतो. अशीही राधाच्या सौंदर्याची, तारुण्याची कहाणी आहे.

'डोळे मोडीत राधा चाले' सारखीच एक सामान्य दर्जाची कादंबरी म्हणून 'रूपा'कडे पाहावे लागते. रूपा, दिनकर, मथी, गजा अशी प्रमुख पात्रे या कादंबरीमध्ये आहेत. प्रेमाचा त्रिकोण या कादंबरीत पाहावयास मिळतो. रूपा दिसायला सुंदर असते. गजा आपल्याला रूपा मिळावी म्हणून मथीला पैसे देऊन प्रयत्न करतो. रूपाला मात्र दिनकर नावाचा तरुण आवडत असतो. यातून संघर्ष निर्माण होतो. दिनकर आणि गजामध्ये अनेकवेळा भांडणे होतात. गावामध्ये रूपाची प्रेम कहाणी चर्चेचा विषय बनते. शेवटी रूपाचे दिनकरशी लग्न होते. लग्नाच्या वरातीमध्ये दडी मारून बसलेला गजा दिनकरवर गोळी झाडण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु नामदेव बंदुकीसह गजाला पकडतो. गोळी दुसरीकडेच जाते. गजाला अटक होते आणि रूपाचा संसार उभा राहतो. अशी ही एक प्रेमकथा आहे.

'रानबोका' ही कादंबरी म्हणजे गण्या नाटूला या दरोडेखोराची कहाणी होय. हा गण्या रानबोक्याला गुरू मानून चोऱ्या, मारामान्या करतो, दरोडे घालतो. अशा या कहाणीतच लेखकाने संभाजी, मोहना आणि लक्ष्मी यांच्या प्रेमाचा त्रिकोण घुसडला आहे. त्यामुळे या कादंबरीचे कथासूत्र सामान्य दर्जाचे वाटते. दगडा, गण्या, बंड्या रामोशी, बहादुलकर, ही पात्रे मात्र लेखकाने परिणामकारकपणे चित्रित केली आहेत.

'कुरूप' ही कादंबरी खेड्यातील भाऊबंदकीवर आधारलेली आहे. बाबा पाटील हा गावगुंड असतो. तो अरेरावी करतो. त्याच्या या अरेरावीला दादा पाटील आव्हान देतो. गावाला शिस्त लावण्याचा प्रयत्न दादा पाटलांकडून चालू असतो. या दोघांच्या संघर्षामध्ये मात्र देखण्या, सुंदर, तरुण असणाऱ्या स्त्रिया संकटात सापडतात. खेड्यातील भाऊबंदकी हे साधेसरळ कथानक घेऊन 'कुरूप' वाचकाचे मनोरंजन करते.

‘पाझर’ ही एक सामान्य दर्जाची कादंबरी आहे. गावातील संपत्तीचे राजकारण यात दिसून येते. धोंडिबा, रंगोबा, खंडोबा, आयुबा हे गावातील चार गुंड दरोडेखोरांची मदत घेऊन गावकामगार पाटलालाच पळवतात. त्याला डोंगरात नेऊन ठेवतात. पाटलालाचा सुंदर चंद्रावर आणि त्याच्या संपत्तीवर डोळा असणाऱ्या तुका पाटलाला हे गावगुंड मदत करतात. परंतु जीवना महार, सायबू आणि नाना यांच्या हुशारीमुळे तुका पाटलाला यश येत नाही. शेवटी नाना चंद्राची प्रेम कहाणी सफल होते. कथानकातील द्धत्रिमपणा, आशयातील उथळपणा यामुळे ही कादंबरी वाचकांच्या मनाची पकड घेऊ शकत नाही.

१९६६ मध्ये प्रकाशित झालेली ‘अलगूज’ ही अण्णाभाऊंची पाचवी कादंबरी होय. श्रीमंत शेतकरी गणू मोहिते याला एकुलती एक रंगी नावाची मुलगी असते. याच गणू मोहितेच्या घरी घरगडी म्हणून बापू खारवते कामाला असतो. हा बापू ‘अलगूज’चा वाजविण्यामध्ये पटाईत असतो. या बापूच्या अलगूजाच्या सुरावर रंगी वेडी होते. बापू आणि रंगीचे प्रेमसंबंध लेखकाने अतिशय प्रत्ययकारी भाषेत चित्रित केले आहेत. बापू, रंगू बरोबरच लक्षा, हणमा, रामा, बळी, मांत्रिक, नामा अशी इतर पात्रेही या कादंबरीत आहेत. एक सफल प्रेमकथा म्हणून ‘अलगूज’कडे पाहावे लागते.

‘संघर्ष’ ही अण्णाभाऊ साठे यांची साधारण दर्जाची कादंबरी. सुलभा आणि आनंद यांची प्रेमकथा म्हणजे ‘संघर्ष’ ही कादंबरी होय. एकाच गावात दोन चांगल्या कुटुंबांमध्ये आनंद आणि सुलभाचा जन्म होतो. बालपणापासूनच ते एकमेकांवर प्रेम करतात. सुलभाचे वडील बाबा पाटील हे आनंदच्या वडिलांशी वैर ठेवून असतात. त्यामुळे ते आपल्या मुलीचे लग्न बाळासाहेब नावाच्या व्यसनी माणसासोबत लावतात. हा बाळासाहेब आनंदचा मित्रच असतो. सुलभासोबत लग्न न झाल्यामुळे दुःखी झालेला आनंद फौजेमध्ये भरती होतो. सुलभा बाळासाहेबाला सोडून परत येते. नर्सिंगचा कोर्स करून युद्धात सहभागी असणाऱ्या जवानांच्या सेवेसाठी ती रूजू होते. तिथे आनंदची भेट होते. सुलभा आणि आनंदचा संघर्ष संपून बऱ्याच वर्षांनंतर त्यांची प्रीती सफल होते. अशा प्रकारचे कथानक असणारी ही कादंबरी कलात्मकदृष्ट्या द्धत्रिम, उथळ, विस्कळीत अशीच वाटते. घटकाभर मनोरंजन एवढेच मूल्य या लेखनाला प्राप्त झाले आहे.

‘अहंकार’ ही कादंबरी एका स्त्रीच्या जीवनातील दैन्यावर आधारलेली आहे. आवंतिका नावाच्या एका मुलीला आबासाहेब इनामदार सांभाळतात. आबासाहेबांचा

मुलगा रामराव तिच्यावर प्रेम करतो. आवंतिकाही रामराववर प्रेम करते. परंतु एका केळीच्या बागेत झालेल्या भेटीत आवंतिका रामरावचा अपमान करते. त्यामुळे आवंतिकाचे दुसऱ्यासोबतच लग्न लावले जाते. ज्याच्या सोबत लग्न लावून दिले जाते तो नवरा व्यसनी असतो. तो आवंतिकाला मारहाणही करतो. त्यामुळे आवंतिकाला रामरावची किंमत कळते. परंतु अहंकारी वृत्तीमुळे वेळ निघून गेलेली असते. एकूणच, अहंकारामुळे एका स्त्रीच्या वाट्याला दुःख आणि दैन्य कसे येते हे लेखकाने दाखवून दिले आहे.

‘गुलाम’ ही एक वाचकाचे मनोरंजन करणारी कादंबरी आहे. वासू, मीनाक्षी आणि मथी यांच्या प्रेमाची ही कहाणी आहे. या कादंबरीतून मनोरंजनाच्या पलीकडे काहीही साध्य होत नाही.

‘आघात’ ही कादंबरी कामगार वस्तीचे जिवंत चित्र उभे करते. या कादंबरीतील पात्रचित्रण साधारण दर्जाचे असले तरी अण्णाभाऊंनी कामगार वस्तीतल्या चाळीचे केलेले वर्णन लक्षवेधी आहे.

‘मूर्ती’, ‘मयूरा’, ‘आग’, ‘रानगंगा’, ‘केवड्याचं कणीस’, ‘तोरार’ इ. कादंबऱ्यांचे लेखनही अण्णाभाऊ साठे यांनी केले आहे. याही कादंबऱ्या सामान्य दर्जाच्या, मनोरंजनात्मक आहेत.

४.८ कादंबऱ्यांतील विद्रोही जाणिवांचे स्वरूप :

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यांमधून मानवी जीवनातील विविध प्रकारचे अनुभव अभिव्यक्त झाले आहेत. दलित, कामगार, महिला, सरंजामदार, इंग्रज अधिकारी, जमीनदार, पराक्रमी पुरुष आणि स्त्रिया हे त्यांच्या कादंबरी लेखनाचे विषय आहेत. शृंगाररसाने भरलेली प्रेमकथा अण्णाभाऊ जशी लिहितात तशीच पराक्रमी, बंडखोर पुरुषांची, स्त्रियांची संघर्ष गाथाही ते मांडतात. अर्थातच, त्यांच्या कादंबरी लेखनातून विविध प्रकारच्या जीवनजाणिवा व्यक्त झाल्या आहेत. प्रेम जाणिवांबरोबरच विद्रोही जाणिवांचा आविष्कारही या लेखनात दिसून येतो. प्रामुख्याने वीरसंप्रधान कादंबऱ्यांमधून विद्रोही जाणिवा प्रकट झाल्या आहेत. या दृष्टीने ‘वारणेच्या खोऱ्यात’, ‘फकिरा’, ‘वारणेचा वाघ’ या कादंबऱ्या महत्त्वाच्या आहेत. हिंदुराव, मंगला, फकिरा, सत्तू भोसले हे प्रस्थापित व्यवस्थेच्या विरोधात बंड करतात. शोषित, पीडित माणसांना न्याय देणे हे त्यांच्या विद्रोहात्मक संघर्षांचे अंतिम ध्येय असते. ‘चित्रा’, ‘माकडीचा माळ’, ‘चंदन’, ‘वैजयंता’, ‘चिखलातील कमळ’ या

कादंबऱ्यांमधूनही संघर्षात्मक जाणवा व्यक्त झाल्या आहेत. या कादंबऱ्यातील नायिका स्वतःचे शील जपण्यासाठी संघर्ष करतात. 'चिखलातील कमळ' मधील सीता, मुरळी प्रथेच्या विरोधात आवाज उठवून बळी सोबत विवाहबद्ध होते. 'आवडी' या कादंबरीची नायिका आपला भाऊ नागोजीच्या विरुद्ध बंड पुकारते. फेफरे येणाऱ्या उत्तम नावाच्या नवऱ्याला सोडून ती धनाजी रामोश्या सोबत संसार थाटते. एका अर्थाने आवडीचे बंड हे पुरुषसत्ताक सरंजामी व्यवस्थेला दिलेले आव्हानच असते.

दलित साहित्य म्हणजे 'विद्रोह' हे मानले तर अण्णाभाऊंच्या साहित्यातला 'विद्रोह' हा सामाजिक विद्रोह नाही. हे लक्षात ठेवायला हवे. आजच्या दलित साहित्यातील आक्रस्ताळेपणा, आक्रमक वृत्ती, प्रत्येक गोष्टीसाठी उच्चवर्णियांना जबाबदार धरण्याची प्रवृत्ती, स्वतःच्या दुःखाचे प्रभावीकरण वगैरे गोष्टींचा अण्णाभाऊंच्या 'फकिरा'मध्ये लवलेशही नाही.^{२९} असे मत डॉ. रमेश धोंगडे यांनी 'फकिरा' - आदर्श साहित्याची निशाणी' या लेखात व्यक्त केले आहे. अर्थातच फकिराचा विद्रोह हा सामाजिक नसून राजकीय आहे, असे त्यांना सूचित करावयाचे आहे. त्यांचे हे मत 'फकिरा'तील विद्रोही जाणवा लक्षात घेता मान्य होण्यासारखे नाही. फकिराचा मुख्य संघर्ष हा इंग्रजी साम्राज्याच्या विरुद्ध असला तरी फकिराला सामाजिक विषमता मान्य आहे, असा याचा अर्थ होत नाही. अण्णाभाऊंनी फकिराचा इंग्रजांच्या विरोधातील संघर्ष जसा चित्रित केला आहे, तसेच गावगाड्यातील जातीय विषमता, दलितांचा होणारा कोंडमारा, त्यांना दिवसातून तीन वेळा केलेली हजेरीची सक्ती इ. चित्रणही केले आहे. त्यामुळे 'फकिरा' म्हणजे वर्ग-जाती संघर्षाचे संमिश्र चित्रण होय. या वर्ग-जाती संघर्षाच्या चित्रणात वर्गीय संघर्षाचे चित्रण अधिक प्रभावी, प्रत्ययकारी झाले आहे. हा वर्गीय संघर्ष समजून घेतानाच जातीय संघर्षही विचारात घ्यावा लागतो. म्हणून अण्णाभाऊंच्या साहित्यातील विद्रोह हा सामाजिक विद्रोह नाही असे म्हणता येत नाही. अण्णाभाऊंनी त्यांच्या कथात्म साहित्यातून समाजातील शोषित, पीडित, गावकुसाबाहेरील दलित, पददलित व उपेक्षित लोकांचे जीवन चित्रित केले आहे. त्यांच्या जवळ-जवळ सगळ्याच कादंबऱ्यांमधून सत्यासाठी, स्वत्वासाठी, न्यायासाठी आणि स्वाभिमानाने जगण्यासाठी संघर्ष करणारा माणूस चित्रित झाला आहे. त्यांचा संघर्ष हा नीतिमूल्यांच्या प्रस्थापनेचा संघर्ष आहे. यासाठीच त्यांचे नायक बंडखोरी करतात. त्यांच्या कादंबऱ्यातील लढा हा शोषणाच्या सामाजिक, आर्थिक विषमतेचा अंत करण्यासाठीचा आहे.^{३०} हे डॉ. प्रमोद गारोडे यांचे मत अण्णाभाऊंच्या कथात्म साहित्यातील नायकांच्या विद्रोहाचे स्वरूप सांगणारे आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील नायिका विद्रोही नाहीत असा आक्षेप दिनकर साळवे यांनी घेतला आहे. 'अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यातील वर्गकलह' या लेखामध्ये ते लिहितात, "चंदन आणि चित्रा त्या अण्णाभाऊंच्या स्त्री जीवनाचे दोन पदर उलगडणाऱ्या कादंबऱ्या. चंदन ही एक लढाऊ कामगार स्त्री आहे. ती विधवा असल्याने मुंबईत जेथे जेथे कामाला जाते तेथे तेथे वासनेने वखवखलेल्या लांडग्यांकडून तिचा भोग घेण्याचे प्रयत्न होतात. परंतु धैर्यशील चंदन त्याचा सामना करते. प्रसंगी जेलही भोगते. कामगार म्हणून जगत असताना स्त्रीत्वामुळे येणारे दुःख पुरुष कामगाराच्या तुलनेत किती भयानक असते याचे हृदयस्पर्शी चित्रण अण्णाभाऊंनी केले आहे. परंतु अण्णाभाऊंची ही कामगार स्त्री विद्रोही नाही. ती केवळ स्त्रीच राहते. सामान्य कामगार म्हणूनच जगते. या तुलनेत आयटकच्या कार्यकर्त्या कॉ. पार्वतीबाई भोर यांची मुंबईतील ब्रिटिशी मिलच्या संपाच्या पार्श्वभूमीवर एका रणरागीणीची कहाणी, ही कादंबरी लढाऊ गिरणी कामगार स्त्री यांचा विद्रोह जास्त यथार्थपणे प्रतिबिंबित करते.

'चिखलातील कमळ' ही कादंबरी मुरळीच्या जीवनकथा सांगते. तुळसाला पाटलापासून सीता होते. व पाटलाच्या आजारपणात त्याला बरे वाटावे म्हणून खंडोबाला नवस करून तुळसा सीतेला मुरळी बनवते. एका पिढीचा भोगवटा दुसऱ्या पिढीकडे चालू राहतो. स्त्री भोगवस्तू उच्च जातीयांची दासी इथपर्यंतच ही कादंबरी मजल गाठते. मुरळी जीवनाचे वर्गीय जातीय चित्रण बाबुराव बागुलांनी सूडमध्ये केले आहे. त्यांच्या जानकीसारखा विद्रोह ना तुळसा करते वा सीता. त्या मुरळीपणातच मिरवताना अण्णाभाऊ दाखवतात. त्यामुळे अण्णाभाऊ रचनातंत्रात प्रतिबिंबवादाचे बळी ठरल्याने ते आपल्या स्त्री पात्रांना विद्रोही म्हणून चितारत नाहीत. त्यांची स्त्री पात्रे मने हेलावतात. हादरवून सोडतात. पण मुक्या मुक्यानेच सोसतात. अण्णाभाऊंच्या स्त्री नायिकांचे हेच सामर्थ्य व मर्यादा आहे."^{३१} अण्णाभाऊंच्या काही कादंबऱ्यांतील स्त्री पात्रे सोशिक आहेत, हे मान्यच करावे लागते. परंतु त्यांच्यावर अन्याय करणारी व्यवस्था त्यांना मान्य आहे, असा याचा अर्थ काढता येत नाही. अनेक कादंबऱ्यांतील स्त्री नायिका स्वतःचे चारिष्य अबाधित ठेवण्यासाठी संघर्ष करताना दिसतात. चंदन तर आपले चारिष्य जपण्यासाठी सेठ दयारामच्या अंगावर अँसिड फेकते. आवडी आई.वडिलांच्या, भावाच्या आणि सासरच्या जुलमाविरुद्ध आवाज उठवते. लग्नाचा नवरा सोडून ती आपल्या धनाजी नावाच्या प्रियकरासोबत संसार थाटते. 'वारणेच्या खोऱ्याती'ल मंगला तर हातात बंदूक घेऊन

जुलमी व्यवस्थेच्या विरोधात उभी राहते. यावरून अण्णाभाऊंच्या अनेक नायिका विद्रोहाच्या मार्गावर चालत असताना दिसतात. त्यामुळे सरसकट अण्णाभाऊंच्या सर्वच नायिका किंवा स्त्री पात्रे विद्रोही नाहीत असे म्हणता येत नाही. त्यांच्या कादंबऱ्यांतील बहुतांश पात्रे, नायक.नायिका आपापल्यापरीने अन्याय.अत्याचाराचा, आर्थिक गुलामगिरीचा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न करतात. या संदर्भात डॉ. बाबुराव गुरव यांचे विवेचन महत्वाचे आहे. ते लिहितात, “भारतीय समाजरचनेतील अन्याय, शोषण, पिळवणूक, विषमता यांना आव्हान देऊन समता, मानवता, न्याय आणि आर्थिक समतोल निर्माण करण्याच्या उद्देशाने समाजसागराला थरारून सोडायला लावणाऱ्या बंडखोर, आदर्शवादी, लढाऊ, निःस्पृह, त्यागी, आत्मसमर्पणात्मक अशा समाजनायकांचे नेमके, नेटके, ठाशीव, दिव्य चित्र या कथा मांडतात. हे लेखनापाठीमागचा लेखक जनवादी भूमिकेतून क्रांतीदर्शी मनीषा बाळगून भारतीय समाजरचना तळागाळातून हालविण्यासाठी समाजरचना बदलू पाहणाऱ्या दाहक वृत्तीचा अंगार आपल्या साहित्यातून फुलवितांना दिसतो.”^{३२} समाजपरिवर्तनाचे एक महत्वाचे साधन म्हणून अण्णाभाऊ साहित्याकडे पाहतात. मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाला स्वीकारून ते साहित्य लेखन करित असल्यामुळे शोषकांची व्यवस्था नष्ट करून समतेवर आधारलेली नवी समाजरचना अस्तित्वात आणणे हे त्यांच्या साहित्यलेखनाचे अंतिम ध्येय आहे. हे ध्येय गाठण्यासाठी जी जी माणसं संघर्ष करतात ती अण्णाभाऊंना आपली वाटतात. त्यांचा तोडका मोडका संघर्षही त्यांना प्रिय वाटतो. कारण ही माणसं विद्रोहाच्या मार्गावरचे सैनिक असतात. या अंगाने अण्णाभाऊंच्या कादंबऱ्यांतील पात्रचित्रण आणि जीवनजाणिवा विचारात घ्याव्या लागतात.

ज्या जीवनामधून अण्णाभाऊ साठे आले होते त्या जीवनाचे अतिशय प्रत्ययकारी चित्रण ते करू शकतील अशी अपेक्षा होती. अण्णाभाऊंनी स्वतःच्या समाजाचे चित्रणच आपल्या कादंबऱ्यांमधून केले आहे, परंतु हे चित्रण जेवढे सूक्ष्म असावयास हवे तेवढे ते सूक्ष्म झालेले नाही...अण्णाभाऊंच्या अनेक कादंबऱ्यांचे नायक हे असे मुलखावेगळे आहेत. वाचकांची सहानुभूती ते मिळवीत असले तरी त्यांचे जीवन वैयक्तिकतेच्या पलीकडे जात नाही. त्यांचे पराक्रम, त्यांचे मृत्यू, त्यांचे गोरगरिबांना होणारे साह्य ह्या सर्वांनाच व्यापक पातळी लाभत नाही.^{३३} असे मत ‘अण्णाभाऊ साठे : एक संस्मरण’ या लेखात तु. शं. कुलकर्णी यांनी मांडले आहे. हे मत अत्यंत एकांगी, अण्णाभाऊंच्या साहित्याचे कलात्मक मूल्य नाकारणारे आणि अण्णाभाऊंची लेखक म्हणून उपेक्षा करणारे आहे. अण्णाभाऊंनी आपल्या साहित्यातून

समाजातील अनेक शोषित घटकांचे प्रत्ययकारी, सूक्ष्म चित्रण केले आहे. त्याचबरोबर उच्चवर्णीय समाजातील, शोषितांबद्दल आस्था असणाऱ्या नायकांचे चित्रणही केले आहे. विष्णुपंत कुलकर्णी हे पात्र याचे उत्तम उदाहरण होय. सतू भोसले, हिंदुराव, मंगला, आवडी अशी कितीतरी पात्रं समाजातील शोषित वर्गाचे प्रतिनिधित्व करतात. या पात्रांचा संघर्ष, पराक्रम, विद्रोह वैयक्तिकतेच्या सीमा ओलांडून अखिल मानवजातीच्या उन्नतीचा आग्रह धरणारा आहे. म्हणून तु. शं. कुलकर्णी यांचे वरील मत मान्य होऊ शकत नाही.

‘फकिरा’ आणि इतर कादंबऱ्यांतून अण्णाभाऊंनी उपेक्षितांचे दाहक जगणे आणि त्या जगण्यातील बंडखोरी, विद्रोह चितारला आहे. अण्णाभाऊंच्या पूर्वी श्री. म. माटे यांनी उपेक्षितांच्या वेदना काही कथांमधून मराठी साहित्याच्या दरबारात मांडल्या होत्या. या संदर्भात बजरंग कोरडे लिहितात, अर्थात्, अण्णा भाऊ यांच्यापूर्वी श्री. म. माटे यांनी आपल्या ‘उपेक्षितांचे अंतरंग’ (१९४१) या पुस्तकातील ‘तराळखोऱ्यातील पिऱ्या’ या व्यक्तिचित्रात उपेक्षितांचे जीवन दाखवण्याचा प्रयत्न केला होता; परंतु तो फार त्रोटक स्वरूपाचा होता. अण्णा भाऊंनी हे कार्य सविस्तरपणे केले. त्यांनी जितक्या मोठ्या प्रमाणात हे काम केले, तितक्या प्रमाणात हे काम त्यांच्यापूर्वी कुणी केले नव्हते. ‘फकिरा’ या कादंबरीत त्यांनी दलितांच्या अंगी असलेल्या झुंजारपणा, बंडखोरपणा, लढताना मरण पत्करण्याची तयारी, स्वाभिमान, गरजू आणि लायक व्यक्तींना कुठल्याही परिस्थितीत मदत करण्याची वृत्ती या उदात्त गुणांचे चित्रण केले आहे.^{३४} या पार्श्वभूमीवर अण्णाभाऊंच्या ‘फकिरा’ आणि इतर कादंबऱ्यांतून आलेले जीवनचित्रण मराठी कादंबरीमध्ये नावीन्यपूर्णच म्हणायला हवे. कारण अण्णाभाऊंपूर्व कादंबरीत अशा प्रकारच्या विद्रोही जाणिवा अपवादानेच आढळतात. शोषितांच्या जगण्यातला विद्रोह अण्णाभाऊंनी मराठी कादंबरीचा विषय बनवला. या संदर्भात अण्णाभाऊंच्या कादंबऱ्यांच्या पार्श्वभूमीवर ‘अण्णाभाऊ साठे वेदनेतून विद्रोहाकडे या लेखात डॉ. रत्नाकर मंचरकर यांनी मांडलेले मत लक्षणीय आहे. ते लिहितात, ही बंडाची जाणीव-विद्रोहाची उर्मा एकूणच दलित साहित्याचा एक महत्त्वपूर्ण विशेष आहे, पण तिचा पहिलावहिला तेजाळ आविष्कार प्रकटला तो अण्णाभाऊंच्या साहित्यातून. त्यांच्या साहित्यात एक सुस्पष्टता आहे. हीच सुस्पष्टता त्यांच्या बंडाच्या भावनेत, विद्रोहाच्या जाणिवेत आहे. बंड कोणाविरुद्ध आणि कशासाठी याची एक स्वच्छ कल्पना घेऊनच त्यांची पात्रे वावरत असतात. आपल्याला घेरून टाकणाऱ्या परिस्थितीपुढे ती दबून जात नाहीत. मूकपणे अन्याय

सहन करीत सोशिकपणे जगत नाहीत, ज्यांनी आपल्याला असं जगायला भाग पाडलं त्यांच्याशी सामना करायला ती सज्ज होतात. सावकार, जमीनदार, इनामदार, मठकरी अशा धनदांड्यांशी बेधडक झुंज खेळताना त्यांची पात्रे मागेपुढे पाहत नाहीत. या लढ्यात शत्रूचा वध करणे हा अपराध नाही, तर खराखुरा न्याय आहे, अशीच त्यांची भावना दिसते. जुन्या व्यवस्थेच्या मक्तेदारांच्या नाशातूनच नवी व्यवस्था आकाराला येईल, अशी त्यांची सुप्त-असुप्त धारणा त्यामागे आहे.^{३५} १९६० नंतर मराठी साहित्यामध्ये दलित साहित्याचा प्रवाह उदयास आला. त्या दलित साहित्यातील विद्रोही जाणिवेची सुरुवात अण्णाभाऊंच्या लेखनात पाहावयास मिळते. एकूणच, त्यांच्या कादंबरीतून व्यक्त झालेल्या विद्रोही जाणिवामुळे मराठी कादंबरीचे अनुभवविश्व समृद्ध-संपन्न झाले आहे.

अण्णाभाऊंच्या कादंबरी लेखनातून व्यक्त झालेल्या विद्रोही जाणिवेच्या पाठीमागे देशप्रेमाची, स्त्रीच्या शील रक्षणाची आणि पुरुषाच्या स्वाभिमानाची प्रेरणा दडलेली आहे. म्हणून डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात, अण्णाभाऊंचं साहित्य पुरुषाचा स्वाभिमान, स्त्रीचे चारित्र्य आणि देशाचे स्वातंत्र्य यांचं रक्षण करण्याच्या उदात्त हेतूने लिहिलेले आहे.^{३६} देशप्रेम, स्वाभिमान आणि चारित्र्य रक्षणासाठी अण्णाभाऊंच्या नायक-नायिका संघर्ष करतात. त्याचबरोबर सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेच्या विरुद्ध लढा देतात. आपली सर्व शक्ती एकवटून गुलामीच्या विरुद्ध बंड करतात. त्यामुळे त्यांच्या कादंबरीलेखनातून व्यक्त होणारा विद्रोह हा सर्व प्रकारची गुलामी संपवून समतेचा झेंडा उभारू पाहणारा आहे.

४.९ निष्कर्ष :

१. कादंबरी हा आधुनिक मराठी साहित्यातील महत्त्वाचा वाङ्मयप्रकार आहे. एकोणिसाव्या शतकामध्ये इंग्रजी साहित्याच्या प्रभावातून कादंबरीला एका स्वतंत्र वाङ्मयप्रकाराचा आकार प्राप्त होण्यास सुरुवात झाली.
२. कथेच्या तुलनेत कादंबरीचा अनुभव पट मोठा आहे. मानवी जीवनातील विविध संवेदनांचा, जाणिवेचा प्रभावी आविष्कार कादंबरीतून होत असतो. जीवनानुभवाची व्यापकता, चिंतनशीलता, निवेदनात्मकता आणि घटना-प्रसंगांचे प्रत्ययकारी चित्रण ही कादंबरीची ठळक वैशिष्ट्ये आहेत.
३. मानवी जीवनातील विविध अनुभवांचे, घटना-प्रसंगांचे, वेदना-संवेदनांचे विविध पात्रांच्या आधारे प्रभावी भाषेत केलेले गद्य निवेदन म्हणजे कादंबरी होय.

४. मराठी साहित्यामध्ये १८५७ ते १८८५ या काळात लिहिल्या गेलेल्या कादंबऱ्या अदभुतरम्य आणि कल्पनाप्रधान आहेत. अतिरंजितता, कल्पनाविलास, योगायोग, बोधवादी दृष्टी या कादंबऱ्यांमध्ये दिसून येते.
५. १८८५ नंतर हरिभाऊ आपटे यांनी सामाजिक आणि ऐतिहासिक विषयावर कादंबरीलेखन करून मराठी कादंबरीचा पाया रचला. मराठी कादंबरीला वास्तवाची जाणीव करून देऊन तिला समाजाभिमुख बनविले. पुढे नाथमाधव, ना. ह. आपटे, वि. वा. हडप, वा. म. जोशी, श्रीधर केतकर, ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, गजानन माडखोलकर, वि. वि. बोकील, मो. ग. रांगणेकर, दिवाकर कृष्ण, काशीबाई कानिटकर, विश्राम बेडेकर, विभावरी शिरूरकर यांच्या लेखनातून मराठी कादंबरीचे अनुभवविश्व विस्तारत गेले.
६. हरिभाऊ आपटे, वा. म. जोशी, श्रीधर केतकर, वि. स. खांडेकर, गजानन माडखोलकर, विश्राम बेडेकर, विभावरी शिरूरकर यांनी मराठी कादंबरीत नवे विषय आणून तिला समृद्ध बनविण्याचा प्रयत्न केला.
७. अण्णाभाऊंपूर्वी मराठी कादंबरीत कृष्णराव भालेकर, मुकुंदराव पाटील यांच्या कादंबरी लेखनासारखे आणि 'ब्रह्मणकन्या', 'बळी' सारख्या कलाकृतींचे काही मोजके अपवाद वगळता मध्यमवर्गीय जीवन जाणिवेचे चित्रण दिसून येते. पांढरपेशा, सुखवस्तू कुटुंबाचे प्रश्न, त्यांच्या आशा-आकांक्षेचे प्रतिबिंब म्हणजे अण्णाभाऊंपूर्वी कादंबरी होय. अण्णाभाऊंपूर्वी मराठी कादंबरीवर मार्क्सवादाचा प्रभाव असला तरी तो आवश्यक तितक्या प्रभावीपणे व्यक्त झालेला जाणवत नाही.
८. अण्णाभाऊ साठे हे जसे उत्तम कथाकार आहेत, तसे कादंबरीकारही आहेत. त्यांनी एकापेक्षा एक सरस कादंबऱ्या लिहून 'कादंबरीकार' म्हणून लोकमान्यता प्राप्त केली.
९. उपेक्षित नायक-नायिकांचा वेध घेणे, शोषित माणसाच्या जगण्यातील संघर्ष चित्रित करणे, मानवी जीवनातील सौंदर्याचा उत्कट आविष्कार घडवून आणणे या अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरी लेखनामागील प्रेरणा आहेत.
१०. 'वारणेचा वाघ', 'वारणेच्या खोऱ्यात', 'वैजयंता', 'माकडीचा माळ', 'आवडी', 'चिखलातील कमळ', 'फकिरा' अशा अनेक दर्जेदार कादंबऱ्या लिहून अण्णाभाऊंनी मराठी कादंबरीचे अनुभवविश्व समृद्ध केले आहे. अण्णाभाऊंपूर्वी कादंबरीमध्ये दुर्लक्षित असलेला आशय-विषयाचा नवा प्रवाह कादंबरीला जोडून घेतला.

११. 'फकिरा' सारखी दर्जेदार कादंबरी अण्णाभाऊंनी डॉ. आंबेडकरांच्या झुंजार लेखणीला अर्पण करून आपली वैचारिक दिशा स्पष्ट केली आहे. 'फकिरा'च्या अर्पण पत्रिकेतून लेखकाची विद्रोही भूमिकाच व्यक्त झाली आहे.
१२. 'फकिरा' ही कादंबरी अनेक दृष्टींनी महत्त्वाची आहे. ग्रामीण, प्रादेशिक, दलित, ऐतिहासिक कादंबरी म्हणून ती जशी महत्त्वाची आहे, तशी ती एक उपेक्षित नायकाचे विद्रोही जीवन समाजासमोर मांडणारी कादंबरी आहे. 'विद्रोहमूल्य' असलेली ही कादंबरी म्हणजे शोषितांच्या संघर्षाचा वाङ्मयीन वेध होय.
१३. 'वारणेच्या खोऱ्यात' ही कादंबरी म्हणजे देशप्रेमासाठी प्राण देणाऱ्या हिंदुराव आणि मंगला या बंडखोर नायक-नायिकेची संघर्षगाथा होय.
१४. 'वारणेचा वाघ' मधून सत्तू भोसले या शूर, धाडसी, बंडखोर तरुणाची कहाणी अण्णाभाऊंनी अत्यंत प्रत्ययकारी भाषेत अभिव्यक्त केली आहे.
१५. 'चित्रा', 'माकडीचा माळ', 'वैजयंता', 'अग्निदिव्य', 'चंदन', 'चिखलातील कमळ', 'आवडी' अशा अनेक कादंबऱ्यांतून नावीन्यपूर्ण विषय लेखकाने मांडले आहेत. विषयाची विविधता आणि नावीन्यपूर्णता या कादंबरी लेखनात दिसून येते.
१६. अनेक बंडखोर नायक-नायिका अण्णाभाऊंच्या कादंबरीने मराठी साहित्याला दिल्या आहेत. फकिरा, हिंदुराव, सत्तू भोसले, आवडी, मंगला अशा विद्रोही नायक-नायिका या कादंबऱ्यांतून येतात. विद्रोहाच्या मार्गावर वाटचाल करणारी अनेक पात्रं या कादंबऱ्यांतून प्रत्ययास येतात.
१७. दलित, कामगार, कष्टकरी महिला, पराक्रमी पुरुष-स्त्रिया, वतनदार, जमीनदार, इंग्रज अधिकारी हे अण्णाभाऊंच्या कादंबरी लेखनाचे विषय आहेत. मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवादाची प्रेरणा घेऊन शोषक आणि शोषित यांच्यातील संघर्ष चित्रित करणे हे या कादंबरी लेखनाचे मुख्य सूत्र आहे. म्हणून त्यांच्या कादंबऱ्यांतून वर्गवादी, विद्रोही जाणिवा व्यक्त होतात. कष्टकरी, कामगार, मजूर, महिला, दलित, शोषित, उपेक्षित वर्गांच्या व्यथा-वेदनांचे चित्रण म्हणजे अण्णाभाऊंची कादंबरी होय.
१८. प्रेम जाणिवांबरोबर विद्रोही जाणिवांचा आविष्कार या कादंबऱ्यांतून दिसून येतो. प्रामुख्याने वीररसप्रधान कादंबऱ्यांतून विद्रोही जाणिवा प्रकट झाल्या आहेत. यादृष्टीने 'वारणेच्या खोऱ्यात', 'फकिरा', 'वारणेचा वाघ' या कादंबऱ्या महत्त्वाच्या आहेत. हिंदुराव, मंगला, फकिरा, सत्तू भोसले प्रस्थापित

व्यवस्थेच्या विरुद्ध बंड करतात. शोषित माणसाला न्याय देणे हे त्यांच्या विद्रोहाचे अंतिम ध्येय आहे. 'चित्रा', 'माकडीचा माळ', 'चंदन', 'वैजयंता', 'आवडी', 'चिखलातील कमळ' अशा कादंबऱ्यांतूनही संघर्षात्मक जाणिवा व्यक्त झाल्या आहेत.

१९. अण्णाभाऊ स्त्रीला परंपरागत दृष्टीने भोगवस्तू वा शोभेची वस्तू न मानता हातात क्रांतीचा झेंडा घेऊन संघर्षासाठी सदैव सिद्ध असलेली महानायिका मानतात. त्यांच्या काही कादंबऱ्यांतील नायक-नायिका सोशिक असल्यातरी त्यांनी केलेला अन्याय-अत्याचाराचा प्रतिकार स्वतःचे माणूस म्हणून असणारे अस्तित्व सिद्ध करणारा आहे.
२०. भारतीय समाजातील आर्थिक आणि सामाजिक विषमता वर्गलढ्याचे कसे रूप धारण करते, हे अण्णाभाऊंच्या कादंबरीलेखनातून अधोरेखित झाले आहे.
२१. अण्णाभाऊंच्या कादंबरीलेखनाला मार्क्सवादी आणि आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान असल्यामुळे त्यांच्या कादंबरीतून येणारे नायक-नायिका अन्याय, शोषणाच्या विरोधात विद्रोह करतात. बंड पुकारतात. प्रसंगी प्राण देण्यास तयार होतात. अशा विद्रोही पात्रांचे जगणे एका नव्या समताधिष्ठित समाजाचे स्वप्न पाहणारे आहे.
२२. अण्णाभाऊंच्या कादंबरीतून व्यक्त झालेल्या विद्रोही जाणिवा मराठी कादंबरीचे अनुभवविश्व समृद्ध करणाऱ्या आहेत. त्यांचे हे लेखन मराठी कादंबरीला आशयसंपन्न, विचारसंपन्न आणि सौंदर्यसंपन्न बनविणारे आहे.
२३. मध्यमवर्गीय, पांढरपेशा जीवनानुभवाच्या पुढे जाऊन समाजातल्या उपेक्षित, शोषित घटकांचा वेध अण्णाभाऊ साठे यांनी घेतला आहे.
२४. काही मोजके अपवाद वगळता अण्णाभाऊंच्या कादंबरीतून आलेल्या बंडखोर नायक-नायिका अण्णाभाऊंपूर्व कादंबरीत आढळत नाहीत. यादृष्टीने त्यांचे हे कादंबरीलेखन अपूर्व म्हणायला हवे.
२५. समाजपरिवर्तनाचे एक माध्यम म्हणून अण्णाभाऊ साहित्याकडे पाहतात. मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाला स्वीकारून ते साहित्य लेखन करित असल्यामुळे शोषकांची व्यवस्था नष्ट करून समतेवर आधारलेली नवी समाजरचना अस्तित्वात आणणे हे त्यांच्या कादंबरी लेखनाचे ध्येय आहे. ह्या दिशेने जाणारी माणसं त्यांच्या कादंबऱ्यांचे विषय बनतात.

२६. अण्णाभाऊ साठे यांच्या काही कादंबऱ्या सामान्य दर्जाच्या, मनोरंजनात्मक आहेत. अशा कादंबऱ्यांतून अण्णाभाऊमधला खरा कलावंत हरवलेला दिसतो. यातील बहुसंख्य कादंबऱ्या जीवनाच्या उत्तरार्धात लिहिलेल्या आहेत. व्यक्तिगत जीवनातील समस्यांचा परिणाम या लेखनावर झालेला दिसून येतो. ही त्यांच्या कादंबरी लेखनाची मर्यादा असली तरी जीवन संघर्ष हा त्यांच्या कादंबरी लेखनाचा मूलाधार असून त्यातून विद्रोहाची प्रेरणा घेऊन शोषणमुक्त समाजनिर्मिती करणे हा या लेखनाचा अंतिम हेतू आहे.
२७. अण्णाभाऊ साठे यांनी मार्क्सवादी बौद्धिक आस्थेला कृतीशीलतेची जोड दिली. त्यामुळे मराठी कादंबरीला प्रथमच स्पष्टपणे मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान प्राप्त झाले.

संदर्भ सूची :

१. कुलकर्णी अ. अ. (सं) : प्रदक्षिणा, खंड पहिला, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती १९८०, पृ. २०२.
२. बापट प्रभाकर, गोडबोले नारायण : मराठी कादंबरी - तंत्र आणि विकास, व्हिनस प्रकाशन पुणे, ति. आ. १९७३, पृ. ३६-३७.
३. कुलकर्णी अ. अ. (सं) : प्रदक्षिणा, उनि. पृ. २०५.
४. तत्रैव, पृ. २११.
५. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे - समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, दु.आ. १९९९, पृ. १६.
६. कुलकर्णी अ. अ. (सं) : प्रदक्षिणा, उनि. पृ. २२८.
७. बांदिवडेकर चंद्रकांत : मराठी कादंबरी : चिंतन आणि समीक्षा, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, दु. आ. १९९६, पृ. १७.
८. तत्रैव, पृ. ३४.
९. तत्रैव, पृ. ३५.
१०. साठे अण्णा भाऊ : फकिरा, सुरेश एजन्सी पुणे, अठ्ठाविसावी आ. २०१०, 'कैफियत'.
११. साठे अण्णा भाऊ : वारणेच्या खोऱ्यात, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००९, पृ. आरंभीचे दोन शब्द.
१२. तत्रैव : पृ. आरंभीचे दोन शब्द.
१३. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे - समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, उनि.पृ. २७.
१४. सकटे मच्छिंद्र : अण्णा भाऊ साठे - एक सत्यशोधक, प्रज्ञा प्रकाशन कोल्हापूर, प. आ. २००५, पृ. ११४.

१५. तत्रैव पृ. ११४.
१६. साठे अण्णा भाऊ : फकिरा, उनि. पृ. १४२.
१७. तत्रैव, पृ. १४२.
१८. भालसिंग वैशाली : फकिरा एक आकलन, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, प्रथम आवृत्ती २००४, पृ. ११.
१९. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे - समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, उनि. पृ. २३-२४.
२०. तत्रैव, पृ. २४.
२१. तत्रैव, पृ. २४.
२२. साठे अण्णा भाऊ : वारणेच्या खोऱ्यात, उनि. पृ. ४-५.
२३. तत्रैव, पृ. ६७.
२४. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे-समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, उनि. पृ. ३०.
२५. साठे अण्णा भाऊ : चित्रा, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, पृ. ७.
२६. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे - समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, उनि. पृ. ४१.
२७. साठे अण्णा भाऊ : आवडी, सुरेश एजन्सी पुणे, नवीन आ. २०१०, पृ. १.
२८. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे-समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, उनि. पृ. ४६.
२९. गायकवाड आसाराम (सं) : लोकशाहीर तथा लोकलेखक अण्णा भाऊ साठे संदर्भ ग्रंथ, झेप प्रकाशन नाशिक, प.आ. १९९६, पृ. २१८.
३०. गारोडे प्रमोद : अण्णाभाऊंचे कादंबरीविश्व, कमल प्रकाशन अंबरनाथ, जि. ठाणे, प. आ. २००६, पृ. १५५.
३१. गायकवाड आसाराम (सं) : लोकशाहीर तथा लोकलेखक अण्णा भाऊ साठे संदर्भ ग्रंथ, उनि. पृ. १८७.
३२. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे-समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, उनि. पृ. ५७.
३३. मेदककर प्रकाश (सं.) : निवडक तु. शं., दर्पण प्रतिष्ठान नांदेड, प. आ. २०१२, पृ. २४०-२४२.
३४. कोरडे बजरंग : भारतीय साहित्याचे निर्माते अण्णाभाऊ साठे, साहित्य अकादेमी प्रकाशन दिल्ली, दु. आ. २००६, पृ. १५.
३५. गायकवाड आसाराम (सं) : लोकशाहीर तथा लोकलेखक अण्णा भाऊ साठे संदर्भ ग्रंथ, उनि. पृ. २२९.
३६. गंधे दिवाकर (सं.) : लोकराज्य - लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विशेषांक, १ नोव्हेंबर १९९३, वर्ष ४९ वे, अंक १३ वा. प्रकाशक महाराष्ट्र शासन मुंबई, पृ. २०

प्रकरण पाचवे

शाहिरी साहित्यातील विद्रोही जाणिवा

५.१ प्रास्ताविक :

मराठी कवितेला सातशे-आठशे वर्षांची परंपरा आहे. प्राचीन मराठी कवितेमध्ये संत कविता, पंडिती कविता आणि शाहिरी कविता असे तीन मुख्य प्रवाह दिसून येतात. म्हणजेच प्राचीन मराठी साहित्यामध्ये संत, पंत आणि तंत कविता मोठ्या प्रमाणात लिहिली गेली. अभंगातून संतांनी समाजप्रबोधन घडवून आणले. तर पंडितांनी समाजातील उच्चवर्णीयांच्या मनोरंजनासाठी काव्यलेखन केले. शाहिरांचा हेतू या सर्वांपेक्षा वेगळा होता. मराठी माणसाच्या शौर्याचा गौरव करण्यासाठी त्यांनी पोवाडा रचला. स्त्रीसौंदर्याचा कलात्मक आविष्कार घडवून आणण्यासाठी लावणी रचली. शिवकाळातील शौर्याचा, पराक्रमाचा गौरव करण्यासाठी मराठी साहित्यात पोवाडा लिहिला गेला. तर पेशवेकालीन विलासी जीवनाचे प्रतिबिंब लावणीत उमटले. म्हणून पोवाडा आणि लावणी ही शाहिरी काव्याने मराठी साहित्याला दिलेली मोठी देणगी आहे. शाहिरी कवितेला मराठी काव्याची सुप्रभात संबोधण्यात आले आहे. मराठी कवितेच्या इतिहासात प्रथमच शाहिरी कवितेतून लोकभावनेचा, प्रेमभावनेचा, शृंगार रसाचा उत्कट आविष्कार घडून आला. त्यामुळे लोकजीवनात 'शाहीर' हा आस्थेचा विषय झाला. या शाहिरी साहित्याच्या पार्श्वभूमीवर अण्णाभाऊ साठे यांच्या शाहिरी काव्याचा विचार प्रस्तुत प्रकरणात करावयाचा आहे.

अण्णाभाऊ साठे प्रथम शाहीर आहेत. नंतर कथा-कादंबरीकार आहेत. त्यांनी प्रथम शाहिरी कविता रचून मराठी साहित्यामध्ये प्रवेश केला. १९४० नंतर त्यांनी लावण्या, पोवाडे, क्रांतिगीते रचायला सुरुवात केली. या रचना तत्कालीन कामगार वर्गात खूप लोकप्रिय झाल्या. अल्पावधीतच त्यांना 'लोकशाहीर' म्हणून मान्यता मिळाली. त्यांच्या शाहिरी काव्यातील विद्रोही जाणिवांचा अभ्यास करण्यापूर्वी मराठीतील शाहिरी कवितेचा उदय, विकास आणि प्रेरणा समजून घेणे आवश्यक आहे.

शाहिरी काव्य-उदय, विकास आणि प्रेरणा, शाहिरी काव्याची ठळक वैशिष्ट्ये, लोककलावंत अण्णाभाऊ साठे, लाल बावटा कलापथक-विद्रोहाचा अंगार, शाहिरी

काव्यातील विद्रोहाचे स्वरूप, भाषा आणि विद्रोह, नवसमाज निर्मितीसाठी शाहिरी काव्य इ. मुद्यांचा विचार या प्रकरणात केला आहे.

५.२ शाहिरी काव्य - उदय, विकास आणि प्रेरणा :

मराठी साहित्यामध्ये शाहिरी काव्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. अभ्यासकांच्या मते शाहिरी वाङ्मयाची परंपरा अकराव्या शतकापासून पाहावयास मिळते. लोकजीवनाशी शाहिरी साहित्याचा खूप जवळचा संबंध आहे. लोकसंस्कृतीतील अनुभवच शाहिरी काव्यातून शब्दरूप घेतात. शाहीर पोवाडा आणि लावणीच्या माध्यमातून समाजाचे मनोरंजन, प्रबोधन करीत असतो. म्हणून शाहीर हा लोकांच्या जिवाळ्याचा विषय असतो.

साधारणपणे अकराव्या शतकापासून समाजात शाहीर असावेत, असा अभ्यासकांचा अंदाज आहे. या संदर्भात रा. श्री. जोग म्हणतात, यादवकालाच्या पूर्वीपासून राजस्थानसारख्या उत्तरभारतीय प्रदेशात यशोगान अथवा बिरुदगान गाणार्या भाटांची परंपरा होती. हा एक प्रकारे कीर्तिकाव्याचाच नमुना होता. राजस्थानातून राजपूत कुळांबरोबर अनेक भाट महाराष्ट्रात यादवकालापूर्वी आलेले होते. त्यांचाच उत्तरकालीन आविष्कार म्हणजे शाहीर होत असेही मानता येते.^१ यादवकाळापूर्वीच मराठीत शाहीर येऊन दाखल झाला होता, हे जोगांचे मत शाहिरी परंपरेचा शोध घेणारे आहे.

'शाहीर' हा शब्द मराठी कवितेमध्ये 'अरबी' किंवा 'फारशी' भाषेतून आला असण्याची शक्यता आहे. सामान्यपणे 'शाहीर' या शब्दाचा अर्थ कवी असा होतो. डॉ. मनोहर जाधव आणि प्रा. पृथ्वीराज तौर यांनी शाहीर शब्दाबद्दल दिलेली माहिती यादृष्टीने महत्त्वाची आहे. ते म्हणतात, शाहीर हा शब्द अरबी 'शाइर' अथवा फारसी 'शायर' या शब्दांपासून आलेला दिसतो. या शब्दाचा अर्थ कवी असा होय. मराठी काव्य परंपरेमध्ये 'विशिष्ट पद्धतीचे लेखन करणारे कवी' म्हणून या शब्दाचा वापर होताना दिसतो.^२ अर्थात, एक विशिष्ट प्रकारचे काव्य रचणारा कवी म्हणजे शाहीर होय. शूरवीरांच्या कार्याचा गौरव करणे, राजाचे गुणगान गाणे, सामान्य माणसाचे मनोरंजन करणे अशा काही प्रेरणा शाहिरी काव्याच्या पाठीमागे दिसून येतात.

शिवकाळामध्ये खऱ्या अर्थाने शाहिरी कवितेचा विकास झालेला दिसून येतो. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेमुळे मराठी माणसाच्या मस्तकात स्वाभिमान निर्माण झाला. या शिवकाळातील स्वाभिमानाला आणि शौर्याला शब्दबद्ध

करण्याचे काम शाहिरींनी केले आहे. मराठी शाहिरी कवितेच्या इतिहासात अनेक प्रवाह दिसून येतात. शिवशाहीचा गौरव करणारी परंपरा, शाहूकालीन परंपरा, पेशवे-कालीन शाहिरी परंपरा, इंग्रजशाहीच्या विरोधात बंड पुकारणारी परंपरा, फुले-आंबेडकरी शाहिरी परंपरा आणि मार्क्सवादी शाहिरी परंपरा असे ठळक प्रवाह सांगता येतात.

अज्ञानदास, फतनजी, तुळशीदास, यमाजी आणि अज्ञान यमाजी हे शिवकालीन शाहीर आहेत. बाबू सवाई रामा, शाहीर मल्लारदास, त्रिंबक माळी, शाहीर दादू, फिरंगू नाना, शैव मयूर हे शाहूकालीन शाहीर आहेत. अनंत फंदी, परशराम, होनाजी बाळा, राम जोशी, प्रभाकर, सगनभाऊ, गंगू हैबती, लक्ष्मण, बापू गुणजन हे पेशवेकालीन शाहीर आहेत. कवी विनायक, शंकरराव निकम, वि. दा. सावरकर, ग. दि. माडगूळकर या शाहिरींनी इंग्रजी साम्राज्यवादाचा प्रतिकार केला. म. जोतीराव फुले, किसन फागुजी बनसोड यांनी सामाजिक समतेचा पुरस्कार करणारी शाहिरी कविता लिहिली. नंतरच्या काळात 'लाल बावटा कलापथक' स्थापून अण्णाभाऊ साठे, अमर शेख, शाहीर गव्हाणकर या शाहिरींनी वर्गवादाचा लढा उभारला. 'मार्क्सवाद' ही यांच्या शाहिरी कवितेमागील मुख्य प्रेरणा आहे. अशा प्रकारे मराठी शाहिरी कवितेचा विकास झालेला दिसून येतो.

आधुनिक शाहिरी कवितेमध्ये म. जोतीराव फुले यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. मराठी शाहिरी कवितेला पुरोगामी वळण देण्याचे महत्त्वाचे काम फुले यांनी केले आहे. या संदर्भात श्री विश्वनाथ शिंदे म्हणतात, महात्मा फुले हे १९व्या शतकातील थोर महापुरुष होते. त्यांचे कार्यक्षेत्र पुण्यापुरते मर्यादित असले तरी सान्या महाराष्ट्रभर त्यांचा वैचारिक प्रभाव होता. त्यांची भाषा अतिशय रोखठोक होती. छ. शिवाजी महाराज हे कुळवाडी भूषण होते असा वेगळा दृष्टिकोण स्वीकारून फुल्यांनी छ. शिवाजी महाराजांवर वेगळा आणि वैशिष्टपूर्ण पोवाडा लिहिला आहे. पुढे महात्मा फुल्यांच्या शिष्यांनी 'सत्यशोधक जलसा' आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अनुयायांनी 'आंबेडकरी जलसा' सुरू केला.^३ या विवेचनातील 'त्यांचे कार्यक्षेत्र पुण्यापुरते मर्यादित असले तरी सान्या महाराष्ट्रभर त्यांचा वैचारिक प्रभाव होता.' हे विधान फुल्यांच्या सामाजिक कार्याचा संकोच करणारे आहे. त्यांच्या विचारकार्याचे क्षेत्र पुण्यापुरते मर्यादित नव्हते. महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्राच्या बाहेरही त्यांच्या विचारकार्याचा प्रभाव होता. त्यांनी उभारलेल्या सामाजिक, धार्मिक शोषणमुक्ती लढ्याचे केंद्रबिंदू पुणे होते. याचा अर्थ त्यांचे कार्यक्षेत्र पुण्यापुरते मर्यादित होते असा होत नाही. असे असले तरी फुल्यांच्या पोवाड्याचे वेगळेपण शिंदे यांनी नेमकेपणाने

सांगितले आहे. फुले यांनी शिवाजी महाराजांचा गौरव 'कुळवाडी भूषण' असा केला आहे आणि तो सार्थ आहे. 'कुळवाडी भूषण' म्हणजे शेतकऱ्यांचा राजा. शिवरायांनी आपल्या विचार-कृतीतून शेतकरी-कष्टकरी वर्गावर असणारी निष्ठा व्यक्त केली. 'शेतकऱ्यांच्या शेतातील भाजीच्या देठालाही धक्का लागणार नाही' याची काळजी त्यांनी घेतली. त्यांच्या मनात या वर्गाबद्दल खरीखुरी आस्था होती. म्हणूनच ते कुळवाडी भूषण ठरतात. शिवाजी महाराज 'कुळवाडी भूषण' होते, ते 'मुख्य धनी पेशव्याचा' होते हे सांगण्यासाठीच फुल्यांनी हा पोवाडा रचला आहे. शिवाजी महाराजांचा 'कुळवाडी भूषण' असा गौरव करून अप्रत्यक्षपणे 'गोब्राह्मण प्रतिपालक' ही प्रस्थापितांनी निर्माण केलेली खोटी प्रतिमा फुले यांनी नाकारली आहे. प्रस्थापितांनी सांगितलेला इतिहास तपासून घेतला पाहिजे, याची जाणीव फुल्यांनी निर्माण केली. फुल्यांचा सामाजिक आणि धार्मिक विषमतेविरोधी कृतीशील लढा म्हणजे सत्यशोधक समाज होय. याच सत्यशोधकीय विचारातून 'सत्यशोधकीय जलसे' उदयास आले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जनांदोलनातून पुढे 'आंबेडकरी जलसे' उदयास आले. समाजप्रबोधन हे या पुरोगामी शाहिरीचे ध्येय आहे. याच पुरोगामी शाहिरी परंपरेमध्ये अण्णाभाऊ साठे आणि त्यांचे सहकारी यांनी दिलेले योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. एकूणच, परंपरागत शाहिरीपेक्षा पुरोगामी शाहिरीच्या प्रेरणा वेगळ्या आहेत. समाजपरिवर्तनाची ऊर्जा घेऊन हे शाहिरी काव्य रसिकांसमोर येते.

५.३ शाहिरी काव्याची ठळक वैशिष्ट्ये :

मराठी काव्याची सुप्रभात म्हणून शाहिरी कवितेचा अभ्यासकांनी गौरव केला आहे. संत, पंत कवितेपेक्षा शाहिरी कवितेची प्रेरणा वेगळी असल्यामुळे शाहिरींनी धीटपणे अनेक नाजूक विषय हाताळले आहेत. त्यामुळे ही कविता लोकप्रिय ठरली. वीर आणि शृंगार रसाचा उत्कट आविष्कार हे शाहिरी काव्याचे एक ठळक वैशिष्ट्य आहे. पोवाड्यातून वीर तर लावणीतून शृंगार रसाचा प्रत्यय येतो. शूरवीरांच्या पराक्रमाची यशोगाथा म्हणजे पोवाडा. तर स्त्रीसौंदर्याचे देखणे शिल्प म्हणजे लावणी. अर्थातच पोवाडा आणि लावणी हे शाहिरी काव्याचे दोन महत्त्वाचे अंग आहेत. प्रामुख्याने आशय-विषयाचा धीटपणा, लौकिक जीवनातील विषय, दृश्यात्मकता, गेयता, अस्सल मराठी बाणा, भाषेची उत्कटता हे शाहिरी काव्याचे ठळक विशेष आहेत. या दोन्ही काव्यप्रकारांना प्रायोगिक मूल्य लाभले आहे.

५.३.१ पोवाडा :

मराठी कवितेच्या इतिहासात पोवाड्याला एक रचनाप्रकार म्हणून शिवकाळामध्ये

महत्त्व प्राप्त झाले. तसे 'पोवाडा' या शब्दांचे उल्लेख त्यापूर्वीच्या मराठी काव्यातही सापडतात. संत ज्ञानेश्वर, संत जनाबाई, विष्णुदास नामा आणि संत एकनाथ यांच्या काव्यात 'पोवाडा' या शब्दाचा उल्लेख सापडतो. यावरून पोवाड्याची प्राचीनता लक्षात येते.

महाराष्ट्राचा खास काव्यप्रकार म्हणून 'पोवाडा' ओळखला जातो. 'पोवाडा' या शब्दासाठी अनेक पर्यायी शब्द वापरले गेले आहेत. 'कीर्तीगान', 'यशोगीत', 'बीरीद', 'कडाका', 'पवाड' असे पर्यायी शब्द दिसून येतात. पोवाड्याची काही ठळक वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे सांगता येतात.

- १ - पोवाडा हा प्रामुख्याने वीररसात्मक असतो.
- २ - वीर रसाबरोबरच अन्य रसांचाही आविष्कार पोवाड्यातून दिसून येतो.
- ३ - पोवाडा या कलाप्रकाराला प्रयोग मूल्य असते. तो रंगमंचावरून साभिनय सादर केला जातो.
- ४ - डफ, तुणतुणे, ढोलकी आणि संबळ या देशी वाद्यांचा वापर पोवाड्यात केला जातो.
- ५ - पोवाडा अत्यंत आवेशपूर्ण आणि उत्साहवर्धक आशय घेऊन येतो. म्हणूनच तुलसीदासाने शूर मर्दाचा पोवाडा शूर मर्दाने ऐकावा असे सांगून ठेवले आहे.

५.३.२ लावणी :

'लावणी' हे शाहिरी काव्याचे दुसरे महत्त्वाचे अंग होय. पेशवाई मध्ये लावणीला बहार आलेला असला तरी त्यापूर्वीही लावणी अस्तित्वात होती. मध्ययुगीन काळात मन्मथशिवलिंग यांनी लिहिलेली लावणी सर्वात जुनी समजली जाते. शिवकाळातील ज्योतीराम शाहिराने लिहिलेल्या अकरा लावण्या उपलब्ध आहेत. नंतरच्या काळात म्हणजे पेशवाईत लावणी मोठ्या प्रमाणात लिहिली गेली.

लावणीचा अर्थ अनेक अभ्यासकांनी सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. म. वा. धोंड लावणीचा अर्थ सांगताना म्हणतात, सर्वसामान्यजनांच्या मनोरंजनाकरिता त्यांना रुचतील अशा लौकिक, पौराणिक वा आध्यात्मिक विषयावर रचलेली, कडे व ढोलके यांच्या तालावर विशिष्ट ढंगाने म्हटलेली, खटकेबाज व सफाईदार पद्मावर्तनी वा भृंगावर्तनी जातिरचना म्हणजे लावणी होय.^४ डॉ. गंगाधर मोरजे यांनी लावणीची केलेली व्याख्याही महत्त्वाची आहे. ते म्हणतात, सर्वसाधारणपणे ताल ठेक्यात म्हणता येणारी पद्मावर्तनी वा भृंगावर्तनी मातृवृत्तात रचलेली कविता म्हणजे लावणी.^५ या व्याख्यांवरून लावणीची रचना लक्षात येते. शिवाय शेतत लावणी करताना म्हटले

जाणारे गीत, जी हृदयाला चटका लावते ती लावणी, कापणी करताना म्हटले जाणारे गीत, असे लावणीचे अनेक अर्थ अभ्यासकांनी सांगितले आहेत.

प्रेम आणि शृंगार हा लावणीचा गाभा आहे. मानवी जीवनातील प्रेमभावना अत्यंत सुंदर शब्दात लावणीतून शाहिरांनी व्यक्त केली आहे. शृंगार रसाला प्राधान्य देणाऱ्या लावण्याच अधिक लिहिल्या गेल्यामुळे लावणी म्हणजे शृंगार रसाचाच उत्कट आविष्कार असा समज झाला. उत्तर पेशवाईत असे घडलेही. असे असले तरी लावणीतून इतर विषयही आले आहेत. लावणीचे ठळक विशेष पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

- १ - लावणीतून लोकजीवनातील विविध विषय आले आहेत.
- २ - शृंगार रसाला अभिव्यक्त करणाऱ्या लावण्या अधिक लोकप्रिय झाल्या.
- ३ - कडे, ढोलके, तुणतुणे इ. वाद्यांच्या साहाय्याने लावणी सादर केली जाते.
- ४ - बहुतांश लावण्यातून स्त्री सौंदर्याचे वर्णन आलेले आहे.
- ५ - लावणी हा दृक-श्राव्य काव्यप्रकार आहे. तिला प्रयोग मूल्य आहे.
- ६ - गेयता हे लावणीचे खास वैशिष्ट्य आहे.

५.४ लोककलावंत अण्णाभाऊ साठे :

अण्णाभाऊ साठे हे प्रथम लोककलावंत आहेत. कारण त्यांनी लेखनाला शाहिरी कवितेपासून सुरुवात केली आहे. डॉ. बाबुराव गुरव यांच्या मते अण्णाभाऊंनी बालपणीच १९३० मध्ये 'पानिपतचा पोवाडा' नावाचा छोटा पोवाडा रचला होता, पण तो आज उपलब्ध नाही. कथा-कादंबरी लिहिण्यापूर्वी त्यांनी पोवाड्याची रचना केलेली आहे. यासंदर्भात डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात, अण्णा भाऊंनी १९४२ ते १९६९ अखेरपर्यंत पोवाडे व लावण्या लिहिल्या. त्यांनी पहिला पोवाडा 'नानकींग नगरापुढे' १९४२ मध्ये व पहिली लावणी 'सुगी' १९४२ मध्ये लिहिली. अण्णा भाऊ हे लोकांतले साहित्यिक असल्यामुळे त्यांच्या शाहिरीला जनभावनेचा आणि जनआंदोलनाचा संदर्भ आहे. गर्दीशीही या शाहिरीचे अतूट नाते आहे. तिची मुळी शर्तच ती आहे.^६ यावरून अण्णाभाऊंमधील लोककलावंत लक्षात येतो. लोकभावनेशी समरस होऊन लेखन करणारे कलावंत म्हणून त्यांचे मोठेपण मान्य करावे लागते.

५.५ 'लाल बावटा कलापथक' - विद्रोहाचा अंगार :

कामाच्या शोधात मुंबईला गेल्यानंतर अण्णाभाऊंचा कामगार चळवळीशी संबंध येऊ लागला. यामुळेच अण्णाभाऊ साठे शाहिरी कवितेकडे वळले. कामगार

वर्गाला संघटित करून त्यांच्यामध्ये स्वाभिमान निर्माण करण्यासाठी अण्णाभाऊंनी लेखणी हातात घेतली. याच कामगार चळवळीमध्ये शाहीर अमर शेख आणि शाहीर गव्हाणकर हे समविचारी कलावंत मित्र भेटले. यासंदर्भात डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात, १९३६ पासून अण्णा भाऊंचा साम्यवादी चळवळीशी जवळून संबंध होता. अण्णा भाऊंची विलक्षण जिज्ञासू वृत्ती व समजून घेऊन काम करण्याची शक्ती अनेकांच्या नजरेत भरली होती. शाहीर अण्णा भाऊ साठे, शाहीर अमर शेख आणि शाहीर द. न. गवाणकर या समविचारी कलावंत मित्रांनी, 'लाल बावटा कलापथक' स्थापन केले. त्या माध्यमातून महाराष्ट्राच्या तमाशा व कलापथकांच्या जुन्या परंपरेला नवी वर्गीय दृष्टी देण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.^७ हा लालबावटा कलापथक म्हणजे विद्रोहाचा अंगारच होता. अण्णाभाऊ आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी समाजप्रबोधनाचा, समाजपरिवर्तनाचा उदात्त हेतू समोर ठेऊन हा कलापथक चालविला. अण्णाभाऊंची शाहिरी कविता जनमाणसामध्ये रुजविण्याचे काम लालबावटा कलापथकाने अत्यंत प्रभावीपणे केले. हे कलापथक म्हणजे कामगारांना संघटित करून अन्यायाच्या विरोधात लढण्यासाठी प्रेरणा देणारी एक शक्तीच होती. अर्थातच अण्णाभाऊंनी लालबावटा कलापथकातून सामाजिक क्रांतीसाठी आवश्यक असणारा विद्रोह पेरला. त्यामुळेच या कलापथकाच्या कार्यक्रमावर सरकारने बंदी आणली. थोडक्यात, नावाप्रमाणे लाल बावटा कलापथक विद्रोहाचा अंगार होता.

शाहीर आत्माराम पाटील यांनी या कलापथकाच्या संदर्भात दिलेली माहिती अत्यंत महत्त्वाची आहे. ते लिहितात, शाहीर गव्हाणकर-अमर शेख व अण्णाभाऊ हे तिन्ही तरुण तळपते शाहिरी मोहरे १९४१ ते १९४२ अखेर या कालावधीत मुंबई शहरात आले. त्याच प्रथम वास्तव्य अनुक्रमे गिरगाव-लालबाग व माटुंगा लेबरकॅम्प या परिसरात अलगपणे होते. ४२ ची चलेजाव क्रांती १९४२ च्या डिसेंबरनंतर मुंबईतून ओसरली होती. या तिन्ही शाहिरींच्या क्रांतिसंचारक प्रभावी शाहिरीची जाणीव साम्यवादी कार्यकर्ते व नेते यांना नव्यानेच झाली होती. त्यांनी या तिन्ही शाहिरींना एकत्र आणले व कामगार क्रांतीला अधिक धारदार बनवण्याचा निर्धार करून हे शाहीर व इतर सहकारी कलावंत मिळून त्यांचे लालबावटा कलापथक नावाचे नवे कलापथक निर्माण केले.^८ या कलापथकातून अण्णाभाऊ आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी अख्खा महाराष्ट्र ढवळून काढला. प्रस्थापित व्यवस्थेला जबरदस्त हादरे दिले. म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांच्या जीवन कार्यामध्ये लाल बावटा कलापथकाला असाधारण असे महत्त्व आहे.

५.६ अण्णाभाऊंची शाहिरी कविता :

परंपरागत शाहिरी कवितेपेक्षा वेगळी शाहिरी कविता लिहिणारे लोकशाहीर म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. पोवाडा, लावणी, क्रांतिगीते लिहून अण्णाभाऊ साठे यांनी शोषितांचा आवाज बुलंद केला आहे. या त्यांच्या शाहिरी कवितेमागे मार्क्सवादी प्रेरणा दिसून येते. जगातील आर्थिक विषमतेचा अभ्यास करून कार्ल मार्क्सने साम्यवादी विचार मांडला. हा विचार अण्णाभाऊंना अत्यंत प्रेरक वाटतो. त्यामुळेच त्यांच्या कवितेतून वर्गवादी जाणिवा प्रभावीपणे व्यक्त होतात. या त्यांच्या कवितेतून व्यक्त झालेल्या विद्रोही जाणिवांचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे समजून घेता येईल.

५.६.१ अण्णाभाऊंचे पोवाडे विद्रोही जाणिवा :

अण्णाभाऊ साठे यांनी पंधरा पोवाडे लिहिल्याची नोंद अभ्यासकांनी केली आहे. त्यापैकी नऊ पोवाडे उपलब्ध आहेत. १९४२ मध्ये 'नानकिंग नगरापुढे' हा पहिला पोवाडा अण्णाभाऊंनी लिहिला. तो उपलब्ध नसल्याचे अभ्यासकांचे मत आहे. 'नानकिंग नगरापुढे' (१९४२), 'स्टालिनग्राडचा पोवाडा' (१९४२), 'बर्लिनचा पोवाडा' (१९४६), 'बंगालची हाक' (१९४४), 'पंजाब दिल्लीचा दंगा' (१९४७), 'तेलंगणाचा संग्राम' (१९४७), 'महाराष्ट्राची परंपरा' (१९४७), 'अमळनेरचे अमर हुतात्मे' (१९४७), 'मुंबईचा कामगार' (१९४९), 'काळ्या बाजाराचा पोवाडा' (१९४९) इ. पोवाडे प्रसिद्ध आहेत. यातील अनेक पोवाचज्ञतून वर्गवादी आणि विद्रोही जाणिवा व्यक्त झाल्या आहेत.

स्टालिनग्राडचा पोवाडा :

हा पोवाडा अण्णाभाऊ साठे यांनी १९४२ मध्ये लिहिला. या एका पोवाड्याने अण्णाभाऊ लोकप्रिय बनले. साम्यवादी लेखककवी म्हणून ते प्रसिद्धीस आले. हा उपलब्ध पोवाड्यापैकी पहिलाच पोवाडा असला तरी तो आशय आणि रचनेच्या दृष्टीने चांगला आहे. दुसऱ्या महायुद्धात रशिया आणि नाझी फौज यांच्यात जोरदार संघर्ष झाला. हिटलरच्या नाझी सैन्याविरोधात स्टालिनग्राड कसे लढले आणि त्यात ते कसे यशस्वी झाले, याचे अत्यंत चित्रमय वर्णन म्हणजे हा पोवाडा होय. हिटलरने अनाक्रमणाचा करार मोडून रशियावर हल्ला केला. परिणामी रशियन सरकार अडचणीत आले. नाझीच्या या हुकूमशाहीला भीक न घालता रशियन लाल सैन्य प्राणपणाला लावून कसे लढले, हे अत्यंत आक्रमक भाषेत अण्णाभाऊंनी मांडले आहे. अन्याय-अत्याचाराचा प्रतिकार करताना अण्णाभाऊंच्या भाषेत वीर रस

संचारतो. अर्थातच, त्यांच्या या पोवाड्यातून क्रांतिकारी आशय व्यक्त होतो. म्हणून विद्रोही जाणिव्यांचा उत्कट आविष्कार म्हणजे हा पोवाडा होय.

सात चौकाच्या या पोवाड्यात एक मोठे युद्धच शब्दबद्ध केले आहे. हिटलरचे सैन्य रुमानिया, फ्रांस, बल्गेरिया, सर्बिया, झेक, नॉर्विया, डेन्मार्क जिंकत युरोपला कसे बेजार केले, हे अण्णाभाऊ सांगतात. शेवटी डावपेच आखत नाझी सैन्याने रशियावर आक्रमण केले. त्यामुळे नाझी आणि लाल सैन्यामध्ये मोठे युद्ध सुरू झाले. या युद्धाचे वर्णन करताना अण्णाभाऊ लिहितात,

रशियाचा प्राण स्तालिन । बोले गर्जून ।

हात त्याचे दोन वोरेशिलोव तिमोशेंको उठले ।

लाल फौजेला हुकूम सुटले जणू सागरी तुफान उठले ॥ जी ॥^९

देशासाठी रशियन सैन्य कसे लढले याचे प्रत्ययकारी चित्रण या पोवाड्यात आले आहे. रशियन सैन्याचा, रशियन माणसाचा स्वाभिमान कसा जागृत आहे, हे या पोवाड्यातून लक्षात येते. देशाबद्दल असलेल्या स्वाभिमानामुळेच हा रशियन माणूस संघर्षासाठी तयार होतो, अन्याय-अत्याचाराचा प्रतिकार करतो, विद्रोह पुकारतो. यात रशियन स्त्रीसुद्धा पाठीमागे नाही. लढाऊ रशियन स्त्रीचे वर्णन अण्णाभाऊ साठे यांनी अत्यंत ओजस्वी भाषेत केले आहे. ते लिहितात,

दाणादाण झाली शत्रूची फार । वाहू लागली रक्ताची धार ॥

जगी शूर स्त्रिया फार झाल्या । कितिक होतील । कितिक असतील ।

परि बिनजोड रूसी ललना । उचलूनी कठिण बंदुकीला । गोळीपुढे मान करी अबला ॥ लावून शस्त्रे कमरेला । निघाली समराला । नाझी चिरण्याला । चमकली ललना लोकयुद्धात । घेऊनि तीव्र शस्त्र हातात ।

लाल रशियाच्या लाल राज्यात ॥ जी जी ॥^{१०}

रशियन स्त्रीचा-तिच्या संघर्षाचा आणि साहसाचा अण्णाभाऊंनी केलेला गौरव अत्यंत सार्थ आहे. देशाच्या अस्मितेसाठी, रक्षणासाठी संघर्ष करणाऱ्या या रणरागिणी विद्रोहाचा अंगार आहेत.

या पोवाड्याच्या संदर्भात डॉ. सदा कन्हाडे यांनी मांडलेले मत महत्त्वाचे आहे. ते म्हणतात, दुसऱ्या महायुद्धात नाझी जर्मनीने सोविएत संघराज्यावर आक्रमण केले आणि सोविएत जनतेने पराक्रमाची शर्थ करून, जीवाची बाजी लावून नाझींना पराभूत

केले. ही घटना जागतिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची व अन्वर्थक होती. अशा वेळी अण्णाभाऊंच्या प्रतिभेला स्फुरण चढणे स्वाभाविकच होते. त्यांनी लिहिलेला 'स्तालिनग्राडचा पोवाडा' आधुनिक मराठी शाहिरी काव्याचे भूषणच मानावे लागेल. अण्णा भाऊ कम्युनिस्ट होते, म्हणून पक्षीय विचारप्रणालीची बांधिलकी व्यक्त करण्यासाठी त्यांनी सोविएत संघराज्यात घडलेल्या पराक्रमाची गाथा या पोवाड्यात गायिली असे म्हणता येणार नाही. अण्णा भाऊ हे दलितांचे कैवारी होते आणि जनतेचे कलावंत होते. त्यांचे शाहिरी मन अत्यंत संवेदनाशील होते. जगाच्या पाठीवर कोठेही अन्याय, अत्याचार अथवा आक्रमण झाले तर त्यांची स्पंदने अण्णाभाऊंच्या मनात उमटत आणि स्वाभाविकपणे त्यांच्या कवनांतून शब्दबद्ध होत. रशिया हा जगातील सगळ्या 'दलितांचा आशाकिरण' आहे अशी मनःपूर्वक धारणा अण्णा भाऊंची होती.^{११} जगातील कोणत्याही माणसावर होणारा अन्याय अण्णाभाऊ साठे यांना मान्य नाही. यामुळेच त्यांनी रशियन सैन्याचा गौरव केला आहे.

शोषक आणि शोषित यांच्यातील लढाई म्हणजे स्तालिनग्राडचा पोवाडा होय. सत्ता-संपत्तीच्या बळावर हुकूमशाही प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या हिटलरला रशियाने चांगलाच धडा शिकवला. रशियाचा हा संघर्ष अण्णाभाऊंच्या मार्क्सवादी काळजाला भिडणे अत्यंत स्वाभाविक आहे. प्रस्थापित हिटलरशाहीला रशियाने कशा पद्धतीने तोंड दिले आणि स्वतःचे स्वत्व जपत स्वातंत्र्याचा कसा जयघोष केला याचे चित्रमय वर्णन म्हणजे हा विद्रोही पोवाडा होय. थोडक्यात, सदरील पोवाड्यातून अण्णाभाऊ साठेनी शोषकांच्या व्यवस्थेला नाकारले आहे. शोषणाचा, अन्याय-अत्याचाराचा धिक्कार केला आहे. त्यामुळे या पोवाड्याला विद्रोह मूल्य प्राप्त झाले आहे.

बर्लिनचा पोवाडा :

वरील पोवाड्याप्रमाणे हा पोवाडाही आंतरराष्ट्रीय संघर्षावर आधारलेला आहे. रशियन फौजेचा गौरव करण्यासाठी हा पोवाडा अण्णाभाऊंनी लिहिला आहे. एकेक शहर जिंकत रशियाने बर्लिन कसे ताब्यात घेतले, हे या पोवाड्यातून लक्षात येते. रशियाचा लढा हा जागतिक लोकशाहीच्या रक्षणासाठी कसा आहे, हे अण्णाभाऊ पटवून देतात. कम्युनिस्ट विचाराचा लढा मानवमुक्तीचा कसा आहे, हे अशा पोवाड्यातून लक्षात येते.

तीन चौकामध्ये येणारा हा पोवाडा वीर रसाचा उत्कर्ष साधणारा आहे. पोवाड्याच्या प्रारंभीच याचा प्रत्यय येतो.

महारथी झुकोव रशियाचा । वीर वृत्तीचा । सूर्य शौर्याचा ।
निनादे नांव जगी त्याचे । भंगवी बुरूज बर्लिनचे ।
बांधाया तोरण विजयाचे ॥^{१२}

अशा ओजस्वी भाषेत या पोवाड्याला सुरुवात होते. संपूर्ण पोवाड्यातून रशियन सैन्याच्या पराक्रमाचा गौरव दिसून येतो. रशियाचा हा संघर्ष स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुभाव निर्माण करण्यासाठी आहे, असे अण्णाभाऊंना वाटते. अत्यंत नेमक्या शब्दात या पोवाड्यातून अण्णाभाऊंनी विद्रोही, क्रांतिकारी आशय व्यक्त केला आहे.

अण्णा भाऊंचे हे पोवाडे प्रामुख्याने जागतिक कम्युनिझमचा विकासाचा वेध घेत जातात. या पोवाड्यामध्ये भावनिक आव्हानापेक्षा कम्युनिस्टांच्या लढ्याच्या इतिहासाची गुंफण श्रोत्यांसमोर ठेवण्याचा प्रयत्न आहे. त्यामुळे आज वाचताना हा पोवाडा गद्यप्राय वाटत असला तरी त्या काळात मुंबईच्या कामगार वर्गाला चळवळीचे दर्शन घडविणारे वाड्मय या दृष्टीने हे पोवाडे मुंबईच्या कामगार जगतात गाजले आहेत. बर्लिनच्या पोवाड्यात रशियन फौजेचा लढा हा जागतिक लोकशाहीच्या रक्षणासाठी आणि मानवतेच्या मुक्तिगाथेचा इतिहास घडविण्यासाठी चाललेला लढा आहे. याची प्रभावी नोंद करायला अण्णा भाऊ विसरले नाहीत. १३ हे अण्णाभाऊंच्या पोवाड्यासंदर्भात डॉ. बाबुराव गुरव यांनी मांडलेले मत या पोवाड्याची प्रासंगिकता आणि अर्थपूर्णता दर्शविते. अर्थातच या पोवाड्यातून नवसमाज निर्मितीसाठी आवश्यक असणाऱ्या विद्रोही जाणिवा प्रभावीपणे व्यक्त होतात.

बंगालची हाक :

‘निसर्ग’ हा मानवी समाजजीवनाचा मूलभूत असा आधार आहे. या निसर्गाच्या बदलाचा बरा-वाईट परिणाम मानवी जीवनावर होत असतो. याच निसर्गाच्या अवकृपेमुळे बंगालमध्ये दुष्काळ पडला. हा दुष्काळ अत्यंत भयंकर होता. बंगाल मधला माणूस या दुष्काळात होरपळून निघाला. या दुष्काळाचे वर्णन करताना अण्णाभाऊ लिहितात,

भारताचे शूर संतान । अन्नाविण सोडी ते प्राण ।
शतकानुशतके ज्यानं । गाजविले शौर्य दारूण ॥
त्याचा तो देह कोल्ह्यानं । निर्भय केला भक्षण ।
त्या वंग वीरमातेनं । भूकेच्या अहारी जाऊन ।
शिल, कूल, मूल विकून । शमविली पोटाची अन्न ॥^{१४}

दुष्काळामुळे निर्माण झालेले प्रश्न किती उग्र होते, हे या वर्णनातून लक्षात येते. अन्नासाठी सर्वच गोष्टी विकल्या लागतात. अशी भयंकर परिस्थिती निर्माण झालेली असतानाही भांडवलदार-सावकार मात्र लोकांचे शोषण सुरूच ठेवतात. या धनदांड्यांच्या नजरेत माणूस म्हणजे पैसा कमविण्याचे साधनच! अशा शोषकांचा अण्णाभाऊंनी या पोवाड्यातून धिक्कार केला आहे.

नफेबाज भांडवलदार । नफ्यावर नजर । करिति गुरगूर ।
युद्धाचे नाव पुढे केले । झोळी भरण्यात गुंग झाले ।
जनतेच्या मानेवर बसले ॥^{१५}

अण्णाभाऊ साठे यांनी अनेक पोवाड्यातून शोषणवादी भांडवलदारांचा धिक्कार केला आहे. याचा प्रत्यय वरील ओळीतूनही येतो. दुष्काळात जनता हैराण असताना भांडवलदार मात्र झोळी भरण्यासाठी धडपडत आहेत. अन्नधान्य लपवून ठेवून लोकांचे शोषण करीत आहेत. अशा शोषण करणाऱ्या व्यापाऱ्यांना धडा शिकविण्याचे आव्हान अण्णाभाऊंनी भारतीय तरुणांना केले आहे. राष्ट्रहितासाठी तरुणांना लढण्याचा सल्ला दिला आहे. या पोवाड्याबद्दल डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात, हा पोवाडा म्हणजे अण्णा भाऊंच्या राष्ट्रीय प्रतिभेचे कोरीव लेणे आहे. बंगालमध्ये दुष्काळ पडला. हाहाःकार माजला. सर्व जनता उपासमारीने जेरीस आली.^{१६} आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांबरोबरच राष्ट्रीय प्रश्नही अण्णाभाऊ आपल्या पोवाड्यातून मांडतात.

भारतीय समाजात हजारो वर्षांपासून देववाद, धर्मवाद आणि दैववाद अस्तित्वात आहे. त्यामुळे सामान्य माणूस विचार न करता दैववादाच्या आहारी जातो. याची जाणीव अण्णाभाऊंना होती. म्हणून त्यांनी ‘बंगालची हाक’ या पोवाड्यामध्ये लोकांना दैववादाच्या आहारी न जाण्याचा सल्ला दिला आहे. ते म्हणतात,

बंगाल बुरुज भारताच्या आघाडीवरला ॥ रोखून परचक्राला । अवसर देई
आम्हाला । राष्ट्रीय ऐक्य करण्याला । म्हणून करा मदत हो त्याला । सांवरून धरा
बंगालला । दैवाचा कोप या सोडा कल्पनेला ॥ शिव्या देत नोकरशाहीला । नका बसू
व्यर्थ या वेळा । नादान नोकरशाही सारा बाजूला ॥^{१७}

बंगालचा गौरव करतानाच लेखकाने दैववाद सोडण्याचा सल्ला दिला आहे. दुष्काळ हा काही दैवी कोप नसून ती एक नैसर्गिक आपत्ती आहे, तिचा सामना करण्यातच बंगालचे हित आहे असे अण्णाभाऊंना वाटते. थोडक्यात, दैववाद झुगारून प्रयत्नवाद स्वीकारून संघर्ष करण्याचा उपदेश अण्णाभाऊंनी केला आहे. त्यांचा हा उपदेश विद्रोही जाणीव घेऊन येणारा आहे.

पंजाब-दिल्लीचा दंगा :

भारतामध्ये विविध जातीचे, धर्माचे आणि पंथाचे लोक राहतात. धर्माचे कट्टर समर्थक व्यापक सामाजिक हित लक्षात न घेता समाजात अशांतता निर्माण करतात. यातूनच धार्मिक किंवा जातीय दंगली घडून येतात. प्रस्तुत पोवाडा अशाच प्रकारच्या दंगलीवर आधारलेला आहे. फाळणीमुळे भारतामध्ये धार्मिक दंगली घडू लागल्या. हिंदू आणि मुस्लिम यांच्यात झालेल्या दंगलीचे चित्रण या पोवाड्यात आले आहे. पाकिस्तानमधून अनेक निर्वासित भारतात येऊ लागले. दिल्लीमध्ये गर्दी होऊ लागली. धूर्त राजकारणी आणि धर्मांध संघटना या संधीचा फायदा घेऊन अशांतता निर्माण करू लागल्या. पंजाब आणि दिल्लीमध्ये अशी अशांतता निर्माण झाली. जाळपोळ, लुटमार, बलात्कार, खून यामुळे दिल्ली-पंजाब हादरून गेले. चार चौकाच्या या पोवाड्यात इंग्रजांच्या कपटनीतीवरही हल्ला चढवला आहे. इंग्रजांनी भारताची फाळणी करून हिंदू-मुसलमान यांच्यामध्ये कशी तेढ निर्माण करून ठेवली आहे, हे अण्णाभाऊ या पोवाड्यात दाखवून देतात.

पंजाब झाला बेभान । मृत्युचे चाले थैमान ॥
शिख, हिंदू, मुसलमान । सूडानं धुंद होऊन ॥
वैऱ्याला पार विसरून । आपसात पाडिती खून ॥
इंग्रज आग लावून । पाहती मजा लांबून ॥^{१८}

धर्माच्या आधारे माणसा-माणसात भेद करण्याची इंग्रजांची नीती अण्णाभाऊ साठे ओळखून होते. त्यामुळेच त्यांनी शोषक इंग्रजांवर आक्रमक भाषेत हल्ला चढवला आहे.

समाजातील दंगलीवर लिहिताना अण्णाभाऊंची भाषा विविध ऐतिहासिक संदर्भ घेऊन येते. या पोवाड्यामध्ये असाच एक महत्वाचा ऐतिहासिक संदर्भ आला आहे. तो म्हणजे वीर भगतसिंगांचा. आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये शोषणाच्या, पारतंत्र्याच्या विरोधात लढा देणारे अनेक वीर निर्माण झाले. त्यात वीर भगतसिंग यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. या पोवाड्यातून अण्णाभाऊ साठे यांनी दंगली घडवून आणणाऱ्या लोकांना भगतसिंगांची आठवण करून दिली आहे. ज्या पंजाबने भारताला भगतसिंगांसारखा वीर योद्धा दिला, त्या पंजाबमध्ये अशा दंगली घडून येणे ही अत्यंत खेदाची बाब आहे. यासंदर्भात अण्णाभाऊ म्हणतात,

ज्याने झेलिला घाव साहिला जालियनवाला ।
योद्धा भगतसिंग दिला आम्हांला ज्याने मतवाला ॥

वीर हजारो समरी पडले स्वातंत्र्यासाठी ।
क्रांतिभूमि पंजाब गाजला दुनियेच्या पाठी ॥
त्या हुतात्म्यांच्या भूमीत । झाला आकांत ।
एका हो शांत । दया धर्म नष्ट जाहला ।
अबलांच्या शीलावर घाला । अघोरी होऊ लागला ॥^{१९}

पंजाब ही क्रांतिकारकांची भूमी आहे. अशा ठिकाणी धर्माच्या नावावर दंगली होणे योग्य नाही. हुतात्म्यांच्या भूमीत चाललेले शोषण पाहून अण्णाभाऊंमधला कलावंत अंतर्मुख होतो.

भारतामध्ये जातीवाद, धर्मवाद, दैववाद आणि देववाद मोठ्या प्रमाणात असल्याची जाणीव अण्णाभाऊंना होती. या जातीवादाचे प्रत्यक्ष चटके स्वतः अण्णाभाऊंना बसले होते. देवा-धर्माचा खोटा बुरखा घेऊन प्रस्थापित व्यवस्था सामान्य माणसाचे शोषण करते. धर्माचा वापर माणसा-माणसात फूट पाडण्यासाठी केला जातो. असाच प्रकार पंजाब आणि दिल्लीच्या दंग्यात घडून आला. भारताला हिंदू राष्ट्र घोषित करण्याचा कुटील डाव जातीयवादी लोक खेळू लागले. अशा जातीयवादी लोकांना उद्देशून अण्णाभाऊ लिहितात,

इंग्रजांचा डाव साधला । जातिवादि त्यांच्या साथिला ॥
देव, धर्म, संस्कृतिचा खोटा बुरखा घेतला ॥
आडवून पळत्या लोकाला । ते पुसती कुठं चालला ।
सामील नेहरू शत्रुला, घोटाळा झाला ॥
वांचवाया हिंदु धर्माला । स्थापाया हिंदु राष्ट्राला ।
उलथून पाडा नेहरूला ।
असे म्हणून लोकांचा रोख त्यांनी फिरविला ।
पेटवाया हिंदी राज्याच्या राजधानीला ॥
दोन लाख निर्वासिताला । चिथावून दिले दंग्याला ।
वैऱ्यांनी वणवा दिल्लीला आणून भिडविला ॥
काटज्ञेने काटा काढण्याचा कट जाहला ॥^{२०}

जातीयवादी लोकांच्या 'हिंदू राष्ट्र' संकल्पनेला अण्णाभाऊंनी एका अर्थाने विरोध केला आहे. केवळ धर्माचा आधार घेऊन हे लोक भारतामध्ये अशांतता निर्माण करीत आहेत, असे त्यांना वाटते. अशा प्रकारच्या धर्माधतेला भारतीय माणूस बळी

पडूनये असे त्यांना वाटते. एकूणच, हिंदू राष्ट्राच्या नावाने राजकारण करणाऱ्या लोकांचा डाव अण्णाभाऊंनी त्याच वेळी ओळखला होता, हे या पोवाड्यातून लक्षात येते.

या पंजाब-दिल्लीच्या दंग्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात येऊ लागली. हे लक्षात येताच अण्णाभाऊंनी तरुणांना देशरक्षणासाठी सज्ज राहण्याचा सल्ला दिला. या राष्ट्राची नौका वादळात सापडलेली आहे, तिला बाहेर काढा असे आवाहन त्यांनी प्रस्तुत पोवाड्यातून केले आहे.

काढा बाहेर नौका देशाची वादळात शिरली ॥

धरा सावरून एकजुटीने दुभंगली दिल्ली ।

काढा बाहेर राष्ट्रनौका ही वादळात गेली ॥^{२१}

धार्मिक दंगलीच्या निमित्ताने सामान्य माणसाचे होणारे शोषण स्वतः अण्णाभाऊंनी अनुभवले होते. त्यामुळे प्रस्तुत पोवाड्यातून त्यांनी अशा प्रकारच्या राष्ट्र विघातक प्रवृत्तीवर प्रखर शब्दात हल्ला चढवला आहे. देशहितासाठी सर्वांनी एकत्र यावे असे त्यांना वाटते. थोडक्यात, पंजाब-दिल्लीच्या दंगलीवर आधारलेला हा पोवाडा अन्याय, अत्याचाराचा धिक्कार करणारा आहे. धर्माधतेचा बुरखा फाडणारा आहे. त्यामुळे या पोवाड्यातून अनेक विद्रोही जाणिवा प्रकट झाल्या आहेत.

तेलंगणचा संग्राम :

जगाच्या कोणत्याही प्रांतामध्ये अन्याय-अत्याचाराच्या विरोधात चाललेला संघर्ष अण्णाभाऊंना आपला वाटतो. मग तो रशियातला असो किंवा भारतातला असो. आंध्र प्रदेशातील तेलंगणमध्ये असाच अन्यायाच्या विरुद्ध संघर्ष सुरू झाला. या संघर्षाला अण्णाभाऊ साठे यांनी प्रस्तुत पोवाड्यातून शब्दबद्ध केले आहे.

निजाम हा हैदराबाद संस्थानाचा जुलमी राजा. इंग्रजांची मर्जी राखत वतनदार, सावकारांना व जमीनदारांना हाताशी धरून तो अन्याय-अत्याचार करू लागला. या शोषणाचे वर्णन लेखकाने पुढीलप्रमाणे केले आहे.

सारी जनता करून बेजार । हा निजाम भरवि दरबार ॥

जमिनदार आणि सावकार । जमवूनि मानकरी थोर ॥

ज्यांना जमिन अंत ना पार । एकेकाला लाखो एकर ॥

तैनात वेठबिगार । जे घेऊनि जुलमी कर ॥

जनतेच्या रक्तावर । उन्मत्त चैन करणार ॥^{२२}

निजामशाहीमध्ये कष्टकरी वर्गाचे कसे हाल झाले होते हे यावरून लक्षात येते. या हुकूमशाहीच्या विरुद्ध तेलंगणमधला शेतकरी-कष्टकरी वर्ग संघटित झाला. तो बंडाची भाषा बोलू लागला. म्हणून अण्णाभाऊ म्हणतात,

लोकशाहीसाठी जनतेनं । एक होऊन । लढा उभारिला ॥

बेबंद या सुलतानीचा । नाश करण्याचा । पुकारा केला ॥

जमिनदारी आणि साहुकारी । क्रूर जहागिरी । चूर करण्याला ॥

त्याने निजामाच्या तक्ताला । हैदराबादेला । हादरा बसविला ॥^{२३}

नैसर्गिक साधनसंपत्ती मूठभर लोकांच्या हाती राहिल्यानंतर बहुसंख्य माणसांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकारच मिळत नाही. या निसर्गाने दिलेल्या साधनसंपत्तीचे समान वाटप झाल्याशिवाय आर्थिक समता निर्माण होऊ शकत नाही. अशी समता निर्माण होऊ नये म्हणून आपले वर्चस्व अबाधित ठेवण्यासाठी सावकार, वतनदार, जमीनदार धडपडत असतात. तेलंगणमध्ये असेच चालू होते. अशा जुलमी सत्तेच्या विरुद्ध कष्टकरी वर्ग संघटित झाला. संघर्ष करू लागला. प्रस्थापित व्यवस्थेला हादरे देऊ लागला. ही एका अर्थाने तेलंगण मधील क्रांतीच होती. या क्रांतीचे वर्णन करताना अण्णाभाऊ म्हणतात,

निजामानं आजवर ज्याला । सदा पायाखाली तुडविला ।

आणि बंदा गुलाम बनविला । तो आतां सारा खवळला ।

वाचावया आपल्या झोपड्याला । तो राजवाड्याला आग लावू लागला ॥

झुगारुन निजामी अमलाला । चाळीस लाख लोकाला ।

बंधमुक्त करून स्वहस्ते स्वतंत्र झाला ॥^{२४}

'कसेल त्याची जमीन' असा कायदा करा म्हणून कष्टकरी वर्गाने मोठा लढा उभारला. हा लढा म्हणजे अण्णाभाऊ साठे यांच्या दृष्टीने मार्क्सवादाचा आविष्कारच होता. सामाजिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्याची ही लढाई होती. या लढाईत शेतकऱ्यांना यश आले. कष्टकरी वर्गाच्या या संघर्षाचे अण्णाभाऊंनी केलेले वर्णन विद्रोही, क्रांतिकारी जाणिवा व्यक्त करणारे आहे. यासंदर्भात डॉ. बाबुराव गुरव यांनी मांडलेले मत लक्षणीय आहे. ते म्हणतात, हा लढा म्हणजे केवळ तेलंगणमधला उठाव नसून चाळीस लाख जनतेचा हा मुक्तीसंग्राम आहे. कष्टकरी माणसाच्या अस्मितेचा आणि आकांक्षेचा हा नवा लढा म्हणजे पेटता पलिता आहे; अशा शब्दात तेलंगणच्या युद्धाला वर्गयुद्धाचे शास्त्रीय स्वरूप देण्याचा प्रयत्न अण्णा भाऊंची प्रतिभा करते. लढ्याच्या

विकासाची अण्णा भाऊंची जाण येथे स्पष्ट होते. जिथे जिथे शोषण मुक्तीचा आवाज उठेल त्या त्या आवाजाला संघटित वर्गयुद्धाचे स्वरूप आणण्याचे अण्णा भाऊंच्या प्रतिभेने केलेले प्रयत्न पाहिले म्हणजे या परिवर्तनवादी लेखकाच्या लेखणीने स्वीकारलेला शोषणमुक्तीचा वसा वाचकांसमोर उभा राहतो.^{२५} विद्रोही, वर्गवादी जाणुवा अण्णाभाऊंच्या पोवाड्यातून कशा व्यक्त होतात हे या विवेचनावरून लक्षात येते.

पोवाड्याच्या शेवटी अण्णाभाऊंनी महाराष्ट्राला आवाहन केले आहे. या शोषण-मुक्तीच्या लढ्यात पुरोगामी महाराष्ट्रानेही पुढाकार घेतला पाहिजे असे त्यांना वाटते.

बा विशाल महाराष्ट्रा तू ऊठ या क्षणी ।
पहा आंध्र निघाला पुढे एका बाजुनी ।
तू झेप घेई आज कर्नाटक उठवुनी ।
जनतेला साथ देउनि । तो निजाम निर्दालुनी ।
म्हणे अण्णा साठे या कवनी । विजयी होऊनी ।
मानाचा मुजरा माझा घे चरणी ॥^{२६}

सामाजिक परिवर्तनाच्या लढ्यात कर्नाटकाला जागे करून शोषण मुक्तीची लढाई यशस्वी करा, मी या विजयी महाराष्ट्राच्या चरणी मुजरा घालीन असे अण्णाभाऊ म्हणतात. थोडक्यात, 'तेलंगणचा संग्राम' हा पोवाडा म्हणजे शेतकरी-कष्टकरी वर्गाच्या लढ्याचे एक विद्रोही गीतच होय. अन्यायाचा, शोषणाचा प्रतिकार करून व्यवस्थापरिवर्तन कसे करता येते, हे या पोवाड्यातून लेखकाने दाखवून दिले आहे. एकूणच, जुलमी निजाम, सावकार, जमीनदार आणि गावगुंड या शोषण करणाऱ्या मुजोर लोकांना शोषितांनी विद्रोह करून दिलेले उत्तर म्हणजे अण्णाभाऊंचा हा पोवाडा होय.

मुंबईचा गिरणी कामगार :

अण्णाभाऊ साठे यांनी स्वतः कामगार म्हणून अनेक अनुभव पचवले होते. अर्थातच कामगारांचे जगणे हा त्यांच्या अनुभवविश्वाचा एक अविभाज्य भाग आहे. मुंबईतील कामगारांचे अनेक लढे त्यांनी स्वतः अनुभवले आहेत. अशाच कामगारांच्या एका लढ्याचे चित्रण प्रस्तुत पोवाड्यात आले आहे.

मुंबईतील कामगारांच्या शोषण मुक्तीच्या लढ्यात अनेक कामगार शहीद झाले. परंतु याचे सरकारला किंवा भांडवलदारांना काहीच वाटत नाही. त्यांचे शोषण कार्य चालूच राहते. कामगारांना रक्त आटवूनही पोटभर भाकर मिळत नाही. चौदा तास राबवून घेतले जाते. माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क नाकारला जातो. अशा अवस्थेत कामगार

आपल्या हक्क अधिकारासाठी पेटून उठतो. संप करतो. मोर्चे काढतो. पण सरकारवर आणि भांडवलदारांवर याचा काहीही परिणाम होत नाही. उलट सरकार दडपशाहीचा अवलंब करून, गोळीबार करून संप मोडून काढते. यात अनेक कामगार शहीद होतात. अनेकांचे संसार उद्ध्वस्त होतात. हाच आशय अण्णाभाऊ साठे यांनी या पोवाड्यातून मांडला आहे. कामगारांची होणारी पिळवणूक सांगताना अण्णाभाऊ म्हणतात,

बेबंद पिळणुक ती गेली कळसाला ॥ चौदा चौदा तास दिवसाला ।
राबत होता मजूर गिरणीला । आटवीत होता रक्ताला ।
सूर्याचे तोंडहि दिसत नव्हते त्याला ॥
नव्हता मुळी न्याय, कायदा त्याच्या बाजूला ।
मग रजा, भत्ता, बोनस यावा कोठला ? ॥^{२७}

या अन्यायाच्या विरोधात कामगारांनी सहा महिने संप पुकारला. मुंबईतील चौऱ्याऐंशी गिरण्या बंद पडल्या. सरकारने संपकरी गिरणी कामगारांवर गोळीबार केला. त्यात अनेक कामगार शहीद झाले. यामुळे कामगारांच्या या लढ्याला युद्धाचे रूप प्राप्त झाले. कामगार लढ्याचे वर्ग युद्धात रूपांतर झाले. मार्क्सवादाने प्रेरित होऊन अनेक अभ्यासक कामगारांच्या या लढ्यात सहभागी झाले. यामुळे भांडवलदार अडचणीत आले. हे सांगताना अण्णाभाऊ म्हणतात,

डांगे, मिरजकर आणि ब्रॅडले । नेते लाभले । हिंमतवाले ।
उठविला ज्यांनी सारा कामगार । वर्गयुद्धाचा करुनी निर्धार ।
भांडवलदारी केली बेजार ॥^{२८}

मुळातच मार्क्सवाद म्हणजे विद्रोहाचा अंगार. हा अंगार अण्णाभाऊंच्या पोवाड्यातून पदोपदी व्यक्त होतो. शब्दाशब्दातून क्रांतीचा अंगार भडकतो.

कामगार म्हणजे अण्णाभाऊंना बंडाची मशाल वाटतो. या जगाचा पोशिंदा असणारा कामगार अण्णाभाऊंच्या अस्मितेचा आणि स्वाभिमानाचा विषय आहे. या कामगारांना लढण्याचे बळ देताना आणि त्यांचा गौरव करताना ते म्हणतात,

बा कामगारा तुजठायी अपार शक्ती । ही नांदे मुंबई तव तळहातावरती ।
ते हात पोलादी सर्व सुखे निर्मिती । परि तुला जगण्याची भ्रांती ।
बेकारी येत तुजवरती । म्हणे अण्णा साठे शाहीर । उठुनी सत्वर ।
उज्वल राख आपुली कीर्ती ॥^{२९}

कामगारांमध्ये जग बदलण्याची ताकद आहे, त्यांच्या मेहनतीवरच हे जग उभे आहे. अशा कामगाराला जगायचे असेल तर लढलेच पाहिजे. जगाचे रूप बदलणाऱ्या कामगारांमध्ये स्वतःचे जीवन बदलण्याची क्षमता यावी, असा विद्रोही आशावाद या पोवाड्यातून लेखकाने व्यक्त केला आहे.

महाराष्ट्राची परंपरा :

हा पोवाडा म्हणजे अण्णाभाऊंच्या प्रतिभेचा सुंदर असा आविष्कार आहे. आशय आणि रचना या दोन्ही दृष्टीने हा पोवाडा सरस आहे. महाराष्ट्राच्या हृदयातले कारुण्य आणि मस्तकातला शूरपणा घेऊन येणारा हा पोवाडा आहे. संत ज्ञानेश्वरांपासून ते संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळी पर्यंतचा संघर्षमय इतिहास या पोवाड्यात आला आहे. प्रारंभी मराठी मातीच्या, निसर्गाच्या सौंदर्याचा गौरव करून अण्णाभाऊ महाराष्ट्राचा विद्रोही इतिहास क्रमशः मांडतात. या विद्रोहातून नवा महाराष्ट्र अस्तित्वात आला आहे, असे अण्णाभाऊंना वाटते.

भारतामध्ये आजही मोठ्या प्रमाणात सामाजिक विषमता आढळून येते. या सामाजिक विषमतेचे मूळ वैदिकांनी निर्माण केलेल्या वर्णव्यवस्थेमध्ये आहे. वेद, पुराण, मनुस्मृती अशा धर्मग्रंथातून हे विषमतेचे बी समाजात पेरल्या गेले. बहुसंख्य लोकांना त्यांच्या न्याय हक्क-अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आले. शूद्र आणि अस्पृश्य लेखून त्यांचे शोषण करण्यात आले. वेद वाचायचे नाहीत, ज्ञान संपादन करायचे नाही असे कायदे करण्यात आले. परिणामी बहुजन समाज अज्ञानाच्या आणि दारिद्र्याच्या अंधकारात खितपत पडला. अशा शोषित समाजाला तेराव्या शतकात ज्ञानाचा मार्ग दाखविण्याचे काम संत ज्ञानेश्वरांनी केले, असे अण्णाभाऊंना वाटते. बहुजन समाजाला समजू नये म्हणून वैदिकांनी संस्कृत भाषेत ज्ञान दडवून ठेवले. हे ज्ञान संत ज्ञानेश्वरांनी मराठीत आणून क्रांती केली, असे कवीचे मत आहे. संस्कृत भाषेत ज्ञान लपवून ठेवून आणि मराठीला कमी लेखून प्रस्थापितांनी बहुजनांचे शोषण केले. म्हणून अण्णाभाऊ म्हणतात,

आम्हांला चीड दास्याची । जुलमी सत्तेची । परचक्राची ।
इतिहास साक्ष देत याला । करूनि आम्ही जबरदस्त हल्ला ।
अन्यायाचा कडेलोट केला ॥ जी ॥
संस्कृत भाषेचे मानी । विद्येचे धनी । एकदां त्यांनी ।
एक अन्याय केला अति घोर । मराठी असुन आमुची थोर ।
दडपुन केले तिला कमजोर ॥ जी ॥^{३०}

कोणत्याही प्रकारची गुलामी किंवा दास्यत्व आम्हाला मान्य नाही. गुलामीची आम्हाला प्रचंड चीड आहे. या गुलामीच्या विरोधात महाराष्ट्राने अनेकवेळा लढा दिला आहे. इतिहास याला साक्षी आहे. तरीही संस्कृत भाषेचा आधार घेऊन गुलामी लादण्यात आली. खरे तर भाषा हे प्रगतीचे एक उत्तम साधन आहे. मानव जातीच्या प्रगतीमध्ये भाषेचे मोलाचे योगदान आहे. प्रस्थापित व्यवस्थेने मात्र भाषा हे साधनच गुलामी लादण्याचे हत्यार म्हणून वापरले. या समाजघातकी प्रवृत्तीवर प्रहार करताना अण्णाभाऊ लिहितात,

ज्ञानाच्या मक्तेदारांनी कट पहा केला ॥
ती ठेकेदारी तगवून पुढे नेण्याला ॥
मानून हीन मराठीला । संस्कृतचा पगडा बसविला ।
प्रगतिचा मार्ग रोखिला । महाराष्ट्र दीन जाहला ।
अंतरला मायबोलिला । इतिहास, पुराणें, वेद दिसेना त्याला ।^{३१}

या जातीयवादी लोकांच्या मक्तेदारीला सुरुंग लावण्याचे काम भगवत गीता मराठीत आणून संत ज्ञानेश्वरांनी केले, असे अण्णाभाऊ म्हणतात. संत एकनाथ, संत जनाबाई, संत तुकाराम आणि रामदासांचा उल्लेखही अण्णाभाऊंनी या पोवाड्यात केला आहे. त्यांच्या मते महाराष्ट्रातील ज्ञानाची परंपरा या संतांनी पुढे नेली. संत ज्ञानेश्वर, एकनाथ आणि रामदासांच्या साहित्यामध्ये अनेक ठिकाणी वर्णव्यवस्थेचे समर्थन दिसून येते. ज्या वर्णव्यवस्थेमुळे बहुसंख्य लोक उपेक्षित राहिले. समतेचा पुरस्कार करणाऱ्या अण्णाभाऊंची ही भूमिका विसंगत वाटत असली तरी, मराठी माणसाबद्दल त्यांच्या मनात खूप प्रेम, जिव्हाळा आहे. हे प्रेमच अशा रचनेतून व्यक्त झाले आहे.

पुढे छत्रपती शिवाजी महाराज आणि त्यांच्या मावळ्यांनी स्वराज्यासाठी कसा संघर्ष केला, आणि त्यात त्यांना कसे यश आले याचे वर्णन अण्णाभाऊंनी केले आहे. शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेले रयतेचे राज्य म्हणजे महाराष्ट्राच्या इतिहासातील विद्रोही परंपरेचा एक आदर्शच होय. या परंपरेचा गौरव करताना ते म्हणतात,

मेघापरी हांक देते झाले शिवाजी । मग उठे तानाजी ।
बहिर्जी नि येसाजी । हंबिरराव आणि बाजी ।
मालुसरे आले सूर्याजी । हो मावळे मर्द रणगाजी ॥^{३२}

मावळ्यांनी अन्याय, अत्याचाराच्या विरुद्ध कसे बंड पुकारले आणि औरंगजेब, दिलेरखान, शाहिस्तेखान कसा नमविला हे अण्णाभाऊ अत्यंत ओजस्वी भाषेत कथन करतात. मर्द मावळ्यांनी जीवाची बाजी लावून स्वराज्य मिळविले.

कान्होजी आंग्रे हा शूर वीर इंग्रजांच्या विरोधात मोठ्या धाडसाने लढला. इंग्रजांनी महाराष्ट्रावर हल्ला केल्यानंतर कान्होजी आणि त्याच्या शूर साथीदारांनी रणांगण गाजविले. इंग्रजांचे आक्रमण परतून लावले. १७२७ मध्ये झालेल्या या युद्धाचे वर्णन करताना अण्णाभाऊ लिहितात,

चाहूल तोफखान्याला त्याची लागली ॥
गडगड गडाट गडावर तोफ घनगर्जली ॥
सतराशे सत्तावीस साली । सागराची झोप उडाली ॥
ताडेल, भंडारी, कोळी । आंग्र्यांची आरमारी शक्ती रणी उतरली ॥
चौफेर धांवू लागली । इंग्रजी आरमारां तुडवित पायाखाली ॥
सागरी झुंज सुरू झाली । मराठ्यारनी झेप घेतली ॥
जोराची धडक मारिली । इंग्रजांची 'डर्बी' नौका पालथी केली ॥^{३३}

या युद्धात शेवटी मराठ्यारचा विजय झाला. हा विजय महाराष्ट्राची मान उंचावणारा आहे. म्हणूनच या सर्व शूर वीरांबद्दल अण्णाभाऊंच्या मनात अभिमान आहे. हा अभिमानच या पोवाड्यातून शब्दरूप घेवून येतो.

पोवाड्याच्या चौथ्या चौकामध्ये नंतरच्या काळात इंग्रजांविरुद्ध भारतीयांनी कसा संघर्ष केला याचे वर्णन येते. तात्या टोपे, राणी लक्ष्मीबाई, उमाजी नाईक, मांग रामोशी, वासुदेव फडके, बाळ गंगाधर टिळक, क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी इंग्रजांच्या साम्राज्याविरुद्ध केलेले बंड अण्णाभाऊंनी शब्दबद्ध केले आहे. पारतंत्र्याविरुद्ध लढणाऱ्या शूर वीरांचा गौरव करतानाच महात्मा जोतीराव फुले यांच्या क्रांतिकारी सामाजिक कार्याचा उल्लेखही ते करतात.

महात्मा फुले लाभले महाराष्ट्राला ॥
अन्याय निवारुनि न्याय द्याया दलिताला ॥^{३४}

आधुनिक भारतातील सामाजिक अन्यायाच्या, शोषणाच्या विरोधात बंड पुकारणारे क्रांतिकारी महापुरुष म्हणून महात्मा फुले ओळखले जातात. त्यांनी उभारलेल्या शोषण मुक्तीच्या लढ्याबद्दल अण्णाभाऊ साठे यांना नितांत आदर होता. याची साक्ष म्हणजे वरील काव्यपंक्ती होत.

सातान्याच्या भूमीमध्ये प्रतिसरकार निर्माण करून इंग्रजांच्या विरोधात बंड करणारे क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचाही गौरव या पोवाड्यात आला आहे. गुलामीच्या विरोधातले कोणतेही बंड अण्णाभाऊंच्या दृष्टीने गौरवपात्र आहे. म्हणूनच नाना पाटील यांचे प्रतिसरकार पोवाड्याचा विषय बनते.

पोवाड्याच्या पाचव्या चौकामध्ये १९४६ मध्ये मुंबई बंदरावर इंग्रज आणि खलाशी यांच्यात झालेल्या संघर्षाचे चित्रण आले आहे. दुसरे महायुद्ध संपल्यानंतर खलाशी परत मुंबई बंदरावर दाखल झाले. परंतु इंग्रजांकडून त्यांना त्रास सुरू झाला. या खलाशांना इंग्रजांकडून पशुतुल्य वागणूक दिली जात होती. या खलाशांच्या छळाचे वर्णन करताना अण्णाभाऊ म्हणतात,

त्या वेळी इंग्रज होते । जेते रणकर्ते । मग कोण पुसते ।
हिंदी खलाशांचा काय बडिवार । 'सुवर' म्हणुनिया होत सत्कार ।
आणि कमरेत लाथेचा मार ॥ जी ॥^{३५}

या जुलमी इंग्रजी साम्राज्याच्या विरोधात सगळा खलाशी एक झाला. त्याने संप पुकारला. त्यामुळे इंग्रज आणि खलाशी यांच्यात संघर्ष सुरू झाला. या संघर्षात मुंबईतील कामगारांनी सहभाग घेतला. खलाशांची बाजू घेत संप पुकारला. कामगारांच्या या संपामुळे इंग्रज सरकार अडचणीत आले. कामगारांच्या या संघर्षाचे वर्णन अण्णाभाऊ पुढीलप्रमाणे करतात.

ती हांक ऐकता कामगार मग उठला ॥
खलाशांना सहाय्य करण्याला ।
संपाचा घण मग त्याने हाती घेतला ॥
हादरले वायुमंडळ असा गर्जला ॥^{३६}

खलाशी आणि कामगार यांनी मिळून जुलमी सत्तेच्या विरुद्ध बंड पुकारले. या बंडखोरीमुळे इंग्रजांचे साम्राज्य अडचणीत येऊ लागले. हा सर्व संघर्ष अण्णाभाऊंच्या दृष्टीने शोषण मुक्तीसाठी चाललेला आहे.

पोवाड्याच्या शेवटच्या म्हणजे सहाव्या चौकात अण्णाभाऊंनी महाराष्ट्राच्या उन्नतीसाठी सर्वांनी एकत्र येऊन संघर्ष करण्याचे आवाहन केले आहे. बुद्धिवादी, शेतकरी, जहाल या सर्वांनी एकत्र आले पाहिजे, असे अण्णाभाऊंना वाटते. महाराष्ट्राचे अंधकारातून, गुलामीतून बाहेर पडण्यासाठी निद्रा झुगारून लढा उभारला पाहिजे. म्हणून ते म्हणतात,

बा महाराष्ट्रा हो जागा झुगारुन निद्रा ।
महाविदर्भ गोवा, मराठवाडा सारा ।
सांधुनी देश हा तीन कोटिचा प्यारा ।
ने पुढे थोर परंपरा । म्हणे अण्णा साठे घे मुजरा ।
धीराच्या धिरा । मराठी शाहीरांच्या शाहीरा ॥ जी ॥^{३७}

एका अर्थाने हा पोवाडा महाराष्ट्राचा इतिहास आहे, भूगोल आहे; महाराष्ट्राचे वर्तमान आणि भविष्यही आहे. महाराष्ट्राचे एक उत्तम संघर्ष गीत म्हणून या रचनेकडे पाहता येते. महाराष्ट्रातील कामगार जगताला जागृत करून संघटित करण्याचे काम अण्णाभाऊंच्या या पोवाड्याने केले आहे. डॉ. बाबुराव गुरव यांनी या पोवाड्याच्या संदर्भातले प्र. के. अत्रे यांचे साप्ताहिक 'नवयुग' मधील मत नोंदवले आहे. ते म्हणतात, आचार्य अत्रे यांच्या साप्ताहिक 'नवयुग'ने या पोवाड्याचा गौरव करताना म्हटले आहे, 'महाराष्ट्राची बंडखोर परंपरा गाणाऱ्या या पोवाड्यात ताजा रसरशीत इतिहास आहे. इतिहासाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी आहे. पण वाखाणण्यासारखी गोष्ट म्हणजे त्यात कोणत्याही उच्च प्रकारच्या काव्याला भूषविणारे सर्व गुण आहेत. त्यात कलेची सफाई आहे. महाराष्ट्राचे वास्तव दर्शन आहे. ते दर्शन देण्याला योग्य असे शब्दही आहेत. महाराष्ट्राची परंपरा ती पुढती नेण्याला हे पालुपद प्रत्येक ठिकाणी इतक्या योग्य रीतीने घालण्यात आलेले आहे की ते चटकन हृदयाला जाऊन भिडते. या परंपरेकरिता आपलाही वाटा आपण उचलला पाहिजे असे वाटल्यावाचून राहात नाही.^{३८} मुळातच अण्णाभाऊ साठे यांचे मराठी माणसावर आणि महाराष्ट्रातल्या मातीवर उत्कट प्रेम आहे. या पोवाड्याचा विषयच मुळात मराठी माणूस आणि त्याची अस्मिता असल्यामुळे तो इतर पोवाड्यांच्या तुलनेत सरस झाला आहे. थोडक्यात, अण्णाभाऊंनी सांगितलेली ही 'महाराष्ट्राची परंपरा' काव्यात्मक उंची गाठणारी आहे. म्हणून नारायण सुर्वे म्हणतात, संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत अण्णाभाऊंच्या प्रतिभेला गरुडाची भरारी आली. शाहिरीचे पंख वेगाने तळपू लागले. महाराष्ट्राची परंपरा, हा त्यांचा पोवाडा म्हणजे माझ्या मते या शतकातला एक अदभूत प्रतिभा विलास आहे.^{३९}

महाराष्ट्राची ऐतिहासिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक, राजकीय, भाषिक, साहित्यिक, सामाजिक, पुरोगामी-क्रांतिकारी परंपरा जनतेसमोर मांडण्याचा प्रयत्न अण्णाभाऊंनी या पोवाड्यातून केला आहे. त्यासाठी विविध संतांचा, महापुरुषांचा आणि क्रांतिकारकांचा गौरवपूर्ण उल्लेखही त्यांनी केला आहे. संत, कवी म्हणून ज्ञानेश्वर, एकनाथ, जनाबाई, तुकाराम आणि रामदासांचाही उल्लेख ते करतात. राजकीय क्षेत्रातील क्रांतिकारक म्हणून छत्रपती शिवाजी, कान्होजी आंग्रे, उमाजी नाईक, तात्या टोपे, टिळक, वासुदेव फडके, क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या कार्याचा गौरव त्यांनी केला आहे. सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी या महाराष्ट्रात अनेक महापुरुषांनी बंड पुकारले. त्यात महात्मा फुले यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. अण्णाभाऊंनी फुल्यांच्या कार्याचा गौरव करून पोवाड्याला एक वैचारिक उंची प्राप्त

करून दिली आहे. फुल्यांची ही वैचारिक, बंडखोर, विद्रोही परंपरा पुढे राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी चालविली. त्यामुळे प्रस्तुत पोवाड्यात अण्णाभाऊंनी त्यांच्या कार्याचा गौरव केला असता तर पोवाड्यात महाराष्ट्राच्या विद्रोही, वैचारिक परंपरेला पूर्णत्व आले असते, असे वाटत राहते. शेवटी कवितेत काय असावे आणि काय नसावे हा कलावंतांच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न असतो. त्याचबरोबर काळाच्याही काही मर्यादा असू शकतात.

पारंपरिक इतिहासाचा आणि पुराणांचा प्रभाव अण्णाभाऊंच्या साहित्यात अधूनमधून डोकावतो. प्रस्तुत पोवाड्यात प्रारंभी महाराष्ट्रातील निसर्ग सौंदर्याचे वर्णन करताना सह्याद्री पसरला जिथे शेषासमगिरी असे ते लिहून जातात. हा परंपरागत विचारांचा प्रभावच म्हणायला हवा.

काळ्या बाजाराचा पोवाडा :

शेतकरी-कष्टकरी, कामगार वर्गाबद्दल अण्णाभाऊ साठे अत्यंत संवेदनशील आहेत. त्यामुळेच या वर्गाचे प्रश्न अण्णाभाऊंच्या साहित्याचा विषय बनतात. 'काळा बाजार' हा पोवाडा याच वर्गाच्या प्रश्नावर आधारलेला आहे. भांडवलदार, सावकार आणि नफेबाज व्यापारी सामान्य माणसाचे कसे शोषण करतात, हे अण्णाभाऊंनी साधार मांडले आहे. सरकारी कायदा न जुमानता हे स्वार्थी व्यापारी शेतकऱ्यांनी घाम गाळून पिकवलेला माल लपवून ठेवून अन्नधान्याचा कृत्रिम दुष्काळ निर्माण करतात. आणि कवडीमोल किमतीने घेतलेला हा माल लोकांना अडवून दुप्पट भावाने विकतात.

सारा माल ठेविती दाबून । विकती चोरून । दामदुपटीनं ।

नियंत्रण कायदा दिला उडवून । किंमती मनसोक्त घेति अडवून ।

काढिती लोकानाच बडवून ॥^{४०}

तत्कालीन समाजजीवनात अस्तित्वात असलेले प्रश्न आजही कमीजास्त प्रमाणात पाहावयास मिळतात. स्वातंत्र्याच्या अर्धशतकानंतरही शेतकऱ्यांच्या या समस्या तशाच आहेत. या अर्धशतकात भांडवलदार, सावकार आणि व्यापारी वर्गाच श्रीमंत होत आला आहे. याउलट शेतकरी अधिकाधिक दरिद्री होत चालला आहे. अन्न पिकवणारा शेतकरी पोट्यासाठी संघर्ष करतो आहे.

राब राब आम्ही राबतो । शेत पिकवितो घाम गाळून ॥

खावयास नाही अन्न । झालो हैराण । कपड्यावाचून ॥

तेलाशिवाय दिवा जाळतो । अंधारात बसतो । डोळे झांकून ॥^{४१}

शेतकऱ्यांची ही दयनीय अवस्था बदलण्यासाठी संघर्षाशिवाय पर्याय नाही. संघटित होऊन अन्यायाचा प्रतिकार करणे, शोषकांची व्यवस्था उलथवून लावणे अण्णाभाऊंना आवश्यक वाटते. म्हणून ते या पोवाड्याच्या शेवटी शेतकरी-कष्टकरी वर्गाला बंड करण्याचे आव्हान करतात.

प्याला दूध जित्या आईचं । काळ्या खडकाचं । पाणि हाय तुमचं ।
नफेबाजांना दावा या समयास । काळाबाजार न्यावा विलयास ।
वाटेगांवर विनवि सकलास ॥^{४२}

अशा प्रकारे बंडाचा झेंडा हातात घेण्याचा सल्ला अण्णाभाऊ देतात. एकूणच, न्यायासाठी संघर्ष करण्याची जाणीव त्यांच्या पोवाड्यातून सातत्याने व्यक्त होत राहते. म्हणून त्यांचे पोवाडे म्हणजे विद्रोहाचा, बंडखोरीचा अंगार आहेत. त्यात शोषणाविरुद्धची चीड, अन्यायाचा नकार आहे, विषमतेचा धिक्कार आहे आणि समतेचा, स्वातंत्र्याचा पुरस्कार आहे.

अमळनेरचे अमर हुतात्मे :

१९४७ मध्ये रचलेला प्रस्तुत पोवाडा अमळनेरच्या हत्याकांडावर आधारलेला आहे. अमळनेरच्या मिलमधील शेख नथुलाल या कामगार संघातील कम्युनिस्ट कार्यकर्त्याला अचानक कामावरून कमी केले जाते. त्यामुळे कामगार आणि मिलमालक यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो. शेवटी कामगार लढ्याचे रूपांतर संपात होते. संप मोडून काढण्यासाठी शहरात १४४ कलम लागू करण्यात येतो. सभाबंदी, जमावबंदीचा आदेश झुगारून देऊन काँ. श्रीपती पाटील आणि त्यांचे सहकारी सहा हजार कामगारांना एकत्र करून सभा घेतात. नरवडे नावाचा कार्यकर्ता भाषण करताना पोलीस त्याला फरफटत घेऊन जातात. त्यामुळे कामगारांचा संताप अनावर होतो. पोलीस आणि कामगार यांच्यात तीव्र संघर्ष निर्माण होतो. त्यात पोलिसांकडून झालेल्या गोळीबारात काँ. श्रीपती पाटीलसह नऊ कामगार ठार होतात. क्रांतीचा लाल झेंडा फडकवत ठेवण्यासाठी नऊ कामगार शहीद होतात. अनेक जखमी होतात. अन्यायाच्या विरुद्ध कामगारांनी केलेला हा संघर्ष अण्णाभाऊंनी अत्यंत ओजस्वी भाषेत चितारला आहे. संपूर्ण पोवाड्यातून कामगारांच्या संघर्षाचा गौरव करताना अन्यायाबद्दलची चीडही आक्रमक भाषेत व्यक्त झाली आहे. भांडवलदार आणि कामगार यांच्यातील संघर्षाला शब्दबद्ध करताना अण्णाभाऊंची लेखणी आक्रमक रूप धारण करते. त्यामुळे प्रस्तुत पोवाड्यातून वर्गावादी, विद्रोही जाणिवा व्यक्त होतात. म्हणून मार्क्सवादी दृष्टीने हा पोवाडा महत्त्वाचा मानावा लागतो.

५.६.२ अण्णाभाऊंच्या लावण्या विद्रोही जाणिवा :

अण्णाभाऊ साठे यांनी पोवाचज्ञबरोबरच लावणी, गण, गीते, पदे आणि छक्कड इ. प्रकारची रचना केली आहे. एक कवी म्हणून अण्णाभाऊ आपले भावविश्व साकार करण्यासाठी विविध प्रकारच्या रचना करतात. त्यांच्या अशा रचनांमधून निसर्गसौंदर्याबरोबरच अनेक ठिकाणी विद्रोही जाणिवा व्यक्त झाल्या आहेत. अण्णाभाऊंच्या अनेक लावण्या त्यांच्या लोकनाट्यांचा एक भाग आहेत. काही स्वतंत्र लावण्याही त्यांनी रचल्या आहेत. मराठी लावणीचा परंपरागत आशय शृंगार रसाला प्राधान्य देणारा आहे. यासंदर्भात डॉ. सदा कऱ्हाडे म्हणतात, अण्णा भाऊंनी लावण्या मोजक्याच लिहिल्या आहेत. पण त्यांतही आशयाच्या दृष्टीने किती वेगळेपण आहे! पोवाचज्ञप्रमाणेच 'लावणी' हा मूलतः एक रचनाबंध आहे. पोवाडा हा रचनाबंध वीर पुरुषाचे धावते चरित्रगान करण्यासाठी अथवा पराक्रमाच्या इतिहासाचे कथन करण्यासाठी अनुकूल असतो. मात्र पराक्रमालाच पोषक व पूरक अशा अन्य भावना विकारांच्या अभिव्यक्तीसाठी लावणी हा रचनाबंध असतो. प्राचीन मराठी शाहिरी काव्याच्या परंपरेत शृंगारिक लावण्या, भेदिक लावण्या, देवदैवतांची, तीर्थक्षेत्रांची वर्णने करणाऱ्या लावण्या आणि भक्ति उपदेश करणाऱ्या लावण्या आढळतात.^{४३} या पार्श्वभूमीवर अण्णाभाऊंच्या लावण्या विद्रोही अंगाने समजून घ्याव्या लागतात.

'महाराष्ट्रावरून टाक ओवाळून काया', 'रवि आला लावुनि तुरा', 'शिवारी चला', 'दुनयेची दौलत सारी', 'माझी मैना गावावर राहिली!', 'जग बदल घालुनी घाव!', 'मुंबईची लावणी' इ. लावण्या व क्रांतिगीते प्रसिद्ध आहेत.

तू मराठमोळा :

शेतकऱ्यांच्या जीवनावर आधारलेली ही लावणी आहे. एकोणिसाव्या शतकामध्ये म. फुले यांनी 'शेतकऱ्याचा असूड' हा ग्रंथ लिहून भारतीय शेतकऱ्याची व्यथा समाजासमोर मांडली. शेतकऱ्यांचे मागासलेपण सर्वश्रुत आहे. भांडवलदार, सावकार, व्यापारी वर्ग शेतकऱ्यांचे शोषण करतो. त्यामुळे या शेतकरी वर्गाची प्रगती होत नाही. अशा शोषणातून बाहेर पडण्याचे आवाहन अण्णाभाऊंनी प्रस्तुत लावणीतून शेतकऱ्यांना केले आहे. लावणीच्या सुरुवातीलाच ते शेतकऱ्यांना स्वतःचे जग बदलण्याचे आवाहन करतात.

तू मराठमोळा शेतकरी घोंगडी शिरी,
जुनी ती काठी, जुनी लंगोटी बदल ही दुनिया सारी
रे, चल बदल ही दुनिया सारी ॥धृ.॥

राबुनी थंडी वाऱ्यात, गाळुनी घामाच्या धारा ।
लाविशी रास मोत्यांची परी नाही तुला रे थारा
तू खाशी कांदा भाकरी बसून अंधारी
भुकेला कोंडा, निजेला धोंडा बदल ही दुनिया सारी ॥१॥^{४४}

या देशाची अर्थव्यवस्था शेतीवर आधारलेली आहे. तरीही श्रमसंस्कृतीला आपल्या देशात प्रतिष्ठा प्राप्त होऊ शकली नाही. त्यामुळे रात्रंदिवस शेतामध्ये काबाडकष्ट करणारा शेतकरी उपेक्षित आहे. लाचारी, अपमान, दारिद्र्य, अज्ञान आणि गुलामीशिवाय शेतकऱ्यांच्या वाटजला दुसरे काहीही येत नाही. हे सर्व बदलण्यासाठी कष्टकरी वर्गाने संघर्षाचा, बंडाचा मार्ग स्वीकारला पाहिजे, असे अण्णाभाऊंना वाटते. म्हणून ते म्हणतात,

त्या तुझ्या जुन्या खोपीत समतेचा पाळणा हाले
एकीनं वाढवून तिला कर खरे ब्रीद आपुले ।
ऊठ वाजवीत रणभेरी घुमवी अंबरी,
वळूनको, वा पळूनको तू-बदल ही दुनिया सारी ॥^{४५}

शेतकऱ्यांनी संघटित होऊन अन्याय, अत्याचाराच्या विरोधात संघर्ष केला पाहिजे, असा विद्रोही सल्ला अण्णाभाऊ या लावणीच्या शेवटी शेतकऱ्यांना देतात. थोडक्यात, ही लावणी शेतकऱ्यांना जागृत करून बंडाची प्रेरणा देते.

महाराष्ट्रावरुनी टाक ओवाळून काया :

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचे प्रतिबिंब अण्णाभाऊंच्या साहित्यामध्ये अनेक ठिकाणी जाणवते. त्याचे कारण म्हणजे स्वतः अण्णाभाऊ या लढ्यामध्ये सहभागी होते. या लढ्याला गतिमान करण्यामध्ये त्यांचे मोठे योगदान आहे. लोकांना या लढ्याचे महत्त्व लक्षात यावे, मुंबई महाराष्ट्रापासून वेगळी होऊ नये म्हणून त्यांनी आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून आवाज उठवला. 'महाराष्ट्रावरुनी टाक ओवाळून काया' ही लावणी म्हणजे याचे एक उदाहरण होय. या लावणीतून महाराष्ट्राचा गौरव अण्णाभाऊंनी केला आहे. या गौरवाच्या पाठीमागे अखंड महाराष्ट्राची प्रेरणा आहे. अखंड महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी मराठी माणसाने एकत्र येऊन संघर्ष करावा, प्रसंगी प्राण गेला तरी हरकत नाही परंतु महाराष्ट्राची शान जाता कामा नये, असे अण्णाभाऊंना वाटते. मराठी माणसाला लढण्याची प्रेरणा मिळावी म्हणून अण्णाभाऊ म्हणतात,

ही मायभूमि धीरांची । शासनकर्त्या वीरांची
घामाची आणि श्रमाची । खुरप्याची आणि दोरीची

संतांची, शाहीरांची । त्यागाच्या तलवारीची
स्मरून धुंरधर आता त्या शिवराया
महाराष्ट्रावरुनी टाक ओवाळून काया ॥४६

महाराष्ट्राच्या बंडखोर परंपरेबद्दल, इतिहासाबद्दल अण्णाभाऊंच्या मनात नितांत आदर आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज म्हणजे साम्राज्यशाहीच्या विरोधात विद्रोह करणारे एक महान व्यक्तिमत्त्व होय. म्हणूनच त्यांच्या त्यागाची आठवण अण्णाभाऊंना होते. छत्रपती शिवरायांचा आदर्श समोर ठेवून मराठी माणसाला लढण्याचा संदेश देणारी ही लावणी आहे. एकूणच, या लावणीतून अण्णाभाऊंचे महाराष्ट्रावरील प्रेम, मराठी माणसाच्या ऐक्यासाठी संघर्ष करण्याची तयारी, प्रसंगी 'काया ओवाळून' टाकण्याची भाषा विद्रोही जाणवा घेऊन येणारी आहे.

शिवारी चला :

ही शेतकऱ्यांना उद्देशून लिहिलेली अण्णाभाऊंची एक महत्त्वाची लावणी आहे. नेहमीच अण्णाभाऊ आपल्या साहित्यातून शोषित, उपेक्षित माणसाची बाजू घेतात. कष्टकरी वर्गाला माणूस म्हणून जगता आले पाहिजे, ही एक लेखक म्हणून त्यांची भूमिका आहे. सावकार, भांडवलदार, हुकूमशाही लादणारे राजे हे अण्णाभाऊंच्या दृष्टीने समाजाचे शत्रू आहेत. कारण ते सामान्य माणसाचे शोषण करून स्वतःचा स्वार्थ साधत असतात. अशा शोषकांची व्यवस्था उलथून टाकण्याचे आवाहन या लावणीतून ते करतात.

दौलतीच्या राजा उठून सर्जा
हाक दे शेजाऱ्याला रे शिवारी चला ॥

संदी लई नामी आलीया अवंदा
सावकारशाहीचा विखारी कुंदा
आरपार खुरपून पाडायचा रेंदा
दाखवाया बळा-उचल घे इळा
पोलादी पाजळून आपला रे शिवारी चला ॥४७

सावकार, भांडवलदार हे शेतकऱ्यांचं शोषण करतात. प्रत्यक्ष शेतावर घाम गाळणाऱ्या शेतकऱ्याला कधीही उत्तम दर्जाचे जीवन जगता येत नाही. उलट आहे ती शेती करण्यासाठी सावकाराकडून कर्ज घ्यावे लागते. हे कर्ज कष्ट करूनही फिटत नाही. हे सर्व बदलण्यासाठी शेतकऱ्याने विद्रोह केला पाहिजे. त्याशिवाय ही गुलामी नष्ट होणार नाही. म्हणून लावणीच्या शेवटी ते म्हणतात,

रातदीस राबून सालंना साल
 किती पिढ्या आम्ही काढायचं हाल
 रोवू आता बांधावर बावटा लाल
 काळावर चाल कर हत्यार नीट धर
 एकीचा बांधुनी किल्ला रे शिवारी चला ॥^{४८}

या लावणीच्या शेवटी अण्णाभाऊंनी 'लालबावटा' शब्द वापरला आहे. मार्क्सवादामध्ये लाल रंगाला क्रांतीचे प्रतीक मानले जाते. शेतकऱ्यांनी आपल्या बांधावर लालबावटा रोवला पाहिजे म्हणजे क्रांतीचा ध्वज फडकवला पाहिजे. अण्णाभाऊंच्या लावण्यासुद्धा अशा प्रकारचा विद्रोही आशय घेऊन येतात.

माझी मैना गावावर राहिली :

ही अण्णाभाऊंची गाजलेली लोकप्रिय अशी लावणी आहे. ही लावणी म्हणजे रूपकात्मकतेचे उत्तम उदाहरण होय. 'मैना' या शब्दाचे वाचक दोन अर्थ घेऊ शकतो. एक मैना म्हणजे प्रिय पत्नी, आणि दुसरा अर्थ म्हणजे संयुक्त महाराष्ट्र. सुरुवातीला पती-पत्नीचा विरहभाव घेऊन येणारी ही लावणी नंतर संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचा आशय घेऊन येते. या लावणीचे मूल्यमापन करताना डॉ. सदा कऱ्हाडे म्हणतात, 'माझी मैना गावावर राहिली' ही लावणी तर अण्णाभाऊंच्या काव्यप्रतिभेची साक्ष देणारी आहे. मैना ही एक स्वरूपसुंदर स्त्री. परंतु गरिबीने तिची आणि तिच्या सख्याची ताटातूट केली. पोट भरण्याकरिता ताटातुटीचा विरह सहन करून तो मुंबईत आला. त्याची दैन्याच झाली. मुंबई शहरात त्याला 'हडसनची गाडी, नायलॉनची साडी, बुटाची जोडी, सोन्याची लडी, ऐतखाऊ भांडवलदारांची कडीवर कडी दिसली.' आणि- 'पाण्यानं भरलं माझं दोन्ही खिसं । वाण मला एका छत्रीची ॥' हे स्वतःच्या दुरवस्थेचं भान आलं. पण त्याचवेळी मुंबईत संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा सुरू झाला आणि पत्नीचा विरह विसरून हा मराठी माणूस लढ्यातच सामील झाला. ताटातूट झालेल्या पतिपत्नीच्या विरहाची आणि त्यांच्यातील भावबंधाची कहाणी या लावणीत सांगितली आहे. परंतु संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्याच्या पार्श्वभूमीवर ही लावणी आहे, हे लक्षात घेतले म्हणजे या लावणीतील रूपकात्मकताही लक्षात येते. यातील नायिका मैना म्हणजे बेळगाव, कारवार, डांग, उंबरगाव, गोव्यामधील महाराष्ट्र विरहिणी जनता आणि 'त्या जनते' विषयीची महाराष्ट्राची हळहळ म्हणजेच शाहिरी मनाची काहिली. अशी ही सीमा प्रश्नाविषयीची लावणी आहे. 'सुंदरा मनामधि भरली' या लावणीपेक्षाही अण्णा भाऊंची ही मैनेची लावणी महाराष्ट्रभर लोकप्रिय झाली.^{४९}

यावरून अण्णाभाऊंच्या उत्तुंग काव्यप्रतिभेची जाणीव तर होतेच, त्याहीपुढे जाऊन त्यांचे महाराष्ट्रावरील, मराठी माणसावरील प्रेम लक्षात येते.

मुंबईतील सामान्य माणसाच्या जगण्यातील दारिद्र्य, अज्ञान अण्णाभाऊ नेमक्या शब्दात टिपतात. एकीकडे प्रचंड श्रीमंत असणारी माणसं तर दुसरीकडे पोटासाठी धडपडणारे कामगार, हा अण्णाभाऊंच्या अनुभवविश्वाचा एक भागच बनला होता. हे आर्थिक दारिद्र्य याही लावणीतून व्यक्त होते. मुंबईतील पीडित, शोषित माणूस हा त्यांच्या लावणीचा विषय बनतो.

ही मुंबई यंत्राची, तंत्राची, जगणारांची, मरणारांची,
 शेंडीची, दाढीची हडसनच्या गाडीची,

नायलॉनच्या आणि जॉर्जेटच्या तलम साडीची ।

बुटांच्या जोडीची । पुस्तकांच्या थडीची ।

माडीवर माडी । हिरव्या माडीची ।

पैदास इथं भलतीच चोरांची । ऐतखाऊंची ।

शिरजोरांची । हरामखोरांची । भांडवलदारांची ।

पोटासाठी पाठ धरली होती मी कामाची ।^{५०}

सुरुवातीला विरहभाव घेऊन येणारी लावणी अशी वर्गवादाकडे वळते. ती शोषकांचा धिक्कार करते. कामगारांच्या जीवावर उभे असलेले मुंबईचे देखणेपण अण्णाभाऊंना चांगलेच माहीत होते. कष्टकऱ्यांच्या घामातून ही मुंबई उभी राहिली होती. तिथे शोषण, अन्याय, अत्याचार असले तरी ती शेवटी मराठी माणसाची अस्मिता आहे. तिला बदलण्याचे सामर्थ्य मराठी माणसामध्ये आहे. म्हणून पुढे अण्णाभाऊ या लावणीत मराठी माणूस संयुक्त महाराष्ट्रासाठी कसा लढतो आहे, याचे चित्रण करतात.

त्याच दरम्यान उठली चळवळ संयुक्त महाराष्ट्राची ।

बेळगाव, कारवार, निपाणी, गोव्यासह एकभाषिक राज्याची ।

चकाकली संगीन अन्यायाची । फौज उठली बिनीवरची ।

कामगारांची । शेतकऱ्यांची । मध्यमवर्गीयांची ।

उठला मराठी देश । आला मैदानी त्वेष । वैरी करण्या नामशेष ।

गोळी डमडमची छातीवर साहिली ।^{५१}

संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यामध्ये अण्णाभाऊंनी प्रत्यक्ष सहभाग घेतला होता. मराठी भाषिकांच्या अस्मितेचा लढा म्हणून अण्णाभाऊ या चळवळीकडे पाहतात.

मराठी माणसाने अखंड महाराष्ट्रासाठी कसा संघर्ष केला, याचा प्रत्यय लावणीच्या वरील ओळींमधून येतो. थोडक्यात, ह्या लावणीतून मैनेचा विरह, मुंबईची दोन रूपे-श्रीमंतांची, शोषकांची मुंबई व गरिबांची मुंबई, संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ आणि त्यासाठी चाललेला संघर्ष अत्यंत उत्कट आणि तितक्याच आक्रमक, बंडखोर भाषेत शब्दबद्ध केला आहे. त्यामुळे अण्णाभाऊंची ही लावणी विद्रोही जाणवा घेऊन येणारी ठरते.

जग बदल घालुनी घाव ! :

अण्णाभाऊ साठे यांच्या ज्या निवडक रचना गाजल्या त्यात या रचनेचा समावेश होतो. १९४६ मध्ये लिहिलेल्या 'देशभक्त घोटाळे' या लोकनाट्यात ही रचना पाहावयास मिळते. अण्णाभाऊंच्या बंडखोर, विद्रोही प्रतिभेचा आविष्कार या गीतात झाला आहे. विद्रोही जाणवा व्यक्त करणारी अण्णाभाऊंची ही एक महत्त्वाची रचना आहे. आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक क्रांतिकारी महापुरुष म्हणून ओळखले जातात. या गीताच्या पहिल्याच ओळीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा उल्लेख करून अण्णाभाऊ आपल्या विचाराचा वसा आणि वारसा स्पष्ट करतात. अत्यंत उत्कट आणि नेमक्या भाषेत त्यांनी आपल्या मनातील विद्रोही आशय शब्दबद्ध केला आहे. त्यामुळेच ही रचना रसिकांच्या हृदयाला चटकन भिडते. त्याला विषमतेने, शोषणाने पीडित असलेले जग बदलण्याची प्रेरणा देते.

भारतीय समाजात हजारो वर्षांपासून सामाजिक विषमता अस्तित्वात आहे. वैदिक धर्मव्यवस्थेमुळे सुरुवातीला समाजात चार वर्ण अस्तित्वात आले. पुष्यमित्र शृंगाच्या काळात मनुस्मृतीच्या रचनेनंतर समाजात जातीयता आणि अस्पृश्यता निर्माण झाली. वर्णांच्या आणि जातीच्या आधारे माणसाची गुणवत्ता ठरवली जाऊ लागली. परिणामी भारतीय समाजात सामाजिक विषमता निर्माण झाली. या सामाजिक विषमतेच्या विरोधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बंड पुकारले. तथागत गौतम बुद्ध, संत कबीर आणि महात्मा जोतीराव फुले यांना गुरू, प्रेरणास्थान मानून त्यांनी वैदिक धर्मव्यवस्थेच्या विरुद्ध विद्रोह पुकारला. हे डॉ. आंबेडकरांचे विद्रोही कार्य अण्णाभाऊ साठे यांना प्रेरक वाटते. म्हणून ते प्रारंभीच ही प्रेरणा व्यक्त करतात.

जग बदल घालुनी घाव । सांगून गेले मला भीमराव ।

गुलामगिरीच्या या चिखलात । रतून बसला का ऐरावत ।

अंग झाडुनी निघ बाहेरी । घे बिनीवरती घाव ॥

धनवंतांनी अखंड पिळले । धर्माधानी तसेच छळले ।

मगराने जणु माणिक गिळिले । चोर जाहले साव ॥

ठरवुन आम्हा हीन कलंकित । जन्मोजन्मी करुनी अंकित ।

जिणे लादुनी वर अवमानित । निर्मून हा भेदभाव ॥

एकजुटीच्या या रथावरती । आरूढ होऊनी चल बा पुढती ।

नव महाराष्ट्रा निर्मून जगती । करी प्रकट निज गाव ॥^{५२}

वैदिक धर्मव्यवस्थेमध्ये शूद्रातिशूद्र आणि महिला यांना त्यांच्या न्याय हक्क-अधिकारापासून हजारो वर्ष वंचित ठेवण्यात आले. अस्पृश्य, हीन, कलंकित म्हणून त्यांचा छळ करण्यात आला. परिणामी समाजातील बहुसंख्य वर्ग प्रगतीपासून खूप दूर राहिला. हजारो वर्ष गुलामीत जगत आला. या गुलामगिरीच्या अंधारातून, चिखलातून बाहेर पडण्याचे आवाहन अण्णाभाऊ करतात. धनवंतांच्या आणि धर्मांधांच्या गुलामीतून मुक्त होण्यासाठी सर्वांनी एकत्र येऊन विद्रोह केला पाहिजे. तरच सामाजिक आणि आर्थिक समता प्रस्थापित होऊ शकते.

भांडवलदार आणि धर्मांचे ठेकेदार नेहमीच स्वतःच्या हिताची व्यवस्था बहुजनांवर लादत असतात. सर्वसामान्यांचे शोषण करून हे शोषक 'साव' बनतात. त्यांच्या दृष्टीने 'माणूस' हे पैसा कमविण्याचे यंत्र बनते. त्यामुळे समाजात आर्थिक आणि सामाजिक विषमता निर्माण होते. ही विषमता झुगारून देऊन माणूस म्हणून जगण्याचे बळ प्राप्त करा, असा आशय घेऊन येणारी अण्णाभाऊंची ही रचना अत्यंत मर्मग्राही आहे. तिच्यात समाजपरिवर्तनाची तळमळ आहे, बंडखोरीची प्रेरणा आहे, संघटित होण्याचा संदेश आहे. अत्यंत कमी शब्दांमध्ये सामाजिक परिवर्तनासाठी आवश्यक असणाऱ्या विद्रोही जाणवा या रचनेतून व्यक्त झाल्या आहेत.

प्रस्थापित शोषणव्यवस्था प्रदीर्घ काळापासून समाजात अस्तित्वात असल्यामुळे शोषित वर्गाही तिचा वाहक बनलेला असतो. त्यामुळे हे व्यवस्था परिवर्तनाचे कार्य मोठे कठीण असते. सतत, निश्चयपूर्वक या विषमतावादी व्यवस्थेवर घाव घालावे लागतात. यासंदर्भात प्रा. रा. ग. जाधव म्हणतात, मुख्य म्हणजे विद्रोही परिवर्तनाची वाट फार मोठी व किचकट आहे; त्रतस्थपणे ती चोखाळायची असते व मोठ्या सहनशीलतेने तिचा मानसिक भार पेलायचा असतो. विद्रोही मानसिकतेचे व कार्यप्रवृत्तीचे हे अध्यात्म यथार्थपणे जाणून घेतले पाहिजे. त्यांचे अंतःपोषण करण्याची साधने व आधार शोधले पाहिजेत. 'जग बदल घालुनी घाव' हा, अण्णा भाऊ साठ्यारानी उदघोषित केलेला डॉ. आंबेडकरांचा आदेश कालोचित आहेच; पण प्रदीर्घ काळाने दृढ करीत आणलेली जरठ प्रस्थापित व्यवस्था इतकी घट्ट व कडक

झालेली आहे, की आपण सर्वांनी तिच्यावर अनेक घाव, अनेकदा व दीर्घकाळ घालूनच ती उत्तरोत्तर बदलता येईल.^{५३} गेली हजारो वर्षे अशा प्रकारचे प्रयत्न परिवर्तनाच्या लढ्यात चालू आहेत. म्हणून अण्णाभाऊंनी डॉ. आंबेडकरांचा 'घाव' घालण्याचा सांगितलेला वारसा परिवर्तनाच्या चळवळीने नीट समजून घेणे आवश्यक आहे.

मुंबईची लावणी :

लावणीतून अण्णाभाऊ विविध प्रकारचे अनुभव व्यक्त करतात. आशयाची विविधता आणि नावीन्यपूर्ण जाणवा हे त्यांच्या लावणीचे विशेष आहेत. वर्गवादी आणि परिवर्तनवादी समाजजाणवा घेऊन ह्या लावण्या रसिकांसमोर येतात. याचे एक उत्तम उदाहरण म्हणजे 'मुंबईची लावणी' होय. मुंबईमध्ये वावरताना अण्णाभाऊंनी तिथल्या सामाजिक पर्यावरणाचा बारकाईने अभ्यास केला. एक कामगार म्हणून त्यांना मुंबईचा चांगलाच अनुभव होता. अर्थात, एक चळवळीतील कार्यकर्ता, मार्क्सवादी लेखक आणि संवेदनशील माणूस म्हणून त्यांनी मुंबई समजून घेतली.

मुंबईतील आर्थिक विषमता, बेकारी, दारिद्र, सट्टेबाजार, कामगारांच्या शोषणावर जगणारे श्रीमंत लोक, वेश्या व्यवसाय करून पोट भरणाऱ्या महिला, मुंबईतील रस्ते, महत्त्वाच्या बाजारपेठा इ. चित्रण या लावणीतून येते. मुंबईचे वर्णन करणारी पट्टे बापूराव यांची लावणी प्रसिद्ध आहे. पट्टे बापूरावांना मुंबईमध्ये सर्वत्र श्रीमंतीच दिसली. म्हणून डॉ. सदा कऱ्हाडे म्हणतात, पट्टे बापूरावांनी लावणीतल्या 'पवळा'ला सगळीकडे मजाच मजा असणारी मुंबई खरेदी करून दिली. परंतु अण्णाभाऊ साठेना वर्गीय दृष्टीतून मुंबईच्या अंतरंगात असलेली कमालीची विषमता जाणवली. एकाच मुंबईत श्रीमंतांचे आणि गरिबांचे, शोषकांचे आणि शोषितांचे भिन्न भिन्न जग वसत असल्याचे दिसले.

मुंबईत उंचावरी । मलबार हील इंड्रपुरी ।
कुबेराची वस्ती तिथे सुख भोगती ।
परळ्यात रहाणारे । रातदिन राबणारे ।
मिळंल ते खाऊन घाम गाळती ।

असा विषमतेचा विषाद अण्णाभाऊ प्रदर्शित करतात. पट्टे बापूरावच्या लावणीत मुंबई नगरीचे फक्त लावण्य आहे. या उलट अण्णाभाऊंच्या 'मुंबईची लावणी'त नागरी जीवनातील विषमतेचे दर्शन असून शोषितांना आपले जिणे बदलून टाकण्यासाठी झुंज देण्यास प्रवृत्त करण्याची प्रेरणा आहे. वर्गीय तत्त्वज्ञानाचे सारतत्त्व इतक्या प्रभावीपणे लावणी या रचनाबंधातून क्वचितच व्यक्त झालेले आढळेल.^{५४} यावरून

प्रस्तुत लावणीचे वाङ्मयीन मूल्य आपल्या लक्षात येते. अर्थातच, अण्णाभाऊ हे मार्क्सवादी लेखक असल्यामुळे त्यांचे संवेदनशील मन मुंबईतील शोषण, दारिद्र, बेकारी पाहून अस्वस्थ होते. ही अस्वस्थता विद्रोही जाणिवेचे रूप घेऊन शब्दरूपाने व्यक्त होते.

मुंबईच्या समाजजीवनातील भीषण वास्तवच या लावणीतून व्यक्त झाले आहे. हे समाजवास्तव शब्दबद्ध करताना अण्णाभाऊ प्रत्येक चरणाचे आशयाच्या दृष्टीने दोन भाग करतात. चरणाच्या पहिल्या दोन ओळीत मुंबईचे वैभव सांगतात तर पुढच्या दोन ओळींमधून मुंबईतील भीषण वास्तव चित्रित करतात. त्यामुळे लावणीतून मुंबईतील जीवनसंघर्ष रसिकाला अनुभवायास मिळते. मलबार हिल ही श्रीमंतांची वस्ती तर परळमधील कामगार रात्रंदिवस राबणारे, एकीकडे ग्रँट, गोखले रोड सारखे मोठे रस्ते, तर गल्लीबोळात राहणारी माणसं, एका बाजूला मोटार, रेल्वे आणि विमानं, तर दुसऱ्या बाजूला टांगा ओढून मरणारे घोडे, हातगाडी ओढणारे हमाल, श्रीमंतांसाठी चंदनवाडी, सोनापूर सारखे प्रसिद्ध मसणवटे तर बेवारशी लोकांसाठी समुद्र किनारा अशा प्रकारची विसंगती ते दाखवून देतात. यामुळे ही लावणी रसिकांच्या मनाची पकड घेते. मुंबईतील दारिद्रज्ञचे चित्र रेखाटताना अण्णाभाऊ लिहितात,

लोअर परळ, चिंचपोकळी । वरळीच्या त्या जुन्या चाळी ।
नाही नवा रंग त्यांच्या भिंतीवरती ॥
नायगाव, धारावीला । माटुंग्याच्या शेजाराला ।
बेकारांची पोरं घाणीमध्ये लोळती ॥^{५५}

दारिद्र, बेकारी, अज्ञान, लाचारी, गुलामी हे मुंबईतल्या जगण्यातले वास्तव आहे. रोज पोटासाठी संघर्ष करणारी माणसं त्यांनी अनुभवली होती. अशा लोकांना 'माणूस' म्हणून जगण्याचा हक्क कधी मिळणार ? हा खरा प्रश्न आहे. दारिद्रज्ञत जगणाऱ्या माणसांबरोबरच अण्णाभाऊंनी पोटासाठी शरीर विकणाऱ्या, वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या महिलांच्या वेदनाही या लावणीतून मांडल्या आहेत. मोतीबाजार, शेअर बाजारात मोठे व्यवहार होतात, सट्टे लावले जातात तर त्याच मुंबईत दुसरीकडे फोरास रोडवर, गोलपिठा नाक्यावर महिला आपले शरीर विकून पोट भरतात. हे मुंबईतील अत्यंत वेदनादायी वास्तव रसिकाला हादरून सोडणारे आहे.

अण्णाभाऊ साठे या लावणीत मुंबईतील शोषितांच्या दयनीय अवस्थेचे चित्रण करून थांबत नाहीत. ही दयनीय अवस्था बदलण्यासाठी, सामाजिक परिवर्तन घडवून

आणण्यासाठी ते लढाऊ भूमिका स्वीकारतात. शोषितांना क्रांतीचे आवाहन करतात. यादृष्टीने प्रस्तुत लावणीचा शेवट लक्षणीय आहे.

लाल झेंडा घेऊन हाती । करायाला इथे क्रांती ।
मजुरांची पिढी नवी पाऊल टाकती ॥
अण्णा भाऊ साठे म्हणे । बदलुनी हे दुबळे जिणे ।
होणार जे विजयी ते रण करती ॥^{५६}

कामगार हातात लाल झेंडा घेऊन क्रांतीसाठी संघर्ष करतो आहे, या क्रांतीमुळे हे दुबळे जगणे बदलणार आहे, शोषितांचा लढा यशस्वी होणार आहे असा आशावाद ते व्यक्त करतात. अर्थातच, ही लावणी शेवटच्या भागात विद्रोही जाणिवेला अभिव्यक्त करते.

लवादाचा ऐका परकार :

अण्णाभाऊंची ही लावणी एक नवा विषय-आशय घेऊन येणारी आहे. प्रस्तुत लावणी 'बेकायदेशीर' या लोकनाट्यात आलेली आहे. लवाद म्हणजे पंच. मुंबईतील कामगारांचे प्रश्न सोडविण्याची जबाबदारी मध्यस्थ म्हणून लवादाची असे. हा लवाद नेहमी मालक आणि सरकारची बाजू घेत असे. यामुळे हा लवाद अण्णाभाऊंच्या या लावणीचा विषय बनला. लवादाकडून कामगारांचे होणारे शोषण ते या लावणीतून मांडतात. लवादाला मोठा पगार आणि समाजात प्रतिष्ठा असायची. परंतु गिरणी कामगारांच्या समस्या, त्यांच्या कामाची पद्धत लवादाला अजिबात माहीत नसे. यासंदर्भात डॉ. सदा कऱ्हाडे म्हणतात, लावणी या रचनाबंधातही अण्णा भाऊंनी नवा आशय कसा भरला याची साक्ष त्यांच्या 'लवादाचा ऐका परकार' या प्रसिद्ध लावणीत मिळते.

उदार होऊन नेमी सरकार । लवादाचा ऐका परकार ॥
मालकाच्या मतानं आणि सरकारच्या सुतानं निवड
होते लवादाची । लवाद म्हणजे माणूस, पर जात निराळी
असते त्याची । मोठा पगार, मोठा दर्जा, मोठ्या
इभ्रतीची सात पिढीला त्याच्या । ओळख नसते
गिरणीच्या कामाची ।...

वस्तुस्थितीचे असे वर्णन करून अन्यायाबरोबरच कामगारांच्या होणाऱ्या अपमानाची चीड अण्णा भाऊ व्यक्त करतात.^{५७} एखादा नवा विषय वर्गीय दृष्टीतून मांडण्याची ही अण्णाभाऊंची पद्धत मराठी लावणीत अपूर्वच म्हणायला हवी.

कामगारांचे शोषण भांडवलदार, सरकार, व्यापारी तर करतातच. त्याचबरोबर कामगारांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी ज्याची नेमणूक केली जाते त्याच्याकडूनही परत शोषणच ! म्हणून अशा लवादाला त्यांनी उंटाची उपमा दिली आहे.

लवाद म्हणजे उंट, दिसण्यांत उंच दिसायचा ।
वर्षाला एक पाऊल या हिशोबानं चालायचा ।...
न्याय म्हणजे ओठ त्याचा लोंबत न्हायाचा ।
त्यात पराजय हुकमी कामगार वर्गाचा ।
हा न्याय नव्हे अन्याय, अपमान कामगार वर्गाचा ।
म्हणून त्याला एकच जबाब सार्वत्रिक संपाचा ।
आता माघार नाही । चला करून चढाई ॥
चोहिकडून करा भडिमार । लवादाचा ऐका परकार ॥^{५८}

हा लवाद म्हणजे म्हणजे कामगारांचा अपमान आहे, त्याच्यावर होणारा अन्याय आहे. या लवादाच्या गुलामीतून मुक्त व्हायचे असेल तर आता एकच मार्ग आहे. तो म्हणजे बंड. सार्वत्रिक संप. अशा प्रकारची विद्रोही जाणिवेला लावणीच्या शेवटी व्यक्त होते.

एकजुटीचा नेता :

याही लावणीतून कामगारांच्या संघर्षाचे चित्रण आले आहे. कामगार आणि त्याचे प्रश्न हा अण्णाभाऊंच्या आस्थेचा विषय आहे. स्वतः अण्णाभाऊंनी कामगारांचे जीवन अनुभवले आहे. या कामगारवर्गाच्या संघर्षावर त्यांची नितांत श्रद्धा आहे. नव्या जगाचा निर्माता म्हणून ते कामगाराकडे पाहतात. संघटित कामगार शक्ती क्रांती करू शकते, जग बदलू शकते असा त्यांचा दृढ विश्वास आहे. म्हणून ते कामगारांच्या संघर्ष शक्तीचे वर्णन करताना म्हणतात,

एकजुटीचा नेता झाला कामगार तैय्यार
बदलाया रे दुनिया सारी दुमदुमली ललकार ॥
सदा लढे मरणाशी ज्याला नच ठावे शांती
रक्त आटवुन जगास नटवुन जगण्याची भ्रांती
उठला खवळून झुंझ झुंजण्याला
वादळ उठवून बांध फोडण्याला
निश्चय झाला पाय उचलला चालू लागला करण्या नवा प्रहार ॥५९

मध्ययुगीन काळापासून चालत आलेल्या जीर्ण परंपरा, निरंकुश राजेशाही, परकीयांचे साम्राज्य आणि त्यांना देशी धनवंतांची साथ आणि त्यातून निर्माण झालेले शोषण हा या लावणीचा विषय आहे. अशी ही सारी दुनिया बदलण्यासाठी कामगार शेतकऱ्यांना, दलिताना सोबत घेऊन बंडासाठी तयार झाला आहे. हे बंड किंवा हा विद्रोह लोकशाहीच्या निर्मितीसाठी आहे.

शेतकरी अन् दलित जनाला घेऊनिया पाठी
लोकशाही क्रांतीच्या अपुल्या एक ब्रीदासाठी^{६०}

कामगार, शेतकरी, दलित या सर्वांनी एकत्र येऊन क्रांतीचा लाल ध्वज हातात धरला आहे. आता हा लोकशाहीसाठी चाललेला लढा वर्गविहीन भारत निर्माण करूनच थांबेल, आता माघार नाही अशा क्रांतिकारी संदेशाने या लावणीचा शेवट होतो. म्हणून 'एकजुटीचा नेता' ही लावणीसुद्धा विद्रोही जाणिवा घेऊन येणारी आहे.

'शाहिंरानो', 'कामगार स्तवन', 'महाराष्ट्र देशा अमुच्या', 'उठला मराठी देश', 'बोलत कडं कपारी', 'पूर्वेला जाग आली', 'रवि आला लावुनी तुरा', 'दुनियेची दौलत सारी', 'तेलाशिवाय जळतो दिवा', 'सातान्याची तऱ्हा', 'जागरणाला या', 'कथा मुंबईची', 'बाई मी बांगडी मैना', 'चीनी जनांची मुक्तीसेना', 'लेनिन शुभनामाचे', 'भारताची पहिली दीपावली' अशा अनेक लावण्या, गीते, गण, गौळण आणि कटाव अण्णाभाऊंनी लिहिले आहेत. या सर्व रचनांमध्ये विषयाची विविधता आहे. यापैकी काही रचनांमधून वर्गवादी, विद्रोही जाणिवाही व्यक्त झाल्या आहेत.

५.७ शाहिरी काव्यातील विद्रोहाचे स्वरूप :

मराठीतील शाहिरी काव्याला नवे वळण देण्यामध्ये अण्णाभाऊ साठे यांचे महत्त्वाचे योगदान आहे. पोवाडे, लावण्या आणि विविध प्रकारची गीते लिहून त्यांनी मराठी साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये पदार्पण केले. अर्थातच शाहिरी काव्यापासून अण्णाभाऊंच्या लेखनकार्याला सुरुवात झालेली असल्यामुळे त्यांच्या लेखनाचा आरंभ बिंदू म्हणून या शाहिरी काव्याला विशेष महत्त्व आहे. शाहिरी काव्यात समाजप्रबोधनाचे दडलेले सामर्थ्य ओळखून अण्णाभाऊंनी जाणीवपूर्वक विविध प्रकारच्या रचना करायला सुरुवात केली. त्यातूनच ते कामगार चळवळीत 'लोकशाहीर' म्हणून नावारूपास आले. शोषित वर्गाच्या मुक्तीसाठी त्यांची लेखणी कामगार मैदानावर गर्जू लागली. १९४२ ते १९६९ पर्यंत ते शाहिरी काव्य अखंपणे लिहीत राहिले. लावण्या, पोवाडे, क्रांतिगीते लिहून त्यांनी समाजाचे प्रबोधन घडवून

आणले. आत्मभान नसलेल्या उपेक्षित वर्गाला त्यांच्या शाहिरीने जगण्याचे, लढण्याचे आत्मबल दिले. विद्रोहाचे तत्त्वज्ञान शिकविले. म्हणून विद्रोही चळवळीत आणि साहित्य परंपरेत अण्णाभाऊंच्या शाहिरी काव्याला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या शाहिरी काव्यातून विविध प्रकारचे विषय अभिव्यक्त झाले आहेत. कामगार, दलित, शोषित, शेतकरी, कष्टकरी वर्ग हा त्यांच्या शाहिरी काव्याचा केंद्रबिंदू आहे. शोषकांकडून होणारा अन्याय-अत्याचार आणि शोषितांनी त्याचा केलेला प्रतिकार हा या शाहिरी काव्याचा मूलाधार आहे. प्रामुख्याने भांडवलदार, सरंजामदार, शोषण करणारी राजसत्ता, धर्मसत्ता यांना हे शाहिरी काव्य आव्हान देते. शोषित-पीडित कामगारांनी, शेतकऱ्यांनी संघटित होऊन शोषकांची जुलमी व्यवस्था नष्ट करण्यासाठी बंड, विद्रोह पुकारण्याचा संदेश म्हणजे हे शाहिरी काव्य होय.

भांडवलशाही व्यवस्था आणि या व्यवस्थेचे समर्थक हे अण्णाभाऊंच्या शाहिरी काव्याचे प्रामुख्याने लक्ष्य आहे. शोषणमुक्त समाज निर्माण करण्यासाठी ते अत्यंत आक्रमक, ओजस्वी भाषेत आर्थिक विषमतेवर प्रहार करतात. म्हणून नारायण सुर्वे लिहितात, जोपर्यंत वर्ग व्यवस्था आहे, वर्गीय चौकट आहे, शोषणकर्ते आहेत, मग ते कोणत्याही जातीतील असोत. शोषण करणारा हा मानवजातीचा कट्टर शत्रू असोत व तो नाहिसा झालाच पाहिजे. हे अण्णाभाऊंना पक्के माहित होते. म्हणून अण्णाभाऊंचा समग्र शाहिरीचा रोख या भांडवलदारी चौकट मोडण्याकडे आहे.^{६१} कामगार लढा प्रामुख्याने भांडवलशाहीच्या विरोधात होता. त्यामुळे अण्णाभाऊंच्या कवितेतून व्यक्त होणारा विद्रोह प्रामुख्याने भांडवलशाहीचा धिक्कार करणारा आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या शाहिरी काव्यावर आंबेडकरवादाच्या तुलनेत मार्क्सवादाचा मोठा प्रभाव आहे. मार्क्सच्या विचाराने प्रभावित होऊन ते कामगार चळवळीत सक्रिय झाले. यामुळेच त्यांच्या शाहिरी कवितेतून वर्गवादी जाणिवा व्यक्त होतात. वर्गसंघर्ष हा त्यांच्या जगण्याचा आणि चिंतनाचा विषय बनतो. असे हे अण्णाभाऊंचे विद्रोही कविमन रशियन क्रांतीचाही वेध घेते. जगाच्या पाठीवर अन्यायाच्या विरोधात चाललेला संघर्ष अण्णाभाऊंना आपलाच संघर्ष वाटतो.

अण्णाभाऊंच्या शाहिरी कवितेवर काही ठिकाणी परंपरागत इतिहास-पुराणांचा प्रभाव जाणवतो. सह्यागिरी शेषासम जिथे पसरला, 'महाराष्ट्राची परंपरा' (पोवाडा), महाराष्ट्र संस्कृतीला । हा राहू ग्रासू लागला, 'महाराष्ट्राची परंपरा' (पोवाडा), एकनाथ, जनी, तुकोबा अभंग जे बोले । 'मराठा तितुका मेळवा' रामदास वदले, 'महाराष्ट्राची

परंपरा' (पोवाडा), गीता, गाथा तुझी मराठी । अखंड नाचे तुझिया ओठी, 'महाराष्ट्र देशा आमच्या' (पोवाडा) इ. उदाहरणं यादृष्टीने लक्षात घेता येतात. लोकनाट्यातून काँग्रेसच्या जाहिरनाम्यावर व धोरणावर प्रखर हल्ला करणारे अण्णाभाऊ 'पंजाब दिल्लीचा दंगा' या पोवाड्यात पंडित नेहरूंचे सरकार टिकविण्यासाठी व प्रतिगामी शक्तींचा पाडाव करण्यासाठी सर्व पुरोगामी शक्तींना एकत्र येण्याचे आवाहन करतात. हा विरोधाभास आहे.

भारतीय समाजातील अज्ञान, दारिद्र, अंधश्रद्धा, दैववाद, धर्मांधता, लाचारी, मानसिक गुलामगिरी, भांडवलदारी, विषमता अण्णाभाऊंच्या शाहिरी काव्याचा विषय बनते. या गुलामीच्या अंधकारातून बाहेर पाडण्यासाठी ती शोषित वर्गाला विद्रोहाचा संदेश देते. जात, धर्म, वर्ण, वर्गपेक्षा देशप्रेम, मानवतावाद श्रेष्ठ असल्याचे अधोरेखित करते. एकूणच, अण्णाभाऊंच्या शाहिरी काव्यातून भांडवलशाही, धर्मांधता, सामाजिक विषमता मोडीत काढणाऱ्या विद्रोही जाणिवा व्यक्त झाल्या आहेत. म्हणून हे शाहिरी काव्य परंपरागत शाहिरी काव्यापेक्षा नावीन्यपूर्ण ठरणारे, मराठी शाहिरी काव्याचे अनुभवविश्व समृद्ध आणि व्यापक बनविणारे आहे.

५.७.१ भाषा आणि विद्रोह :

अण्णाभाऊंच्या कवितेची भाषाशैली दुधारी आहे. त्यांच्या भाषेत लालित्य, उत्कटता, काव्यात्मकता आणि चित्रमयता जशी आहे तशीच आक्रमकताही आहे. त्यांच्या भाषेचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते भाषेला दुधारी शस्त्राप्रमाणे वापरतात. एकीकडे त्यांची भाषा अत्यंत नम्र, कोमल, नाजूक आहे. कारुण्यभावाने ओथंबून वाहते आहे. तिच्यात संगीतातील माधुर्य जसे आहे, तसा उमलत्या फुलातील सुगंधही आहे. तर दुसरीकडे हीच अण्णाभाऊंची भाषा अत्यंत बंडखोर, विद्रोही आहे. समाजपरिवर्तनासाठी ती सज्ज आहे. हातामध्ये बंडाचा झेंडा घेऊन ती विषमता संपवू इच्छिते. शत्रूवर ती तुटून पडते. अन्याय, अत्याचार करणाऱ्यांचा ती धिक्कार करते. विषमतेवर घाव घालते. 'महाराष्ट्राची परंपरा' या कवितेत ते म्हणतात-

आम्हांला चीड दास्याची । जुलमी सत्तेची । परचक्राची ।

इतिहास साक्ष देत याला । करुनि आम्ही जबरदस्त हल्ला ।

अन्यायाचा कडेलोट केला ॥जी॥^{६२}

समाजातील शोषण, अन्याय, अत्याचार पाहून अण्णाभाऊ साठे यांची भाषा आक्रमक होते. अशा वेळी ही भाषा विद्रोही जाणिवा घेऊन येते. 'यादृष्टीने जग बदल घालुनी घाव!' ही रचना अतिशय लक्षणीय आहे.

जग बदल घालुनी घाव । सांगून गेले मला भीमराव ।
गुलामगिरीच्या या चिखलात । रुतून बसला का ऐरावत ।
अंग झाडुनी निघ बाहेरी । घे बिनीवरती धाव ॥
धनवंतांनी अखंड पिळले । धर्मांधांनी तसेच छळले ।
मगराने जणू माणिक गिळिले । चोर जाहले साव ॥^{६३}

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बुद्ध-कबीर-फुलेंचा विचारच समाजाला उन्नतीकडे घेऊन जाऊ शकतो हे आपल्या उक्ती-कृतीतून दाखवून दिले. हा बाबासाहेबांचा विचार प्रेरक मानून अण्णाभाऊ साठे यांनी समाजातील विषमतेवर घाव घातले आहेत. थोडक्यात, अण्णाभाऊंची भाषा मानवी जीवनातील सौंदर्याची जशी अनुभूती देते, तशीच ती संघर्षाची, लढण्याची प्रेरणाही देते.

अण्णाभाऊ साठे यांची भाषा शोषितांच्या हृदयातील वेदना घेऊन येणारी आहे. उपेक्षित, पीडित समाजाचे भावविश्व रेखाटणारी आहे. माणसाबद्दल तिच्या अंतर्गात अपार कारुण्य आहे. आणि गुलामीबद्दल तिच्या मस्तकात चीड आहे. त्यामुळेच सामाजिक क्रांतीचे स्वप्न उराशी बाळगून ती वर्तमानाचा वेध घेत भविष्याची दिशा अधोरेखित करते. एकूणच, अण्णाभाऊंचे साहित्य नवा आशय, नव्या भाषिक जाणिवा घेऊन येणारे आहे.

५.७.२ नवसमाजनिर्मितीसाठी शाहिरी काव्य :

शाहिरी कवितेतून अण्णाभाऊंनी शोषणाचा, गुलामीचा, अन्याय-अत्याचाराचा धिक्कार केला आहे. विषमतेवर घाव घातले आहेत. म्हणून त्यांची शाहिरी कविता विद्रोही जाणिवा घेऊन येणारी ठरते. विद्रोही जाणिवा घेऊन येणारे हे काव्य शोषणमुक्त समाजाचे स्वप्न उराशी बाळगून आहे. नवसमाजनिर्मिती हा या काव्याचा ध्यास आहे. कोणत्याही विद्रोहात्मक संघर्षांचे अंतिम फलित समतायुक्त नवी समाजरचना अस्तित्वात आणणे हेच असते. अण्णाभाऊंची शाहिरी कविता याला अपवाद नाही. म्हणून चंद्रकुमार नलगे लिहितात, त्यांनी रचलेल्या 'जग बदल घालुनी घाव । सांगून गेले मला भीमराव' या सूक्तानुसारच त्यांची वाणी, लेखणी धगधगत राहिली. 'समाजात क्रांती पेराल तर क्रांती उगवेल' हे तत्त्व मानून स्वतः बदला, समाज बदलवा, जग बदलवा, जग बदलले तर जगात शांती, समृद्धी, सुख नांदेल आणि मग तुम्हीही त्याचे अधिकारी व्हाल असा दलित, पीडित, त्रस्त, छलित, शोषित, पिचलेल्या, गांजल्या गेलेल्या समाजात विचारांची नवी शक्तिमान धग पेरली. संघर्षांचे सूत्रचमुळी मानवमुक्तीचे शास्त्र आहे. त्यामुळेच माणसाला माणूसपण प्राप्त होते.^{६४}

समाजपरिवर्तनाचा विचार पेरणारी शाहिरी कविता लिहून अण्णाभाऊंनी शोषितांच्या मस्तकात स्वाभिमान निर्माण केला.

भारतीय समाजातील विविध विषय अण्णाभाऊंच्या कवितेचा विषय बनले आहेत. राष्ट्रीय एकात्मता, मानवतावाद, बंधुभाव समाजात असेल तरच कोणत्याही देशाची प्रगती होऊ शकते. अण्णाभाऊंच्या विद्रोही शाहिरीमागे हाच संदेश दडलेला आहे. समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव आणि न्यायावर आधारलेली समाजव्यवस्था अस्तित्वात आणण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या जीवनजाणिवा घेऊन ही शाहिरी कविता साहित्याच्या रणांगणात उभी आहे.

५.८ निष्कर्ष :

१. मराठी कवितेला सातशे-आठशे वर्षांची प्रदीर्घ परंपरा असून, ही परंपरा आशय आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने अधिकाधिक उन्नत होत आली आहे. प्राचीन मराठी कवितेमध्ये संत कविता, पंडिती कविता आणि शाहिरी कविता असे तीन मुख्य प्रवाह दिसून येतात.
२. 'शाहीर' हा शब्द अकराव्या शतकापासून मराठी भाषेत अस्तित्वात असला तरी शाहिरी काव्याला खरी सुरुवात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात झाली. शिवकाळात आणि पेशवाईमध्ये शाहिरी काव्याचा विकास झालेला दिसून येतो.
३. 'पोवाडा' आणि 'लावणी' हे शाहिरी काव्याचे दोन महत्त्वाचे अंग आहेत. परंपरागत शाहिरी काव्यात पोवाड्यातून वीर तर लावणीतून शृंगार रसाला प्राधान्य देण्यात आले.
४. शिवकाळात आणि पेशवाईत अनेक शाहिरींनी पोवाडे, लावण्या रचून शाहिरी काव्याला वाङ्मयीन मूल्य प्राप्त करून दिले. पोवाडे-लावणीला प्रयोगात्मक मूल्य असल्यामुळे हा काव्यप्रकार अत्यंत लोकप्रिय ठरला. दृक-श्राव्य काव्यप्रकार म्हणून तो प्रसिद्धीस आला.
५. परंपरागत शाहिरीतून मनोरंजनाला अधिक प्राधान्य दिलेले दिसते. पोवाडे गुणगौरवात्मक आहेत. तर लावणीतून स्त्रीसौंदर्याचा, शृंगार रसाचा उत्कट आविष्कार दिसून येतो.
६. आधुनिक काळामध्ये महात्मा फुले यांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांवर पोवाडा रचून त्यांचा 'कुळवाडी भूषण' असा गौरव केला आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज

हे 'गोब्राह्मण प्रतिपालक' नव्हते तर ते कुळवाडी भूषण होते, ते 'पेशव्यांचे मुख्य धनी' होते हे या पोवाड्यामुळे लक्षात येते. परंपरावाद्यांनी शिवरायांची निर्माण केलेली 'गोब्राह्मण प्रतिपालक' ही प्रतिमा कशी खोटी आणि निराधार आहे, हेही यावरून समजते. फुलेंचा हा पोवाडा म्हणजे आधुनिक काळातील पुरोगामी शाहिरी परंपरेची सुरुवात होय.

७. महात्मा फुले यांचा सामाजिक आणि धार्मिक शोषण विरोधी कृतीशील लढा म्हणजे 'सत्यशोधक समाज' होय. फुल्यांच्या या सत्यशोधकीय विचारातून पुढे 'सत्यशोधकीय जलसे' उदयास आले. फुल्यांना गुरू मानून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शोषणमुक्तीसाठी मोठे जनांदोलन उभे केले. त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांची प्रेरणा घेऊन 'आंबेडकरी जलसे' उदयास आले. समाजाला प्रबोधित करून परिवर्तनासाठी विवेकी बनविणे, हे या फुले-आंबेडकरी शाहिरीचे ध्येय आहे. त्यामुळे या जलशांमधून पुढे आलेली शाहिरी कविता नव्या जीवनजाणिवा घेऊन येणारी आहे. म्हणून ती परंपरागत शाहिरी काव्यापेक्षा निराळी आणि वैशिष्टपूर्ण ठरते.
८. अण्णाभाऊ साठे हे प्रथम लोककलावंत आहेत. कारण शाहिरी काव्यापासून त्यांच्या साहित्य लेखनाला सुरुवात झाली आहे. १९४२च्या आसपास त्यांनी गीत, पोवाडे, लावण्या रचण्यास प्रारंभ केला. पुढे लोकभावनेशी समरस होऊन लेखन करणारा लोककलावंत, लोकशाहीर म्हणून ते नावारूपास आले.
९. भाकरीच्या शोधात मुंबई गाठल्यानंतर अण्णाभाऊ साठे यांचा १९३६ पासूनच मार्क्सवादी चळवळीशी संबंध येऊ लागला. त्यांना मार्क्सवाद जवळचा वाटला. पुढे याच विचाराने प्रेरित होऊन ते काव्यलेखन करू लागले.
१०. केवळ शाहिरी काव्य निर्माण करून अण्णाभाऊ थांबले नाहीत. शाहिरी काव्याच्या माध्यमातून कामगार वर्गाचे प्रबोधन करण्यासाठी त्यांनी शाहीर अमर शेख, शाहीर गव्हाणकर या मित्रांच्या सहकार्याने 'लाल बावटा कलापथक' काढला. कामगार चळवळीला गतिमान करण्यासाठी त्यांनी जाणीवपूर्वक वर्गवादी, विद्रोही जाणिवा व्यक्त करणारी कविता लिहिली.
११. अण्णाभाऊंच्या पोवाड्यातून विषयाची विविधता दिसते. त्यात राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय विषयही येतात. जगाच्या पाठीवर कोठेही अन्यायाच्या विरुद्ध विद्रोह पुकारणारी माणसं त्यांना आपली वाटतात. त्यामुळेच ते आपल्या

पोवाड्यातून रशियन सैनिकांचा गौरव करतात. देशांतर्गत प्रश्नावर त्यांनी अनेक पोवाडे रचले आहेत. या सर्व प्रकारच्या पोवाड्यातून त्यांनी शोषणाचा धिक्कार आणि स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला आहे. गुलामीची निंदा आणि विद्रोहाचा गौरव असे सूत्र त्यांच्या पोवाड्यात दिसते.

१२. अण्णाभाऊ कामगार वर्गाला, शोषितांना भांडवलदार, जातीयवादी, धर्मांध शक्तीच्या विरुद्ध बंड करण्याचे आवाहन करतात. अज्ञान, अंधश्रद्धा, दैववादातून बाहेर पडण्याचा संदेश देतात. शोषणाच्या अंधकारात दिशाहीन, मूल्यहीन जीवन जगणाऱ्या लोकांना अण्णाभाऊंचे शाहिरी काव्य ज्ञानाचा प्रकाश दाखविते.
१३. अण्णाभाऊंनी मराठी शाहिरी कवितेतून मार्क्सवादी विचार पेरला. त्यामुळे शोषितांना संघटित होऊन विद्रोह करण्याची प्रेरणा मिळाली. सरकार, संस्थानिक, भांडवलदार आणि धर्मांध शक्ती अण्णाभाऊंच्या शाहिरी काव्याचे लक्ष्य बनली. शोषितांना या शक्तींच्या विरोधात संघटित होऊन लढण्याचा संदेश हे काव्य देते.
१४. शेतकरी, कामगार, दलित, शोषित वर्गांचा सामाजिक न्यायासाठी चाललेला लढाच अण्णाभाऊ शाहिरी काव्यात शब्दबद्ध करतात. हा शोषितांचा लढा विद्रोहात्मक संघर्षातून शोषणमुक्त समाजव्यवस्था निर्माण करू पाहणारा आहे.
१५. 'महाराष्ट्राची परंपरा' हा अण्णाभाऊंचा पोवाडा म्हणजे मराठी माणसाचा इतिहास आणि भूगोल आहे. महाराष्ट्राचे वर्तमान आणि भविष्यही आहे. महाराष्ट्राचे एक सुंदर संघर्ष गीत म्हणून या रचनेकडे पाहता येते. या रचनेला एक मर्यादा मात्र जाणवते. ती म्हणजे परंपरावादी विचाराचा प्रभाव अधूनमधून डोकावतो.
१६. अण्णाभाऊंचे पोवाडे म्हणजे बंडखोरीचा, विद्रोहाचा इतिहास होय. त्यात शोषणाबद्दल चीड आहे. अन्यायाला नकार आहे, विषमतेचा धिक्कार आहे. आणि समतेचा, स्वातंत्र्याचा स्वीकार आहे.
१७. अण्णाभाऊंच्या शाहिरी काव्याचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी 'लावणी'सारख्या पूर्वी शृंगार रसाला प्राधान्य दिल्या गेलेल्या रचनाबंधातून विद्रोही, क्रांतिकारी आशय व्यक्त केला. म्हणून त्यांची लावणी विद्रोही जाणवा घेऊन येणारी ठरते.
१८. कामगार, दलित आणि शेतकरी वर्गांच्या श्रमशक्तीचा गौरव म्हणजे अण्णाभाऊंची लावणी होय. कष्टकरी वर्गांच्या घामावर जग चालते. म्हणून या कष्टकरी वर्गाने गुलामीच्या विरुद्ध बंड पुकारले पाहिजे असे त्यांना वाटते.

१९. अण्णाभाऊंच्या विद्रोही लावणीचा उत्कर्ष बिंदू म्हणजे 'माझी मैना गावावर राहिली' आणि 'जग बदल घालुनी घाव' या दोन रचना होत. या दोन्ही रचनांमधून संघर्षात्मक, विद्रोही जाणवा व्यक्त झाल्या आहेत. 'जग बदल घालुनी घाव' ही रचना तर अण्णाभाऊंच्या बंडखोर प्रतिभेचा सर्वोच्च असा काव्यात्मक आविष्कार होय. त्यांच्या विद्रोही मनाचे विचारसंपन्न असे भावगीत होय. या रचनेतून व्यक्त होणारी आंबेडकरवादाची प्रेरणा समाजक्रांतीचा महान संदेश घेऊन येते.
२०. अण्णाभाऊ साठे यांची शाहिरी कविता महात्मा फुलेंपासून चालत आलेल्या बंडखोर, विद्रोही, परिवर्तननिष्ठ, पुरोगामी शाहिरी परंपरेला बळकटी आणणारी आहे. मार्क्सवादी शाहिरी प्रवाहाला कलात्मक उंची प्रदान करणारी आहे. ही शाहिरी कविता म्हणजे कामगारांचा, कष्टकऱ्यांचा बुलंद आवाज आहे. समतेचा, स्वातंत्र्याचा, क्रांतीचा जयघोष आहे. यामुळेच अण्णाभाऊंचे शाहिरी काव्य परंपरागत शाहिरी काव्यापेक्षा नावीन्यपूर्ण ठरते.

संदर्भ सूची :

१. जोग रा.श्री. (सं) : मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड तिसरा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, प. आ. १९७३, पृ. ४०६.
२. जाधव मनोहर, तौर पृथ्वीराज (सं): मराठी शाहिरी कविता, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, प. आ. २००९, पृ. १२.
३. शिंदे विश्वनाथ : मराठी शाहिरी पोवाडा, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प. आ. २००८, पृ. १८
४. जाधव मनोहर, तौर पृथ्वीराज (सं): मराठी शाहिरी कविता, उनि. पृ. १८.
५. व्यवहारे चंद्रकांत : मराठी शाहिरी वाङ्मयाचे स्वरूप विश्वभारती प्रकाशन नागपूर, प. आ. १९८८, पृ. ३१.
६. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे - समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, दु. आ. १९९९, पृ. १२५.
७. तत्रैव, पृ. २.
८. गायकवाड आसाराम (सं) : लोकशाहीर तथा लोकलेखक अण्णा भाऊ साठे संदर्भ ग्रंथ, झेप प्रकाशन नाशिक, प. आ. १९९६, पृ. ५७.
९. डांगळे अर्जुन व इतर (सं) : लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय, म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प. आ. १९९८, पृ. २८.
१०. तत्रैव, ३२.
११. साठे अण्णा भाऊ : शाहीर, मनोविकास प्रकाशन मुंबई, दु. आ. १९८५, पृ. ४.

१२. तत्रैव, पृ. ५९
१३. गुरुव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे - समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, उनि. पृ. १०७.
१४. साठे अण्णा भाऊ : शाहीर, उनि. पृ. ८४.
१५. तत्रैव, पृ. ८२.
१६. गुरुव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे - समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, उनि. पृ. १०७.
१७. साठे अण्णा भाऊ : शाहीर, उनि.पृ. ८४.
१८. तत्रैव, पृ. ७६.
१९. तत्रैव, पृ. ७६-७७.
२०. तत्रैव, पृ. ७७-७८.
२१. तत्रैव, पृ. ८०.
२२. तत्रैव, पृ. ८७.
२३. तत्रैव, पृ. ८९.
२४. तत्रैव, पृ. ९०.
२५. गुरुव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे - समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, उनि. पृ. ११०.
२६. साठे अण्णा भाऊ : शाहीर, उनि. पृ. ९३.
२७. तत्रैव, पृ. ६७.
२८. तत्रैव, पृ. ६९.
२९. तत्रैव, पृ. ७३.
३०. तत्रैव, पृ. १९
३१. तत्रैव, पृ. १९-२०.
३२. तत्रैव, पृ. २२.
३३. तत्रैव, पृ. २४.
३४. तत्रैव, पृ. २७.
३५. तत्रैव, पृ. २८.
३६. तत्रैव, पृ. ३१.
३७. तत्रैव, पृ. ३३.
३८. गुरुव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे - समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, उनि. पृ. १११.
३९. कुंभार नागोराव (सं.) : शाहीर अण्णाभाऊ साठे, प्रबोधन प्रकाशन लातूर, प. आ. १९९३, पृ. ७४.
४०. साठे अण्णा भाऊ : शाहीर, उनि. पृ. ९४.
४१. तत्रैव, पृ. ९५.

४२. तत्रैव, पृ. ९५.
४३. तत्रैव, पृ. ६.
४४. तत्रैव, पृ. १०१.
४५. तत्रैव, पृ. १०१.
४६. डांगळे अर्जुन व इतर (सं.) : लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय, उनि. पृ. ५७.
४७. तत्रैव, पृ. ५९
४८. तत्रैव, पृ. ५९
४९. साठे अण्णा भाऊ : शाहीर, उनि. पृ. ७-८.
५०. डांगळे अर्जुन व इतर (सं.) : लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय, उनि. पृ. क्र. ६१.
५१. तत्रैव, पृ. ६२.
५२. तत्रैव, पृ. ६३.
५३. जाधव रा. ग. : निवडक समीक्षा, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, प. आ. २००६, पृ. १५८.
५४. साठे अण्णा भाऊ : शाहीर, उनि. पृ. ७.
५५. डांगळे अर्जुन व इतर (सं.) : लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय उनि. पृ. ६५.
५६. तत्रैव, पृ. ६५
५७. साठे अण्णा भाऊ : शाहीर, उनि. पृ. ८.
५८. तत्रैव, पृ. ११३.
५९. तत्रैव, पृ. ९८.
६०. तत्रैव, पृ. ९८.
६१. कुंभार नागोराव (सं.) : शाहीर अण्णाभाऊ साठे, उनि. पृ. ७३.
६२. साठे अण्णा भाऊ : शाहीर, उनि. पृ. १९.
६३. डांगळे अर्जुन व इतर (सं.) : लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय, उनि. पृ. ६३.
६४. नलगे चंद्रकुमार : आर्त अक्षरांचे, अजब पब्लिकेशन्स कोल्हापूर २००७, पृ. १०६.

■ ■ ■

प्रकरण सहावे

लोकनाट्ये व इतर साहित्यातील विद्रोही जाणिवा

५.१ प्रास्ताविक :

‘तमाशा’ हा महाराष्ट्राचा लोककलाप्रकार आहे. सामान्य माणसांचा आवडता कलाप्रकार म्हणून तमाशाला महत्त्व आहे. साधारणपणे तमाशाला तीनशे वर्षांची परंपरा दिसून येते. अशा तमाशाची पूर्वरूपे महाराष्ट्राच्या लोकजीवनात शोधावी लागतात. गोंधळ, लळित, दंडार, दशावतार, वाघ्या-मुरळी, बहुरूपी या लोकधर्मीय कलाप्रकारात या तमाशाची पूर्वरूपे असण्याची शक्यता आहे. लोककला काळानुसार बदलत जाते. तमाशातही अशा प्रकारचे बदल झाले आहेत. प्रारंभीचे तमाशे भेदिक स्वरूपाचे होते. पेशवाईत तमाशात बदल होऊन अनेक नव्या गोष्टी त्यात दाखल झाल्या. नंतरच्या काळातही तमाशात अनेक बदल घडून आले. भेदिक तमाशा, तमाशा, जलसे, लोकनाट्य असा महाराष्ट्रातील या लोककलाप्रकाराचा प्रवास दिसून येतो. लोकरंजनाचे आणि प्रबोधनाचे माध्यम म्हणून तमाशाला लोकसंस्कृतीत मानाचे स्थान आहे.

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये अण्णाभाऊंच्या लोकनातळज्ञरचा, नाटकाचा आणि इतर साहित्याचा अभ्यास करावयाचा आहे. अण्णाभाऊ साठे यांच्या लोकनातळज्ञरचा विचार करताना महाराष्ट्रातील तमाशाची परंपरा, तमाशा महाराष्ट्राचा प्राण, अण्णाभाऊंचे तमाशावरील प्रेम, तमाशा ते लोकनातळ, मनोरंजनातून प्रबोधन, लोकनातळज्ञरतील विद्रोही जाणिवा, शोषणावर जोरदार हल्ला, सामाजिक बांधिलकी जोपासणारे लेखन इ. मुद्दे विचारात घेतले आहेत. लोकजीवनाचा उत्कट आविष्कार म्हणजे तमाशा होय. लोककलेमध्ये तमाशाला खूप महत्त्व आहे. अशा तमाशावर अण्णाभाऊ साठे यांनी मनापासून प्रेम केले. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये त्यांच्या लोकनाट्याचा विद्रोही अंगाने विचार केला आहे.

६.२ ‘तमाशा’ अर्थ आणि परंपरा :

‘तमाशा’ हा शब्द तेराव्या शतकापासून अस्तित्वात असल्याचे संदर्भ मराठी साहित्यात दिसून येतात. ‘तमाशा’ या कलाप्रकाराच्या संदर्भात मराठी विश्वकोशात

सविस्तर माहिती दिली आहे. ‘तमाशा’ हा शब्द मूळचा मराठी भाषेतील नसून तो उर्दूतून मराठीत आला आहे. तेरा-चौदाव्या शतकात द. भारतात मुसलमानी अंमल सुरू झाल्यापासून मराठीत तो आढळतो. एकनाथांच्या एका भारूडात ‘बडे बडे तमासा देखे’ अशी ओळ आहे आणि ‘तमाशा’ या शब्दाचा ‘उघडा देखावा’ असा अर्थ आहे. समाजातील प्रतिष्ठित वर्गात तमाशा हा हिणकस लोकांचा आचरत कलाप्रकार अशी समजूत रूढ असल्याचे दिसते. काही लोक ‘तमाशा’ या शब्दाची ‘तम+आशा’ अशी फोड करून, ज्याच्यामुळे तमाची म्हणजे पापाचरणाची आस लागते, असा कलाप्रकार असे त्याचे वर्णन करतात. अशा समजूती असल्या, तरी महाराष्ट्रातील खेडुतांचा हा अत्यंत आवडता खेळ आहे.^१

लोकसंस्कृतीमध्ये तमाशाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. समाजाचे मनोरंजन करणारे साधन म्हणून तमाशा महत्त्वाचा मानला जातो. मराठीतील तमाशाची मुळं लोककलेमध्ये सापडतात. डॉ. विश्वनाथ शिंदे यासंदर्भात म्हणतात, लोकवाङ्मय आणि ललितवाङ्मय यामध्ये अखंडपणे देवाणघेवाण सुरू असते. अशा देवाणघेवाणीच्या प्रक्रियेत एकमेकांच्या रूपामध्ये बदल घडत असतो. काही वेळा हा प्रभावाचा रेटा इतका जबरदस्त असतो की त्यातून कलेचे एखादे नवे रूपही आविष्कृत होत असते.^२ या देवाणघेवाणीतूनच तमाशा हा लोककलाप्रकार विकसित झाला असावा. लोकरंजनाबरोबर समाजाला बोध देण्याचे कार्य तमाशातून होत असे. त्यामुळे गेल्या अनेक शतकांपासून तमाशा लोकजीवनामध्ये प्रसिद्ध आहे. यासंदर्भात डॉ. विश्वनाथ शिंदे म्हणतात, ‘तमाशा’ हा मराठी संस्कृतीमध्ये गेल्या तीन-साडेतीनशे वर्षांपासून अस्तित्वात असलेला आणि बहुजनसमाजाच्या रंजनाची भूक भागविणारा नाट्यत्मक लोककलाप्रकार आहे. त्याच्या उगमापासून आजपर्यंत त्याच्यात अनेक बदल होत आलेले आहेत. या बदलाला त्या त्या काळातील पर्यावरण कारणीभूत ठरले असावे.^३ लोकरंजनाचे सामर्थ्य आणि नाट्यत्मकता यामुळे हा कलाप्रकार बहुजन समाजात लोकप्रिय ठरला. महाराष्ट्रामध्ये तमाशा कसा विकसित होत गेला याचे मराठी विश्वकोशात आलेले विवेचन महत्त्वाचे आहे. अशा रीतीने तमाशाची गणगौळण पेशवाईतच तयार झाली; तर वगाचे लोकनाट पेशवाईनंतर त्यात मिसळले. मराठी नाटकांचे फार्स पाहूनच ‘फार्सा’ किंवा ‘रंगबाजी’ हेही एक तमाशाचे अंग एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात तयार झाले. फार्सा या नावातच इंग्रजी फार्स मराठी रंगभूमीवर आल्यानंतर खेडूत कलावंतांनी तो उचललेला नवा नमुना आहे, हे सिद्ध होते. थोडक्यात, खेडज्ञपाड्यातील महारमांग कवींची महारी लावणी, तिने

पेशवाईतील कवींकडून उचललेली गणगौळण, मराठी नाटके होऊ लागलेली पाहून निर्माण केलेले वगाचे लोकनाट आणि इंग्रजी नाटकावरून मराठी रूपात तयार केलेला 'फार्सा' किंवा 'रंगबाजी' या साऱ्यांनी तमाशाची अंगोपांगे रूपास आणल्याचे दिसून येते.^४ लोकसंस्कृतीतून तमाशा उत्क्रांत होत आला आहे. म्हणजेच काळानुसार, गरजेनुसार तमाशाच्या रूपात बदल होत आला.

गण, गौळण, लावणी, बतावणी आणि वग ही परंपरागत तमाशाची प्रमुख अंगे आहेत. प्रथम गणपतीला वंदन करून तमाशाला सुरुवात होत असे. गणानंतर गौळण सादर केली जाई. बाजाराला निघालेल्या गोपींची कृष्ण कशी छेड काढतो, याचे वर्णन या गौळणीमध्ये केले जात असे. गौळणीनंतर बतावणी आणि शेवटी वग असे या पारंपरिक तमाशाचे रूप आहे. या पारंपरिक तमाशामध्ये बोध आणि मनोरंजन या दोन्ही गोष्टी होत्या.

६.३ सत्यशोधकी जलसे :

महात्मा जोतीराव फुले यांच्या विचारकार्यातून खऱ्या अर्थाने आधुनिक भारतातील प्रबोधन युगास सुरुवात झाली. सामाजिक न्यायासाठी त्यांनी ब्राह्मणी धर्मव्यवस्थेच्या विरुद्ध बंड पुकारले. बहुजन समाजाच्या मानसिक, बौद्धिक, धार्मिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी आंदोलन उभे केले. या आंदोलनाचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे त्यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ मध्ये स्थापन केलेला 'सत्यशोधक समाज' होय. सामाजिक समतेवर आधारित नवा समाज निर्माण करण्यासाठी सत्यशोधक समाज अस्तित्वात आला. या सत्यशोधक समाजाचा म्हणजेच फुल्यांच्या विचारकार्याचा छत्रपती शाहू महाराजांवर मोठा प्रभाव होता. त्यामुळे सत्यशोधक समाजाच्या विचारसरणीचा त्यांच्या काळात मोठे प्रमाणात प्रचार-प्रसार झाला. यातूनच सत्यशोधकी जलसे उदयास आले.

१९००च्या दरम्यान भीमराव महामुनी यांनी सत्यशोधकी जलशाला सुरुवात केली. पुढे रामचंद्रबाबा घाटगे, हरिभाऊ तोरणे, गोपाळबाबा वलंगकर, किसन फागुजी बनसोडे (सनातन धर्माचा पवरंगी तमाशा) यांनी भर घातली. उमा-बाबू (मोहन बटाव वग) यांच्या परंपरागत तमाशापेक्षा हा सत्यशोधकी जलसा वेगळा होता. तमाशाला नवे रूप देण्याचा प्रयत्न जसा सत्यशोधकी कार्यकर्त्यांनी केला तसाच अण्णाभाऊ साठे यांनीही केला आहे. पारंपरिक तमाशाला नवे रूप देऊन त्याचे लोकनाट्यात रूपांतर केल्यामुळे ते 'लोकनाट्य' या शब्दाचे जनक मानले जातात. परंपरागत तमाशात गणात विविध देवतांना वंदन करण्याची प्रथा होती. त्यात बदल

करून अण्णाभाऊंनी शोषितांना प्रेरणा देणारे महापुरुष, शूरवीर, राष्ट्रप्रेमींना आणि मातृभूमीला वंदन करण्याची पद्धत अस्तित्वात आणली. गौळणीला फाटा देऊन त्यांनी तमाशातील अश्लीलता संपुष्टात आणली. अण्णाभाऊंनी तमाशात केलेले हे बदल अत्यंत क्रांतिकारक आहेत. सत्यशोधकी जलशामध्ये गणातून निर्मिकाला वंदन करण्याची पद्धत होती. अण्णाभाऊ साठे यांनी मातृभूमी, महापुरुष, शूरवीर, क्रांतिकारकांना वंदन करून तमाशाला प्रारंभ करण्याची पद्धत सुरु केली. अण्णाभाऊंच्या पूर्वी शाहीर भाऊ फक्कड यांनी असा प्रयत्न केला होता. अण्णाभाऊंनी परंपरागत तमाशाला नवे रूप देण्याचे एक महत्त्वाचे सामाजिक आणि वाङ्मयीन कार्य केले आहे. अश्लीलतेमुळे बदनाम झालेल्या तमाशात महत्त्वाचे बदल करून, त्याला नवे रूप देऊन त्यांनी तमाशाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. हे त्यांचे एक सामाजिक कार्यच होय. पारंपरिक तमाशाच्या आशय आणि अभिव्यक्तीत आमूलाग्र बदल करून त्यांनी एका अर्थाने प्रस्थापित वाङ्मयीन परंपरेच्या विरुद्ध विद्रोह केला आहे.

तमाशाचा समाज प्रबोधनासाठी वापर होऊ शकतो हे लक्षात आल्यानंतर तमाशाच्या मूळ रूपात काही महत्त्वाचे बदल करून सत्यशोधकी जलसे अस्तित्वात आले. यासंदर्भात डॉ. विश्वनाथ शिंदे म्हणतात, पारंपरिक तमाशात गंभीर आणि रंजक असे दोन प्रकारचे वग असतात. यापैकी गंभीर वगातून एखादे तत्व प्रतिपादन केलेले असते. त्यामधून बोध केलेला असतो. रंजनही केलेले असते पण ते गौण असते. तमाशातील बोध करण्याचे आणि रंजनाचे सामर्थ्य ओळखून सामाजिक कार्य करू पाहणाऱ्या संघटना, राजकीय पक्ष, सामाजिक कार्याची तळमळ असणाऱ्या व्यक्तींनी तमाशाचा उपयोग करून घेतला. त्यात सत्यशोधकी जलसा, आंबेडकरी/संगीत जलसा, पक्षीय प्रचार करणारी कलापथके, राष्ट्रसेवादलाचे तमाशे यांचा समावेश करावा लागेल.^५ तमाशातील एक बोधाचा धागा पकडून समाजप्रबोधनासाठी जलसे कसे अस्तित्वात आले, हे यावरून लक्षात येते. अर्थातच, तमाशाचा जशास तसा वापर जलसेकारांनी केला नाही. त्यात काही मूलभूत असे बदल करून त्यांनी आपले प्रबोधनाचे ध्येय साध्य केले. परंपरागत तमाशात गणातून हिंदू धर्मातील विविध देवतांना वंदन केले जात असे. सत्यशोधकी जलशामध्ये मात्र सर्वांचा निर्मिक एक म्हणून एकेश्वरवादाला वंदन केले जाऊ लागले. गणानंतर पारंपरिक तमाशात गौळण म्हटली जात असे. सत्यशोधकी जलशामध्ये मात्र ही गौळण बाद करण्यात आली. या संदर्भात डॉ. विश्वनाथ शिंदे लिहितात, पारंपरिक तमाशात गणानंतर गौळण म्हटली जाते. सत्यशोधकी जलशाने मात्र गौळण गाळली. कारण श्रीकृष्ण हा आवतारी देव-

पारंपरिक तमाशातील गौळणीत श्रीकृष्णलीलांचे चित्रण असे. अवतारवादाची कल्पना म. फुले यांनी मोडीत काढली होती. इतकेच नाही तर श्रीकृष्णावर कडवी टीका केलेली होती. त्यामुळे कृष्णाचे गुणगान करणारे गाणे सत्यशोधक जलशात शक्य नव्हते. त्याऐवजी जातीयता, स्त्रियांचे प्रश्न, शेतकऱ्यांचे प्रश्न धर्माच्या नावाखाली होणारी लुबाडणूक, फसवणूक इ. विषयांवर प्रबोधन केले जाई.^६ यावरून गौळण का बाद झाली हे लक्षात येते. परंपरागत तमाशात आमूलाग्र बदल करून, समाजातील अज्ञानावर, जातीयतेवर, अंधश्रद्धेवर प्रखर शब्दात घाव घालण्याचे काम जलशातून होऊ लागले. एकूणच, पारंपरिक तमाशाला नवे रूप देऊन विद्रोही जीवनजाणिवा आविष्कृत करण्याचे काम जलसेकारांनी केले आहे. त्यामुळे तमाशाचे एक नवे रूप म्हणून या जलशांकडे पाहावे लागते.

६.४ तमाशा महाराष्ट्राचा प्राण :

भारतीय समाजात प्रादेशिक व भाषिक विविधता दिसून येते. प्रत्येक प्रदेशाची आणि भाषेची काही खास वैशिष्ट्ये असतात. लोककलेच्या दृष्टीने मराठी प्रदेशाचा आणि भाषेचा विचार करता शाहिरी काव्य आणि तमाशा ही या प्रदेशाची, भाषेची खास ओळख म्हणून नोंदवावी लागते. महाराष्ट्राच्या लोकजीवनात लावणी, पोवाडा, तमाशा या कलाप्रकारांना अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. अनेक शतकांपासून लोकजीवनाची रंजनाची आणि प्रबोधनाची भूक या कलाप्रकाराने भागवलेली आहे.

तमाशा हा खेडूतांचा कलाप्रकार म्हणून पूर्वी प्रसिद्ध होता. समाजातील पांढरपेशा वर्ग तमाशाला कमी लेखत असे. परंतु लोकजीवनामध्ये मात्र तमाशा लोकप्रिय होता. तमाशातील गौळणीमधून येणारे अश्लील संवाद तमाशाला बदनाम करित होते. अशा तमाशात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आणि शाहिरी कवितेचे खरे रूप शोधण्यासाठी १९४८ मध्ये द. वा. पोतदार यांच्या अध्यक्षतेखाली 'तमाशा सुधार समिती' स्थापन करण्यात आली. तमाशात सुधारणा करू पाहणाऱ्या तत्कालीन सरकारने अण्णाभाऊ साठेंच्या प्रयोगशील तमाशावर बंदी घातली.

तमाशातील प्रबोधनाचे सामर्थ्य ओळखून अण्णाभाऊ साठेंनी तमाशाला 'महाराष्ट्राचा राष्ट्रीय कलाप्रकार' म्हणून संबोधले आहे. महाराष्ट्राची कला क्षेत्रातील ओळख म्हणून मराठी माणसाने तमाशाला जपले पाहिजे, त्याला बदनामीपासून वाचविले पाहिजे, असे अण्णाभाऊंना वाटते. अर्थातच तमाशा हा अण्णाभाऊ साठे यांना महाराष्ट्राचा प्राण वाटतो. त्यामुळेच त्यांनी तमाशातील लोककलावंतांचे प्रश्न मांडण्यासाठी 'वैजयंता' ही कादंबरी लिहिली. तमाशात सुधारणा घडवून

आणण्यासाठी अनेक नवे प्रयोग करून तमाशाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. आयुष्यभर त्यांनी तमाशावर प्रेम केले.

६.५ अण्णाभाऊंचे तमाशावरील प्रेम :

बालपणापासूनच अण्णाभाऊ साठे तमाशा कलाप्रकाराशी परिचित होते. ते लहान असताना तमाशात काम करणाऱ्या आपल्या मावस भावासोबत तमाशाला जात असत. त्यामुळे नंतरच्या काळात ते तमाशाकडे वळले. लोकप्रबोधनाचे साधन म्हणून ते तमाशाकडे पाहतात.

अण्णाभाऊ साठे हे जसे उत्तम प्रतिभा असणारे लेखक आहेत, तसेच ते अत्यंत हुन्नरबाज लोककलावंत आहेत. यामुळेच त्यांनी तमाशाची खरी ताकद ओळखून समाजप्रबोधनाचे काम सुरू केले. लोकचळवळ उभी करण्याचे एक उत्तम माध्यम म्हणून त्यांनी तमाशाकडे पाहिले. शिकलेला माणूस कथा, कादंबरी वाचू शकतो. अशिक्षित माणसाचे प्रबोधन करावयाचे असेल तर तमाशासारखे दुसरे साधन नाही, याची जाणीव अण्णाभाऊंना होती. लोकप्रबोधनासाठी त्यांनी तमाशामध्ये आमूलाग्र बदल घडवून आणला. तमाशाला समाजाभिमुख रूप देण्यात त्यांना यश आले.

एक लोककलाप्रकार म्हणून अण्णाभाऊ तमाशाकडे पाहतात. त्यांचे कलावंत म्हणून तमाशावर नितांत प्रेम आहे. त्यामुळेच त्यांनी तमाशातील उपेक्षित कलावंतांच्या जीवनावर 'वैजयंता' ही प्रसिद्ध कादंबरी लिहिली. या कादंबरीच्या मनोगतामध्ये त्यांनी तमाशाला 'महाराष्ट्राचा राष्ट्रीय कलाप्रकार' म्हटले आहे. अर्थातच तमाशा ही अण्णाभाऊंना महाराष्ट्राची कलाक्षेत्रातील ओळख वाटते. अशा या तमाशाला सामाजिक बदनामीपासून वाचवले पाहिजे, त्यात सुधारणा घडवून आणली पाहिजे असे त्यांना मनापासून वाटते. यावरून त्यांचे तमाशा या कलाप्रकारावरील प्रेम लक्षात येते.

६.६ तमाशा ते लोकनाटक :

तमाशा हा अण्णाभाऊंचा आवडता कलाप्रकार असल्यामुळे त्यात सुधारणा झाली पाहिजे असे त्यांना वाटत असे. परंपरागत तमाशात शृंगार रसाला आणि नाच्या-नाचीला महत्त्व दिल्यामुळे तो स्वतःला प्रतिष्ठित समजणाऱ्या लोकांना आवडत नसे. तमाशा म्हणजे अडाणी लोकांचा कलाप्रकार अशी उच्चवर्णीय लोकांची समजूत झाली होती. अशा परिस्थितीतून तमाशाला बाहेर काढणे आवश्यक होते. या बदनाम झालेल्या तमाशात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सरकारने १९४८ मध्ये एक 'तमाशा सुधार समिती' ही नेमली होती.

एका बाजूला शासनाने तमाशा सुधार समिती नेमली तर दुसऱ्या बाजूला अण्णाभाऊ साठे यांच्या तमाशावर करडी नजर ठेवली. अण्णाभाऊंच्या शाहिरी काव्यातून आणि तमाशातून शेतकरी, कामगार वर्ग जागृत होऊ लागला होता. शोषित वर्ग संघटित आणि जागृत होणे प्रस्थापित व्यवस्थेला कधीही रुचत नाही. कॉ. एस. ए. डांगे यांनी अण्णाभाऊंच्या 'शाहीर' या पुस्तकाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेत यासंदर्भात महत्त्वाची माहिती दिली आहे. ते म्हणतात, अण्णाभाऊ आणि त्यांचे साथी अमर शेख, गव्हाणकर आणि इतर मंडळी यांच्या काव्यकृती, पोवाडे, लावण्या, गाणी, तसेच त्यांचे तमाशे व नाटके गेली पांच-सहा वर्षे महाराष्ट्रपुढे आहेत. त्यांच्या तमाशावर तर सरकारची करडी नजर पडून ते बंदही पाडण्यात आले. एवढेच नव्हे, तर कऱ्हाडमध्ये त्यांचे पथक तमाशा करायला गेले असता त्या सर्व पथकाला अटक करून विनाचौकशी कित्येक महिने तुरुंगातही डांबून ठेवण्यात आले. पुढे काही दिवस अण्णाभाऊंना भूमिगत राहावे लागले. तर त्यांचे साथी अमर शेख व गव्हाणकर नाशिक जेलमध्ये लाठीमार-गोळीबाराच्या हल्ल्यांत तावूनसुलाखून बाहेर पडले.^७ यावरून तत्कालीन सरकारने शोषितांचा लढा दडपण्याचा कसा प्रयत्न केला हे लक्षात येते. सरकारने तमाशावर घातलेल्या बंदीतून मार्ग काढण्यासाठी अण्णाभाऊ साठे यांनी लोकनाट्यची निर्मिती केली. ही निर्मिती करताना त्यांनी परंपरागत तमाशात काही बदल केले आहेत.

अण्णाभाऊ साठे हे 'लोकनाट्य' या शब्दाचे जनक मानले जातात. याचे कारण म्हणजे त्यांनी तमाशाचे 'लोकनाट्य' असे केलेले नामांतर होय. तमाशाचे लोकनाट्य कसे झाले, हे सांगताना पां. तु. पाटणकर लिहितात, लोकनाट हा तमाशाचा आधुनिक अवतार. 'लोकनाट्य' ह्या शब्दाचे जन्मकर्तृत्व मात्र अण्णाभाऊंकडे गमतीदार योगायोगाने आले. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या आधीचे दिवस होते ते. महाराष्ट्रापासून मुंबई तोडून ती गुजरातच्या पारडज्ञत टाकण्यासाठी किंवा स्वतंत्र ठेवण्यासाठी महाराष्ट्रद्वेषज्ञ राजकारण्यांची तेव्हा जोरात खटपट चालली होती. अण्णाभाऊ तेव्हा 'लालबावटा कलापथाका'द्वारे आपल्या लेखणीचे फटकारे अशा संधीसाधू. भोंदू व स्वार्थी राजकारण्यांवर व मुंबई शासनावर ओढीत होते. त्यामुळे चिडून जाऊन मोरारजी देसाई यांनी त्यांच्या कलापथकावर व तमाशावर बंदी आणली. अण्णाभाऊंनी डोके लढवले. त्यांनी 'माझी मुंबई' हा वग लाखो कामगारांसमोर सादर केला व सुरुवातीला स्टेजवरून जाहीर केले की, मायबाप सरकारने तमाशावर बंदी आणली आहे; म्हणून आज आम्ही आपल्यासमोर 'माझी मुंबई' हे लोकनाट्य सादर करित आहोत. टाळ्यांच्या कडकडाटात व पोलिसांच्या उपस्थितीत तमाशाचे 'लोकनाट्य' असे

बारसे करण्याचे एक ऐतिहासिक कार्य अण्णाभाऊंनी केले व आपल्या मिस्कीलपणाने त्यांनी शासनाला हात चोळीत बसायला लावले !^८ असे तमाशाचे लोकनाट्यात रूपांतर झाल्यानंतर अण्णाभाऊंनी लोकनाट्यला अत्यंत कमी कालावधीतच प्रसिद्धी मिळवून दिली.

पारंपरिक तमाशामध्ये प्रारंभी गणात गणपतीला आणि विविध प्रकारच्या देव-देवतांना वंदन करून तमाशाला सुरुवात होत असे. यात बदल करून अण्णाभाऊंनी महापुरुषांना वंदन करण्याची नवी पद्धत अस्तित्वात आणली. पेशवाईमध्ये मोठज्ञ प्रमाणात गणपतीपूजन केले जात असे. या पेशवाईतील वातावरणाचा परिणाम तमाशावरही झाला. त्यामुळे गणपतीच्या गुणगौरवाने तमाशाला प्रारंभ करण्याची पद्धत अस्तित्वात आली. देवा-धर्माचा वापर प्रस्थापितांनी नेहमी बहुजन समाजाला गुलामीत ठेवण्यासाठी केला आहे. म्हणून अण्णाभाऊ 'परंपरागत गणा'तील देव-देवता नाकारतात. त्याऐवजी शोषितांना प्रेरणा देणारे महापुरुष, शूरवीर हे अण्णाभाऊंच्या गणाचे विषय बनले आहेत. यादृष्टीने त्यांनी लिहिलेला पुढील गण महत्त्वाचा आहे.

प्रथम मायभूच्या चरणा
छत्रपती शिवबा चरणा
स्मरोनि गातो । कवना ॥१॥

स्वराज्य माझा जन्मसिद्ध हक्क करुनिया गर्जना
लोक उठविला जागा केला त्या लोकमान्यांना
कठिण काळि राष्ट्रनौकांना
मार्ग दाखवीला त्यांना
देशा दिली ज्यांनी प्रेरणा ॥१॥

क्रांतिकारि वीरांना आणि त्यागी हुतात्म्यांना
देशासाठी देह झिजविला त्या नररत्नांना
महाराष्ट्र भूच्या भूषणा ।
पणा लावुनीया प्राणा ।
अर्पियले ज्यांनी जीवना ॥२॥

आठवून मनीं ही शुभनामें करुनिया स्तवना
आशिर्वाद मागतों आम्ही गावया कवना

सभापती आणि सुजनां
कलावंत आणि रसिकांना
स्फूर्ति द्यावि हीच प्रार्थना^९

सत्यशोधक जलशामध्ये गणात निर्मिकाला वंदन करण्याची पद्धत होती. अण्णाभाऊ मात्र मातृभूमीला, महापुरुषाला आणि शूरवीरांना अभिवादन करून आपल्या प्रबोधनाला प्रारंभ करतात. एकूणच, हा गणाच्या आशयात झालेला बदल म्हणजे त्यांच्या क्रांतिकारी दृष्टीचाच परिणाम होय.

तमाशात गणानंतर गौळण सादर केली जात असे. या गौळणीमध्ये अश्लील संवाद असत. कृष्ण आणि गवळणी यांच्यातल्या संवादातून ही अश्लीलता व्यक्त होत असे. त्यामुळे अण्णाभाऊंनी ही 'गौळण' तमाशातून वगळली. त्याचबरोबर तमाशातील 'वग' लोकशिक्षणासाठी वापरला. अण्णाभाऊंच्या या नावीन्यपूर्ण दृष्टीमुळे तमाशाचे रूपच बदलून गेले. म्हणून डॉ. सदा कऱ्हाडे म्हणतात, परंपरागत तमाशाची सुरावट घेऊन अण्णाभाऊंनी शाहिरीची नवी सजावट केली. या अर्थाने, की पोवाडे, लावण्या, गीते, गण, वग इत्यादी रचनाबंध त्यांनी स्वीकारले, परंतु त्यात नवा आशय भरला. हा नवा आशय समकालीन होता, वास्तवाधिष्ठित होता, तसाच भविष्यदर्शीही होता. जेव्हा परंपरागत रचनाबंधात नवा अन्वर्थक आशय भरला जातो तेव्हा त्या रचनाबंधालाही नवेपण येते आणि त्यालाच प्रतिष्ठा प्राप्त होते. केशवसुतांनी अभंगरचना केली. गोविंदाग्रजांनी अनामिकाचे अभंग लिहिले. माधव ज्यूलियनांनी फटकळ अभंग लिहिले. मढेंकरांनीही अभंग, ओवी या रचनाबंधाचा स्वीकार केला. परंतु या सर्वांनी त्यात समकालीन नवा आशय भरला. हा उल्लेख जाणीवपूर्वक केला अशासाठी, की अण्णाभाऊंनी शाहिरी काव्याची परंपरा स्वीकारली तरी शाहिरी कवनात म्हणजे पोवाडे, लावण्या, गीते, गण इत्यादीत आणि वगात त्यांनी नवा आशय भरला. त्यामुळे या परंपरागत कलेला नवी प्रतिष्ठा मिळाली. शाहिरीची ही नवी सजावट 'लोकनाट्य' या अर्थपूर्ण नावाने ओळखली गेली.^{१०} यावरून अण्णाभाऊंना वर्तमानाचे कसे भान होते हे तर लक्षात येतेच. त्याचबरोबर एखादी कला कालानुरूप कशी वापरावी किंवा त्या कलाप्रकाराला समकालीन वास्तवाचे परिमाण कसे प्राप्त करून द्यावेत हेही लक्षात येते. एकूणच, एक शाहीर म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांनी तमाशात केलेले बदल अत्यंत क्रांतिकारी आहेत. गणाच्या आशयात केलेला बदल, गौळणीला दिलेला फाटा आणि वगातून केलेले समाजप्रबोधन लक्षणीय आहे. परंपरागत तमाशातील रंजकता कमी करून

समाजपरिवर्तनासाठी आवश्यक असणाऱ्या बंडखोर जाणिवेला त्यांनी लोकनाट्यातून व्यक्त केल्या आहेत.

६.७ मनोरंजनातून प्रबोधन :

साहित्यातून मनोरंजनाबरोबरच वाचकाचे प्रबोधन होत असते. मार्क्सवादी साहित्यिक तर प्रबोधनाला साहित्याचे ध्येय मानतात. अण्णाभाऊ साठे यांनी आपल्या लोकनाट्यातून सामाजिक प्रबोधनाला महत्त्व दिले आहे. शोषित, पीडित वर्गांना आपल्या हक्क-अधिकाराच्या संदर्भात जागे करण्याचा ते प्रयत्न करतात. सामाजिक आणि आर्थिक शोषणाविरुद्ध लढण्याचे आवाहन त्यांनी अनेक लोकनाट्यातून केले आहे. हे सर्व करत असताना त्यांनी मूळ विषय अधिकाधिक रंजक कसा राहिल याकडेही लक्ष दिले आहे. त्यांनी आपल्या लोकनाट्यरचना दिलेल्या शीर्षकातूनही ही गोष्ट लक्षात येते. मनोरंजक शैलीतून एखादा विषय प्रेक्षकांसमोर मांडणे आणि प्रबोधन घडवून आणणे हा त्यांच्या साहित्यनिर्मितीचा प्रमुख उद्देश आहे. अर्थातच, समाजजागृती हे त्यांच्या लेखनाचे ध्येय असले तरी विषयाच्या मांडणीमध्ये, अभिव्यक्तीमध्ये रंजकता दिसून येते. सामान्य माणूस हा त्यांच्या लोकनाट्याचा विषय आहे. त्यामुळे लोकनाट्याची भाषाही साधी सरळ, प्रासादिक आहे. एकूणच, मनोरंजन हे माध्यम आणि समाजप्रबोधन हे ध्येय असे सूत्र त्यांच्या लोकनाट्यात दिसून येते.

६.८ लोकनाट्यातील विद्रोही जाणिवे :

अण्णाभाऊ साठे यांनी चौदा लोकनाट्या लिहिली आहेत. 'अकलेची गोष्ट' (१९४५), 'खापऱ्या चोर' (१९४६), 'दे. भ. घोटाले' (१९४६), 'निवडणुकीत घोटाले' (१९४६), 'शेठजीचं इलेक्शन' (१९४६), 'कलंत्री' (१९४६), 'बेकायदेशीर' (१९४७), 'माझी मुंबई' (१९४८), 'मूक मिरवणूक' (१९४९), 'लोकमंत्र्याचा दौरा' (१९५२), 'पुढारी मिळाला' (१९५२) 'पेंग्याचे लगीन', 'दुष्काळात तेरावा', 'बिलंदर बुडवे' इ. लोकनाट्यरचा यात समावेश होतो. त्यांच्या उपलब्ध निवडक लोकनाट्यरचा विद्रोही जाणिवेच्या अंगाने पुढीलप्रमाणे विचार करता येतो.

६.८.१ अकलेची गोष्ट :

१९४६ मध्ये अण्णाभाऊंनी लिहिलेले हे पहिले लोकनाट्य या लोकनाट्यावर मार्क्सवादाचा मोठा प्रभाव जाणवतो. अत्यंत प्रभावी आणि नाट्यमय भाषेत शोषक आणि शोषित यांच्यातला संघर्ष अण्णाभाऊंनी मांडला आहे. किसान सभेचा कार्यकर्ता जानबा, जानबाची पत्नी पुतळा, दुधाचा व्यापार करणारा बंडू आणि गुंडू नावाचा

सावकार अशी प्रमुख पात्रं या लोकनाट्यमध्ये आहेत. या पात्रांचा आधार घेऊन वर्गवादाची मांडणी लेखकाने केली आहे. जानबा, बंडू आणि गुंडू यांच्या वादातून या लोकनाट्यला आकार प्राप्त होतो. गुंडू आणि बंडू शेतकऱ्याला अक्कल नाही म्हणतात. जानबा शेतकऱ्यांचा प्रतिनिधी. त्याच्या मते शेतकरीच अक्कलवंत आहे. या वादावर तोडगा काढण्यासाठी प्रत्येकाने एक एक अकलेची गोष्ट सांगायची असे ठरते. एकमेकांच्या गोष्टी खोटे आहेत असे कोणीही म्हणायचे नाही, असे ठरते. जो गोष्ट खोटी म्हणेल त्याने आपली पूर्ण मालमत्ता विकून दंड भरायचा, अशी अट टाकण्यात येते. प्रथम बंडूगोष्ट सांगतो. आपल्या घराण्यात कशी श्रीमंती होती, अगणित गाई-म्हशी असल्याने घरात भरभराट कशी होती हे तो पटवून देतो. गुंडूही आपल्या आजोबाच्या श्रीमंतीचे वर्णन करून आपल्या घराण्यात व्यापार कसा भरभराटीत होता हे पटवून देतो. शेवटी जानबा गोष्ट सांगतो. बंडू आणि गुंडूचे आजोबा जन्माला येण्यापूर्वी शेतकरी कसा सुखी होता हे सांगून नंतर गुंडू-बंडूच्या आजोबांनी शेतकऱ्यांना कसे लुटले याचे वर्णन करतो. आपल्या आजोबाकडून गुंडू-बंडूच्या आजोबांनी धान्य आणि कडबा उधारी नेल्याचे सांगतो. या गोष्टीमुळे गुंडू आणि बंडू दोघेही अडचणीत येतात. गोष्ट खरी म्हणावी तर नऊ लाख खंडी धान्य आणि कडब्याची बाकी द्यावी लागणार. गोष्ट खोटी म्हणावी तर स्वतःची मालमत्ता विकून दंड भरावा लागणार. गुंडू आणि बंडू दोन्हीकडून अडचणीत सापडतात. त्यामुळे जानबा विजयी होतो. अर्थातच, जानबाचा विजय म्हणजे शेतकरी वर्गाचा विजय असतो. हा सगळा संघर्ष उभा करण्यासाठी अण्णाभाऊंनी मध्ये-मध्ये लावणीचा वापर केला आहे.

व्यापारी, सावकार यांच्याकडून शेतकरी वर्गाचे होणारे शोषण हा भारतीय समाजव्यवस्थेतील एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला का राहतो? या प्रश्नाचे उत्तर भांडवलदारी व्यवस्थेमध्ये आहे. सत्ता-संपत्तीचे केंद्रीकरण करून सर्व प्रकारच्या सुखसोयी हा प्रस्थापित वर्ग उपभोगतो. परिणामी शेतकरी-कष्टकरी वर्ग उपेक्षित राहतो. अशा उपेक्षित शेतकऱ्याला न्याय देण्यासाठी किसान सभेचा कार्यकर्ता जानबा संघर्ष करतो. नव्या युगाचा नवा शेतकरी जानबाच्या रूपाने उभा राहतो. लोकांच्या अज्ञानाचा, देवभोळेपणाचा फायदा हे व्यापारी, सावकार कसा घेतात याचे प्रभावी चित्रण प्रस्तुत लोकनाट्यातून अण्णाभाऊंनी केले आहे. वर्गवादी आणि विद्रोही जाणिव घेऊन येणारे हे लोकनाट सामाजिक परिवर्तनाची आवश्यकता प्रतिपादन करणारे आहे. म्हणून डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात, मानवी स्थित्यंतराचे, विकास क्रमाचे टप्पे मार्क्स स्थूलमानाने पुढीलप्रमाणे मानतो. मुक्त

प्राथमिक अवस्था - टोळी अवस्था - प्राथमिक कृषी समाज - सरंजामी समाज - भांडवलशाही समाज - कामगारक्रांती - साम्यवादी समाज. कष्टकरी कामगाराने जग निर्माण केले आहे. जगाचा परिवर्तक नेता तोच आहे. परंतु आपल्या लढाऊ संघशक्तीची जाणीव त्याला नसल्याने तो बेसावध असतो. अशा वेळी भांडवलदार व्यापारी, शोषकवृत्तीचे स्वार्थी खोटे लोक हे जग आपण निर्माण केल्याचा आणि आपणच या जगाचे नियंते असल्याचा खोटा दावा करतात, त्यासाठी खोटा इतिहास लिहितात. भाबडे, अडाणी आणि अंधश्रद्धा कष्टकरी, भांडवलशाही आणि पुराणकथा लेखकांनी लिहिलेल्या या भाकड कथांवर विश्वास ठेवतात. त्यामुळे शोषणाची प्रक्रिया बळकट बनते. परंतु जानबासारखा वर्गजागृत कष्टकरी भांडवलदारांची कशी भंबेरी उडवतो याचे परिणामकारक चित्र रूपकात्मक पद्धतीने अण्णा भाऊंनी उभे केले आहे.^{१९} हा जानबा कष्टकरी वर्गाचा प्रतिनिधी होय. तो शोषकांच्या स्वार्थी वृत्तीवर आक्रमक भाषेत हल्ले चढवतो. त्यामुळे कष्टकरी वर्गाला अन्यायाच्या विरोधात लढण्याची प्रेरणा मिळते.

६.८.२ खापऱ्या चोर :

हे अण्णाभाऊंचे दुसरे लोकनाट्य होय. १९४६ मध्ये अण्णाभाऊंनी लिहिलेल्या या लोकनाट्यात सावकारी शोषणाचे चित्रण आले आहे. सनगरवाडीचा दाजी बाजी हा भोलाराम सावकारकडून फसला जातो. पुढे हाच दाजी बाजी खापऱ्या चोर म्हणून ओळखला जातो. या भोलाराम सावकाराने अनेकांच्या जमिनी बळकावलेल्या असतात. खापऱ्या चोर शेवटी गावात येऊन भोलारामच्या घरीच चोरी करतो. या चोरीच्या प्रकरणात तो गावच्या पाटलालाही गोवतो आणि भोलारामकडून स्वतःची व सीताची जमीन सोडवून घेतो. शोषण करणारा भोलाराम, या शोषणाचा प्रतिकार करणारा खापऱ्या चोर, त्याला साथ देणारी सीता, विनोदबुद्धी असलेला मामा आणि गावचा पाटील अशी प्रमुख पात्रं या लोकनाट्यात आहेत. विनोदी संवादामुळे या लोकनाट्यात रंजकता आली आहे. शोषक आणि शोषित यांच्यातला संघर्ष अण्णाभाऊंनी विनोदी शैलीत मांडला आहे. विशेष म्हणजे स्वतः अण्णाभाऊ या लोकनाट्यात खापऱ्या चोराची भूमिका करित असत. यासंदर्भात डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात, विनोदी पद्धतीच्या सादरीकरणामुळे हे लोकनाट खूपच प्रसिद्ध पावले होते. या लोकनाट्यात स्वतः अण्णा भाऊ खापऱ्या चोराची भूमिका करत असत. ही विनोदी भूमिका आज तीस पस्तीस वर्षांनंतरही प्रेक्षकांच्या मनात ठाण मांडून आहे. यावरून अण्णा भाऊंच्या अभिनयकलेला प्रेक्षक-मान्यता मिळवून देणारे लोकनाट्य या

दृष्टीनेही 'खापन्या चोर' महत्वाचे लोकनाट आहे.^{१२} विनोदी शैली, स्वतः खापन्या चोराच्या भूमिकेत अण्णाभाऊ आणि विद्रोही जाणवांचा उत्कट आविष्कार ही या लोकनाट्याची ठळक वैशिष्ट्ये आहेत. एकूणच सावकारशाही आणि सामान्य शेतकरी यांच्यातील संघर्ष विद्रोही जाणवा घेऊन येतो. शेतकऱ्यांचे शोषण करून त्यांना भूमिहीन करणारा सावकार खापन्या चोराच्या बंडापुढे झुकतो आणि शेतकऱ्यांच्या जमिनी परत करून परत कधीही सावकारी न करण्याची शपथ घेतो.

६.८.३ देशभक्त घोटाळे :

१९४६ मध्ये प्रसिद्ध झालेले हे अण्णाभाऊंचे लोकनाट घोटाळे आडनावाच्या काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांचा ढोंगीपणा उघडे करणारे आहे. ग्रामीण भागाचा कोणताही अभ्यास नसताना केवळ स्वार्थासाठी घोटाळे ग्रामीण भागाचा दौरा काढतो. पक्ष बांधणीच्या नावाखाले तो गावकऱ्यांशी संवाद साधतो. त्याच्या या संवादातून त्याचा ढोंगीपणा, बेगडीपणा उघडा पडत जातो. खेड्यातील समस्यांची जाणीव नसल्यामुळे या पुढाऱ्याला पुतळा नावाची वर्गजागृत महिला प्रश्न विचारून हैराण करते. त्यामुळे हा पुढारी खेड्यातील लोकांच्या चेष्टेचा, उपहासाचा विषय बनतो.

अण्णाभाऊ मार्क्सवादने प्रेरित होऊन लेखन करित असल्यामुळे काँग्रेसच्या राजकारणाकडेही ते वर्गीय दृष्टिकोनातून पाहतात. या प्रस्थापितांच्या पक्षातील नेत्यांना, पुढाऱ्यांना सामान्य, गरीब, शोषित लोकांच्या खऱ्या प्रश्नांची जाणीव नसते, ते स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी राजकारण करतात असा या लोकनाट्याचा आशय आहे. मार्क्सवादने आत्मभान आलेली पुतळा आणि पुढारी यांच्यातील संवादामुळे लोकनाट्यात संघर्ष निर्माण होतो. पुतळा म्हणजे एक जागृत आणि बंडखोर नायिका आहे. त्यामुळेच ती पुढाऱ्यांचा ढोंगीपणा उघड करते. या लोकनाट्याचा महत्वाचा विशेष म्हणजे 'जग बदल घालुनी घाव । सांगुनी गेले मला भीमराव' ही अण्णाभाऊंची प्रसिद्ध रचना होय. डॉ. आंबेडकरांचा समाजपरिवर्तनाचा संदेश या लोकनाट्यातून अण्णाभाऊंनी दिला आहे.

६.८.४ निवडणुकीतील घोटाळे :

'देशभक्त घोटाळे' या लोकनाट्याचा पुढचा भाग म्हणजे 'निवडणुकीतील घोटाळे' हे लोकनाट आहे. देशभक्त घोटाळे निवडणुकीला उभे राहतात. मतांसाठी ते अनेक घोटाळे करतात. गांधीवादाचा खोटा आव आणून जनतेशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे त्यांच्या वर्तनातील ढोंगीपणा अधिकच उपहासात्मक बनतो. उपोषण, हृदयपरिवर्तन असे गांधीवादातील ऐकीव शब्द वापरून हे घोटाळे स्वतःचे अज्ञान

दाखवून देतात. काँग्रेसच्या राजकारणाचा, पुढाऱ्यांचा ढोंगीपणा उघडा पाडण्यासाठी विनोदी शैलीचा वापर करून अण्णाभाऊंनी हे लोकनाट लिहिले आहे. एका अर्थाने प्रस्थापितांच्या राजकारणाला, स्वार्थी पुढारी वर्गाला शोषक वर्गाने दिलेला नकार म्हणजे हे लोकनाट होय. अण्णाभाऊंच्या या लोकनाट्यामागील उद्देश सांगताना डॉ. बाबुराव गुरव लिहितात, काँग्रेस पक्ष, पक्षाच्या कार्यपद्धतीला, धोरणाला आणि कार्यकर्त्यांना उघडे पाडणे, डावी जनवादी भूमिका घेऊन काँग्रेसच्या मध्यममार्गी, समन्वयवादी धोरणाची आणि कार्यक्रमाची कठोर चिकित्सा करणे हे या लोकनाट्यामधील विचारसूत्र आहे.^{१३} मार्क्सवादी विचाराचा प्रचार-प्रसार करणे, लोकांचे प्रबोधन घडवून आणणे, भारतीय समाजातील वास्तव अधोरेखित करून सामाजिक परिवर्तनाचा लढा अधिक गतिमान करणे हे अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्यातील लेखनाचे ध्येय आहे.

६.८.५ शेठजीचं इलेक्शन :

सावकार, भांडवलदार, शेठजी हे शोषक म्हणून अण्णाभाऊंच्या लेखनाचे विषय बनले आहेत. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सामान्य माणसाला न्याय मिळावा, शोषित माणूस भारतीय राजकारणाचा केंद्रबिंदू व्हावा आणि भारतीय लोकशाही समृद्ध होऊन समता प्रस्थापित व्हावी असे अण्णाभाऊ साठे यांना वाटत होते. परंतु काँग्रेसचे राजकारण तर शोषक वर्गाच्या हितसंबंधांना जोपासू लागले. स्वातंत्र्याची पहाट दिसू लागल्यानंतर प्रथमच देशात निवडणुकांची तयारी सुरू झाली. त्यामुळे ही निवडणूक अत्यंत महत्वाची मानली जात होती. याच निवडणुकीत मार्क्सवादी पक्षाच्या ध्येयधोरणाचा प्रचार-प्रसार करण्यासाठी अण्णाभाऊंनी 'शेठजीचं इलेक्शन' हे लोकनाट लिहिले. 'काँग्रेस' म्हणजे भांडवलदारांचा पक्ष तर 'कम्युनिस्ट' सामान्य लोकांचा पक्ष अशी मांडणी या लोकनाट्यातून केली आहे.

अण्णाभाऊंच्या गाजलेल्या लोकनाट्यांमध्ये या लोकनाट्याचा समावेश होतो. सखारामबापू, सभासद, मगरचंद, सत्तू, तारा, धोंडीबा अशी प्रमुख पात्रे या लोकनाट्यात आहेत. निवडणुकीच्या पार्श्वभूमीवर हे लोकनाट उभे आहे. काँग्रेसचा अध्यक्ष असलेल्या सखारामबापूकडे अनेक अर्ज येतात. त्यापैकी मगरचंद नावाच्या मारवाडजाला हा सखारामबापू उमेदवारी देतो. मगरचंद निवडणूक फंडासाठी पन्नास हजार रुपये देणार असतो. लोकांचे शोषण करून श्रीमंत बनलेला हा मगरचंद स्वातंत्र्य युद्धामध्ये इंग्रजांसोबत होता. वॉर फंडाच्या समितीचा तो अध्यक्ष होता. स्वतःच्या स्वार्थासाठी जगणारा मगरचंद काँग्रेसचा उमेदवार म्हणून घोषित केला जातो.

मगरचंदला उमेदवारी देत असताना याच काँग्रेसमध्ये राहून बेचाळीसच्या स्वातंत्र्य चळवळीत जीव धोक्यात घालणाऱ्या सत्तूला उमेदवारी नाकारली जाते. कारण सत्तू निवडणूक फंडासाठी निधी देऊ शकत नाही. आणि काँग्रेस धारजीने राजकारणही करू शकत नाही. एका क्रांतिकारकाला तिकीट नाकारून मगरचंद सारख्या सामान्य माणसाच्या शत्रूला तिकीट दिले जाते. यामुळे संघर्ष निर्माण होतो. प्रत्यक्ष निवडणुकीच्या प्रचाराला सुरुवात झाल्यानंतर हा संघर्ष तीव्र होतो. धोंडीबा आणि तारा हे मतदार मगरचंदला अनेक प्रश्न विचारून भंडावून सोडतात. यांच्या सवाल जवाबातून लोकनाट्यचा आशय अधिकाधिक उत्कट बनत जातो. धोंडीबा आणि ताराच्या प्रश्नातून शोषित वर्गाच्या समस्या व्यक्त झाल्या आहेत. मते मागायला निघालेला मगरचंद गावचे रस्ते नीट करीन, घाटाच्या पायऱ्या बांधीन, दगडी पूल बांधीन, देवळावर कळस चढवीन अशा प्रकारचे आश्वासन देतो. तेव्हा सत्तू विचारतो, सावकाराच्या आणि जमीनदारीच्या रोगाची वाट काय?, काळाबाजारवाल्यांच्या इष्टेटी जप्त करणार का?, जमीनदार, सावकारांचे दस्तऐवज जाळणार का?, समाजपरिवर्तनाच्या लढात रणांगणात उतरणार का?, शेतीचे फेरवाटप करणार का? यापैकी एकाही प्रश्नाचे उत्तर मगरचंद गुजराकडे नसते. कारण काँग्रेसचा जाहीरनामाच तकलादू होता. या उलट कम्युनिस्ट पक्षाचा जाहीरनामा क्रांतिकारी होता. अर्थातच काँग्रेस भांडवलदार, जमीनदारांचा पक्ष आणि कम्युनिस्ट शोषितांचा पक्ष अशी मांडणी या लोकनाट्यात पाहावयास मिळते. सत्तू हा शोषितांचा प्रतिनिधी आहे तर मगरचंद शोषक वर्गाचा प्रतिनिधी आहे. म्हणून हे लोकनाट्य वर्गवादी, परिवर्तनवादी, विद्रोही जाणवा घेऊन येणारे आहे.

६.८.६ बेकायदेशीर :

'शेठजीचं इलेक्शन' हे लोकनाट्य निवडणुकीतील अनुभवविश्वावर आधारलेले आहे. तर 'बेकायदेशीर' हे लोकनाट्य निवडणुकीच्या नंतर निर्माण झालेल्या परिस्थितीवर आधारलेले आहे. पैशाचा वापर करून मगरचंद निवडून येतो. त्यानंतर त्याला मंत्रीपद दिले जाते. या सत्तेच्या बळावर तो रघुनाथमल या मिलमालकाच्या मिलमधील कामगारांचा संप बेकायदेशीर ठरवून शोषितांचा आवाज दाबण्याचा प्रयत्न करतो. शेवटी कामगार आक्रमक होऊन मोठा संप करतात आणि मिलमालक घाबरून जाऊन मागण्या मान्य करतो. याच लोकनाट्यमध्ये अण्णाभाऊंची प्रसिद्ध 'लावादाची लावणी' आहे. ही लावणी लोकनाट्याचा मूळ विषय अधिक विद्रोही बनविण्यात यशस्वी ठरली आहे.

६.८.७ माझी मुंबई :

अण्णाभाऊ म्हणजे मुंबईसाठी लढणारा योद्धाच. मुंबई म्हणजे त्यांना कामगारांची रणभूमी वाटते. कारण याच मुंबईत 'लालबावटा कलापथक' स्थापून त्यांनी सामाजिक परिवर्तनाच्या लढाईला सुरुवात केली. अशी ही जीवाभावाची मुंबई महाराष्ट्रापासून तोडून गुजरातला जोडण्याचा कट शिजत होता. ही गोष्ट अण्णाभाऊंच्या लक्षात आल्यानंतर त्यांनी हा राजकारण्यांचा कुटील डाव उद्ध्वस्त करण्यासाठी त्यांनी 'माझी मुंबई' हे लोकनाट लिहिले. या लोकनाट्याचा गौरव करताना डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात, अण्णा भाऊंच्या साहित्याने मराठी जनसमूहाला अस्मितेचे आणि परिवर्तनाचे लेणे कसे बहाल केले आहे, याचे जिवंत उदाहरण या दृष्टीने 'माझी मुंबई' हे लोकनाट पहावे लागेल. महाराष्ट्राच्या स्वाभिमानाच्या इतिहासाचे एक सोनेरी पान आहे. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीच्या ऐन धामधुमीत अण्णा भाऊंनी हे लोकनाट लिहिले आहे. १५ जानेवारी १९४९ रोजी मुंबईचे पोलीस कमिशनर यांनी या लोकनाट्यस रीतसर परवानगी दिली. तरीही मोरारजीभाई देसाई यांनी या लोकनाट्यवर बंदी आणली. अण्णा भाऊ आणि त्यांच्या शूर कलावंतांनी बंदीहुकूम मोडून कामगार मैदानावर लाखो कष्टकऱ्यांच्या समोर या लोकनाट्यचा प्रयोग सादर केला. प्रेक्षक हे केवळ बघे न बनता कलावंताना अटक करावयास आलेल्या पोलिसांना जनसमूदायाने हुसकावून लावले आणि प्रयोग यशस्वी करून कलावंत भूमिगत झाले. या लोकनाट्यने किती लोकांना रंगविले, प्रोत्साहित केले आणि पेटविले त्याची गणती करता येणार नाही.^{१४} यावरून हे लोकनाट्य तत्कालीन सरकारने किती गांभीर्याने घेतले होते हे लक्षात तर येतेच. त्याचबरोबर अण्णाभाऊ साठे आणि त्यांचे सहकारी हे कलावंत म्हणून किती बंडखोर होते याचीही जाणीव होते.

'माझी मुंबई' हे लोकनाट्य मुंबई कोणाची? या विषयावर आधारलेले आहे. मुंबईतील विष्णू नावाचा कामगार आणि मुनीमजी हा गुजराती माणूस यांच्यात मुंबई कोणाची यावरून वाद होतो. दोघेही आपापल्यापरीने युक्तीवाद करतात. विष्णू आणि मुनीमजी यांच्यातल्या सवाल-जवाबात विष्णू जिंकतो. विष्णूचा विजय म्हणजे महाराष्ट्राचा विजय. नंतर मुनीमजी आणि लाडोबा हे दोघे एकत्र येऊन विष्णूला पोलिसांच्या ताब्यात देतात. त्यामुळे मुंबईतील सगळा कामगार वर्ग त्याच्या पाठीशी उभा टाकतो. विष्णूला पोलिसांच्या तावडीतून मुक्त केल्याशिवाय गप्प बसायचे नाही असा निश्चय केला जातो.

६.८.८ लोकमंत्र्याचा दौरा :

१९५२ मध्ये हे लोकनाट्य प्रसिद्ध झाले. याही लोकनाट्यातून काँग्रेसच्या

पुढान्यांवर आणि त्यांच्या कार्यशैलीवर लेखकाने हल्ला चढवला आहे. काँग्रेसचे मंत्रीमंडळ अस्तित्वात आल्यानंतर मगरचंद सारखे लोक सत्तेत आले. केवळ पैशाच्या बळावर निवडून येणाऱ्या मगरचंद सारख्या पुढान्यांना शोषित वर्गाच्या खऱ्या प्रश्नांची जाण नाही. त्यामुळेच हा मगरचंद मुंबईतील झोपडपट्टीत, चाळीत जाऊन लोकांना झाडे लावा, अहिंसा पाळा, कमी अन्न खा-अधिक धान्य पिकवा, स्वच्छता ठेवा अशा प्रकारचा उपदेश करतो. झोपडपट्टीतील दारिद्र्य, अज्ञान, उपासमार हे मगरचंदला दिसत नाही.

घोटाळे, खटारिया, मगरचंद, विष्णू, हणमू अशी मुख्य पात्रे या लोकनाट्यात आहेत. काँग्रेसमधील पुढारी, मंत्री मूलभूत समस्या बाजूला ठेवून नको ते विषय चर्चेला घेऊन सामान्य माणसाचे शोषण कसे करतात हे या लोकनाट्याचे मुख्य सूत्र आहे. विष्णू हा वर्गजागत कामगार मंत्री आणि घोटाळे यांना अनेक प्रश्न विचारतो. यातून संघर्ष निर्माण होतो. यादृष्टीने विष्णू आणि घोटाळे यांच्यात झालेला पुढील संवाद लक्षणीय आहे.

विष्णू : साहेब, उगीच भडकून जाऊ नका. मंत्री भेटणार का नाही ते सांगा.

घोटाळे : शक्य नाही. भेटणार नाहीत.

विष्णू : का हो, का भेटणार नाहीत? मी युनियनचा माणूस आहे. माझ्यासंग नीट बोला.

घोटाळे : असशील, माझं काय करणार तू? काय इथं संप करणार आहेस?

विष्णू : हे बघा, युनियनचं हापीस सोडून सगळ्या ठिकाणी संप करता येतो. संप काय नवीन न्हाई. ज्या दिशी भांडवलशाही जन्माला आली त्याच दिशी संप जन्माला आला. आणि त्याच दिवसापासून भांडवलदार नि त्यांची पिल्लं यास्नी त्याची भीती पडलीया!

घोटाळे : काय बोलतोस हे? मी काय भांडवलशाहीचं पिल्लू आहे?

विष्णू : तुम्हाला कशाला म्हणू? जे कोण संपाला भित्यात त्यास्नी म्हटलं हो.^{१५}

भांडवलशाहीला जोपासत स्वतःची सत्ता कायम राहावी म्हणून लोकशाहीचा आव आणणारे मंत्री अण्णाभाऊंच्या दृष्टीने शोषकच आहेत. कामगारांचे शोषण करणारी भांडवलशाही आणि भांडवलशाहीवर उभी असणारी राजसत्ता ही आर्थिक विषमतेचे एक प्रमुख कारण आहे. म्हणून अण्णाभाऊ आपल्या लोकनाट्यातून अशा

प्रकारच्या शोषणवादी व्यवस्थेवर हल्ला चढवतात. याचे उत्तम उदाहरण म्हणून 'लोकमंत्र्यांचा दौरा' या लोकनाट्याकडे पाहता येते. शोषितांचे प्रतिनिधी असणारे विष्णू आणि हणमू मंत्र्याला अनेक प्रश्न विचारून त्याचे अज्ञान आणि ढोंगीपणा उघडा करतात. पॅड खाऊन प्रगती करण्याचा सल्ला देणारे हे मंत्री शेवटी विष्णू आणि हणमूला पोलिसांच्या हवाली करतात. शोषणाच्या विरोधात बोलणाऱ्या, बंड करणाऱ्या विष्णू आणि हणमूला जेलमध्ये जावे लागते.

६.८.१ पुढारी मिळाला :

१९५२ मध्ये प्रकाशित झालेले हे अण्णाभाऊंचे लोकनाट होय. या लोकनाट्यातून खरा पुढारी कसा असावा हे लेखकाने सांगितले आहे. पाटील, फकडज, सत्तू, पुतळा, पडवळ, डोईफोडे ही प्रमुख पात्रं या लोकनाट्यात आहेत. कृष्णा नदीच्या काठावर असणारे वाघेरी गाव. या गावच्या पाटलांना गावच्या विकासासाठी पुढारी म्हणून कोणाची निवड करावी? या प्रश्नाने हैराण केलेले असते. शेवटी पाटील पुढारी होऊ इच्छिणाऱ्या लोकांची जाहीर जुगलबंदी लावतो. या जुगलबंदीतून संघर्ष आकारास येतो.

कृष्णा नदीच्या काठावरील वाघेरी गावात अनेक पुढारी गोंधळ घालतात. म्हणून गावकामगार पाटील खरा पुढारी शोधण्यासाठी जुगलबंदी लावतो. समाजवादी पक्षाचे साथी पडवळ, काँग्रेसचे डोईफोडे, शेतकऱ्यांचा नेता सत्तू आणि जांभूळवाडकर मास्तर यांच्यात ही जुगलबंदी लागते. या जुगलबंदीत डोईफोडे आणि पडवळ यांचे भांडण पाहून लोकांना संताप येतो. मास्तरचे तर मानसिक संतुलन बिघडलेले असते. तो निरर्थक काहीही बोलतो. म्हणून लोकांना १९४२च्या चळवळीत काम केलेला सत्तू हाच आपला नेता होऊ शकतो, असे वाटते. सत्तूची अण्णाभाऊंनी उभी केलेली प्रतिमा क्रांतिसिंह नाना पाटील यांची आठवण करून देणारी आहे. सत्तू हा शेतकरी-कष्टकरी वर्गाचा नेता आहे. तो शोषितांची बाजू म्हणजेच न्यायाची बाजू घेऊन लढणारा नेता आहे. त्यामुळेच सत्तू हा पुरोगामी, बंडखोर नायक वाटतो.

वरील लोकनाट्याबरोबरच 'मूक मिरवणूक', 'बिलंदर बुडवे', 'पेंग्याचं लग्नीन' ही लोकनाट्ये अण्णाभाऊंनी लिहिली आहेत. 'मूक मिरवणूक' हे लोकनाट समाजवादी पक्ष आणि कम्युनिस्ट पक्ष यांच्या भूमिकेतील, कार्यपद्धतीतील फरक सांगणारे आहे. 'बिलंदर बुडवे' या लोकनाट्यात लोकांची कर्जे बुडवणारा बाबू आणि या बाबूला कर्ज देऊन शिताफीने परत घेणारा राणू यांची कथा आली आहे. तर 'पेंग्याचं लग्नीन' हे लोकनाट लग्नात केल्या जाणाऱ्या अनावश्यक खर्चावर आधारलेले आहे.

अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्याचा विद्रोही अंगाने वरीलप्रमाणे विचार करता येतो. त्यांच्या बहुतांश लोकनाट्यवर मार्क्सवादी विचारांचा प्रभाव दिसून येतो. शोषित माणसाचे प्रश्न ते लोकनाट्यातूनही तितक्याच प्रभावीपणे मांडतात. समाजपरिवर्तनाची आग्रही भूमिका घेऊन येणारे त्यांचे लेखन आजही वाचकांना विचार करायला लावणारे आहे. शोषित वर्गाला हक्क-अधिकार मिळावेत म्हणून त्यांनी लोकनाट्यातून मांडलेली भूमिका समाजपरिवर्तनाची आवश्यकता प्रतिपादन करणारी आहे.

६.१ इनामदार (नाटक) :

वर्गवादी व वर्णवादी जाणिवेचे घेऊन येणारे हे अण्णाभाऊंचे तीन अंकी नाटक होय. प्रस्तुत नाटकामध्ये मुनीमजी, करीम, रामू, गोपाळराव देशमुख, गोविंदराव भिडे, नरशा, गुणा, सर्जेराव, मुकिंदा, म्हादू, काशी, पांडू, फौजदार अशी प्रमुख पात्रं आहेत. गोपाळराव देशमुख हा येळापुरातील इनामदार असतो. तीन पिढ्जरापासून त्याचे गावातील लोकांशी वैर असते. त्यामुळे तो संकटकाळी गोविंदराव भिडे या पंचांग पाहून भविष्य सांगणाऱ्या ब्राह्मणाचे मार्गदर्शन घेतो. अलीकडे वर्गजागत राणू, दिनु आणि महिपती संघटितपणे देशमुखाच्या विरोधात बंड पुकारतात. त्यामुळे देशमुखाकडून होणारे शोषण आणि त्याचा दरारा कमी होऊ लागतो. अशातच नरशा नावाच्या बंडकऱ्याची खंडणीसाठी चिठ्ठी येते. ही चिठ्ठी घेऊन येणारा रामू उशिरा येतो. त्यामुळे तीन दिवसांची मुदत संपते. मुदत संपल्यामुळे नरशाच देशमुखाच्या वाडजत हजर होतो. पाटील त्याला मुकिंदाच्या खुनाची सुपारी देतो. त्यानुसार नरशा मुकिंदाचा खून करून फरार होतो. फौजदार गावात येऊन मुकिंदाच्या खुन्याचा शोध घेऊ लागतो. तो गावातल्या परिस्थितीवर लक्ष ठेवून असतो. इकडे परिस्थिती बिघडत असल्यामुळे आणि मुकिंदाच्या खुनाचे खरे सूत्रधार आपणच आहोत, हे माहीत होईल म्हणून गोपाळराव देशमुख गाव सोडण्याच्या तयारीत असतो. परंतु गावकरी नरशाला वेढा देऊन त्याच्यावर हल्ला करतात. त्याचा पाय मोडतात. त्यामुळे चिडून जाऊन तो देशमुखाकडे येतो आणि दोन हजाराची सुपारी देऊन देशमुखानेच मुकिंदाचा खून करायला लावल्याचे सांगतो. रागाच्या भरात तो देशमुखाच्या अंगावर गोळ्या झाडतो आणि फौजदार नरशाला गोळ्या घालतो. तेवढजत गावकरी धावत येतात. देशमुख आणि नरशा मरून पडलेले असतात. हे पाहून गोविंदरावची दातखिळी बसते. येथेच नाटक संपते.

‘इनामदार’ या नाटकातून विनोदी, वर्गवादी, वर्णवादी, विद्रोही जाणिवेचे व्यक्त झाल्या आहेत. या नाटकातील गोपाळराव देशमुख आणि गोविंदराव भिडे हे प्रस्थापित

वर्गांचे म्हणजेच शोषक वर्गांचे प्रतिनिधी आहेत. गावपातळीवर वतनदार आणि धर्माचे ठेकेदार यांची कशी युती आहे, हे देशमुख-भिडे यांच्या संबंधातून लक्षात येते. देशमुखाची पत्नी अपत्य प्राप्तीसाठी काशीला गेलेली असते. पैसे पाठवा म्हणून पत्नीचा निरोप आल्यानंतर लगेच देशमुख मुनीमाला हवे तेवढे पैसे पाठविण्याचा आदेश देतो. इकडे मात्र गावातील लोकांचे कर्जवसुलीच्या निमित्ताने शोषण करतो. गावातील लोक ‘वसूल’ देत नाहीत म्हणून चिडलेला देशमुख म्हणतो, या हरामखोर कुळांची यादी करा नि त्यांच्यावर खटले भरण्याची तरतूद करा! मला माहीत आहे. या सर्व कुळांना त्या मुकिंदाने-महिपतीने, राणूजीने या माझ्या वैन्यांनी भडकवले आहे! म्हणून ही मढी जीव आल्याप्रमाणे करीत आहेत.^{१६} येळापुरात नानासाहेब, गणपतराव ते गोपाळराव अशा तीन पिढ्जरापासून सामान्य माणसाचे आर्थिक शोषण चालू आहे. सामान्य माणसाचे शोषण करायचे आणि देवाच्या, दैवाच्या नावावर भिडेसारख्या कर्मठ माणसावर पैसे खर्च करायचे, असा या वतनदाराचा शिरस्ता आहे. या शोषणाच्या विरोधात गावकरी विद्रोह करू लागतात तेव्हा देशमुख भडकतो. देशमुखाचा मार्गदर्शक असलेला भिडे तर गावात जातीजातीत भांडण कसे निर्माण होईल याच प्रयत्नात असतो. हा गोविंदराव भिडे म्हणजे कर्मठ, प्रतिगामी उच्चवर्णीयांचा प्रतिनिधी आहे. गोपाळराव संकटात आहे हे लक्षात आल्यानंतर तो पंचांगाचा आधार घेऊन आपण किती ज्ञानी आहोत हे दाखवीत असतो. देशमुखाला पडलेल्या वाईट स्वप्नावर उपाय सुचवताना भिडे म्हणतो, आता प्रथम स्वप्नशांतीचं एक जेवण घाला; फक्त ब्राह्मणांना! दुसरी गोष्ट, माईसाहेबांना परत बोलावून घ्या!^{१७} असे सल्ले देऊन भिडे आपल्या जातीय अहंकाराचे, श्रेष्ठत्वाचे दर्शन घडवितो. देशमुख आणि भिडे इथेच थांबत नाहीत. तर मल्लूयाला हाताशी धरून गुणाच्या चारित्र्यावर घाला घालण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे सर्जेराव आणि मुकिंदा यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो. मुकिंदा हा विचारी आणि तितकाच बंडखोर माणूस आहे. तो जातीपातीच्या पुढे जाऊन माणुसकीचे नाते जपण्याचा सल्ला सर्जेरावला देतो. थोडक्यात, ‘इनामदार’ या नाटकातून अण्णाभाऊंनी आर्थिक, सामाजिक शोषणावर प्रकाश टाकला आहे. दिनकर, राणूजी आणि महिपती ही पडद्यामागची पात्रं असली तरी ती गावकऱ्यांचे शोषण थांबविण्यासाठी देशमुखाच्या विरोधात विद्रोह पुकारतात. त्यातच नरशाचा आणि देशमुखाचा अंत होतो.

६.१० दलित साहित्य संमेलनातील भाषण :

०२ मार्च १९५८ रोजी महाराष्ट्र दलित साहित्य संघाच्या वतीने पहिल्या दलित

साहित्य संमेलनाचे उद्घाटक म्हणून अण्णाभाऊंनी कलेले भाषण अनेक अर्थानी महत्त्वपूर्ण आहे. या साहित्य संमेलनासाठी नियोजित उद्घाटक आचार्य अत्रे काही कारणाने येऊ न शकल्याने अण्णाभाऊंना उद्घाटक म्हणून निमंत्रित करण्यात आले. आधुनिक मराठी साहित्याच्या इतिहासामध्ये दलित साहित्याला स्वतंत्र अस्तित्व प्राप्त करून देण्यात अण्णाभाऊंच्या लेखणीचे मोलाचे योगदान आहे. शोषित माणसाबद्दल अण्णाभाऊंच्या मनात सहानुभूती असल्यामुळे दलित साहित्य हा त्यांच्या आस्थेचा विषय आहे. त्या काळामध्ये प्रस्थापित पांढरपेशा वर्गाचे साहित्य शोषितांच्या साहित्याची, प्रश्नांची उपेक्षा करित होते. हे पांढरपेशे समीक्षक एवढ्यावरच न थांबता वेगळ्या अशा दलित साहित्य संमेलनाची आवश्यकताच काय? असा प्रश्न उपस्थित करित होते. त्यांच्या या प्रश्नाला अण्णाभाऊंनी प्रस्तुत भाषणातून अत्यंत समर्पक उत्तर दिले आहे. या देशामध्ये दलितांचे म्हणून काही प्रश्न आहेत. त्या प्रश्नाचे प्रतिबिंब मराठी साहित्यात दिसत नाही. प्रस्थापित व्यवस्थेतील लेखक दलितांच्या प्रश्नांकडे, त्यांच्या जीवनसंघर्षांकडे दुर्लक्ष करतात. अशा या दलितांच्या उपेक्षेला, शोषणाला वाचा फोडण्यासाठी, त्यांच्या संघर्षाला आणि विद्रोहाला साहित्याचा विषय बनविण्यासाठी आणि महत्त्वाचे म्हणजे दलितांच्या सामाजिक न्यायासाठी अण्णाभाऊंना दलित साहित्याची आणि साहित्य संमेलनाची नितांत आवश्यकता वाटते.

दलितांच्या संघर्षावर समाजाचा हा डोलारा उभा आहे असे लेखकाला वाटते. अशा दलितांबद्दल लिहिताना काळजीपूर्वक लिहावे असा सल्लाही या भाषणातून ते लेखकांना देतात. ते लिहितात, “जपून लिहावे; कारण या समाजाची घडीन् घडी त्या दलिताने व्यापवली आहे. अधिक काव्यमय शब्दात बोलायचे झाले तर असे म्हणता येईल की, “हे जग, ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर नसून दलितांच्या तळहातावर तरलेली आहे.” अशा या दलितांचे जीवन खडकातून झिरपणाऱ्या पाझराप्रमाणे असते. ते जवळ जाऊन पाहा. मग लिहा. कारण ‘जावे ज्याच्या वंशा तेव्हा कळे’ हे तुकारामाचे म्हणणे खोटे नाही.”^{१८} यावरून अण्णाभाऊ दलितांच्या जगण्याकडे किती वस्तुनिष्ठ दृष्टीने पाहतात हे लक्षात येते. त्याचबरोबर लेखकाची जबाबदारीही समजते. या त्यांच्या विवेचनातील “हे जग, ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर नसून दलितांच्या तळहातावर तरलेली आहे” हे वाक्य तर प्रस्थापितांच्या मिथकाला जबरदस्त धक्का देणारे आहे. वैदिक धर्मव्यवस्थेने अनेक पुराणकथा रचून बहुजनांचे शोषण केले आहे. शेषाच्या मस्तकावर पृथ्वीचा भार असल्याचे सांगून याच व्यवस्थेने दलितांचे मोठे शोषण केले. त्यामुळे अण्णाभाऊ आपल्या या विधानातून एक सामाजिक वास्तव

मांडतात. अर्थातच त्यांच्या या विधानातून विद्रोही, पुरोगामी, परिवर्तनवादी, वैचारिक भूमिका व्यक्त होते.

अण्णाभाऊ साहित्याचे ध्येय काय असावे हे सांगताना लिहितात, “तू गुलाम नाहीस, हे जग तुझ्या हातावर आहे, याची जाणीव करून घ्यावी. त्याचे जीवन वरच्या पातळीवर नेण्याची शिकस्त करावी आणि त्यासाठी लेखक हा सदैव आपल्या जनतेबरोबर असावा लागतो.”^{१९} अण्णाभाऊंचे हे विवेचन डॉ. आंबेडकरांच्या “गुलामाला गुलामीची जाणीव करून द्या म्हणजे तो बंड करून उठेल” या विधानाची आठवण करून देणारे आहे. साहित्याने वाचकाच्या मनात विद्रोही जाणिवांची पेरणी करावी, त्याशिवाय सामाजिक परिवर्तन अशक्य आहे, हा अण्णाभाऊंच्या या म्हणण्याचा अन्वयार्थ होय. भाषणाच्या शेवटी तथाकथित विद्वानांचा समाचार अण्णाभाऊंनी घेतला आहे. हा समाचार घेताना ते लिहितात, “काही विद्वान म्हणतात, “अस्पृश्यता कायद्याने नष्ट केली आहे. तेव्हा दलित हा प्राणी अस्तित्वात नाही”, परंतु हा केवळ भ्रम आहे. एका गावात एका सार्वजनिक आडावर पाणी भरताना उच्चवर्णीय हिंदूंची काळजे धडधडतात. महारामांगाचा पोवरा जोपर्यंत पाण्यात आहे तोपर्यंत आपला पोवरा पाण्यात सोडत नाहीत. कित्येक हॉटेलात ‘खास’ कप ठेवलेले आढळतात. याचे कारण युगायुगाचे समज एका क्षणात नष्ट होत नसतात. म्हणून आम्ही दलित साहित्य निर्माण केले पाहिजे.”^{२०} अशा प्रकारे अण्णाभाऊंनी सामाजिक विषमतेवर हल्ला चढवला आहे. अस्पृश्यता कायद्याने नष्ट होणार नाही तर त्यासाठी प्रबोधनाची आवश्यकता आहे. असे समाजप्रबोधन दलित साहित्यातून झाले पाहिजे असे लेखकाला वाटते. एकूणच, भारतीय समाजातील अस्पृश्यता, विषमता, जातीयता संपवायची असेल तर दलित साहित्याने आणि लेखकाने विद्रोही भूमिका घेऊन दलितांचे प्रश्न साहित्याच्या दरबारात मांडले पाहिजेत असा या भाषणाचा अन्वयार्थ आहे. प्रस्तुत भाषणाचा शेवट गॉर्कीच्या क्रांतिकारी विचाराने केला आहे. म्हणून पुरोगामी, परिवर्तनवादी आणि विद्रोही दृष्टिकोनातून अण्णाभाऊंचे हे भाषण महत्त्वपूर्ण मानावे लागते. १९५८ सालचे हे अण्णाभाऊंचे भाषण डॉ. आंबेडकरांच्या वैचारिक भूमिकेशी बांधिलकी सांगणारे आहे.

६.११ ‘युगांतर’मधील लेखन :

अण्णा भाऊ साठे यांनी १९५१ ते १९६१ या काळात ‘युगांतर’ या साम्यवादी पक्षाच्या मुखपत्रातून लेखन केले आहे. ‘लोकयुद्ध’, ‘लोकसाहित्य’, ‘युगांतर’ ही साप्ताहिके मार्क्सवादी विचारधारेचा प्रचार-प्रसार करण्यासाठी अस्तित्वात आली

होती. अण्णाभाऊंच्या जीवनकार्याची प्रेरणा मार्क्सवाद असल्यामुळे ते या साप्ताहिकांतून लिहू लागले. 'युगांतर'मधून 'हवं ते लिहितो' या लेखमालेअंतर्गत त्यांनी अनेक लेख लिहले आहेत. त्याचबरोबर कथा, कविता, व्यक्तिचित्रणे, अनुभव कथन, वृत्तांतलेखन आणि प्रवासवर्णनपर लेखनही केले आहे. त्यातल्या काही कथा आणि प्रवासवर्णनपर केलेले लेखन पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध झाले आहे. युगांतर मधील अप्रसिद्ध साहित्य कोल्हापूरच्या श्रमिक प्रतिष्ठानने पुस्तक रूपाने वाचकांसमोर आणले आहे. मी का लिहितो? या सदरांतर्गत अण्णाभाऊंनी 'हवं ते लिहितो', 'मी कथा कशा लिहितो', 'अण्णा भाऊंची कैफियत' 'संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा व जातवास्तव', 'केरळमधील नसती उठाठेव', 'कोसळलेला कडा' इ. लेख लिहिले आहेत. कथा-कादंबरी लेखनामागील त्यांची भूमिका या लेखनातून वाचकांच्या लक्षात येते. मानवी जीवनाकडे आणि साहित्याकडे ते लेखक म्हणून कसे पाहतात हेही लक्षात येते.

'युगांतर'मधून प्रसिद्ध झालेला 'संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा व जातवास्तव' हा लेख अण्णाभाऊंच्या बंडखोर व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन घडविणारा आहे. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीमध्ये त्यांनी सक्रिय भाग घेतला होता. ही चळवळ सुरू होण्यापूर्वी म्हणजेच १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या असंख्य अनुयायांसह नागपूर येथे बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला होता. त्यामुळे ग्रामीण भागात दलितांना छळले जाऊ लागले. बौद्ध धर्माच्या स्वीकारामुळे दलितांच्या जीवनात होऊ घातलेले परिवर्तन काँग्रेसवाल्यांना आणि गावातील प्रस्थापितांना खटकू लागले. हेच बौद्ध धर्माचा स्वीकार केलेले दलित या संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीमध्ये अग्रेसर होते. अशा दलितांना गावातील धर्मांध जातांध लोक त्रास देऊ लागले. याचे वर्णन करताना अण्णाभाऊ लिहितात, "काही ठिकाणी महारांच्या घरावर हल्ले चढवण्यात आले आहेत. काही ठिकाणी महारांना हाताशी धरून इतरावर हात टाकण्यात आला आहे. बायका पोरांना धमक्या देणं, त्यांना शेतात येण्याची बंदी करणं, आपल्या शेतीतून जाणाऱ्या महाराच्या पाणवठ्याच्या वाटा कुडणं, आडवणं हे प्रकार पुष्कळ ठिकाणी घडत आहेत. परंतु तरीही हा नवबुद्ध यत्किंचित मागं सरलेला नाही; त्यांना आपली जागा सोडलेली नाही... डॉ. बाबासाहेबांच्या आज्ञेचं तो प्राणपणानं पालन करीत आहे."^{२१} अशा छळामुळे नवबौद्ध डगमगणार नाहीत, संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतील एकात्मता भंगणार नाही असे अण्णाभाऊंना वाटते.

धर्मांधता, जातीयता ही भारतीय समाजव्यवस्थेतील एक गंभीर समस्या आहे. वैदिक धर्माच्या विषमतावादी तत्त्वज्ञानामुळे हजारो वर्षांपासून ही धर्मांधता, जातीयता

समाजात रुजलेली आहे. तिची पाळंमुळं घट्ट झालेली आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागात अस्पृश्य जातीच्या वाट्याला अत्यंत वेदनादायी असे जगणे आले. याच लेखामध्ये अण्णाभाऊंनी एका खेड्यातील पाटलाच्या घरी मेलेल्या गायीमुळे निर्माण झालेला प्रसंग सांगितला आहे. पाटील गावातील महारांना मेलेली गाय ओढून टाकण्याचा आदेश देतो. परंतु डॉ. आंबेडकरांच्या धम्मक्रांतीमुळे स्वाभिमानी बनलेले महार मेलेली गाय ओढण्यास नकार देतात. त्यामुळे पाटील आणि महार यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो. शेवटी हे लोक आपले ऐकत नाहीत म्हणून चिडलेला पाटील अस्पृश्यांच्या आडात मेलेली गाय टाकतो. अशा महाराष्ट्रातल्या दुष्ट माणसांबद्दल लेखकाच्या मनात प्रचंड चीड आहे.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीमध्ये सक्रिय असलेल्या नवबौद्धांना काँग्रेसकडून आणि गावातील सधन लोकांकडून जो त्रास झाला त्याबद्दलही अण्णाभाऊ कठोर भाषेत प्रतिक्रिया व्यक्त करतात. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीमध्ये कम्युनिस्ट लोक असल्यामुळे उद्या महाराष्ट्रात यांची सत्ता येईल म्हणून सक्रिय असलेल्या दलित कार्यकर्त्यांची कोंडी करण्याचा प्रयत्न कितीही केला तरी याच बंडखोर, विद्रोही दलितांच्या संघर्षातून उद्याचा नवा महाराष्ट्र अस्तित्वात येईल असे अण्णाभाऊंना वाटते. थोडक्यात, अण्णाभाऊंचा प्रस्तुत लेख म्हणजे भारतीय समाजव्यवस्थेतील सामाजिक विषमतेचे धगधगते चित्रण होय. शोषण अस्पृश्यता, जातीयता, धर्मांधता किती अमानवी पातळी गाठू शकते हे या लेखातून अण्णाभाऊंनी दाखवून दिले आहे.

'केरळमधील नसती उठाठेव' या लेखामध्ये केरळ मधील काँग्रेस पक्ष आणि सत्तेवर आलेल्या काँ. नंबुद्रीपाद यांच्यात कसा संघर्ष निर्माण झाला याचे विवेचन आले आहे. 'कोसळलेला कडा'मध्ये मुंबईतील चिरागनगर येथे चारशे फूट उंचीचा प्रचंड मोठा कडा कोसळून झालेल्या अपघाताचे वर्णन आले आहे. सांताक्रूझ विमानतळावरील विमानांना त्रास होतो म्हणून हा कडा पाडण्यात आला. त्यात अनेक शेतमजुरांचे, कामगारांचे प्राण गेले. भांडवली व्यवस्थेमध्ये कामगारांचे कसे प्राण जातात हे यावरून लक्षात येते.

अण्णाभाऊ हे बहुश्रुत कलावंत होते. त्यामुळे त्यांनी काही ग्रंथपरीक्षणे लिहिली आहेत. त्याचबरोबर काही आस्वादपर लेखही लिहिले आहेत. रशियन कादंबरीकार प्योटर दोस्तोव्हस्की यांच्या 'क्राईम अँड पनिशमेंट' या स. अ. शुक्ल अनुवादित 'देव जागा आहे' या कादंबरीचे परीक्षण केले. त्यानंतर भानूशीर धनकर यांच्या

‘कारवारचा काळोराम’ या पुस्तकाचे परीक्षण केले आहे. नामदेव व्हटकर यांनी ‘मराठीची लोककला : तमाशा’ या नावाचे पुस्तक लिहिले. त्याचेही परीक्षण अण्णाभाऊंनी केले आहे. त्याचबरोबर के. ए. अब्बास यांच्या ‘चार दिल चार राहे’ या चित्रपटावर आस्वादपर लेखही लिहिला आहे.

‘अमरावतीचा दौरा’, ‘सलीमा’, ‘टिप्पिरा’, ‘चावरा ढेकणा’ असे अनुभव कथनात्मक व व्यक्तिचित्रणात्मक लेखनही त्यांनी केले आहे.

‘युगांतर’मधून अण्णाभाऊंच्या काही कथाही प्रसिद्ध झाल्या आहेत. त्यात ‘विठू महार’, ‘सापळा’, ‘बुद्धाची शपथ’, ‘सोन्याचा मनी’, ‘उपकाराची फेड’, ‘गंगा आणि गोदा’, ‘दूर्गा’, ‘रामाची सीता’, ‘आग’, ‘माहेरची वाट’, ‘खिंडीतील गाव’ अशा कथांचा समावेश होतो. यातील ‘सापळा’, ‘बुद्धाची शपथ’ आणि ‘उपकाराची फेड’ या अण्णाभाऊंच्या कथा आंबेडकरवादाची प्रेरणा घेऊन येणाऱ्या आहेत. कथांबरोबरच ‘बुलंद बळ मर्दाचे’, ‘सत्तारूढ केरळात’, ‘दौड’, ‘हे आमहावर लादले’, ‘रणपंडित शिवराय होऊनी गेले’ या कविता त्यांनी ‘युगांतर’मधून लिहिल्या आहेत. त्यांच्या या कवितांमधून मराठी माणसाचा लढाऊ बाणा व्यक्त होतो. एकूणच, ‘युगांतर’मधून प्रसिद्ध झालेल्या साहित्यातून अण्णाभाऊंच्या लेखनामागील प्रेरणा मार्क्सवादी, आंबेडकरवादी कशी आहे हे लक्षात येते. ह्या प्रेरणा घेऊन त्यांनी आर्थिक आणि सामाजिक विषमतेवर प्रहार करणारे लेखनही याच साप्ताहिकातून केल्याचे लक्षात येते. महाराष्ट्र, मराठी माणूस, यांच्याबद्दलचा स्वाभिमानही या लेखनातून व्यक्त झालेला दिसतो. कम्युनिस्ट पक्षाच्या अस्तित्वासाठी त्यांनी मार्क्सवादी विचारधारेचा कसा प्रसार होईल यासाठी प्रयत्नही केलेले दिसतात. प्रामुख्याने ‘संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा व जातवास्तव’ या लेखातून आणि ‘विठू महार’, ‘सापळा’, ‘बुद्धाची शपथ’, ‘सोन्याचा मनी’, ‘उपकाराची फेड’ या कथांमधून सामाजिक गुलामगिरीच्या विरोधात पुकारलेला विद्रोह लक्षणीय आहे.

६.१२ माझा रशियाचा प्रवास :

अण्णाभाऊ साठे यांच्या जीवनसंघर्षांमध्ये प्रामुख्याने दोन महत्त्वाचे टप्पे पडतात. वाटेगाव ते मुंबई हा पहिला टप्पा तर मुंबई ते मास्को हा दुसरा टप्पा. मुंबईच्या कामगार जीवनात मार्क्सवादाने प्रभावित झाल्यानंतर अण्णाभाऊंच्या मनात समाजवादी देशांबद्दल आस्था निर्माण झाली. १९४८ मध्ये पॅरिसला जाण्याची संधी अण्णाभाऊंच्या जीवनात आली. परंतु सरकारने परवानगी दिली नाही. यासंदर्भात अण्णाभाऊ लिहितात, मी सन १९३४ च्या दरम्यान अनेक जप्त पुस्तके वाचली

होती. रशियन क्रांतीचा इतिहास, कॉ. लेनिनचे चरित्र या पुस्तकांनी माझ्या मनावर खूप परिणाम केला होता. आणि म्हणूनच मी रशिया पाहण्यासाठी उत्सुक झालो होतो. कसंही करून एकदा रशियाकडे सरकावं असा माझा विचार झाला होता. मी खटपट करीत होतो. मी दोन वेळा पासपोर्ट मिळावा म्हणून अर्ज करून पाहिला. पण त्यावेळचे मुंबईराज्याचे मुख्यमंत्री भलतेच कडक होते! त्यांनी मला विश्वासात घेऊन सुनावले की, बाबा तू आमचा वैरी आहेस. खरोखरी सांगतो की, आम्ही चांगली माणसं म्हणून तू बाहेर आहेस. नाही तर यावेळी तुझी जागा तुरुंगात ... तो काळ १९४८चा होता. त्या वेळी माझे मित्र सिनेनट श्री. बलराज सहानी यांनी माझी पॅरिसपर्यंतची तिकिटेही काढली होती. कारण पॅरिस येथे भ्रष्टाचाराचा जागतिक शांतता परिषदेचे मला निमंत्रण आले होते; पण जमले नाही.^{२२} देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही अण्णाभाऊंना पॅरिसला जाण्याची परवानगी नाकारण्यात आली. अण्णाभाऊंनी त्याकाळात काँग्रेसच्या विरोधात मोठे बंड पुकारले होते. त्यामुळे त्यांना वैरी घोषित करून परवानगी नाकारण्यात आली. यावरून प्रस्थापित व्यवस्था विद्रोह, बंड करणाऱ्या लेखकाला, कार्यकर्त्याला कसा त्रास देते हे लक्षात येते.

सोविएत रशियाबद्दलही त्यांच्या मनात खूप आकर्षण होते. त्यामुळे कोणत्याही परिस्थितीत रशिया पाहायचा, असे त्यांनी ठरवले होते. त्यांचे हे स्वप्न १९६१ मध्ये पूर्ण झाले. एक माणूस आणि कलावंत म्हणून अण्णाभाऊंच्या वाट्याला जे काही चांगले दिवस आले त्याचे कलात्मक वर्णन म्हणजे ‘माझा रशियाचा प्रवास’ हे लेखन होय. रशियाच्या प्रवासात त्यांना जे अनुभव आले ते त्यांनी अत्यंत सहजसुंदर भाषेत या ५८ पानांच्या प्रवासवर्णनातून व्यक्त केले आहेत.

‘माझा रशियाचा प्रवास’ हे अण्णाभाऊंचे लेखन अनेक दृष्टींनी महत्त्वाचे आहे. अनुभवाचे नावीन्य, उठावदार प्रसंगचित्रण, पात्रचित्रण, भाषेचा गोडवा, निवेदनातील सहजता ही या लेखनाची वैशिष्टी आहेत. रशियातील निसर्गसौंदर्याचे, वैभवाचे, कलेचे, इतिहासाचे अत्यंत सरस वर्णन लेखकाने केले आहे. मुंबई ते मास्को, रशियातील भ्रमंती, मास्को ते लेनिनग्राड, लाल तान्याखाली, बाकूकडे, संपन्न बाकू, कलेचे माहेर, ताश्कंद ते दिल्ली असा हा अण्णाभाऊंचा प्रवास आहे.

मराठी साहित्यामध्ये प्रवासवर्णनपर लेखन मोठे प्रमाणात झाले आहे. अनेक लेखकांनी प्रवासात आलेले अनुभव शब्दरूपाने मांडले आहेत. अण्णाभाऊंचे प्रवासवर्णनपर लेखन इतर लेखकांच्या तुलनेत वेगळे ठरणारे आहे. कारण हा प्रवास लेखकाने मौज-मजा करण्यासाठी केलेला नाही. रशियन माणसाचे सन्मानाचे जगणे

आणि त्या जगण्यामागील तत्त्वज्ञान शोधण्यासाठी लेखकाने हा प्रवास केला आहे. रशियन माणसांनी केलेला प्रचंड संघर्ष, विद्रोह, त्यांनी गाजविलेले शौर्य आणि त्यातून घडलेल्या क्रांतीबद्दल अण्णाभाऊंच्या मनाला मोठे आकर्षण होते. एका मोठेज विद्रोहानंतर अस्तित्वात येणारी व्यवस्था नेमकी कशी असेल हे सुद्धा त्यांना जवळून पाहावयाचे होते. मार्क्सवादामुळे आणि लेनिन, स्टॅलिनच्या संघर्षामुळे झालेले परिवर्तन त्यांना अनुभवायचे होते. म्हणून एका अर्थाने रशियाचा प्रवास ही अण्णाभाऊंच्या बंडखोर मनाची गरज होती.

रशिया खरोखरच शोषणमुक्त आहे का? याचा शोधही अण्णाभाऊंच्या बंडखोर मनाने घेतला आहे. त्यामुळेच ते रशियात गेल्यानंतर मला फक्त या देशात फुटपाथनं भटक्याचं आहे,^{२३} असे म्हणताच सर्व जण एकमेकांच्या चेहऱ्याकडे पाहू लागले. समाजवादी रशियात एखादा दरिद्री, भिकारी, गुलाम माणूस सापडतो का? याचा शोध अण्णाभाऊंनी घेतला. परंतु त्यांना सर्वत्र आर्थिक समता, स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्याय पाहावयास मिळाला. यासंदर्भात डॉ. बाबुराव गुरव यांनी नोंदवलेले मत लक्षणीय आहे. ते लिहितात, विशेषतः अण्णा भाऊ रशियात कुठे दारिद्र्य भेटते का, त्याची कसून चौकशी करतात. आपल्या आवडत्या तत्त्वज्ञानावर उभ्या असलेल्या देशाची कठोर तपासणी करतानाच अण्णाभाऊ आपल्या जीवनहेतूचाही येथे कठोर आत्मशोध घेताना दिसतात. त्या अर्थाने हे प्रवासवर्णन भूक आणि भीक यांचा शोध घेणारे प्रवासवर्णन आहे.^{२४} दारिद्र्य, अज्ञान, विषमता, शोषण यावर मात करीत अण्णाभाऊ रशियापर्यंत पोचले होते. दारिद्र्यवर प्रयत्नाने मात करून, हातात समाजवादाचा झेंडा घेऊन ताठ मानेनं उभं राहिलेला रशिया पाहून अण्णा भाऊ भारावून गेले. थोडक्यात, एका बंडखोर कलावंताने चिकित्सक बुद्धीने एका क्रांतिकारी देशाचा केलेला अभ्यास म्हणजे 'माझा रशियाचा प्रवास' होय.

६.१३ लोकनाट्ये व इतर साहित्यातील विद्रोही जाणिवांचे स्वरूप :

अण्णाभाऊंची लोकनाटी म्हणजे शोषक आणि शोषित यांच्यातील संघर्षनाटक होय. समाजातील सावकार, वतनदार, जमीनदार आणि भांडवलदार कामगारांचे, शेतकऱ्यांचे शोषण करतात. या शोषणातून समाजात आर्थिक विषमता निर्माण होते. हे शोषण संपल्याशिवाय कष्टकरी वर्ग माणूस म्हणून जगू शकत नाही, याची जाणीव अण्णाभाऊ साठे यांना होती. त्यामुळेच त्यांनी लोकनाट्यरतून आणि इतर साहित्यातून शोषक वर्गावर प्रहार केले आहेत. त्यांच्या या लेखनातून समाजातील आर्थिक, सामाजिक विषमतेचे चित्रण येते. केवळ विषमतेचे, दारिद्र्यचे चित्रण करून

ते थांबत नाहीत. तर संघर्ष, विद्रोह करून या शोषणातून बाहेर कसे पडायचे हे पण ते सांगतात.

लोकनाट्यातून प्रामुख्याने कामगार, सर्वसामान्य जनता आणि शेतकरी वर्गांचे प्रश्न मांडताना अण्णाभाऊंनी प्रस्थापित व्यवस्थेवर कठोर शब्दात वार केले आहेत. शोषितांची बाजू घेताना त्यांची लेखणी आक्रमक रूप धारण करते. ती आर्थिक शोषणाचा धिक्कार करते. त्याचबरोबर समतेचा, स्वातंत्र्याचा आग्रह धरते. अर्थातच, सावकार, जमीनदार, वतनदार, भांडवलदार आणि मुजोर सरकार यांनी निर्माण केलेली विषम समाजव्यवस्था उद्ध्वस्त करून त्या ठिकाणी एक नवी समतायुक्त समाजव्यवस्था निर्माण करणे हे या लेखनाचे अंतिम ध्येय आहे. यामुळेच त्यांच्या नायकनायिका शोषकांच्या विरोधात विद्रोह पुकारतात. हा विद्रोह प्रामुख्याने आर्थिक विषमतेच्या विरुद्ध असल्याचे जाणवते.

अण्णाभाऊंनी परंपरागत तमाशाला नवे रूप देण्याचे महत्त्वाचे वाङ्मयीन कार्य केले आहे. परंपरागत तमाशाच्या आशय आणि अभिव्यक्तीत आमूलाग्र बदल करून त्यांनी एक प्रकारचा प्रस्थापित वाङ्मयीन परंपरेच्या विरोधात विद्रोहच केला आहे. त्यांच्या या विद्रोहातूनच मराठी तमाशा नवा आशय आणि नवे आविष्कार तंत्र घेऊन लोकनाट्यरूपात रसिकांसमोर आला. जुने, पौराणिक आणि अश्लील विषय जाऊन त्यात नवे विषय आले. कामगारांचे संप, बंड, हरताळ, मोर्चे, सभा, निवडणुका, जाहीरनामा हे तमाशाचे विषय बनले. मनोरंजनातून जनसामान्यांचे प्रबोधन होऊ लागले. एकूणच, अण्णाभाऊंनी मराठी तमाशाला नवे रूप देऊन प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली.

'इनामदार' नाटकातून आर्थिक विषमतेबरोबरच सामाजिक विषमतेचे चित्रणही आले आहे. येळपुरातील शोषित लोक जातीपातीच्या राजकारणाला बळी न पडता शोषकांच्या विरोधात विद्रोह करतात. नाटकाबरोबरच त्यांच्या 'दलित साहित्य संमेलनाच्या उदघाटनपर भाषणा'तून अत्यंत प्रभावीपणे विद्रोही जाणिवा व्यक्त झाल्या आहेत. दलित साहित्याचा हेतू विद्रोहातून नवसमाजनिर्मिती कसा आहे, हे या भाषणातून लक्षात येते. 'माझा रशियाचा प्रवास' मधून विद्रोही जाणिवा व्यक्त होत नसल्यातरी एका बंडखोर कलावंताच्या मनाने एका क्रांतिकारी देशाचा घेतलेला वेध म्हणून या लेखनाला महत्त्व आहे.

६.१४ सामाजिक बांधिलकी जोपासणारे लेखन :

अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्यावर 'प्रचारकी साहित्य' असा आरोप करण्यात आला

आहे. त्यांनी बहुतांश लोकनाट्ये मार्क्सवादाचा प्रचार-प्रसार करण्यासाठी लिहिली आहेत. परंतु या लेखनातून व्यक्त होणारी सामाजिक बांधिलकीची भावनाही तितकीच महत्त्वाची आहे. समाजातील प्रत्येक उपेक्षित, शोषित घटकाला भयमुक्त आणि शोषणमुक्त जीवन जगता आले पाहिजे असे अण्णाभाऊंना मनापासून वाटते. त्यामुळेच ते विद्रोहाची, बंडाची, समाजक्रांतीची आणि परिवर्तनाची भाषा बोलतात. गुलामाला गुलामीची जाणीव करून देऊन त्याला विद्रोह करायला लावणे आणि त्यातून सामाजिक परिवर्तन साधने हे ते साहित्याचे ध्येय मानतात. म्हणून त्यांच्या साहित्यावर 'प्रचारकी' असा आरोप करणे म्हणजे त्यांची साहित्यविषयक भूमिका न समजल्यासारखे आहे. त्यामुळे या सर्व प्रकारच्या लेखनातून व्यक्त होणारी सामाजिक बांधिलकीची भावना अण्णाभाऊंमधील 'संवेदनशील कलावंत आणि माणूस' अधोरेखित करणारी आहे. या दृष्टीने प्रस्तुत साहित्याचे मूल्यमापन केल्यास त्याचे विद्रोहमूल्य, क्रांतीमूल्य आणि समाजमूल्य लक्षात येते.

६.१५ निष्कर्ष :

१. तेराव्या शतकापासून 'तमाशा' हा शब्द मराठी भाषेत अस्तित्वात आहे. लोकसंस्कृतीमध्ये तमाशाला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. समाजाचे मनोरंजनातून प्रबोधन करण्याचे माध्यम म्हणून हा लोककलाप्रकार महत्त्वाचा मानावा लागतो. आधुनिक काळातील या तमाशाची पूर्वरूपे लोककलेमध्ये सापडतात.
२. परंपरागत तमाशात गण, गौळण, लावणी, बतावणी आणि वग या क्रमाने सादरीकरण केले जाते. गणात गणपतीला आणि विविध देवतांना वंदन केल्यानंतर गौळणीत कृष्ण गोपींची छेड काढतो. गौळणी नंतर बतावणी आणि वग सादर केला जातो.
३. आधुनिक काळामध्ये महात्मा फुले यांनी सामाजिक, धार्मिक गुलामीच्या विरुद्ध बंड पुकारले. समाजपरिवर्तनासाठी 'सत्यशोधक समाज' स्थापन केला. पुढे सत्यशोधक समाजाच्या प्रभावातून 'सत्यशोधकी जलसे' अस्तित्वात आले. तमाशातील बोधाचा धागा पकडून आणि परंपरागत तमाशात काही महत्त्वाचे मूलभूत असे बदल करून जलसेकारांनी समाज प्रबोधनाचे कार्य हाती घेतले.
४. 'सत्यशोधकी जलशा'त परंपरागत तमाशातील विविध देवतांना वंदन करण्याची पद्धत नाकारून 'निर्मिका'ला वंदन केले जाऊ लागले. श्रीकृष्णाला अवतार मानून त्याच्या लीलांचे वर्णन करणारी गौळण जलसेकारांनी तमाशातून बाद

केली. अशा नव्या रूपात आलेल्या तमाशातून समाजातील अज्ञान, दारिद्र्य, विषमतेवर घाव घातले जाऊ लागले. म्हणजेच पारंपरिक तमाशाला नवे रूप देऊन विद्रोही जाणवा व्यक्त करण्याचे काम जलसेकारांनी केले.

५. तमाशाला नवे रूप देण्याचा प्रयत्न जसा सत्यशोधकी कार्यकर्त्यांनी केला तसाच अण्णाभाऊ साठे यांनीही केला आहे. पारंपरिक तमाशाला नवे रूप देऊन त्याचे लोकनाट्यात रूपांतर केल्यामुळे ते 'लोकनाट' या शब्दाचे जनक मानले जातात. परंपरागत तमाशात गणात विविध देवतांना वंदन करण्याची प्रथा होती. त्यात बदल करून अण्णाभाऊंनी शोषितांना प्रेरणा देणारे महापुरुष, शूरवीर, राष्ट्रप्रेमींना आणि मातृभूमीला वंदन करण्याची पद्धत अस्तित्वात आणली. गौळणीला फाटा देऊन त्यांनी तमाशातील अश्लीलता संपुष्टात आणली. अण्णाभाऊंनी तमाशात केलेले हे बदल अत्यंत क्रांतिकारक आहेत,
६. सत्यशोधकी जलशांमध्ये गणातून निर्मिकाला वंदन करण्याची पद्धत होती. अण्णाभाऊ साठे यांनी मातृभूमी, महापुरुष, शूरवीर, क्रांतिकारकांना वंदन करून तमाशाला प्रारंभ करण्याची पद्धत सुरू केली.
७. अण्णाभाऊंनी परंपरागत तमाशाला नवे रूप देण्याचे एक महत्त्वाचे सामाजिक आणि वाङ्मयीन कार्य केले आहे. अश्लीलतेमुळे बदनाम झालेल्या तमाशात महत्त्वाचे बदल करून, त्याला नवे रूप देऊन त्यांनी तमाशाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. हे त्यांचे एक सामाजिक कार्यच होय. पारंपरिक तमाशाच्या आशय आणि अभिव्यक्तीत आमूलाग्र बदल करून त्यांनी एका अर्थाने प्रस्थापित वाङ्मयीन परंपरेच्या विरुद्ध विद्रोह केला आहे.
८. अण्णाभाऊ साठे यांची लोकनाट्ये म्हणजे शोषक आणि शोषित यांच्यातील संघर्षनाट्य होय. या लोकनाट्यातून सर्वसामान्य जनता, कामगार, शेतकरी वर्गाचे प्रश्न अण्णाभाऊंनी मांडले आहेत. समाजातील भांडवलदार, सावकार, जमीनदार कामगार, शेतकरी आणि सर्वसामान्य वर्गाचे शोषण करतात. यातून आर्थिक विषमता निर्माण होते. हे शोषण थांबल्याशिवाय भारतीय समाजात आर्थिक समता निर्माण होऊ शकत नाही, हे या लोकनाट्यांनी अधोरेखित केले आहे.
९. लोकनाट्यात शोषितांची बाजू घेताना अण्णाभाऊंची लेखणी आक्रमक बनते. शोषकांच्या व्यवस्थेवर ती तुटून पडते. जनतेला संघटित होऊन विद्रोह करण्याचा संदेश देते.

१०. अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्यातील नायक-नायिका अन्यायाचा प्रतिकार करतात. प्रस्थापितांच्या विरुद्ध बंड पुकारतात. हा त्यांचा विद्रोह प्रामुख्याने आर्थिक विषमतेच्या विरोधात असल्याचे जाणवते.
११. मार्क्सवादी विचाराचा प्रचार-प्रसार करणे, लोकांचे प्रबोधन करणे, भारतीय समाजातील वास्तव शब्दबद्ध करून सामाजिक परिवर्तनाचा लढा अधिक गतिमान करणे हे अण्णाभाऊंच्या लोकनाटी लेखनाचे ध्येय आहे. बहुतांश लोकनाटी मार्क्सवादाचा प्रचार-प्रसार करण्यासाठी लिहिलेली असली तरी त्यातून व्यक्त होणारी सामाजिक परिवर्तनाची, सामाजिक बांधिलकीची भावना अत्यंत महत्त्वाची आहे.
१२. समाजजागृती हा लोकनाट्यरचा उद्देश असल्यामुळे मांडणीत रंजकता दिसून येते. सामान्य माणसाला समजेल अशी भाषा लेखकाने वापरली आहे. अशिक्षित, अल्पशिक्षित वर्गाला प्रबोधित करण्यासाठी लागणारा प्रासादिकपणा या भाषेत आहे. अर्थातच मनोरंजन हे माध्यम आणि समाजप्रबोधन हे ध्येय, असे सूत्र या लेखनातून अनुभवास येते.
१३. कामगार, शेतकरी वर्गांच्या आर्थिक मागासलेपणाची मुळं भांडवलशाहीमध्ये आहेत. भांडवलदारीमुळे सत्ता-संपत्तीचे केंद्रीकरण झाले आहे. अशा आर्थिक विषमता निर्माण करणाऱ्या व्यवस्थेचा धिक्कार या लोकनाट्यरतून दिसून येतो.
१४. 'इनामदार' या नाटकातून वर्गवादी आणि वर्णवादी जाणवा व्यक्त झाल्या आहेत. आर्थिक आणि सामाजिक विषमतेचे चित्रण या नाटकातून आले आहे. या नाटकातील गोपाळराव देशमुख आणि गोविंदराव भिडे हे प्रस्थापित शोषक व्यवस्थेचे प्रतिनिधी आहेत. गावपातळीवर वतनदार आणि धर्मांचे ठेकेदार यांची युती सामन्यांचे कसे शोषण करते, हे प्रस्तुत नाटकातून लक्षात येते. या शोषणातून बाहेर पडण्यासाठी गावकरी कर्मठ, प्रतिगामी, उच्चवर्णीय असलेल्या देशमुख-भिडेच्या विरुद्ध विद्रोह करतात.
१५. दलितांच्या उपेक्षेला, शोषणाला वाचा फोडण्यासाठी, त्यांच्या संघर्षाला, विद्रोहाला साहित्याचा विषय बनवून सामाजिक न्यायाची चळवळ अधिक गतिमान करण्यासाठी अण्णाभाऊंना दलित साहित्याची आणि दलित साहित्य संमेलनाची आवश्यकता वाटते.
१६. १९५८ मध्ये पहिल्या दलित साहित्य संमेलनाच्या उदघाटनपर भाषणात अण्णाभाऊंनी केलेले हे जग, ही पृथ्वी शोषाच्या मस्तकावर नसून दलितांच्या

तळहातावर तरलेली आहे हे विधान प्रस्थापितांच्या मिथकाला जबरदस्त धक्का देणारे आहे. या विधानातून अण्णाभाऊंनी भारतीय समाजातील एक भीषण वास्तव अधोरेखित केले आहे. म्हणून त्यांच्या या विधानातून विद्रोही, पुरोगामी, परिवर्तनवादी वैचारिक भूमिका अभिव्यक्त होते.

१७. साहित्याने वाचकांच्या मनात विद्रोही जाणवांची पेरणी करावी, त्याशिवाय सामाजिक परिवर्तन अशक्य आहे, असा संदेश अण्णाभाऊंनी दलित साहित्य संमेलनाच्या उदघाटनपर भाषणातून दिला आहे. विद्रोही दृष्टीने हे त्यांचे भाषण महत्त्वाचे आहे.
१८. 'संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा व जात वास्तव' हा अण्णाभाऊ साठे यांचा लेख म्हणजे सामाजिक विषमतेचे धगधगते चित्रण होय. शोषण, अस्पृश्यता, जातीयता, धर्मांधता किती अमानवी पातळी गाठू शकते, हे या लेखातून लक्षात येते.
१९. अण्णाभाऊ साठे यांच्या जीवनसंघर्षामध्ये प्रामुख्याने दोन महत्त्वाचे टप्पे आहेत. वाटेगाव ते मुंबई हा पहिला टप्पा तर मुंबई ते मास्को हा दुसरा टप्पा होय. या संघर्षांच्या दुसऱ्या टप्प्यात यांच्या बंडखोर मनाने रशियाचा प्रवास केला. मार्क्सवादांमुळे, लेनिन, स्टॅलिनच्या संघर्षांमुळे रशियात झालेल्या क्रांतीचे परिणाम अण्णाभाऊंना अनुभवायचे होते. मार्क्सवादी देशांबद्दल त्यांच्या मनात मोठे आकर्षण होते. या अर्थाने 'रशियाचा प्रवास' ही अण्णाभाऊंच्या बंडखोर मनाची एक गरज होती. एका बंडखोर कलावंताने चिकित्सक बुद्धीने एका क्रांतिकारी देशाचा केलेला अभ्यास म्हणजे 'माझा रशियाचा प्रवास' होय.

संदर्भ सूची :

१. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (प्र. सं.): मराठी विश्वकोश, म. रा. सा. सं. मंडळ मुंबई, प्रथम प्रकाशन १९७७, खंड ७, पृ. १५७, १५८.
२. शिंदे विश्वनाथ : शाहिरी वाङ्मयाच्या धारा, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प. आ. १९९६, पृ. २७.
३. तत्रैव, पृ. २७.
४. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (प्र. सं.): मराठी विश्वकोश, उनि. पृ. १५८
५. शिंदे विश्वनाथ : शाहिरी वाङ्मयाच्या धारा, उनि. पृ. १०४.
६. तत्रैव, पृ. १०६.
७. गायकवाड आसाराम (सं) : लोकशाहीर तथा लोकलेखक अण्णा भाऊ साठे संदर्भ ग्रंथ, झेप प्रकाशन नाशिक, प. आ. १९९६, पृ. ३८.
८. गंधे दिवाकर (सं.) : लोकराज्य : लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विशेषांक, १ नोव्हेंबर १९९३, पृ. ३५-३६.

९. साठे अण्णाभाऊ : शाहीर, मनोविकास प्रकाशन मुंबई, प. आ. १९५२, पृ. १७.
१०. गायकवाड आसाराम (सं.) : लोकशाहीर तथा लोकलेखक अण्णा भाऊ साठे संदर्भ ग्रंथ, उनि. पृ. ८२-८३.
११. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे - समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, दु. आ. १९९९, पृ. १४६.
१२. तत्रैव, पृ. १४८.
१३. तत्रैव, पृ. १४८.
१४. तत्रैव, पृ. १५१.
१५. डांगळे अर्जुन व इतर (सं.) : लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय, म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प. आ. १९९८, पृ. १९३-१९४.
१६. तत्रैव, पृ. ७४.
१७. तत्रैव, पृ. ७९.
१८. तत्रैव, पृ. ११७६.
१९. तत्रैव, पृ. ११७६-११७७.
२०. तत्रैव, पृ. ११७८.
२१. चौसाळकर अशोक, शिंदे रणधीर (सं.) : 'युगांतर' मधील अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य, श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती २०११, पृ. ४४.
२२. साठे अण्णा भाऊ : माझा रशियाचा प्रवास, सुरेश एजन्सी पुणे, दु. आ. १९७९, पृ. २.
२३. तत्रैव, पृ. १३.
२४. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे - समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, उनि. पृ. १७४.

■ ■ ■

प्रकरण सातवे समारोप

अण्णाभाऊ साठे यांचे समग्र साहित्य समाजजीवनातील विविध प्रकारचे अनुभव घेऊन येणारे आहे. एक लेखक म्हणून ते समाजजीवनात घेतलेल्या विविध अनुभवांना कलात्मक रूप देऊन अभिव्यक्त करतात. त्यामुळे शोषितांच्या जगण्यातील संघर्षाला या साहित्यात 'विद्रोही जाणिवे'चे रूप प्राप्त झाले आहे. अण्णाभाऊंच्या साहित्यविश्वातील प्रामुख्याने विद्रोही जाणिवा, त्या मागील प्रेरणा समजून घेण्याचा प्रयत्न वरील सर्व प्रकरणातून केला आहे. या अभ्यासाच्या आधारे साररूपाने काही निष्कर्ष काढता येतात.

१

अस्पृश्य जातीमध्ये जन्म झाल्यामुळे अण्णाभाऊ साठे यांना बालपणापासूनच दारिद्र्यज्ञचे आणि सामाजिक विषमतेचे चटके सहन करावे लागले. एक-दोन दिवसांचा अपवाद वगळता अण्णाभाऊंचे औपचारिक शिक्षण फारसे झाले नाही. जीवनाच्या शाळेतच अण्णाभाऊ घडत गेले. अर्थातच औपचारिक शिक्षण न मिळाल्यामुळे अनौपचारिक शिक्षणातून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अधिकाधिक समृद्ध होत गेले. त्यांचा वाटेगाव ते मुंबई हा प्रवासच मुळात कामाच्या, भाकरीच्या शोधात झाला आहे. त्यामुळे मुंबईत आल्यानंतर त्यांना पोटासाठी अनेक प्रकारची कामं करावी लागली. बालपणातील अशा दाहक, वेदनामय अनुभवांमुळे त्यांचे मन बंडखोर, विद्रोही बनत गेले.

मुंबईमध्ये पोटासाठी अनेक प्रकारची कामं करताना, कामगार म्हणून वावरताना त्यांना मार्क्स, लेनिन, गॉर्कीच्या विचाराने प्रभावित केले. समाजातील आर्थिक विषमता, दारिद्र्य नष्ट करण्याचा आणि सर्वांना माणूस म्हणून जगण्याचा समान हक्क देणारा मार्ग म्हणून त्यांना मार्क्सवाद प्रेरक वाटला. रशियन मार्क्सवादी कादंबरीकार गॉर्की हा अण्णाभाऊ साठेचा आवडता लेखक आहे. गॉर्कीच्या साहित्याचा आणि विचाराचा मोठा प्रभाव त्यांच्या साहित्यावर दिसून येतो. त्यामुळेच ते साहित्याकडे समाजपरिवर्तनाचे, क्रांतीचे एक महत्त्वपूर्ण माध्यम म्हणून पाहतात. उपेक्षित समाजाला

सर्व प्रकारच्या गुलामीतून मुक्त करण्याचे काम त्यांना साहित्याकडून अपेक्षित आहे. मार्क्सवादाबरोबरच नंतरच्या काळात डॉ. आंबेडकरांचा विचारही त्यांना समाजपरिवर्तनासाठी प्रेरक वाटला. सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांचा विचार त्यांना महत्त्वाचा वाटतो. म्हणून मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवाद या त्यांच्या लेखनामागील दोन मुख्य प्रेरणा आहेत.

अण्णाभाऊंची मराठी मातीशी आणि लोकजीवनाशी असणारी नाळ अतिशय घट्ट आहे. बालपणातच लोककलेचा त्यांनी जवळून अनुभव घेतला होता. अर्थातच, उपेक्षितांच्या जीवनातील लोककलेला म्हणजेच तमाशा, पोवाडा, लावणीला मार्क्सवादी दृष्टीचा साज चढवून अण्णाभाऊंनी समाज परिवर्तनाच्या संघर्षाला सुरुवात केली. कामगारांना जागृत, संघटित करण्यासाठी ते पोवाडे, लावण्या, क्रांतिगीते रचू लागले. मंचावरून सादर करू लागले. साधारणपणे १९४२ ते १९५० या काळामध्ये अण्णाभाऊ 'लोकशाहीर' म्हणून नावारूपाला आले.

अण्णाभाऊ लोककलावंत होते. त्यांच्याकडे मानवी जीवन समजून घेण्यासाठी लागणारी संवेदना होती. या संवेदनेमुळे आणि मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानामुळे त्यांना मानवी जीवनाकडे आणि साहित्याकडे पाहण्याची विशिष्ट दृष्टी प्राप्त झाली. त्यामुळेच त्यांना माणूस आणि त्या माणसाचे प्रश्न महत्त्वाचे वाटतात.

'लाल बावटा कलापथका'च्या माध्यमातून अण्णाभाऊंनी महाराष्ट्रभर जनजागृतीचे काम केले. शेकडो कार्यक्रमातून त्यांनी महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातील जनतेला अन्यायाविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा दिली. ते स्वतःच कामगार असल्यामुळे त्यांना कामगारांच्या मूलभूत प्रश्नांची जाणीव होती. कामगारांचे भांडवलदार वर्गाकडून होणारे शोषण त्यांना चांगलेच माहित होते. या भांडवलशाहीच्या जोखडातून कामगारांना मुक्त करण्यासाठी त्यांनी कामगार लढातून स्वतःला झोकून दिले. कामगार चळवळ मजबूत करण्यामध्ये अण्णाभाऊंचे जसे महत्त्वाचे योगदान आहे, तसे अण्णाभाऊंच्या जडणघडणीत कामगार चळवळीचा मोठा वाटा आहे. त्यांच्या जीवन-संघर्षाचा पूर्वार्ध म्हणून कामगारांच्या लढ्यातील त्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

१९४२ ते १९६२ हा वीस वर्षांचा काळ अण्णाभाऊ साठे यांना माणूस आणि कलावंत म्हणून अधिकाधिक उंचीवर नेणारा ठरला. वाटेगाव ते मुंबई हा प्रवास पायी करणारे अण्णाभाऊ आपल्या आवडत्या तत्त्वज्ञानावर उभा असलेला देश पाहण्यासाठी १९६१ मध्ये मुंबई ते मास्को हा प्रवास विमानाने करतात.

संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ अण्णाभाऊंसारख्या लढाऊ कार्यकर्त्यांमुळे अधिक व्यापक आणि सामर्थ्यशाली बनली. अशा अनेक कार्यकर्त्यांच्या संघर्षांमुळे संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ बऱ्याच प्रमाणात यशस्वी झाली. कामगार, कवी, लोकशाहीर, कथाकार, कादंबरीकार, नाटककार, चळवळीत काम करणारा कार्यकर्ता, लोकनाट्यचे जनक, उत्तम नट, पत्रकार, निर्माता, आणि माणसावर, मानवी जीवनावर उत्कट प्रेम करणारा माणूस असे विविध पैलू अण्णाभाऊंच्या व्यक्तिमत्त्वात आहेत. या अर्थाने अण्णाभाऊ साठे हे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व ठरते. अशा बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाचा शेवट मात्र मनाला चटका लावणारा आहे.

२

'विद्रोह' हे संपूर्ण मानवी जीवनाला व्यापणारे एक अत्यंत महत्त्वाचे जीवनमूल्य आणि साहित्यमूल्य आहे. मानवजातीच्या इतिहासाइतकाच विद्रोहाचा इतिहास जुना आहे. समाजजीवनातील सत्तासंघर्षाच्या पाठीमागे मानवाची स्वार्थी वृत्ती दडलेली असल्यामुळे हजारो वर्षांपासून शोषक आणि शोषित यांच्यात संघर्ष चालू आहे. 'विद्रोह' म्हणजे शोषितांनी शोषकांची विषमतावादी व्यवस्था उद्ध्वस्त करून नवी समताधिष्ठित व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी पुकारलेले सर्वांगीण युद्ध होय. विद्रोह हे समाजजीवनाला सतत परिवर्तनासाठी प्रेरित करणारे, शोषणमुक्त जीवन जगण्यासाठी लागणारी ऊर्जा पुरविणारे एक महामूल्य आहे. कारण विद्रोहाच्या उदरात नवनिर्मितीची, सर्जनाची बीजं दडलेली असतात. अशा प्रकारचे विद्रोहात्मक सर्जन नवी शोषणमुक्त व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरत असते. विद्रोह ही समाजाला अधिकाधिक प्रगल्भ, विवेकी आणि सुसंस्कृत बनविणारी प्रक्रिया आहे. अशा विद्रोही संस्कृतीची मुळं प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक सत्तासंघर्षामध्ये दडलेली आहेत. यावरून विद्रोह या संकल्पनेचे प्राचीनत्व लक्षात येते.

भारतीय समाजात सामाजिक आणि आर्थिक विषमता मोठे प्रमाणात दिसून येते. येथील प्रस्थापित वर्गाकडून धर्माचा आधार घेऊन सामाजिक, मानसिक गुलामी निर्माण करण्यात आली. विषमता, भेदाभेद, गुलामी हा धर्माचाच एक भाग असल्याचे भासवून बहुसंख्य लोकांचे शोषण करण्यासाठी एक विषमतावादी व्यवस्था निर्माण केली गेली. वेद, मनुस्मृती आणि इतर वैदिक साहित्याला प्रमाण मानून ही व्यवस्था बहुजन समाजावर लादण्यात आली. वर्णव्यवस्थेच्या आधारे समाजाची विभागणी करून बहुसंख्य समाजाला हक्क-अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आले. बहुजन

समाज सामाजिक विषमतेमुळे वैचारिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या मागासलेला राहिला. यामुळे बहुजन समाजाला सर्व प्रकारच्या गुलामीतून मुक्त करण्यासाठी विद्रोही चळवळीत सामाजिक विषमतेवर सर्वाधिक घाव घालण्यात आले आहेत. अर्थातच, वैदिकांच्या शोषणवादी व्यवस्थेविरुद्ध भारतीय समाजात अनेक बंड झाले आहेत. म्हणून सामाजिक आणि सांस्कृतिक अंगाने भारतीय समाजाचा इतिहास हा क्रांती आणि प्रतिक्रांतीचा इतिहास आहे.

बहुजनांची सांस्कृतिक विद्रोही चळवळ चार्वाक, बळीराजा, गौतम बुद्ध, महात्मा बसवण्णा, स्वामी चक्रधर, संत नामदेव, संत कबीर, संत तुकाराम, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संत गाडगे बाबा, प्रबोधनकार ठाकरे, अण्णाभाऊ साठे अशा महामानवांनी समृद्ध-संपन्न केली आहे. शोषणमुक्त समाजनिर्मितीसाठी या महामानवांनी सनातनवादाच्या विरुद्ध विद्रोह पुकारला. प्रत्येक माणसाला सन्मानाने जगता यावे म्हणून आयुष्यभर संघर्ष केला. त्यामुळे सनातनवाद विरुद्ध परिवर्तनवाद असा संघर्ष हजारो वर्षांपासून भारतीय समाजात चालू आहे. सनातनवादात ब्राह्मणी धर्माच्या वर्चस्वाचा, शोषणाचा विचार असतो. तर परिवर्तनवादात बहुजनांच्या मुक्तीचा, स्वातंत्र्याचा, स्वाभिमानाचा विचार असतो.

संतांच्या आणि क्रांतिकारी महापुरुषांच्या विचारकार्यातून मराठीतील वैचारिक साहित्य समृद्ध होत गेले. मराठी साहित्यात विद्रोहाची विचारधारा विकसित होत गेली. आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये फुले-शाहू-आंबेडकरांनी पुकारलेला विद्रोह नवी शोषणमुक्त व्यवस्था निर्माण करणारा आहे. महामानवांच्या या विद्रोहातूनच भारतीय लोकशाहीचा पाया रचला गेला.

महापुरुषांच्या अशा बंडखोरीच्या पाठीमागे विशिष्ट तत्त्वज्ञान असते. एक विद्रोही मानसिकता असते. अशा प्रकारची मानसिकता घडविणारे काही घटक असतात. म्हणजेच 'विद्रोही' बनण्यासाठी प्रथम गुलामीची जाणीव व्हावी लागते. वेदना, अभ्यास-प्रबोधन, आत्मभान, चिकित्सा, चीड, नकार, संघर्ष, विवेकप्रामाण्य आणि नवनिर्मिती या क्रमाने ही विद्रोहाची मानसिकता विकसित होत जाते. या विकासक्रमात किंवा विद्रोहात्मक संघर्षामध्ये विवेकनिष्ठा अत्यंत महत्त्वाची असते. कारण शोषणमुक्त, विवेकसंपन्न समाज घडविणे हे विद्रोही संस्कृतीचे अंतिम ध्येय आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, न्याय, मानवता आणि विवेक ही विद्रोहमूल्ये आहेत. या

मूल्यांना विद्रोही संस्कृतीमध्ये सर्वश्रेष्ठ स्थान आहे. अशा प्रकारच्या मूल्यांवर आधारलेला समाज निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करणे हे प्रत्येक विद्रोही माणसाचे, समाजाचे कर्तव्य आहे.

३

कथा हा आधुनिक मराठी साहित्यातील प्रमुख वाङ्मयप्रकार आहे. इंग्रजी साहित्याचा त्यावर प्रभाव असला तरी या वाङ्मयप्रकाराची मुळ संत साहित्यात आणि लोकसाहित्यात सापडतात. महानुभाव पंथाचे साहित्य, आख्यानकाव्य, शिवकालीन-पेशवेकालीन बखरीत मराठी कथेची पूर्वरूपे आहेत. लोकजीवनामध्ये गोष्ट सांगण्याची व ऐकण्याची परंपरा फार प्राचीन असली तरी 'मराठी कथेचा' एक वाङ्मयप्रकार म्हणून आधुनिक काळात विकास झाला आहे. इंग्रजशाहीमध्ये छपाईचे तंत्रज्ञान विकसित झाल्यानंतर या कथेच्या विकासाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली. कमी शब्दात, कमी वेळेत एखादा विशिष्ट प्रसंग किंवा घटना परिणामकारकपणे कथन करण्याचे सामर्थ्य कथेमध्ये असल्यामुळे हा वाङ्मयप्रकार लोकप्रिय झाला.

१८०६ ते १८९० पर्यंत निर्माण झालेली मराठी कथा ही भाषांतरित, अदभुतरम्य, स्फुट, चमत्कारिक व कल्पनाविश्वात रमणारी आहे. तिचा वास्तव जीवनाशी फारसा संबंध नाही. हरिभाऊ आपटे यांनी १८९० पासून 'करमणूक'च्या माध्यमातून कथालेखन करून मराठी कथेला आकार देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी कल्पनेत रमणाऱ्या कथेला वास्तव जीवनाची जाणीव करून दिली. १८९० ते १९१० आणि १९१० ते १९२६ या कालखंडात अनुक्रमे 'करमणूक', 'मनोरंजन' या वार्तापत्रांचे मराठी कथेच्या जडणघडणीत मोठे योगदान आहे. हरिभाऊ आपटे, वि. सी. गुर्जर, ना. ह. आपटे, आनंदीबाई शिर्के, दिवाकर कृष्ण, वि. स. खांडेकर, ना. सी. फडके, चिं. वी. जोशी, भा. वि. वरेकर, अनंत काणेकर, श्री. म. माटे, विभावरी शिरूरकर, प्र. के. अत्रे अशा अनेक कथाकारांच्या लेखनातून मराठी कथेचा विकास होत गेला. काही मोजके अपवाद वगळता अण्णाभाऊपूर्व मराठी कथेतून मध्यमवर्गीय, पांढरपेशी संवेदनशीलता व्यक्त झाली आहे. अदभुतरम्यता, चमत्कारिक कल्पनारम्यता, परंपरागत मानसिकता ही अण्णाभाऊपूर्व कथेची वैशिष्टी आहेत. विभावरी शिरूरकर आणि श्री. म. माटे यांचे कथालेखन मात्र मराठी कथेला नवे परिमाण देणारे ठरले.

रशियन लेखक मॅक्झिम गोर्कीच्या अनुवादित कथा वाचून अण्णाभाऊंना कथालेखनाची प्रेरणा मिळाली. १९४९ मध्ये त्यांनी पहिली कथा लिहिली. मानवी जीवनावर असलेल्या अढळ निष्ठेतून अण्णाभाऊंचे कथालेखन अस्तित्वात आले

आहे. त्यांनी आपल्या कथालेखानातून प्रामुख्याने दलित, शोषित, उपेक्षित वर्गांच्या जगण्यातील संघर्ष शब्दबद्ध केला आहे. म्हणून त्यांची कथा शोषितांचे जगणे अधोरेखित करणारी ठरते. या शोषितांच्या जगण्याचा ते मार्क्सवादी आणि आंबेडकरवादी प्रेरणेतून अन्वयार्थ लावतात. शोषितांचा जगण्यासाठी, समाजपरिवर्तनासाठी चाललेला संघर्ष हा अण्णाभाऊंच्या कथेचा प्राण आहे. शोषक आणि शोषित यांच्या संघर्षावर ही कथा आधारलेली आहे. अन्याय-अत्याचाराविरुद्ध बंड करणारी माणसं एक संवेदनशील लेखक म्हणून अण्णाभाऊंना खूप भावतात. त्यामुळे अशी बंडखोर माणसं त्यांच्या कथेचा विषय बनतात. आशय आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने अण्णाभाऊंची कथा नावीन्यपूर्ण आहे. शोषितांच्या जीवनातील विविध प्रकारचे अनुभव अत्यंत समर्थपणे त्यांनी आपल्या कथेतून व्यक्त केले आहेत. आशयाची आणि भाषेची विविधता हे त्यांच्या कथेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. मानवी जीवनातील दैन्य, दारिद्र्य, दुःख, विषमता, शोषण, अन्याय-अत्याचार, लाचारी, बेकारी, अंधश्रद्धा, अज्ञान, दैववाद ही कथा अधोरेखित करते. हे वास्तव बदलण्याचा संदेश देते. यावरून कथालेखकाला असलेले समाजवास्तवाचे सच्चे भान लक्षात येते.

भारतीय समाजातील आर्थिक, सामाजिक विषमता हा अण्णाभाऊंच्या कथेचा मुख्य विषय आहे. केवळ भीषण समाजवास्तव कथन करणे हा अण्णाभाऊंच्या कथेचा हेतू नाही. तर त्या पलीकडे जाऊन हे समाजवास्तव कसे बदलता येईल याचा विचार घेऊन येणारी ही कथा आहे. शोषणमुक्त समाजनिर्मिती हे या कथेचे ध्येय आहे. त्यामुळे या कथासाहित्यातून बंडखोर, विद्रोही, पुरोगामी, परिवर्तनवादी जाणिवा व्यक्त होतात. या कथेने मराठी कथेला अनेक नवे विषय दिले. अनेक बंडखोर नायक-नायिका दिल्या. म्हणून मराठी कथेच्या विकासात अण्णाभाऊ साठे यांचा मोलाचा वाटा आहे. अण्णाभाऊंच्या काही मोजक्या कथांमधून आंबेडकरवादी जाणिवा प्रभावीपणे व्यक्त झाल्या आहेत. यावरून त्यांचे कथालेखन सामाजिक समतेची प्रेरणा घेऊन येणारे ठरते.

अण्णाभाऊंच्या कथेतून व्यक्त होणारा विद्रोह सरंजामदार, भांडवलदार, जमीनदार, इंग्रज सरकार आणि परंपरागत समाजव्यवस्था यांना आव्हान देणारा आहे. शोषक आणि शोषित यांच्यात निर्माण होणारा संघर्ष हा त्यांच्या कथालेखनाचा केंद्रबिंदू आहे. म्हणून त्यांची कथा संघर्षमय, आशयसंपन्न, विद्रोही झाली आहे. अण्णाभाऊंच्या कथालेखनामुळे मराठी कथेला एक नवे वळण प्राप्त झाले. तिचे

अनुभवविश्व व्यापक बनले. चीड, नकार, विद्रोह या जाणिवांनी ही कथा समृद्ध बनली. मध्यमवर्गीय संवेदनशीलतेच्या पुढे जाऊन उपेक्षितांच्या अंतरंगाचा वेध घेण्याचे सामर्थ्य मराठी कथेमध्ये आले. मराठी साहित्यातील प्रस्थापित सामाजिक संकेतांना अनेक धक्के बसले. हरिभाऊ आपटे, फडके, खांडेकर आणि नवकथेपेक्षा अण्णाभाऊ साठे यांची कथा अनेक अर्थाने वेगळी आहे. विद्रोहात्मक जीवनसंघर्ष हे तिचे खास वैशिष्ट्य आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांचे कथालेखन इतिहासातील बंडखोरी, विद्रोह घेऊन वर्तमानाला प्रेरित करणारे आणि भविष्याला दिशा देणारे आहे. वर्तमानातील दारिद्र्यज्ञला, अज्ञानाला आणि विषमतेला उद्ध्वस्त करण्याचे विद्रोही तत्त्वज्ञान ते जसे कार्ल मार्क्स, गॉर्की, म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडून स्वीकारतात तसेच इतिहासाकडूनही अंगीकारतात. म्हणून 'अण्णाभाऊंची लेखणी इतिहासात रमते, वर्तमानाचा वेध घेत नाही' हे तथाकथित आक्षेप निरर्थक आहेत.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेला काही मर्यादाही आहेत. त्यांच्या अनेक कथा सामान्य दर्जाच्या, उथळ, मनोरंजनात्मक, आशयाची पुनरावृत्ती करणाऱ्या, परंपरागत मराठी कथेच्या जवळ जाणाऱ्या आहेत. स्त्री चित्रणातील एकसुरीपणाही त्यांच्या कथेत जाणवतो. अशा सामान्य दर्जाच्या कथा सोडल्या तर त्यांची मूळ कथा विद्रोहात्मक आणि परिवर्तननिष्ठ आहे. समाजजीवनात विद्रोही जीवन मूल्यांची पेरणी करणे हाच या कथेचा अंतिम हेतू आहे. म्हणून अण्णाभाऊंची ही विद्रोही कथा मराठी कथेच्या इतिहासात वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते.

४

कादंबरी हा आधुनिक मराठी साहित्यातील एक महत्त्वाचा वाङ्मयप्रकार आहे. एकोणिसाव्या शतकामध्ये इंग्रजी साहित्याच्या प्रभावातून कादंबरीला एका स्वतंत्र वाङ्मयप्रकाराचा आकार प्राप्त होण्यास सुरुवात झाली. कथेच्या तुलनेत कादंबरीचा अनुभव पट मोठा आहे. मानवी जीवनातील विविध संवेदनांचा, जाणिवांचा प्रभावी आविष्कार कादंबरीतून होत असतो. जीवनानुभवाची व्यापकता, चिंतनशीलता, निवेदनात्मकता आणि घटना-प्रसंगांचे प्रत्ययकारी चित्रण ही कादंबरीची ठळक वैशिष्ट्ये आहेत. मानवी जीवनातील विविध अनुभवांचे, घटना-प्रसंगांचे, वेदना-संवेदनांचे विविध पात्रांच्या आधारे प्रभावी भाषेत केलेले गद्य निवेदन म्हणजे कादंबरी होय. मराठी साहित्यामध्ये १८५७ ते १८८५ या काळात लिहिल्या गेलेल्या कादंबऱ्या

अदभुतरम्य आणि कल्पनाप्रधान आहेत. अतिरंजितता, कल्पनाविलास, योगायोग, बोधवादी दृष्टी या कादंबऱ्यांमध्ये दिसून येते. १८८५ नंतर हरिभाऊ आपटे यांनी सामाजिक आणि ऐतिहासिक विषयावर कादंबरीलेखन करून मराठी कादंबरीचा पाया रचला. मराठी कादंबरीला वास्तवाची जाणीव करून देऊन तिला समाजाभिमुख बनविले. पुढे नाथमाधव, ना. ह. आपटे, वि. वा. हडप, वा. म. जोशी, श्रीधर केतकर, ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, ग. त्र्यं. माडखोलकर, वि. वि. बोकील, मो. ग. रांगणेकर, दिवाकर कृष्ण, काशीबाई कानिटकर, विश्राम बेडेकर, विभावरी शिरूरकर यांच्या लेखानातून मराठी कादंबरीचे अनुभवविश्व विस्तारत गेले. हरिभाऊ आपटे, वा. म. जोशी, श्री. व्यं. केतकर, वि. स. खांडेकर, ग. त्र्यं. माडखोलकर, विश्राम बेडेकर, विभावरी शिरूरकर यांनी मराठी कादंबरीत नवे विषय आणून तिला समृद्ध बनविण्याचा प्रयत्न केला. अण्णाभाऊपूर्व मराठी कादंबरीत कृष्णराव भालेकर, मुकुंदराव पाटील यांच्या कादंबरी लेखनासारखे आणि 'ब्राह्मणकन्या', 'बळी' सारख्या कलाकृतींचे काही मोजके अपवाद वगळता मध्यमवर्गीय जीवन जाणिवांचे चित्रण दिसून येते. पांढरपेशा, सुखवस्तू कुटुंबाचे प्रश्न, त्यांच्या आशा-आकांक्षेचे प्रतिबिंब म्हणजे अण्णाभाऊपूर्व कादंबरी होय. अण्णाभाऊपूर्व मराठी कादंबरीवर मार्क्सवादाचा प्रभाव असला तरी तो आवश्यक तितक्या प्रभावीपणे व्यक्त झालेला जाणवत नाही.

अण्णाभाऊ साठे हे जसे उत्तम कथाकार आहेत, तसे कादंबरीकारही आहेत. त्यांनी एकापेक्षा एक सरस कादंबऱ्या लिहून 'कादंबरीकार' म्हणून लोकमान्यता प्राप्त केली. उपेक्षित नायक-नायिकांचा वेध घेणे, शोषित माणसाच्या जगण्यातील संघर्ष चित्रित करणे, मानवी जीवनातील सौंदर्याचा उत्कट आविष्कार घडवून आणणे, या अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरी लेखनामागील प्रेरणा आहेत.

'वारणेचा वाघ', 'वारणेच्या खोऱ्यात', 'वैजयंता', 'माकडीचा माळ', 'आवडी', 'चिखलातील कमळ', 'फकिरा' अशा अनेक दर्जेदार कादंबऱ्या लिहून अण्णाभाऊंनी मराठी कादंबरीचे अनुभवविश्व समृद्ध केले आहे. या कादंबऱ्यांमधून व्यक्त झालेल्या विद्रोही जाणिवांमुळे मराठी कादंबरीचे अनुभवविश्व विस्तारले.

अण्णाभाऊंच्या कादंबऱ्यांतील नायक-नायिका अन्याय, अत्याचाराचा, शोषणाचा प्रतिकार करताना दिसतात. माणूस म्हणून जगण्याची त्यांची जिद्द आणि त्यांचा संघर्ष विद्रोहमूल्य घेऊन येतो. अनेक विद्रोही नायक-नायिका या कादंबऱ्यांतून अन्यायाचा, शोषणाचा प्रतिकार करताना जाणवतात. अनेक बंडखोर नायक-नायिका अण्णाभाऊंच्या कादंबरीने मराठी साहित्याला दिल्या आहेत.

'फकिरा'सारखी दर्जेदार कादंबरी अण्णाभाऊंनी डॉ. आंबेडकरांच्या झुंजार लेखणीला अर्पण करून आपली वैचारिक दिशा स्पष्ट केली आहे. 'फकिरा'च्या अर्पण पत्रिकेतून लेखकाची विद्रोही भूमिकाच व्यक्त झाली आहे. ही कादंबरी अनेक दृष्टींनी महत्त्वाची आहे. ग्रामीण, प्रादेशिक, दलित, ऐतिहासिक कादंबरी म्हणून ती जशी महत्त्वाची आहे, तशी ती एका उपेक्षित नायकाचे विद्रोही जीवन समाजासमोर मांडणारी कादंबरी आहे. 'विद्रोहमूल्य' असलेली ही कादंबरी म्हणजे शोषितांच्या संघर्षांचा वाङ्मयीन वेध होय. 'वारणेच्या खोऱ्यात' ही कादंबरी म्हणजे देशप्रेमासाठी प्राण देणाऱ्या हिंदुराव आणि मंगला या बंडखोर नायक-नायिकेची संघर्षगाथा होय. 'वारणेचा वाघ' मधून सत्तू भोसले या शूर, धाडसी, बंडखोर तरुणाची कहाणी अण्णाभाऊंनी अत्यंत प्रत्ययकारी भाषेत चित्रित केली आहे. 'चित्रा', 'माकडीचा माळ', 'वैजयंता', 'अग्निदिव्य', 'चंदन', 'चिखलातील कमळ', 'आवडी' अशा अनेक कादंबऱ्यांतून नावीन्यपूर्ण विषय लेखकाने मांडले आहेत. विषयाची विविधता आणि नावीन्यपूर्णता या कादंबरीलेखनात दिसून येते. फकिरा, हिंदुराव, सत्तू भोसले, आवडी, मंगला अशा विद्रोही नायक-नायिका या कादंबऱ्यांतून येतात. विद्रोहाच्या मार्गावर वाटचाल करणारी अनेक पात्रं या कादंबऱ्यांतून भेटतात. दलित, कामगार, कष्टकरी महिला, पराक्रमी पुरुष-स्त्रिया, वतनदार, जमीनदार, इंग्रज अधिकारी हे अण्णाभाऊंच्या कादंबरीलेखनाचे विषय आहेत. मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवादाची प्रेरणा घेऊन शोषक आणि शोषित यांच्यातील संघर्ष चित्रित करणे, हे या कादंबरी लेखनाचे मुख्य सूत्र आहे. म्हणून त्यांच्या कादंबऱ्यांतून वर्गावादी, विद्रोही जाणिवा व्यक्त होतात.

कष्टकरी, कामगार, मजूर, महिला, दलित, शोषित, उपेक्षित वर्गांच्या व्यथा-वेदनांचे चित्रण म्हणजे अण्णाभाऊंची कादंबरी होय. प्रेम जाणिवांबरोबर विद्रोही जाणिवांचा आविष्कार या कादंबऱ्यांत दिसून येतो. प्रामुख्याने वीररसप्रधान कादंबऱ्यातून विद्रोही जाणिवा प्रकट झाल्या आहेत. यादृष्टीने 'वारणेच्या खोऱ्यात', 'फकिरा', 'वारणेचा वाघ' या कादंबऱ्या महत्त्वाच्या आहेत. हिंदुराव, मंगला, फकिरा, सत्तू भोसले प्रस्थापित व्यवस्थेच्या विरुद्ध बंड करतात. शोषित माणसाला न्याय देणे हे त्यांच्या विद्रोहाचे अंतिम ध्येय आहे. 'चित्रा', 'माकडीचा माळ', 'चंदन', 'वैजयंता', 'आवडी', 'चिखलातील कमळ' अशा कादंबऱ्यांतूनही संघर्षात्मक जाणिवा व्यक्त झाल्या आहेत. अण्णाभाऊ स्त्रीला परंपरागत दृष्टीने भोगवस्तू वा शोभेची वस्तू न मानता हातात क्रांतीचा झेंडा घेऊन संघर्षासाठी सदैव सिद्ध असलेली

महानायिका मानतात. त्यांच्या काही कादंबऱ्यांतील नायक-नायिका सोशिक असल्यातरी त्यांनी केलेला अन्याय-अत्याचाराचा प्रतिकार स्वतःचा माणूस म्हणून असणारे अस्तित्व सिद्ध करणारा आहे. भारतीय समाजातील आर्थिक आणि सामाजिक विषमता वर्गलढाचे कसे रूप धारण करते, हे अण्णाभाऊंच्या कादंबरीलेखनातून अधोरेखित झाले आहे. अण्णाभाऊंच्या कादंबरीलेखनाला मार्क्सवादी आणि आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान असल्यामुळे त्यांच्या कादंबरीतून येणारे नायक-नायिका अन्याय, शोषणाच्या विरोधात विद्रोह करतात, बंड पुकारतात, प्रसंगी प्राण देण्यास तयार होतात. अशा विद्रोही पात्रांचे जगणे एका नव्या समताधिष्ठित समाजाचे स्वप्न पाहणारे आहे.

अण्णाभाऊंच्या कादंबरीतून व्यक्त झालेल्या विद्रोही जाणिवा मराठी कादंबरीचे अनुभवविश्व समृद्ध करणाऱ्या आहेत. त्यांचे हे लेखन मराठी कादंबरीला आशयसंपन्न, विचारसंपन्न आणि सौंदर्यसंपन्न बनविणारे आहे. मध्यमवर्गीय, पांढरपेशा जीवनानुभवाच्या पुढे जाऊन समाजातल्या उपेक्षित, शोषित घटकांचा वेध अण्णाभाऊ साठे यांनी घेतला आहे. काही मोजके अपवाद वगळता अण्णाभाऊंच्या कादंबरीतून आलेल्या बंडखोर नायक-नायिका अण्णाभाऊंपूर्व कादंबरीत आढळत नाहीत. यादृष्टीने त्यांचे हे कादंबरीलेखन अपूर्व म्हणायला हवे. समाजपरिवर्तनाचे एक माध्यम म्हणून अण्णाभाऊ साहित्याकडे पाहतात. मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाला स्वीकारून ते साहित्य लेखन करीत असल्यामुळे शोषकांची व्यवस्था नष्ट करून समतेवर आधारलेली नवी समाजरचना अस्तित्वात आणणे हे त्यांच्या कादंबरी लेखनाचे ध्येय आहे. ह्या दिशेने जाणारी माणसं त्यांच्या कादंबऱ्यांचे विषय बनतात.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या काही कादंबऱ्या सामान्य दर्जाच्या, मनोरंजनात्मक आहेत. कथेतील अनेक व्यक्तिरेखा कादंबरीतही आल्या आहेत. अशा कादंबऱ्यांतून अण्णाभाऊंमधला खरा कलावंत हरवलेला दिसतो. यातील बहुसंख्य कादंबऱ्या जीवनाच्या उत्तरार्धात लिहिलेल्या आहेत. व्यक्तिगत जीवनातील समस्यांचा परिणाम या लेखनावर झालेला दिसून येतो. ही त्यांच्या कादंबरी लेखनाची मर्यादा असली तरी जीवन संघर्ष हा त्यांच्या कादंबरी लेखनाचा मूलाधार असून, त्यातून विद्रोहाची प्रेरणा घेऊन शोषणमुक्त समाजनिर्मिती करणे हा या लेखनाचा अंतिम हेतू आहे. शोषणमुक्त समाजनिर्मितीचे ध्येय समोर ठेवून अण्णाभाऊ साठे यांनी मार्क्सवादी बौद्धिक आस्थेला कृतीशीलतेची जोड दिली. त्यामुळे मराठी कादंबरीला प्रथमच स्पष्टपणे मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान प्राप्त झाले.

मुकुंदराजांपासून चालत आलेल्या मराठी कवितेला सातशे-आठशे वर्षांची प्रदीर्घ परंपरा असून, ही परंपरा आशय आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने अधिकाधिक उन्नत होत आली आहे. प्राचीन मराठी कवितेमध्ये संत कविता, पंडिती कविता आणि शाहिरी कविता असे तीन मुख्य प्रवाह दिसून येतात. 'शाहीर' हा शब्द अकराव्या शतकापासून मराठी भाषेत अस्तित्वात असला तरी शाहिरी काव्याला खरी सुरुवात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात झाली. शिवकाळात आणि पेशवाईमध्ये शाहिरी काव्याचा विकास झालेला दिसून येतो. 'पोवाडा' आणि 'लावणी' हे शाहिरी काव्याचे दोन महत्त्वाचे अंग आहेत. परंपरागत शाहिरी काव्यात पोवाड्यातून वीर तर लावणीतून शृंगार रसाला प्राधान्य देण्यात आले. शिवकाळात आणि पेशवाईत अनेक शाहिरींनी पोवाडे, लावण्या रचून शाहिरी काव्याला वाङ्मयीन मूल्य प्राप्त करून दिले. पोवाडे-लावणीला प्रयोगात्मक मूल्य असल्यामुळे हा काव्यप्रकार अत्यंत लोकप्रिय ठरला. दृक-श्राव्य काव्यप्रकार म्हणून तो प्रसिद्धीस आला. परंपरागत शाहिरीतून मनोरंजनाला अधिक प्राधान्य दिलेले दिसते. पोवाडेगुणगौरवात्मक आहेत. तर लावणीतून स्त्री सौंदर्याचा, शृंगार रसाचा उत्कट आविष्कार दिसून येतो.

आधुनिक काळामध्ये महात्मा फुले यांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांवर पोवाडा रचून त्यांचा 'कुळवाडी भूषण' असा गौरव केला आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज हे 'गोब्राह्मण प्रतिपालक' नव्हते तर ते कुळवाडी भूषण होते, ते 'पेशव्यांचे मुख्य धनी' होते हे या पोवाड्यामुळे लक्षात येते. परंपरावाद्यांनी शिवरायांची निर्माण केलेली 'गोब्राह्मण प्रतिपालक' ही प्रतिमा कशी खोटी आणि निराधार आहे, हेही यावरून समजते. म्हणून फुलेंचा हा पोवाडा म्हणजे आधुनिक काळातील पुरोगामी शाहिरी परंपरेची सुरुवात होय. महात्मा फुले यांचा सामाजिक आणि धार्मिक शोषण विरोधी कृतीशील लढा म्हणजे 'सत्यशोधक समाज' होय. फुल्यांच्या या सत्यशोधकीय विचारातून पुढे 'सत्यशोधकीय जलसे' उदयास आले. फुल्यांना गुरू मानून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शोषणमुक्तीसाठी मोठे जनान्दोलन उभे केले. त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांची प्रेरणा घेऊन 'आंबेडकरी जलसे' उदयास आले. समाजाला प्रबोधित करून परिवर्तनासाठी विवेकी बनविणे, हे या फुले-आंबेडकरी शाहिरीचे ध्येय आहे. त्यामुळे या जलशांमधून पुढे आलेली शाहिरी कविता नव्या जीवनजाणिवा घेऊन येणारी ठरली. म्हणून ती परंपरागत शाहिरी काव्यापेक्षा निराळी आणि वैशिष्टपूर्ण ठरते.

अण्णाभाऊ साठे हे प्रथम लोककलावंत आहेत. कारण शाहिरी काव्यापासून त्यांच्या साहित्य लेखनाला सुरुवात झाली आहे. १९४२च्या आसपास त्यांनी क्रांतिगीते, पोवाडे, लावण्या रचण्यास प्रारंभ केला. पुढे लोकभावनेशी समरस होऊन लेखन करणारा लोककलावंत, लोकशाहीर म्हणून ते नावारूपास आले. भाकरीच्या शोधात मुंबई गाठल्यानंतर अण्णाभाऊ साठे यांचा १९३६ पासूनच मार्क्सवादी चळवळीशी संबंध येऊ लागला. त्यांना मार्क्सवाद जवळचा वाटला. पुढे याच विचाराने प्रेरित होऊन ते काव्यलेखन करू लागले. केवळ शाहिरी काव्य निर्माण करून अण्णाभाऊ थांबले नाहीत. शाहिरी काव्याच्या माध्यमातून कामगार वर्गाचे प्रबोधन करण्यासाठी त्यांनी शाहीर अमर शेख, शाहीर गव्हाणकर या मित्रांच्या सहकार्याने 'लाल बावटा कलापथक' काढला. कामगार चळवळीला गतिमान करण्यासाठी त्यांनी जाणीवपूर्वक वर्गवादी, विद्रोही जाणिव्या व्यक्त करणारी कविता लिहिली. मराठी शाहिरी काव्यात मार्क्सवादी विचार मांडणारा पहिला शाहीर म्हणून अण्णाभाऊंच्या शाहिरी कवितेला महत्त्व आहे. अर्थातच, अण्णाभाऊंनी मराठी कवितेला मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान प्राप्त करून दिले.

अण्णाभाऊंच्या पोवाडज्ञतून विषयाची विविधता दिसते. त्यात राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय विषयही येतात. जगाच्या पाठीवर कोठेही अन्यायाविरुद्ध विद्रोह पुकारणारी माणसं त्यांना आपली वाटतात. त्यामुळेच ते आपल्या पोवाडज्ञतून रशियन सैनिकांचा गौरव करतात. देशांतर्गत प्रश्नावर त्यांनी अनेक पोवाडे रचले आहेत. या सर्व प्रकारच्या पोवाडज्ञतून त्यांनी शोषणाचा धिक्कार आणि स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला आहे. गुलामीची निंदा आणि विद्रोहाचा गौरव असे सूत्र त्यांच्या पोवाडज्ञत दिसते. त्यामुळे अनेक पोवाडज्ञतून वीर रसाचा उत्कट प्रत्यय येतो. 'स्टालिनग्राडचा पोवाडा' व 'बर्लिनचा पोवाडा' यादृष्टीने लक्षणीय आहे.

अण्णाभाऊ कामगार वर्गाला, शोषितांना भांडवलदार, जातीयवादी, धर्मांध शक्तीच्या विरुद्ध बंड करण्याचे आवाहन करतात. अज्ञान, अंधश्रध्दा, दैववादातून बाहेर पडण्याचा संदेश देतात. शोषणाच्या अंधकारात दिशाहीन, मूल्यहीन जीवन जगणाऱ्या लोकांना अण्णाभाऊंचे शाहिरी काव्य ज्ञानाचा प्रकाश दाखविते. सरकार, संस्थानिक, भांडवलदार आणि धर्मांध शक्ती अण्णाभाऊंच्या शाहिरी काव्याचे लक्ष्य बनते. शोषितांना या शक्तींच्या विरोधात संघटित होऊन लढण्याचा संदेश हे काव्य देते. शेतकरी, कामगार, दलित, शोषित वर्गाचा सामाजिक न्यायासाठी चाललेला लढाच अण्णाभाऊ शाहिरी काव्यात शब्दबद्ध करतात. हा शोषितांचा लढा

विद्रोहात्मक संघर्षातून शोषणमुक्त समाजव्यवस्था निर्माण करू पाहणारा आहे. 'महाराष्ट्राची परंपरा' हा अण्णाभाऊंचा पोवाडा म्हणजे मराठी माणसाचा इतिहास आणि भूगोल आहे. महाराष्ट्राचे वर्तमान आणि भविष्यही आहे. महाराष्ट्राचे एक उत्तम संघर्ष गीत म्हणून या रचनेकडे पाहता येते. या रचनेला एक मर्यादा मात्र जाणवते. ती म्हणजे परंपरावादी विचाराचा प्रभाव अधूनमधून डोकावतो.

अण्णाभाऊंचे पोवाडे म्हणजे बंडखोरीचा, विद्रोहाचा इतिहास होय. त्यात शोषणाबद्दल चीड आहे. अन्यायाला नकार आहे, विषमतेचा धिक्कार आहे. आणि समतेचा, स्वातंत्र्याचा स्वीकार आहे. अण्णाभाऊंच्या शाहिरी काव्याचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी 'लावणी' सारख्या पूर्वी शृंगार रसाला प्राधान्य दिल्या गेलेल्या रचनाबंधातून विद्रोही, क्रांतिकारी आशय व्यक्त केला. म्हणून त्यांची लावणी विद्रोही जाणिव्या घेऊन येणारी ठरते. कामगार, दलित आणि शेतकरी वर्गांच्या श्रमशक्तीचा गौरव म्हणजे अण्णाभाऊंची लावणी होय. कष्टकरी वर्गांच्या घामावर जग चालते. म्हणून या कष्टकरी वर्गाने गुलामीच्या विरुद्ध बंड पुकारले पाहिजे असे त्यांना वाटते. अण्णाभाऊंच्या विद्रोही लावणीचा उत्कर्ष बिंदू म्हणजे 'माझी मैना गावावर राहिली' आणि 'जग बदल घालुनी घाव' या दोन रचना होत. या दोन्ही रचनांमधून संघर्षात्मक, विद्रोही जाणिव्या व्यक्त झाल्या आहेत. 'जग बदल घालुनी घाव' ही रचना तर अण्णाभाऊंच्या बंडखोर प्रतिभेचा सर्वोच्च असा काव्यात्मक आविष्कार होय. त्यांच्या विद्रोही मनाचे विचारसंपन्न असे भावगीत होय. या रचनेतून व्यक्त होणारी आंबेडकरवादाची प्रेरणा समाजक्रांतीचा महान संदेश घेऊन येते.

जातीय-धार्मिक दंगली, आर्थिक शोषण, शेतकऱ्यांचे प्रश्न, कामगारांचे प्रश्न हे अण्णाभाऊंच्या शाहिरी काव्याचे विषय आहेत. शोषित माणसाला सन्मानाने जगता आले पाहिजे, त्याला त्याचे हक्क अधिकार मिळाले पाहिजेत, सामाजिक उन्नतीसाठी माणसा-माणसातील भेद नष्ट झाला पाहिजे, जातीय-धार्मिक दंगली थांबून राष्ट्र उन्नतीसाठी सर्वांनी एकत्र आले पाहिजे असा संदेश घेऊन अण्णाभाऊ साठे यांचे शाहिरी काव्य रसिकांसमोर येते. एकूणच, त्यांची शाहिरी कविता शोषित माणसाच्या जीवन संघर्षाचा उत्कट आविष्कार आहे. त्यामुळे या काव्याला विद्रोहमूल्य प्राप्त झाले आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांची शाहिरी कविता महात्मा फुलेंपासून चालत आलेल्या बंडखोर, विद्रोही, परिवर्तननिष्ठ, पुरोगामी शाहिरी परंपरेला बळकटी आणणारी आहे.

माक्सवादी शाहिरी प्रवाहाला कलात्मक उंची प्रदान करणारी आहे. ही शाहिरी कविता म्हणजे कामगारांचा, कष्टकऱ्यांचा बुलंद आवाज आहे. समतेचा, स्वातंत्र्याचा, क्रांतीचा जयघोष आहे. यामुळेच अण्णाभाऊंचे शाहिरी काव्य परंपरागत शाहिरी काव्यापेक्षा नावीन्यपूर्ण ठरते.

६

तेराव्या शतकापासून 'तमाशा' हा शब्द मराठी भाषेत अस्तित्वात आहे. लोकसंस्कृतीमध्ये तमाशाला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. समाजाचे मनोरंजनातून प्रबोधन करण्याचे माध्यम म्हणून हा लोककलाप्रकार महत्त्वाचा मानावा लागतो. आधुनिक काळातील या तमाशाची पूर्वरूपे उपेक्षितांच्या लोककलेमध्ये सापडतात. परंपरागत तमाशात गण, गौळण, लावणी, बतावणी आणि वग या क्रमाने सादरीकरण केले जाते. गणात गणपतीला आणि विविध देवतांना वंदन केल्यानंतर गौळणीत कृष्ण गोपींची छेड काढतो. गौळणीनंतर बतावणी आणि वग सादर केला जातो.

आधुनिक काळामध्ये महात्मा फुले यांनी सामाजिक, धार्मिक गुलामीविरुद्ध बंड पुकारले. समाजपरिवर्तनासाठी 'सत्यशोधक समाज' स्थापन केला. पुढे सत्यशोधक समाजाच्या प्रभावातून 'सत्यशोधकी जलसे' अस्तित्वात आले. तमाशातील बोधाचा धागा पकडून आणि परंपरागत तमाशात काही महत्त्वाचे मूलभूत असे बदल करून जलसेकारांनी समाजप्रबोधनाचे कार्य हाती घेतले. 'सत्यशोधकी जलशा'त परंपरागत तमाशातील विविध देवतांना वंदन करण्याची पद्धत नाकारून 'निर्मिका'ला वंदन केले जाऊ लागले. श्रीकृष्णाला अवतार मानून त्याच्या लीलांचे वर्णन करणारी गौळण जलसेकारांनी तमाशातून बाद केली. अशा नव्या रूपात आलेल्या तमाशातून समाजातील अज्ञान, दारिद्र्य, विषमतेवर घाव घातले जाऊ लागले. म्हणजेच पारंपरिक तमाशाला नवे रूप देऊन विद्रोही जाणिवेचे व्यक्त करण्याचे काम जलसेकारांनी केले.

तमाशाला नवे रूप देण्याचा प्रयत्न जसा सत्यशोधकी कार्यकर्त्यांनी केला तसाच अण्णाभाऊ साठे यांनीही केला आहे. पारंपरिक तमाशाला नवे रूप देऊन त्याचे लोकनाट्यरूप रूपांतर केल्यामुळे ते 'लोकनाट' या शब्दाचे जनक मानले जातात. परंपरागत तमाशात गणात विविध देवतांना वंदन करण्याची प्रथा होती. त्यात बदल करून अण्णाभाऊंनी शोषितांना प्रेरणा देणारे महापुरुष, शूरवीर, राष्ट्रप्रेमींना आणि मातृभूमीला वंदन करण्याची पद्धत अस्तित्वात आणली. गौळणीला फाटा देऊन त्यांनी

तमाशातील अश्लीलता संपुष्टात आणली. अण्णाभाऊंनी तमाशात केलेले हे बदल अत्यंत क्रांतिकारक आहेत. सत्यशोधकी जलशांमध्ये गणातून निर्मिकाला वंदन करण्याची पद्धत होती. अण्णाभाऊ साठे यांनी मातृभूमी, महापुरुष, शूरवीर, क्रांतिकारकांना वंदन करून तमाशाला प्रारंभ करण्याची पद्धत सुरू केली. अण्णाभाऊंनी परंपरागत तमाशाला नवे रूप देण्याचे एक महत्त्वाचे सामाजिक आणि वाङ्मयीन कार्य केले आहे. अश्लीलतेमुळे बदनाम झालेल्या तमाशात महत्त्वाचे बदल करून, त्याला नवे रूप देऊन त्यांनी तमाशाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. हे त्यांचे एक सामाजिक कार्यच होय. पारंपरिक तमाशाच्या आशय आणि अभिव्यक्तीत आमूलाग्र बदल करून त्यांनी एका अर्थाने प्रस्थापित वाङ्मयीन परंपरेच्या विरुद्ध विद्रोह केला आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातून आर्थिक आणि सामाजिक विषमतेचे चित्रण आले आहे. लोकनाट्येही याला अपवाद नाही. सर्व प्रकारच्या विषमतेचा धिक्कार अण्णाभाऊ करतात. त्यातही वर्गवादी जाणिवेला लोकनाट्यातून प्रभावीपणे व्यक्त होतात. सर्व लोकनाट्यातून ते समाजाला शोषणाची, विषमतेची जाणीव करून देऊ इच्छितात. लोकांना संघर्ष करण्याचा संदेश ते या लोकनाट्यातून देतात. म्हणून त्यांच्या लोकनाट्यांमार्गे समाजपरिवर्तनाची प्रेरणा दिसून येते.

अण्णाभाऊ साठे यांची लोकनाट्ये म्हणजे शोषक आणि शोषित यांच्यातील संघर्षनाट्य होय. या लोकनाट्यातून सर्वसामान्य जनता, कामगार, शेतकरी वर्गांचे प्रश्न अण्णाभाऊंनी मांडले आहेत. समाजातील भांडवलदार, सावकार, जमीनदार कामगार, शेतकरी आणि सर्वसामान्य वर्गांचे शोषण करतात. यातून आर्थिक विषमता निर्माण होते. हे शोषण थांबल्याशिवाय भारतीय समाजात आर्थिक समता निर्माण होऊ शकत नाही, हे या लोकनाट्यांनी अधोरेखित केले आहे. लोकनाट्यांमध्ये शोषितांची बाजू घेताना अण्णाभाऊंची लेखणी आक्रमक बनते. शोषकांच्या व्यवस्थेवर ती तुटून पडते. जनतेला संघटित होऊन विद्रोह करण्याचा संदेश देते. अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्यातील नायक-नायिका अन्यायाचा प्रतिकार करतात. प्रस्थापितांच्या विरुद्ध बंड पुकारतात. हा त्यांचा विद्रोह प्रामुख्याने आर्थिक विषमतेच्या विरोधात असल्याचे जाणवते.

माक्सवादी विचाराचा प्रचार-प्रसार करणे, लोकांचे प्रबोधन करणे, भारतीय समाजातील वास्तव शब्दबद्ध करून सामाजिक परिवर्तनाचा लढा अधिक गतिमान करणे हे अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्ये लेखनाचे ध्येय आहे. बहुतांश लोकनाट्ये माक्सवादाचा प्रचार-प्रसार करण्यासाठी लिहिलेली असली तरी त्यातून व्यक्त होणारी सामाजिक परिवर्तनाची, सामाजिक बांधिलकीची भावना अत्यंत महत्त्वाची आहे.

समाजजागृती हा लोकनाट्यरचा उद्देश असल्यामुळे मांडणीत रंजकता दिसून येते. सामान्य माणसाला समजेल अशी भाषा लेखकाने वापरली आहे. अशिक्षित, अल्पशिक्षित वर्गाला प्रबोधित करण्यासाठी लागणारा प्रासादिकपणा या भाषेत आहे. अर्थातच, मनोरंजन हे माध्यम आणि समाजप्रबोधन हे ध्येय, असे सूत्र या लेखनातून अनुभवास येते. कामगार, शेतकरी वर्गाच्या आर्थिक मागासलेपणाची मुळं भांडवलशाही मध्ये आहेत. भांडवलदारीमुळे सत्ता-संपत्तीचे केंद्रीकरण झाले आहे. अशा आर्थिक विषमता निर्माण करणाऱ्या व्यवस्थेचा धिक्कार या लोकनाट्यांतून दिसून येतो.

‘इनामदार’ या नाटकातून वर्गवादी आणि वर्णवादी जाणवा व्यक्त झाल्या आहेत. आर्थिक आणि सामाजिक विषमतेचे चित्रण या नाटकातून आले आहे. या नाटकातील गोपाळराव देशमुख आणि गोविंदराव भिडे हे प्रस्थापित शोषक व्यवस्थेचे प्रतिनिधी आहेत. गावपातळीवर वतनदार आणि धर्माचे ठेकेदार यांची युती सामन्यांचे कसे शोषण करते, हे प्रस्तुत नाटकातून लक्षात येते. या शोषणातून बाहेर पडण्यासाठी गावकरी कर्मठ, प्रतिगामी, उच्चवर्णीय असलेल्या देशमुख-भिडेविरुद्ध विद्रोह करतात. म्हणून अण्णाभाऊंच्या नाटकातूनही विद्रोही जाणवांचा प्रत्यय येतो. शोषक आणि शोषित यांच्यातील संघर्षाचे प्रतिबिंब त्यांच्या नाटकातही जाणवते.

दलितांच्या उपेक्षेला, शोषणाला वाचा फोडण्यासाठी, त्यांच्या संघर्षाला, विद्रोहाला साहित्याचा विषय बनवून सामाजिक न्यायाची चळवळ अधिक गतिमान करण्यासाठी अण्णाभाऊंना दलित साहित्याची आणि दलित साहित्य संमेलनाची आवश्यकता वाटते. १९५८ मध्ये पहिल्या दलित साहित्य संमेलनाच्या उदघाटनपर भाषणात अण्णाभाऊंनी केलेले हे जग, ही पृथ्वी शोषाच्या मस्तकावर नसून दलितांच्या तळहातावर तरलेली आहे हे विधान प्रस्थापितांच्या मिथकाला जबरदस्त धक्का देणारे आहे. या विधानातून अण्णाभाऊंनी भारतीय समाजातील एक भीषण वास्तव अधोरेखित केले आहे. म्हणून त्यांच्या या विधानातून विद्रोही, पुरोगामी, परिवर्तनवादी वैचारिक भूमिका अभिव्यक्त होते. साहित्याने वाचकाच्या मनात विद्रोही जाणवांची पेरणी करावी, त्याशिवाय सामाजिक परिवर्तन अशक्य आहे, असा संदेश अण्णाभाऊंनी दलित साहित्य संमेलनाच्या उदघाटनपर भाषणातून दिला आहे. विद्रोही जाणवांच्या दृष्टीने हे त्यांचे भाषण महत्त्वाचे आहे.

अण्णाभाऊंनी केलेल्या स्फुट लेखनातूनही विद्रोही जाणवा व्यक्त झाल्या आहेत. ‘संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा व जात वास्तव’ हा अण्णाभाऊ साठे यांचा लेख

म्हणजे सामाजिक विषमतेचे धगधगते चित्रण होय. भारतीय समाजात शोषण, अस्पृश्यता, जातीयता, धर्माधता किती अमानवी पातळी गाठू शकते, हे या लेखातून लक्षात येते.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या जीवनसंघर्षामध्ये प्रामुख्याने दोन महत्त्वाचे टप्पे आहेत. वाटेगाव ते मुंबई हा पहिला टप्पा, तर मुंबई ते मास्को हा दुसरा टप्पा होय. या संघर्षाच्या दुसऱ्या टप्प्यात यांच्या बंडखोर मनाने रशियाचा प्रवास केला. मार्क्सवादांमुळे, लेनिन, स्टॅलिनच्या संघर्षांमुळे रशियात झालेल्या क्रांतीचे परिणाम अण्णाभाऊंना अनुभवायचे होते. मार्क्सवादी देशांबद्दल त्यांच्या मनात मोठे आकर्षण होते. या अर्थाने ‘रशियाचा प्रवास’ ही अण्णाभाऊंच्या बंडखोर मनाची एक गरज होती. एका बंडखोर कलावंताने चिकित्सक बुद्धीने एका क्रांतिकारी देशाचा केलेला अभ्यास म्हणजे ‘माझा रशियाचा प्रवास’ होय.

७

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथा, कादंबरी, शाहिरी कविता, लोकनाट, नाटक आणि स्फुट लेखनातून विद्रोही जाणवांचा उत्कट आविष्कार झाला आहे. वर्ग-जाती संघर्षाचे संमिश्र चित्रण त्यांच्या साहित्यात येते. म्हणून वर्गसमाज आणि जातिसमाज हे त्यांच्या विद्रोहाचे लक्ष्य आहे. अन्यायाविरुद्धची झुंज, संघर्ष, विद्रोह हा त्यांच्या लेखनविश्वाचा स्थायी भाव आहे. शोषक आणि शोषित यांच्यातील संघर्ष हा त्यांच्या साहित्याचा मुख्य विषय आहे. त्यांच्या सर्व प्रकारच्या लेखनातून शोषणाचा धिक्कार, प्रतिकार आणि स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुभावाचा पुरस्कार प्रत्ययास येतो. सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेने शोषित माणसाचे ‘माणूस’ म्हणून असणारे अस्तित्वच नाकारले. अशा शोषितांना माणूसपण प्राप्त करून देण्यासाठीच अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य विद्रोही जीवनमूल्यांची पेरणी करते. उपेक्षित-शोषितांच्या अंतरंगातील विद्रोह आधुनिक मराठीतील ललित साहित्यात प्रथमच अण्णाभाऊंच्या साहित्यातून अनुभवाचा व्यापक पट घेऊन अभिव्यक्त झाला.

अण्णाभाऊंच्या साहित्याला काही मर्यादाही आहेत. जातीयता, अस्पृश्यता, सामाजिक विषमता यापेक्षा आर्थिक विषमतेचे चित्रण ते प्रभावीपणे करतात. अर्थातच, जातवास्तवात जगणारे पण मस्तकात वर्गसंघर्ष घेऊन लिहिणारे अण्णाभाऊ काही अपवाद वगळता सामाजिक विषमतेचे, जातीयतेचे भेदक दर्शन घडवू शकले नाहीत. मराठी माणसावर असलेल्या प्रेमापोटी परंपरागत व्यवस्था प्रमाण मानून जगणाऱ्या

व्यक्तींचा गौरवही ते करतात. शाहिरी कवितेत याचा काही ठिकाणी प्रत्यय येतो. काही ठिकाणी त्यांच्या साहित्यावर परंपरागत साहित्याचा, प्रतीकांचा प्रभाव दिसून येतो. प्रस्थापित व्यवस्थेतील प्रतीके मध्येच डोकावून जातात. अर्थात, माणूस ज्या व्यवस्थेच्या गर्भात वाढतो, घडतो त्या व्यवस्थेची प्रतीके अजाणतेपणे व्यक्त होण्याची शक्यता असते. अण्णाभाऊंचे आयुष्याच्या उत्तरार्धात निर्माण झालेले साहित्य परंपरागत मराठी साहित्याच्या जवळ जाणारे, रंजनमूल्याला प्राधान्य देणारे आहे. या मर्यादा जरी असल्या तरी त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त होणाऱ्या विद्रोही जाणिवांची मूल्यात्मकता कमी होत नाही. विद्रोही लेखकाच्या प्रतिमेला कोठेही तडा जात नाही, हेही लक्षात घ्यायला हवे.

अण्णाभाऊपूर्व मराठी साहित्याचा केंद्रबिंदू मध्यमवर्ग होता. अण्णाभाऊंनी मात्र मस्तकात विद्रोह घेऊन जगणाऱ्या उपेक्षित, शोषित वर्गाला मराठी साहित्याचा केंद्रबिंदू बनविले. हा त्यांचा विद्रोही प्रवास आधुनिक मराठी ललित साहित्यात अपूर्वच म्हणायला हवा. एकूणच, अण्णाभाऊ साठे यांचे संबंध साहित्यच विद्रोहाचे जीवनगाणे आहे. या त्यांच्या साहित्याच्या मस्तकात विद्रोहाचा अग्नी आहे, तर हृदयात समतेचे, न्यायाचे मंगलमय मधुर, सुगंधी संगीत आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांचे संबंध साहित्यच विद्रोही तत्त्वज्ञानावर उभे आहे. हे विद्रोही तत्त्वज्ञान त्यांना मार्क्स, गाँकी, फुले, आंबेडकर यांच्याकडून मिळालेले आहे. या विद्रोही तत्त्वज्ञानातून प्रेरणा घेऊन अण्णाभाऊंनी मराठी साहित्याच्या भूमीत समाजपरिवर्तनाचा विचार पेरला. क्रांतीचा मळा फुलवला, सजवला. म्हणून आधुनिक मराठीतील महात्मा फुल्यांपासून चालत आलेल्या विद्रोही ललित साहित्याच्या प्रवाहाला अधिक सशक्त आणि व्यापक बनविणारे साहित्यिक म्हणून अण्णाभाऊ साठे महत्त्वाचे ठरतात.

शोषणाला नकार देणारी आणि समतेचा पुरस्कार करणारी विद्रोही सांस्कृतिक परंपरा बळीराजा, चार्वाक, महावीर, बुद्ध, कबीर, तुकाराम, फुले-शाहू-आंबेडकर यांनी समृद्ध केली आहे. सर्व प्रकारच्या शोषणावर 'घाव' घालणारे अण्णाभाऊ साठे याच विद्रोही सांस्कृतिक विचारधारेचे वारसदार ठरतात.

■ ■ ■

परिशिष्टे

१. संदर्भसूची

अ. आधारभूत ग्रंथ

कथा :

१. साठे अण्णाभाऊ : गजाआड, सुरेश एजन्सी पुणे, चौ. आ. २००३.
२. साठे अण्णाभाऊ : गुन्हाळ, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००४.
३. साठे अण्णाभाऊ : बरबाद्या कंजारी, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००४.
४. साठे अण्णाभाऊ : चिरागनगरची भुतं, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००४.
५. साठे अण्णाभाऊ : खुळंबाडी, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००६.
६. साठे अण्णाभाऊ : निखारा, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००९.
७. साठे अण्णाभाऊ : स्वप्नसुंदरी, विद्यार्थी पब्लिकेशन - अक्षय्य प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००९.
८. साठे अण्णाभाऊ : स्मशानातील सोनं, श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर, २०१०.
९. साठे अण्णाभाऊ : रानगा, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे.
१०. साठे अण्णाभाऊ : नवती, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे.
११. साठे अण्णाभाऊ : ठासलेल्या बंदुका, चंद्रकांत शेठ्टी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर चौ. आ. १९९२.
१२. साठे अण्णाभाऊ : कृष्णाकाठच्या कथा, मॅजेस्टीक प्रकाशन मुंबई.
१३. साठे अण्णाभाऊ : आबी, भगवानदास हिराजी चाळ, मुंबई दु. आ. १९८६.
१४. साठे अण्णाभाऊ : लाडी, भगवानदास हिराजी चाळ, मुंबई
१५. साठे अण्णाभाऊ : पिसाळलेला माणूस, विद्यार्थीगृह प्रकाशन पुणे.
१६. साठे अण्णाभाऊ : फरारी, भगवानदास हिराजी चाळ, मुंबई.
१७. साठे अण्णाभाऊ : भानामती, भगवानदास हिराजी चाळ, मुंबई.
१८. साठे अण्णाभाऊ : प्रातिनिधिक कथा : अण्णाभाऊ साठे, (सं. एस.एस. भोसले) लोकवाङ्मय गृह मुंबई.

कादंबरी :

१. साठे अण्णाभाऊ : वारणेच्या खोऱ्यात, विद्यार्थी पब्लिकेशन पुणे, नवीन आ. २००९.
२. साठे अण्णाभाऊ : चित्रा, विद्यार्थी पब्लिकेशन पुणे.

३. साठे अण्णाभाऊ : फकिरा, सुरेश एजन्सी पुणे, २८ वी आ. २०१०.
४. साठे अण्णाभाऊ : वैजयंता, श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर, २०१०.
५. साठे अण्णाभाऊ : चंदन, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर, सहावी आ. १९९३.
६. साठे अण्णाभाऊ : आवडी, सुरेश एजन्सी पुणे, नववी आ. २०१०.
७. साठे अण्णाभाऊ : मंगला, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर.
८. साठे अण्णाभाऊ : माकडीचा माळ, श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर, २०१०.
९. साठे अण्णाभाऊ : वैर, सुरेश एजन्सी पुणे, सातवी आ. २००२.
१०. साठे अण्णाभाऊ : गुलाम, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर.
११. साठे अण्णाभाऊ : रानगंगा, मॅजेस्टीक प्रकाशन मुंबई.
१२. साठे अण्णाभाऊ : पाझर, सुरेश एजन्सी पुणे, सातवी आ. २००२
१३. साठे अण्णाभाऊ : अलगुज, मॅजेस्टीक प्रकाशन मुंबई, चौ. आ. १९८७.
१४. साठे अण्णाभाऊ : मास्तर, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर.
१५. साठे अण्णाभाऊ : कुरुप, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००६.
१६. साठे अण्णाभाऊ : तारा, विद्यार्थी पब्लिकेशन पुणे.
१७. साठे अण्णाभाऊ : वारणेचा वाघ, सुरेश एजन्सी पुणे.
१८. साठे अण्णाभाऊ : मूर्ती, सामाजिक न्याय आंदोलन महाराष्ट्र परभणी, लोक आवृत्ती २०११.
१९. साठे अण्णाभाऊ : अग्निदिव्य, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे.
२०. साठे अण्णाभाऊ : मयुरा, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर.
२१. साठे अण्णाभाऊ : धुंद, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर.
२२. साठे अण्णाभाऊ : चिखलातील कमळ, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर, चौ. आ. १९९१.
२३. साठे अण्णाभाऊ : रूपा, विद्यार्थी पब्लिकेशन पुणे.
२४. साठे अण्णाभाऊ : केवड्याचं कणीस, भगवानदास हिराजी चाळ, मुंबई.
२५. साठे अण्णाभाऊ : आघात, विद्यार्थी पब्लिकेशन व अक्षय्य प्रकाशन पुणे नवीन आ. २००९.
२६. साठे अण्णाभाऊ : आग, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे.
२७. साठे अण्णाभाऊ : रत्ना, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर, चौ. आ. १९८८.
२८. साठे अण्णाभाऊ : अहंकार, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००४.

२९. साठे अण्णाभाऊ : फुलपाखरू, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे.
३०. साठे अण्णाभाऊ : रानबोका, विद्यार्थी पब्लिकेशन पुणे.
३१. साठे अण्णाभाऊ : डोळे मोडीत राधा चाले, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर.
३२. साठे अण्णाभाऊ : संघर्ष, विद्यार्थी पब्लिकेशन पुणे.
३३. साठे अण्णाभाऊ : सैरसोबत, सुरेश एजन्सी पुणे.
३४. साठे अण्णाभाऊ : ठासलेल्या बंदुका, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर.
३५. साठे अण्णाभाऊ : जिवंत काडतूस, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर.

कविता :

१. साठे अण्णाभाऊ : शाहीर (पोवाडे, लावण्या, गाणी), मनोविकास प्रकाशन मुंबई, दु. आ. १९८५.
२. साठे अण्णाभाऊ : 'अण्णा भाऊ साठे यांचे पोवाडे व लावण्या', लोकवाङ्मय गृह मुंबई, सातवी आ. २००८.
३. साठे अण्णाभाऊ : कविता व माझा रशियाचा प्रवास, श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर, २०१०.

लोकनाट्ये व नाटक :

१. साठे अण्णाभाऊ : अकलेची गोष्ट, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर, १९४५.
२. साठे अण्णाभाऊ : खापऱ्या चोर, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर.
३. साठे अण्णाभाऊ : कलंत्री, चंद्रकांत शेटी प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर, १९४६.
४. साठे अण्णाभाऊ : देशभक्त घोटाळे, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, ति. आ. १९९८.
५. साठे अण्णाभाऊ : बिलंदर बुडवे, बेकायदेशीर (१९४७), शेटजीचं इलेक्शन (१९४६), पुढारी मिळाला (१९५२), मूक मिरवणूक (१९४९), माझी मुंबई (१९४८), दुष्काळात तेरावा, निवडणुकीतील घोटाळे (१९४६), लोकमंत्र्याचा दौरा (१९५२)
६. साठे अण्णाभाऊ : 'इनामदार आणि इतर लोकनाट्ये', श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर, २०१०.
७. साठे अण्णाभाऊ (सं.डांगळे अर्जुन व इतर) : लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प. आ. १९९८.

प्रवासवर्णन व स्फुट लेखन :

१. साठे अण्णाभाऊ : माझा रशियाचा प्रवास, सुरेश एजन्सी पुणे, दु. आ. १९७९.
२. साठे अण्णाभाऊ : (सं. चौसाळकर अशोक व शिंदे रणधीर) : 'युगांतर' मधील अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य, श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर, प. आ. २००१.

आ. संदर्भ ग्रंथ :

मराठी

१. आवलगावकर अविनाश(सं.) : मराठी साहित्य संशोधन : नव्या दिशा, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प. आ. २००६.
२. आहेर विजय : स्वातंत्र्योत्तर लावणी वाङ्मय, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प. आ. १९९९.
३. कठाळे नानासाहेब : अण्णाभाऊ साठे जीवन आणि साहित्य, अण्णा भाऊ साठे सा. प. मंच नागपूर, दु. आ. २००१.
४. कऱ्हाडे सदा : मार्क्सवाद-बुद्धवाद आणि आंबेडकरवाद, लोकसाहित्य प्रकाशन औरंगाबाद, दु. आ. २०१०.
५. कऱ्हाडे सदा : दलित साहित्य चिकित्सा, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, दु. आ. २००७.
६. कऱ्हाडे सदा : संशोधन सिद्धांत आणि पद्धती, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, प. आ. १९९७.
७. कऱ्हाडे सदा : अण्णाभाऊ साठे : व्यक्तित्व आणि कृतित्व, लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद, प. आ. २००९.
८. कांबळे अरुण : जनता पत्रातील लेख, मुंबई विद्यापीठ व प्रतिमा प्रकाशन पुणे, दु. आ. २००३.
९. कांबळे शिवा : प्रतिभेचा हिमालय : अण्णाभाऊ साठे, इसाप प्रकाशन नांदेड, चौ. आ. २००८.
१०. कारखानीस ल. स. : धर्म व मार्क्सवाद, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, तिसरी आ. २००७.
११. कालभूत पु. मा. : लोकनाट : उदगम आणि विकास, विजय प्रकाशन नागपूर, प. आ. १९९७.
१२. किरवले कृष्णा : आंबेडकरी शाहिरी : एक शोध, नालंदा प्रकाशन पुणे, प. आ. १९९२.

१३. किरवले कृष्णा : दलित चळवळ आणि साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, दु. आ. २००६.
१४. कुंभार नागोराव (सं.) : शाहीर अण्णा भाऊ साठे, प्रबोधन प्रकाशन लातूर, प. आ. १९९३.
१५. कुलकर्णी अ. अ. (सं.) : प्रदक्षिणा खंड -१, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे, प. आ. १९८०.
१६. कुलकर्णी गो. म., पुंडलिक विद्याधर: दलित साहित्य : एक सामाजिक सांस्कृतिक अभ्यास, सुगावा प्रकाशन पुणे, प. आ. १९९२.
१७. कोरडे बजरंग(ले.), गिते विलास (अनु.): भारतीय साहित्याचे निर्माते अण्णाभाऊ साठे, साहित्य अकादमी दिल्ली, दु. आ. २००६.
१८. खरात शंकरराव : अस्पृश्यांचा मुक्तिसंग्राम, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, दु. आ. २००४.
१९. खेडेकर पुरुषोत्तम : मराठी शाहिरी परंपरा, जिजाई प्रकाशन पुणे, २०१०.
२०. गडकरी जयंत : मार्क्सने सांगितलेला मार्क्सवाद आणि जागतिकीकरण, सुगावा प्रकाशन पुणे, प. आ. २००८.
२१. गायकवाड आसाराम (सं.) : लोकशाहीर तथा लोकलेखक अण्णाभाऊ साठे-संदर्भ ग्रंथ, झेप प्रकाशन नाशिक, प. आ. १९९६.
२२. गारोडे प्रमोद : अण्णाभाऊंचे कादंबरी विश्व, कमळ प्रकाशन अंबरनाथ जि. ठाणे, प. आ. २००६.
२३. गादेकर माधव : अण्णाभाऊ साठे : साहित्य मूल्यमापन, साद प्रकाशन औरंगाबाद, प. आ. २०११.
२४. गिते गंगाधर : जग बदल घालुनी घाव : अर्थात अण्णाभाऊची शाहिरी, मूलनिवासी पब्लिकेशन ट्रस्ट, दु. आ. २०१०.
२५. गुरव बाबुराव : अण्णाभाऊ साठे समाज विचार आणि साहित्य विवेचन, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, दु. आ. १९९९.
२६. गुरव बाबुराव : अण्णाभाऊ साठे, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, चौ. आ. २००२.
२७. गोर्की माक्सिम(अनु.) : माक्सिम गोर्की साहित्य आणि कला, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, १९८४.
२८. घटेवाड दिगंबर : साहित्य विश्वातील सूर्य, प्रबोधन प्रकाशन नांदेड, प. आ. २०१०.
२९. चौथाईवाले सुरेश : अण्णाभाऊ साठे व मातंग समाज, लहूजी प्रकाशन औरंगाबाद, प. आ. २०१०.

३०. जवळगेकर शिवाजी(सं.) : जननायक अण्णाभाऊ साठे, साहित्य भूषण कला अकादमी व संशोधन केंद्र लातूर, प. आ. २००७.
३१. जाधव मनोहर व तौर पृथ्वीराज (सं.) : मराठी शाहिरी कविता, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, २००९.
३२. जाधव रा. ग. : निळी क्षितिजे, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प. आ. १९८२.
३३. जाधव रा. ग. : मराठीतील कथारूपे, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प. आ. १९९९.
३४. जाधव रा. ग. : निवडक समीक्षा, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, प. आ. २००६.
३५. जाधव रा. ग. : मराठी दलित साहित्याची मीमांसा-निळी पहाट, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, चौ. आ. १९९५.
३६. जाधव अश्रू : अण्णाभाऊ साठे साहित्य व सामाजिक जाणिवा, अस्मिता प्रकाशन नागपूर, प. आ. २००९.
३७. जैतापकर पां. ल. : तमाशा कला, साहित्य सेवा प्रकाशन औरंगाबाद.
३८. जोग रा.श्री. (सं.) : मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड तिसरा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, १९७३
३९. जोशी वसंत व अदवंत म. ना.(सं.) : भाषा व साहित्य : संशोधन, म. सा. प. पुणे, प. आ. १९८९.
४०. जोशी वि. कृ. : लोकनाट्यरची परंपरा, प्रकाशक ग. ल. ठोकळ पुणे, प. आ. १९६१.
४१. ठाकरे के.सी. (सं. बनबरे गंगाधर) : संत श्री गाडगे बाबा, जिजाई प्रकाशन पुणे, २०१०.
४२. डांगळे अर्जून : दलित विद्रोह, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, ति. आ. २००७.
४३. डांगळे अर्जून : दलित साहित्य एक अभ्यास, सुगावा प्रकाशन पुणे, दु. आ. १९९८.
४४. डांगळे अर्जून व इतर (सं.) : लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय, म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प. आ. १९९८.
४५. डोळस अविनाश : मराठी दलित कथा, सविता प्रकाशन औरंगाबाद.
४६. तौर पृथ्वीराज (सं.) : साहित्य आणि विद्रोह, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, प. आ. २००८.
४७. देगलूरकर चंद्रप्रकाश : परिवर्तनवादी विचारवंत : अण्णाभाऊ साठे, साद प्रकाशन औरंगाबाद, दु. आ. २०१३.

४८. देशमुख बी.बी. : लावणी वाङ्मय : उदगम व विकास, साहित्य सेवा प्रकाशन सातारा.
४९. धोंडगे दिलीप : शैली मीमांसा, शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर, प. आ. २००१.
५०. नलगे चंद्रकुमार : आर्त अक्षरांचे, अजब पब्लिकेशन्स कोल्हापूर, २००७.
५१. नरंगलकर राहुल, भंडारे विठ्ठल (सं.) : मातंग समाज प्रेरणा आणि चळवळ, स्वानंद प्रकाशन पुणे, प. आ. २००८.
५२. नामेवार नागोराव : जग बदल घालुनी घाव, साद प्रकाशन औरंगाबाद, प. आ. २०१२.
५३. पवार जयसिंग (सं.) : राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी कोल्हापूर, प. आ. २००१.
५४. पवार गो. मा., हातकणंगलेकर म. द. (सं.) : मराठी साहित्य : प्रेरणा व स्वरूप, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, प. आ. १९८६.
५५. पाटील आनंद : तौलनिक साहित्य: नवे सिद्धांत आणि उपयोजन, साकेत प्रकाशन, प. आ. १९९८.
५६. पाटील दत्ता : अण्णाभाऊ साठे यांचे शाहिरी वाङ्मय, पंचगंगा प्रकाशन कोल्हापूर प. आ. २०००.
५७. पाध्ये प्रभाकर : मानव आणि मार्क्स, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, प. आ. १९८०.
५८. पानतावणे गंगाधर, नलगे चंद्रकुमार (सं.) : दलित कथा, अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर. प.आ. १९८१.
५९. पानतावणे गंगाधर : विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे, कीर्ती प्रकाशन औरंगाबाद, दु. आ. २००१.
६०. पानतावणे गंगाधर : मूकनायक, निर्मल प्रकाशन नांदेड, चौ. आ. १९९८.
६१. पानतावणे गंगाधर व नलगे चंद्रकुमार (सं.) : दलित कथा, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, दु. आ. १९९४.
६२. पानसे मु. ग. (सं.) : भाषा : अंतःसूत्र आणि व्यवहार, म. सा. प. पुणे, प. आ. १९६९.
६३. पारगावकर अरुण (सं.) : संमेलनाध्यक्ष रा. ग. जाधव, (७७ वे अ.भा.म. सा.सं. औरंगाबाद, जानेवारी २००६), प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प. आ. २००४
६४. पिंगळे वि. दा. : लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे, भक्ती सुगंध प्रकाशन पुणे, ति. आ. २०१०.
६५. पुलावळे सुभाष : मराठी नवकथा : रंग आणि रूप, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, २०१२.

६६. पोतदार माधव : शाहीर अमर-अण्णा, अनुबंध प्रकाशन पुणे, प. आ. २००४.
६७. फडके भालचंद्र : दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, प. आ. १९७७.
६८. फडके यशवंत दिनकर (सं.) : महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, पंचगंगा प्रकाशन कोल्हापूर प. आ. २०००. म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, चौ. आ. १९९१.
६९. बांदिवडेकर चंद्रकांत : मराठी कादंबरी चिंतन आणि समीक्षा, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, दु. आ. १९९६.
७०. बापट प्रभाकर, गोडबोले नारायण : मराठी कादंबरी तंत्र आणि विकास, वहीनस प्रकाशन पुणे, तिसरी आ. १९७३.
७१. भंडारे विठ्ठल : अण्णाभाऊ साठे व समाज परिवर्तन, अस्मिता प्रकाशन नागपूर, प. आ. २००८.
७२. भालसिंग वैशाली : फकिरा : एक आकलन, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, प. आ. २००४.
७३. भालेराव इंद्रजित : महाराष्ट्राच्या शिल्पकार ताराबाई शिंदे, म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई प. आ. २००३.
७४. भोसले एस. एस. : प्रेरणा आणि निर्मिती, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, प. आ. १९७६.
७५. भोसले एस. एस. (सं.) : अण्णाभाऊ साठे : प्रातिनिधिक कथा, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, ति. आ. १९९४
७६. मनोहर यशवंत : नवे साहित्यशास्त्र, विजय प्रकाशन नागपूर, प. आ. २००१.
७७. मनोहर यशवंत : आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, भीमरत्न प्रकाशन नागपूर, प. आ. १९९९.
७८. म्हमाने अनिल, चाळके शोभा (सं.) : परिवर्तनवादी डॉ. गुरव बाबुराव समग्र साहित्य खंड पहिला, निर्मिती संवाद कोल्हापूर, प. आ. २०१३.
७९. मारवाडे नरेंद्र : कु. मुक्ता साळवे आणि त्यांचा मानवतावादी निबंध, लोकसाहित्य प्रकाशन औरंगाबाद, प. आ. २०१०.
८०. मारवाडे नरेंद्र : साहित्य सम्राट : अण्णाभाऊ साठे , लोकसाहित्य प्रकाशन औरंगाबाद, प. आ. २०१०.
८१. मालसे स. गं. : शोधनिबंधाची लेखनपद्धती, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, दु. आ. २००६.

८२. मुक्तिबोध शरच्चंद्र : सृष्टी, 'सौंदर्य' आणि साहित्यमूल्य, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, दु. आ. १९९७.
८३. मुलाटे वासुदेव : ग्रामीण साहित्य : चिंतन आणि चर्चा, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, प. आ. २००५
८४. मून वसंत : (सं.): 'डॉ. आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत व मूकनायक', महाराष्ट्र शासन मुंबई, प. आ. १९९०.
८५. मेदकर प्रकाश (सं.) : निवडक तु. शं., दर्पण प्रतिष्ठान नांदेड, प. आ. २०१२.
८६. मेनकुदळे अशोक : आद्य समाजसुधारक महात्मा बसवेश्वर, महाराष्ट्र बसव परिषद भालकी (कर्नाटक), दु. आ. २००८.
८७. मेश्राम योगेंद्र : दलित साहित्य : उदगम आणि विकास, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर, प. आ. १९९८.
८८. राऊत अनंत : विद्रोहमूल्य, कीर्ती प्रकाशन औरंगाबाद, प. आ. २००५.
८९. लांडगे मा. ह. : साहित्य सम्राट अण्णाभाऊ साठे, निर्मल प्रकाशन नांदेड, प. आ. १९९९.
९०. लांजेवार ज्योती : दलित साहित्य समीक्षा, सुगावा प्रकाशन पुणे, प. आ. १९९२.
९१. लांजेवार ज्योती : अण्णाभाऊ आणि प्रेमचंद यांच्या नायिका, संकेत प्रकाशन नागपूर, प. आ. २०१०.
९२. लिंबाळे शरणकुमार (सं.) : शतकातील दलित विचार, दिलीपराज प्रकाशन पुणे, तिसरी आ. २००७.
९३. लुलेकर प्रल्हाद (सं.) : जातक (दत्ता भगत गौरव ग्रंथ), कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद, प. आ. २००५.
९४. लुलेकर प्रल्हाद, तुपे केशव : साहित्याचे सांस्कृतिक संचित, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद, प. आ. २००५.
९५. वाघमारे जनार्दन : समाज परिवर्तनाच्या दिशा, साकेत प्रकाशन, प. आ. १९९५.
९६. वाघमारे जनार्दन : साहित्य चिंतन, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, दु. आ. १९९६.
९७. वानखेडे चंद्रकांत (सं.) : अण्णाभाऊ साठे गौरव ग्रंथ, अण्णाभाऊ साठे साहित्य व कला अकादमी नागपूर.
९८. वानखेडे चंद्रकांत (सं.) : अण्णाभाऊ साठे साहित्य दर्शन, संकेत प्रकाशन नागपूर, प. आ. २००७.
९९. वानखेडे चंद्रकांत (सं.) : जेव्हा मांग बोलू लागला, संकेत प्रकाशन नागपूर.

१००. व्यवहारे शरद : लोकरंजनाची पारंपरिक माध्यमे, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, प. आ. २००२.
१०१. व्यवहारे चंद्रकांत : मराठी शाहिरी वाङ्मयाचे स्वरूप, विश्वभारती प्रकाशन नागपूर, प. आ. १९८८.
१०२. शिरवाडकर के. रं. : साहित्यातील विचारधारा, पद्मगंधा प्रकाशन, प. आ. २००३.
१०३. शिंदे रणधीर (सं.) : अण्णा भाऊ साठे साहित्य-समीक्षा, श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर, २०१०
१०४. शिंदे विश्वनाथ : मराठी शाहिरी पोवाडा, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प. आ. २००८.
१०५. शिंदे विश्वनाथ : शाहिरी वाङ्मयाच्या धारा, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प. आ. १९९६.
१०६. शिंदे संजय (सं.) : अण्णाभाऊ साठे यांच्या परिवर्तनवादी कथा, साद प्रकाशन औरंगाबाद प. आ. २०१०.
१०७. शेळके भास्कर : मराठी कादंबरीतील प्रादेशिकता, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प. आ. १९९७.
१०८. शेळके भास्कर : मराठी दलित ग्रामीण कादंबरी तुलना, शब्दश्री प्रकाशन जुन्नर, २०१३
१०९. सकटे मच्छिंद्र : अण्णाभाऊ साठे - एक सत्यशोधक, प्रज्ञा प्रकाशन कोल्हापूर, प. आ. २००५.
११०. साठे दिनकर सहदेव : अण्णाभाऊंच्या आठवणी, संकेत प्रकाशन नागपूर, संस्कारित आ. २००७.
१११. साठे शंकर : माझा भाऊ अण्णाभाऊ, सुगावा प्रकाशन पुणे , तिसरी आ. १९९०.
११२. सानप किशोर : मराठी कादंबरी नव्या दिशा, निर्मल प्रकाशन नांदेड, प. आ. २००५.
११३. सावंत वसंत : प्रवासवर्णन : एक वाङ्मय प्रकार, म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प. आ. १९८७.
११४. सावरकर सुभाष : जनसारस्वत अण्णा भाऊ साठे, मराठी जनसाहित्य परिषद अमरावती, प. आ. २००७.
११५. साळुंखे आ. ह. : विद्रोही तुकाराम, लोकायत प्रकाशन सातारा, दु. आ. १९९९.

११६. साळुंखे आ. ह. : संवाद सहृदय श्रोत्यांशी (निवडक व्याख्यानांचा संग्रह), लोकायत प्रकाशन सातारा, प. आ. २०००.
११७. साळुंखे आ. ह. : बळीवंश, लोकायत प्रकाशन सातारा, प. आ. २००५.
११८. साळुंखे आ. ह. : आस्तिक शिरोमणी चार्वाक, लोकायत प्रकाशन सातारा, दु. आ. १९९२.
११९. साळुंखे आ. ह. : महात्मा फुले आणि धर्म, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, ९ वी. आ. २००९.
१२०. साळुंखे आ. ह. : सर्वोत्तम भूमिपुत्र : गोतम बुद्ध, लोकायत प्रकाशन सातारा, प. आ. २००७.
१२१. सोमण अंजली : साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ, प्रतिमा प्रकाशन, दु. आ. २००५.
१२२. हरगिले तुकाराम : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचे वारसदार अण्णाभाऊ साठे, प्रबोधन प्रकाशन नांदेड, दु. आ. २०१०.

हिंदी :

१. महला एन. के. व इतर (सं.) : वर्ग विचारधारा एवं समाज, रावत पब्लिकेशन्स जयपूर, नई दिल्ली, प्र. संस्करण १९९४.

नियतकालिके / विशेषांक / स्मरणिका :

१. अर्जुने दिलीप (सं.) : झंझावात (स्मरणिका), अण्णाभाऊ साठे साहित्य संमेलन जालना, २०१०.
२. आवाड एकनाथ (सं.) : उद्याचा माणूस (मासिक), जुलै-ऑगस्ट २०१०, वर्ष दुसरे अंक ७.
३. कसबे मिलिंद (सं.) : कॉ. अण्णाभाऊ साठे दुसरे साहित्य संमेलन अहमदनगर (स्मरणिका), २१ व २२ मे २०१०.
४. कानगो भालचंद्र (सं.) : युगांतर : लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे, शाहीर अमर शेख गौरव अंक, २००३.
५. घंटेवाड दिगंबर (सं.) : समाजपरिवर्तन विशेषांक, २००७.
६. जाधव मा. मा. (सं.) : अक्षरगाथा (त्रैमासिक), डॉ. आ. ह. साळुंखे विशेषांक, जानेवारी २०१३ वर्ष तिसरे, अंक ४.
७. बांदेकर प्रवीण (सं.) : नवाक्षर दर्शन ऑक्टो. ते डिसें. २०११, वर्ष सातवे अंक १.

८. भावे श्री. मा. (सं.) : नवभारत, फेब्रुवारी २०१२.
९. मांजरमकर संजयकुमार (सं.) : प्रतिभेच्या जाणिवा (द्विमासिक) सप्टें.- ऑक्टो. २०१०.
१०. गंधे दिवाकर (सं.) : लोकराज्य : लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विशेषांक, ०१ नोव्हेंबर १९९३ वर्ष ४९ वे, अंक १३.

मराठी कोश

१. गणोरकर प्रभा व इतर (सं.) : संक्षिप्त मराठी वाङ्मय कोश, जी. आर. भटकळ फाउंडेशन मुंबई, प. आ. २००४.
२. फडके अरुण (सं.) : मराठी लेखन कोश, अंकूर प्रकाशन ठाणे, चौ. आ. २०१० मराठी विश्वकोश, खंड ७.
३. भावे ह. अ. (सं.) : वरदा मराठी शब्दकोश, वरदा प्रकाशन पुणे, दु. आ. २००२.

इंटरनेट वेबसाईट :

www.annabhausathe.in

<http://marathivishwakosh.in>

en.wikipedia.org/wiki/list_of_Marathi_ebooks

ebooks.bookganga.com

<http://www.mymarathi.com/index>.

